אתרים המגזין

גיליון 13 | ניסן תשפ"ד, מאי 2024
www.shimur.org.il

גיליון 13 | מכלול וציר מורשת

ספריית יהודה דקל
www.idekel.co.il

ציוני דרך LAND MARKS

משרד המורשת
Ministry of Heritage

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

יהודה דקל – חלוץ ופורץ דרך

> **"איפה ישנם עוד אנשים כמו האיש ההוא?"** כתב המשורר נתן יונתן. אין ספק כי יהודה דקל (1929–2008) נמנה עם הזן המיוחד הזה של אנשים יוצאי דופן וחלוצים-תמיד.

יהודה דקל, בן למשפחת חלוצים שעלתה לארץ ב־1924 ונמנתה עם מייסדי המושבה הרצליה, היה מילדיה הראשונים של המושבה. הוא היה חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון שבגליל, ולחם בפלמ"ח, בגדוד השלישי של חטיבת יפתח. הוא לחם במלחמות ישראל במהלך 25 שנותיה הראשונות של המדינה, וסיים את שירותו במילואים במלחמת יום הכיפורים כסגן אלוף, מג"ד בשריון.

יהודה היה בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. במשך שמונה שנים (1981–1989) כיהן כמנכ"ל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ, ונמנה עם בוני חבל לכיש, מתכנני הנגב ומפתחי חבל ירושלים, גוש עציון והבקעה. הוא הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת יקבים בגולן ובגליל ונחשב ל"אבי" הצימרים. כמו כן פיתח מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים.

יהודה היה ממובילי השימור בישראל במשך שנות דור. הוא כיהן כיו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובמשך שנים רבות חיבר את הספר "מצודת כ"ח: רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי יושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. ביום העצמאות תשס"ו-2006 הדליק את המשואה לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה עם מחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להנצחת שמו ומורשתו – "ספריית יהודה דקל".

היו שדימו את יהודה, ולא בכדי, ל"דחפור אנושי" ופורץ דרך. במשך כמעט שישים שנה, מאז היותו לוחם צעיר במלחמת העצמאות, הוא לא נח לרגע, ושאף תמיד להתקדם, לבנות ולהרחיב את תחומי הפעולה שלו ושל הגופים והמוסדות שבהם מילא תפקידים מרכזיים. תרומה חשובה במיוחד הוא העלה בפעילותו במסגרת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והיא חייבת לו את עצם קיומה בצורתה הנוכחית.

במהלך השנים תכונות "הדחפור" שלו הזיזו הרים וסילקו מכשולים, בלתי עבירים לכאורה. להלן שלוש דוגמאות:

ותיקי הלוחמים בגליל העליון במלחמת העצמאות ביקשו במשך שנים להפוך את בניין המשטרה בנבי יושע, שעליו התנהלו שלושה קרבות קשים ב־1948, למוזיאון. הדבר נמשך ונמשך, ורק בסוף שנות התשעים נכנס לנושא יהודה דקל במלוא תכונותיו הדחפוריות. היה עליו להתגבר על מכשולים ועיכובים מצד גורמים ממשלתיים, ובסופו של דבר הצליח להפוך את המשטרה לאתר לאומי. הוא פעל להקמת מוזיאון הרעות בניהולה של המועצה לשימור אתרים, צמוד לבניין המשטרה, עד יומו האחרון ממש, ולא זכה להגיע לטקס הפתיחה שנערך בשנת 2014. אבל כל הבא

הספינה "גלינה" במחנה המעפילים עתלית. צילום: בוריס אמינוב, 2023

בשערי המקום רואה את הכתובת מעל דלת הכניסה: "מוזיאון הרעות מיסודם של יהודה דקל וחבריו".

מפעל שימור נוסף שיהודה דקל היה מיוזמיו ודוחפיו הגדולים קשור לספינה "גלינה", המוצבת על הקרקע במחנה המעפילים בעתלית. האיתור של אונייה הדומה לאוניות המעפילים של תקופת המאבק להקמת המדינה היה מבצע חובק עולם. ספינה כזו נמצאה בנמל ריגה בלטביה, והבאתה לארץ הייתה הרפתקה גדולה שרק מטורף כמו יהודה דקל – בסיועם של ידידו־שותפו שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרים, ויוסי פלדמן, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים דאז – הצליחו להוציאה אל הפועל. כל מי שמגיע כיום למחנה המעפילים עתלית זוכה לחוש כאילו הוא מפליג באוניית מעפילים אמיתית. הספינה המוצגת במחנה היא העתק מדויק של גלינה המקורית, וכבר קרה שמעפילים שביקרו בה נשבעו כי הם זוכרים אותה ממסעם ארצה...

דוגמה שלישית למאבק בלתי מתפשר של יהודה דקל היה מתן עצמאות למועצה לשימור אתרים, שהפכה ב־1 בינואר 2008 למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מאז הקמתה ב־1984 פעלה המועצה בחסות החברה להגנת הטבע. לאחר יותר מעשרים שנה הוברר כי ראוי שתצא לדרך עצמאית. החששות היו גדולים, ולא מעטים התנגדו למהלך. יהודה דקל היה הכוח המניע שדחף לעצמאות, בראותו בה ערובה לפעילות מוגברת שרק תועיל לעולם השימור הישראלי.

בשלהי דצמבר 2007 הושלם המהלך. חברי האספה הכללית של המועצה לשימור אתרים בראשותו של יהודה דקל התכנסו לדיון מסכם, והצביעו בעד יציאה לעצמאות. הפרדה מהחברה להגנת הטבע הייתה ידידותית. דקל נשא את נאום הסיכום, וניכר בו כי הוא נרגש. לא הכול ידעו אז שהוא חולה מאוד ושימיו ספורים. יהודה היה מרוצה. הוא השלים את המלאכה.

באותו ערב, בביתו, חש חולשה ואושפז. הוא נאבק על חייו עוד כשבועיים. ב־10 בינואר 2008, ג' בשבט תשס"ח, נפטר, כשהוא בן 78. רבים ליווהו בדרכו האחרונה. דבריו של נשיא המדינה שמעון פרס ביטאו את דעתם של ישראלים רבים: "חוב של כבוד, יקר והערכה שאין לו שיעור חב עם ישראל ליהודה דקל רב־הפעלים, מגיבוריו האמיתיים של המפעל הציוני".

אתרים **המגזין**

מו"ל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
עורכת: פרופ' עירית עמית־כהן
עורך משנה: רוני חיימוב
עוזרים לעורך משנה: בוריס אמינוב, שני שקלים
עריכת לשון: נירית איטינגון
מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן
תרגום לעברית: תומר בן אהרון
תרגום לאנגלית: שפרה פייקין
עיצוב גרפי ועיבודי תמונות: Ladymac Creative - אורנה יזכירוביץ
הגהות: יובל הלפרין
הפקה: P.M.I

שער קדמי: נופי קיבוץ בארי - שרידי המחנה הצבאי הבריטי 1942. צילום: עירית עמית-כהן, ספטמבר 2023
שער אחורי: המטוס במחנה המעפילים עתלית, הדרכה בצריף העולים במחנה המעפילים עתלית. צילום: עירית עמית־כהן.
פעילות בבית ילין במוצא, באדיבות בית ילין במוצא

על פי סעיף 27א' לחוק זכות יוצרים תשס"ח - 2007:
אנו מכבדים זכויות יוצרים ועושים מאמץ לאתר את בעלי הזכויות בצילומים שמגיעים לידינו. אם זיהיתם צילום בו אתם בעלי זכויות יוצרים, אתם רשאים לפנות אלינו ולבקש לחדול משימוש בו, באמצעות כתובת המייל: info@shimur.org.il

ISSN 2519-6057

ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טל': 03-5059197 | www.shimur.org.il | info@shimur.org.il
www.idekel.co.il

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בגיליון גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

תוכן העניינים

לקוראי גיליון 13 של **אתרים – המגזין** ולבאים בשעריו | עמרי שלמון	4
דבר העורכת | עירית עמית־כהן	5
שימורו של אתר המורשת מקוה ישראל: המכלול וחלקיו | יעל אטקין	8
מרקם בנוי לשימור: ההגדרה והתרומה לשינוי מעמדה של שכונה עירונית - המקרה של שכונת "המרכז המסחרי החדש" בדרום תל־אביב | ניקול לוין	22
אתרים ארכיאולוגיים בשטחים פתוחים. ניהול מכלול מורשת בשפלה: תל צפית/גת כמקרה מבחן | אור בן־דור	32
מורשת ביטחון במעבר: המחנה הצבאי כתשתית לפיתוח מרחב אזרחי חדש | יאיר ורון	42
גבעת הקיבוצים ברחובות | דותן גורן	56
קריטריונים להערכה של מכלול נוף תרבות כפרי־פתוח | דפנה קסרטו, עירית עמית־כהן	68
דרכי תרבות במרחב דרכי הבשמים בנגב: בחינתן של דרך הבשמים ודרך היין לאור אמנת איקומוס לדרכי תרבות ותוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה | עדי סלע וינר	84
מרחב מורשת בליבה של סן פרנסיסקו: ערכים, זיכרון והשמשה | אפרת אנגל	98
מכלול מורשת תרבות: קו ההגנה הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה – אזור צפת | אבישי עוז	106
מצדיות תש"ח: טיפולוגיה של עמדות בטון מימי מלחמת העצמאות | אסתי ינקלביץ	118
כביש 1 ככביש מורשת | מיכל הלוי בר	130
מרחב מורשת מחלוקת וגישור | עירית עמית־כהן	150
רחוב ביאליק כציר מורשת | שולה וידריך	160
הגשרים על נחל עמל (אסי/סחנה) כאלמנט מחבר ומגשר: פיזית, תרבותית וחברתית | דרור סגל	174
מכלול מורשת: שימור זיכרון היסטורי ופיתוח התיירות בצפון־מערב הנגב | כנרת גת, עירית עמית־כהן	188
אמנת איקומוס לדרכי תרבות	203
עקרונות ICOMOS-IFLA בנושא מורשת הנופים הכפריים	218
מדור ספרים	224
מאמר מתורגם | Criteria for the Assessment of an Open-Rural Cultural Landscape Complex | Dafna Casaretto, Irit Amit-Cohen	245
Abstracts	256

לקוראי גיליון 13 של אתרים – המגזין ולבאים בשעריו

ארץ ישראל היא חבל ארץ החוצה אזורים גאוגרפיים, יבשות, מדבר, ארץ נושבת, הרים, גאיות ועמקים, דרכים המקשרות צפונה ודרומה, מן הים ועד הירדן. בחבל ארץ זה ניכרת פעילות האדם משחר הפרה־היסטוריה, ובהמשך בעת העתיקה, בימי הביניים ובמאות השנים שחלפו מאז, הארץ עברה תמורות ושינויים, רובם מעשה ידי אדם, שהטביע את חותמו בנופי הבראשית שלה. דומה הדבר ליצירת תל, הבנוי – כמהותו של תל – שכבות־שכבות, זו על גבי זו. כל אחת מהן קושרת עצמה לקודמותיה בראייה רחבה, וגם לאלה העשויות להיווצר מעליה. קשר זה בא לידי ביטוי במובנים הפיזיים, ולא פחות מהם – בסמליות הנגזרת מכל תהליך ואירוע פיזי, ומלווה אותם.

גיליון מספר 13 של **אתרים – המגזין** יוצא לאור בצל המלחמה, מלחמת "השבת השחורה", הכבדה, הקשה, הכואבת, הנמשכת מאז שבעה באוקטובר 2023, חג שמחת תורה תשפ"ד. נושאו המרכזי של הגיליון הוא השיח המתחייב שבין עולם הזיכרון – ומדהים להיווכח, בכל פעם מחדש, עד כמה הזיכרון מונח לפתחנו יום־יום – לבין היערכות המרחב על רכיביו השונים. הגם שהנושא נבחר טרם המלחמה, הרי במלחמה, על היבטיה ומראותיה הנוראיים, יש משום "תרומה" דרמטית להעשרת הנושא.

אשר על כן, היטיבו פרופ' עירית עמית־כהן, עורכת המגזין מיום צאתו של הגיליון הראשון בשנת 2011, ועימה רוני חיימוב והכותבים, להפנות הפעם את הזרקור אל ארגון המרחב כסוג של מכנה משותף. הם מציפים את הרציונל הלוגי שעיקרו אחריות מערכתית, חוצת גבולות לעיתים, המסדירה בפני הצופה, המטייל, החוקר והמתעניין, את החיבור המתחייב בין רכיבי המרחב לבין עוגני המורשת; הטמעתם של אתרי המורשת במרחב, בבחינת שילוב טבעי שאינו התרסה אלא שיח, בלא שיאבדו את ייחודם ועצמאותם.

יש לציין שתפיסה זו של ראייה מחברת, שהיא המוטיב המוביל בגיליון זה של המגזין, מובילה כיום את האופן שבו נתפס המרחב בקרב מקבלי החלטות בשימור ובמורשת, בתיירות, בפיתוח המרחב, וביצירת הדרכים המחברות ביניהם.

בשיטוט אחר פודקאסטים מעוררי עניין נתקלתי באחרונה בסרטון של מלכת בריטניה, אליזבט השנייה, במלאות שבעים שנה למלכותה, שהלכה לעולמה לפני שנתיים. בפודקאסט מתארת המלכה פגישה בינה לבין ראש הממשלה וינסטון צ'רצ'יל, ומצטטת מדבריו: **"ככל שמסתכלים רחוק יותר בעבר, כך אפשר לראות רחוק יותר לעבר העתיד"**. הנה זכינו גם אנחנו, שוחרי ונאמני השימור והמורשת, שצ'רצ'יל בכבודו ובעצמו יידרש לנושאים שהם בנפשנו ועל סדר יומנו, שיש בהם מעיין קשר לוגי המחבר מרחביי שימור ומורשת עם תפיסת עולם של מנהיג, כל שכן צ'רצ'יל.

ומשהו מעט אישי, ככל שיותר לי, בנוגע ללידתו של **אתרים – המגזין**. עם תחילת עבודתי כמנכ"ל המועצה, בנובמבר 2010, ולאחר שמייסד המועצה לשימור אתרים יוסי פלדמן ז"ל סיים 26 שנות ניהול שלה, העליתי בפני עידית מי־דן, אז מנהלת תחום מידע ופרסומים, את הרעיון להפיק כתב עת של המועצה. כתב עת שיֵצא אחת לשנה ויביא בפני הציבור את הרבדים העמוקים יותר בעולם השימור, באמצעות הצגת מחקרים ועבודות עיוניות של טובי הכותבים בתחומם. חשיפתו של גיליון זה של המגזין, היוצא לאור זו השנה ה־13 מתוך אהבת הדבר וזוכה להתעניינות הציבור, גורמת לי לסיפוק רב.

מכאן דברי תודה לעושים וליוצרים:

- לכותבים, לכותבות, לחוקרים ולחוקרות שמחקריהם/ן מופיעים בגיליון זה, ומגישים/ות אותם לקוראים ולקוראות בהתנדבות הראויה לשבח.
- למטה המועצה לשימור אתרים ולמנהלי המחוזות, ומנהלי האתרים, על תרומתם והשתתפותם.
- לעורכת הלשון נירית איטינגון ולמגיה יובל הלפרין.
- למעצבת הגרפית אורנה יזכירוביץ מסטודיו ליידי מק.
- לצוות תחום מידע ופרסומים במועצה לשימור אתרים.
- למשרד המורשת וצוות המשרד על הסיוע.
- לרוני חיימוב, מנהל תחום מידע ופרסומים, שבעבודה יסודית ואחראית פעל, קידם, תרם מניסיונו, הפעיל ותיאם את כלל הגורמים והכותבים עבור גיליון זה.
- לבועז דקל, בנו של יהודה דקל ז"ל, על העזרה וההירתמות למשימות המועצה ככל שמתבקש.
- ואחרונה יקרה, מוערכת במיוחד, פרופ' עירית עמית־כהן – חוקרת, גאוגרפית היסטורית ועורכת המגזין מראשיתו – על הידע, הליווי, התוויית הדרך והרוח הטובה שאת משרה תמיד. על כל אלה ברכותינו ותודתנו.

אתרים – המגזין יוצא לאור בסיוע הספרייה ע"ש יהודה דקל ז"ל, שהיה יו"ר המועצה לשימור אתרים, בשנים שבהן נדרשו הכרעות דרמטיות באשר לדמותה ולפעולותיה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

שלכם,

עמרי שלמון

מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

דבר העורכת

מכלול וציר מורשת

בשבת 7 באוקטובר 2023 השתנתה החברה הישראלית. איתה השתנה השיח המתנהל בציבור הישראלי בדבר נכסי מורשת התרבות שנקשרו באירועי אותה שבת. בשינויים אלה בלטו התהייה בדבר מהות הזיכרון – הלאומי, הקהילתי והאינטימי, ותפקיד ה"סוכנים" – הנכסים והנופים שנבחרו לייצגו; וההתעניינות הגוברת במרחב הגאוגרפי שהאירועים התרחשו בו. מדובר בצפון־מערב הנגב, שבמשך שנים דבק בו הכינוי "עוטף עזה" ומרובים בו נופים ונכסי מורשת תרבות המייצגים פרקים בתולדות ההתיישבות בחבל ארץ זה – לפני 1948, עד הקמתה של מדינת ישראל, ובעשור הראשון לקיומה, בשנות החמישים. בחינה מעמיקה של הסוכנים בחבל ארץ זה שנבחרו להבלטה, בין שבאמצעות שימורם הפיזי בין שבאמצעות שלט, מצביעה על כך שהם מתייחדים לא רק בסיפור ההיסטורי ובערכי התרבות שהם מייצגים, אלא גם במאפייני פריסתם ובארגונם במרחב. הפריסה יכולה להיות צירית – וכאלה הם נתיבי מעבר, התשתיות והנכסים לאורכם, מערכות מים, תשתיות חקלאות, קווי גבולות ורצועות ביטחון. היא יכולה להיות גם מכלולית – מקבץ של נכסים שמתקיימים ביניהם קשרים היסטוריים, תרבותיים או תפקודיים. כאלה הם מחנות צבא, אזורי קרב, מתחם תעשייתי, מרקם יישובי המתייחד בעיצובו ועוד. בצפון־מערב הנגב מייצגים את התופעה קבוצות יישובים שנוסדו באותו פרק זמן ולאותה מטרה. כאלה הם "שלושת המצפים" שהוקמו בימי מלחמת העולם השנייה, "11 הנקודות" שהוקמו במבצע ההתיישבות בנגב הצפוני בלילה שבין 5 ל־6 באוקטובר 1946, ערי פיתוח שנוסדו כחלק מתוכניות פיזור האוכלוסייה בשנות החמישים, כביש 232, קו המים לנגב שהונח בשנת 1947 ועוד.

השילוב בין מהות הזיכרון לבין הארגון של סוכניו במרחב הוא הנושא המרכזי שנבחר לגיליון 13 של **אתרים – המגזין.** הבחירה בנושא של ציר ומכלול מורשת קדמה לאירועי 7 באוקטובר. היא התבססה על תמורות שחלו בתפיסות של שימור מורשת התרבות המוחשית, הנופים והנכסים, ועל הביטוי שנמצא להן במסמכים בין־לאומיים, מדינתיים ומקומיים. למרות זאת, כשהחלו להיכתב המאמרים והסקירות של הגיליון, ישראל כבר הייתה שקועה במלחמה, ולא ניתן היה להתעלם מהשינויים שחלו במרחב מדינת ישראל, בחברה הישראלית, בתפיסתה את מורשתה, את הנכסים ואת הערכים המייצגים אותה, ואת האופן שבו יש לשמרם.

העיסוק הגובר בפריסה של נכסי מורשת במרחב כציר או כמכלול מורשת – בא לידי ביטוי בהדגשת הקריאה לא להסתפק עוד בתיעוד של נכס או פריט בודד ובבחינה של ערכיו התרבותיים, אלא גם לבחון את יחסיו עם הסביבה שהוא ממוקם בה, את השתלבותו בה ("השלמות" המתקיימת בין כל הרכיבים, integrity), ואת ההשפעות והמשמעויות (significance) התרבותיות והחברתיות של הנכס או של הנוף. ליחסים אלה דגש בולט בהגדרות של מכלול מורשת, הזוכה לכינויים נוספים – מרקם, מתחם, מקבץ ומרחב, ושל ציר

איור 1. שריד מ"משק האוצר", חווה חקלאית שייסד יהושע חנקין. האתר הוא תחנה בשביל הראשונים, ציר המורשת של כפר סבא.
צילום: עירית עמית־כהן, 2023

מורשת – המתאפיין בפריסה קווית של נכסים ונופים לאורכו. השטח של המכלול או הציר יכול להיות מצומצם ויכול להשתרע על פני שטח רחב, למשל גבול או דרך החוצים מדינות; שכונה, רחוב, דרך, שטח של רשות מקומית או אזורית, מרחב מתוחם בגלל שימושיו (מתחם צבאי, מרקם עירוני־היסטורי, מרקם כפרי־פתוח, תעלות שיט). הקשרים יכולים להיות היסטוריים – זמן ההקמה, האירועים והדמויות הקשורים בנכסים ובנופים, תפקודיים, אידאולוגיים, חברתיים־תרבותיים ועוד. להתפתחויות אלה השלכות על מערכות התכנון בישראל ועל ההכרזה על אתרי מורשת. דוגמאות לכך הן תוכנית המרקמים בתמ"א 35, וההכרזה על דרכים היסטוריות כראויות להגנה, ובאלה דרך הבשמים – שזכתה למעמד של אתר מורשת עולם.

הבחירה במכלול ובציר מורשת שבין נכסיהם ונופיהם מתקיים קשר נושאי מקילה את הגדרת המרחב, את בחירת נכסיו הראויים להיכלל ברשימת מורשת, ואת קביעת הכלים והכללים להגנה עליהם ולשימורם. להקשר הנושאי תפקיד נוסף: הוא מקל על מקבלי ההחלטות לתכנן את המרחב או הציר, את שימורם, ניהולם ופיתוחם. לאור שטחה המצומצם של ישראל, מעמדה האזורי, קצב הפיתוח המואץ המתקיים בה, מאפייניה ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים, להכרזה על ציר ומכלול מורשת יש חשיבות רבה.

את המגזין פותח מאמרה של **יעל אטקין** "שימורו של אתר המורשת מקוה ישראל: המכלול וחלקיו" העוסק במכלול מורשת שהוא אתר מרכזי בתולדות המועצה לשימור ובפעילותה. במאמרה היא מציעה לחלק את ערכי התרבות של מתחם בית הספר לארבע שכבות, ולהעמיק במאפיינים של כל אחת מהן. בד בבד היא קוראת לא לשכוח שמדובר במכלול מורשת, ושכדי לשמרו ככזה נדרשת הקפדה על ניתוח הקשרים בין השכבות וההשפעות שלהן זו על זו. המאמר השני הוא מאמרה של **ניקול לוין** שמנתחת גם היא מרחב עירוני. במאמרה "מרקם בנוי לשימור: ההגדרה והתרומה לשינוי מעמדה של שכונה עירונית" היא בוחנת את תולדותיה של שכונה אחת בדרום תל־אביב-יפו, "המרכז המסחרי החדש", את מאפייניה העיצוביים ואת חשיבותה בייצוג מרקם מורשת מתוחם בגרעין היסטורי של עיר. **אור בן־דור** בוחן מרחב מורשת בשטחים פתוחים. במאמרו "אתרים ארכיאולוגיים בשטחים פתוחים" הוא מעמיק בדרכים שבעזרתן ניתן לנהל את מכלול המורשת של תל צפית/גת; תכנון שיתחשב לא רק בערכים הארכיאולוגיים של האתר, אלא גם במיקומו בלב שטחים פתוחים. **יאיר ורון** חוזר למרקמים הבנויים העירוניים ולתהליכי ההתחדשות החלים בהם. במאמרו "מורשת ביטחון במעבר: המחנה הצבאי כתשתית לפיתוח מרחב אזרחי חדש", הוא בוחן מחדש את מתחמי הביטחון שהוקמו בישראל לפני היותה מדינה, והם משופעים נכסים היסטוריים. התיאור נועד להדגיש את חשיבותם ההיסטורית והעיצובית של מכלולים אלה ואת הצורך לשמרם למרות הייעוד החדש שנקבע עבורם. **דותן גורן** נשען על תיעודו של אחד מאתרי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במאמרו "גבעת הקיבוצים ברחובות" הוא מדגיש את החשיבות שיש לשימור הפריטים ההיסטוריים כולם ולהצגת הקשרים ביניהם כדי שסיפור הגבעה ישרוד לאורך זמן. מאמרן המשותף של **דפנה קרסטו** ו**עירית עמית־כהן**, "קריטריונים להערכה של מכלול נוף תרבות כפרי־פתוח", מציג כלי לבחינת ערכיו, הנופיים והתרבותיים, של מכלול נוף תרבות המתייחד בפעילות חקלאית, במרחביו הפתוחים ובנכסים ההיסטוריים המשובצים בתוכו. **עדי סלע וינר** בוחנת במאמרה "דרכי תרבות במרחב דרכי הבשמים בנגב" את דרך היין ואת דרך הבשמים בישראל, שזכתה להיכלל ברשימת המורשת העולמית, לאור ההגדרות וההוראות שמציגות "אמנת איקומוס לדרכי תרבות" ו"תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה". **אפרת אנגל**, במאמרה "מרחב מורשת בליבה של סן פרנסיסקו: ערכים, זיכרון והשמשה", חושפת בפני הקוראים מקבץ של נכסי תרבות בליבה ההיסטורי, העסקי והתיירותי של סן פרנסיסקו. המקבץ מתייחד לא רק במיקומו ובמספר הגדול של העובדים בתחומו ושל התיירים המבקרים בו, אלא גם בקשרים ההיסטוריים, העיצוביים, החברתיים והתרבותיים המתקיימים בין הנכסים. שני מאמרים מציגים ציר ומכלול מורשת ביטחוניים. **אבישי עוז**, בעקבות הכנה של נספח השימור של תוכנית המתאר הכוללנית לצפת, חשף את תופעת "המגננים" שהיו חלק ממערך ההגנה על שטח פלשתינה בזמן מלחמת העולם השנייה. המידע שבמאמרו "מכלול מורשת תרבות: קו ההגנה הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה – אזור צפת" לא רק מחדש, אלא גם קורא למחקרים נוספים על נכסים המתייחדים בארגונם המרחבי כציר או כמכלול. **אסתי ינקלביץ** חושפת במאמרה "מצדיות תש"ח: טיפולוגיה של עמדות בטון מימי מלחמת העצמאות" את החשיבות שיש לתיעוד ולבחינה על פי קריטריונים למיונם של אתרי מורשת, ולבחירה איזה מכלל האתרים המרכיבים את הציר או המכלול זכאי לשימור מלא. מאמרה של **מיכל הלוי־בר**, "כביש 1 ככביש מורשת"בוחן את תהליך קבלת ההחלטות בקביעת הנתיב העכשווי המקשר בין ירושלים לבין תל־אביב-יפו, ואת סיפורם של התוואי ההיסטורי ושל ערכי התרבות המיוצגים בנכסים ההיסטוריים שלאורכו. **עירית עמית־כהן**, במאמרה "מרחב מורשת מחלוקת וגישור", מנתחת מרחב שהוא קו תפר עירוני בין תל־אביב לבין יפו. המרחב מתייחד במקבץ של נכסי מורשת המייצג את תולדות שתי הערים לפני צירופן והפיכתן לעיר אחת, את המחלוקות בין אוכלוסיותיהן, ואת הניסיונות לגשר ביניהן באמצעות עיצוב המרחב. מאמרה של **שולה וידריך**, "רחוב ביאליק כציר מורשת" עוקב אחרי הבתים משני צידי הרחוב, תולדותיהם ועיצובם האדריכלי, ומדגיש את חשיבותו כציר תיירות עירוני. **דרור סגל** חוזר לתיאור ולניתוח של ציר המייצג נתיב מים, ושל התשתיות שהן חלק בלתי נפרד מנופו. במאמר "הגשרים על נחל עמל (אסי/סחנה) כאלמנט מחבר ומגשר: פיזית, תרבותית וחברתית", הוא דן בגשרים, בתולדותיהם ובתרומתם לסיפור המרחב והתדמית של עמק בית שאן ויישוביו.

איור 2. הגשרים שהם חלק מציר ומכלול מורשת בחצר גשר הישנה והסביבה הקרובה. צילום: עירית עמית־כהן, 2017

סוגר את הגיליון מאמר משותף **לכנרת גת** ו**לעירית עמית־כהן**. זהו מאמר לזכרה של כנרת, חברת קיבוץ בארי, שנרצחה ב־7 באוקטובר 2023. המאמר "מכלול מורשת: שימור זיכרון היסטורי ופיתוח התיירות בצפון־מערב הנגב" מתמקד במקבצי אתרים ובפוטנציאל התיירות בהם – אתרים שכנרת חקרה אותם, הדריכה בהם, וקידמה את פיתוחם התיירותי.

וכמה הערות נוספות:

- כמו קודמיו, גם גיליון 13 של **אתרים – המגזין** מבקש לחשוף את קהל החוקרים והמתעניינים בשימור מורשת התרבות לנושאים, לגישות ולחידושים שנוספו בתקופה האחרונה לשיח השימור וקשורים בנושאי המגזין הנוכחי. לשם כך צורף התרגום לעברית של **אמנת איקומוס לדרכי תרבות**, תרגום שאחראית לו עמותת איקומוס ישראל. עוד צורף תרגום לעברית של מסמך שפורסם בשנת 2017 – עקרונות ICOMOS-IFLA בנושא מורשת הנופים הכפריים.
- כמו בכל גיליונות אתרים – המגזין, גם בגיליון זה מלווה את המאמרים והסקירות פִּסקה פותחת. את הפסקה הזאת כתבתי אני, עורכת המגזין, והיא נועדה להדק את הקשר בין הנושא המרכזי של העיתון – ציר ומכלול מורשת – לבין הנושאים, הדוגמאות וההיבטים שהסקירות והמאמרים השונים מתמקדים בהם.
- התרגומים לאנגלית של העמוד לזכרו של יהודה דקל, של דבר המנכ"ל עמרי שלמון, של דבר העורכת, של תקצירי המאמרים והסקירות מובאים, כתמיד, משמאל לימין.
- נושאו המרכזי של גיליון 14 של **אתרים – המגזין** יהיה "40 שנה: תמורות בתפיסת מורשת התרבות ושימורה ובהתפתחות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל". "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" נוסדה בשנת 1984, וכעבור ארבעים שנה השתנו לא רק שמה – "מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל" – אלא גם מעמדה; גדל מספרם של אתרי המורשת שבחסותה, וחלו תמורות בגישתה למורשת התרבות ולשימורה. השינוי שחל במועצה הוא חלק מתופעה רחבה יותר – התעניינות הולכת וגדלה במורשת התרבות המוחשית ובמגוון תפקידיה. גיליון 14 של אתרים – המגזין מטרתו להציג את התמורות שחלו בשנים האחרונות בתפיסת מורשת התרבות על ערכיה ותפקידיה הייצוגיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. לצד הדיון הרחב וביטויו במחקר ובמסמכים בין־לאומיים יוצגו התמורות כפי שהן באות לידי ביטוי בפעילות המועצה לשימור, באתריה ובעשייתה השימורית.

עירית עמית־כהן

בתי ספר חקלאיים וחשיבות שימורם כמכלולי מורשת

חלק נכבד מההיסטוריה הארץ־ישראלית – התפתחות רעיונות ההתיישבות, טכנולוגיות בנייה ושיטות עיבוד חקלאיות, אידאולוגיה וחינוך, קליטה ומיזוג בין תרבויות – התרחש בבתי הספר החקלאיים. לכל בית ספר ייחוד משלו: בגלל השנה שבה נוסד, מיקומו והאזור שהוקם בו, בגלל מקימיו ותפיסות העולם שייצגו, בגלל האירועים שנקשרו בתולדותיו, או בגלל ההתפתחויות והתמורות שחלו בו במהלך השנים והשפיעו על עיצובו ותפקידיו. העוסקים בהגדרות אתרי מורשת הראויים לשימור מכנים תופעה זו "סדרה", ומשמעותה היא שהעיקר אינו הקרבה בין האתרים, אלא הערכים והנושאים המשותפים להם. במרחב הארץ־ישראלי, סדרה זו של בתי הספר החקלאיים מייצגת תופעה רחבה אף יותר. בתי הספר המרכיבים אותה אינם רק חוליות היסטוריות, עיצוביות, חברתיות ותרבותיות בשרשרת המייצגת תולדות עם ומדינה; זו סדרה שזוכה למעמד של סמל בארכיב הזיכרון הלאומי הישראלי.

שימורו של אתר המורשת מקוה ישראל: המכלול וחלקיו

יעל אטקין

תקציר

מקוה ישראל, בית הספר החקלאי הראשון בארץ ישראל, הוקם בשנת 1870, והוא אוצר בחובו את סיפור ההכשרה החקלאית ואת סיפור ההתיישבות והחינוך הארץ־ישראליים. המקום, על נכסיו וערכיו המגוונים, רווי אתגרי שימור של מורשת מוחשית ובלתי מוחשית, וזאת בשל גיל נכסיו ומיקומו בלב גוש דן – האזור המבוקש ביותר בישראל לצורכי פיתוח. מאמר זה ידון באתגרי השימור במרחב מקוה ישראל, בית הספר וסביבתו הנופית־חקלאית. המרחב כולו מתייחד במגוון של נכסי מורשת. נכסים אלה ממוינים לשכבות מספר, כל שכבה ומאפייניה, תולדותיה, שימושיה ועיצובה. למרות השוני בין השכבות, מתקיים ביניהן קשר היסטורי ותפקודי המבליט את ייחודן. הנכסים והנופים כולם מייצגים את חזונו של איש אחד, קרל נטר; חזון שמומש, זכה להמשכיות, שרד ומתקיים גם בימינו אלה. קשר זה הוא המייחד את מכלול המורשת מקוה ישראל ומכתיב את שימורו. לסקירה זו שתי מטרות: האחת, להציג ארבע שכבות המרכיבות את מכלול המורשת הזה, כל שכבה ומאפייניה הפיזיים, העיצוביים וההיסטוריים: שכבת מערכות המים, שכבת מערכות ההגנה והביטחון, שכבת הנוף, ושכבות העיצוב והתכנון – מוטיבים של אדריכלות ארץ־ישראלית במכלול מקוה ישראל. האחרת, להבליט את המאחד בין ארבע השכבות: הסיפור ההיסטורי וחזונו של המייסד קרל נטר. בחינת ההיבט המאחד היא חשובה, משום שהוא מציב אתגר מרכזי בשימורו של מכלול מורשת מקוה ישראל.

מילות מפתח:

מקוה ישראל, מערכת המים, מערכת ההגנה והביטחון, שכבת נוף, אדריכלות ארץ־ישראלית

מבוא

"אלמלא הוקם מקוה ישראל – ספק אם הייתה קמה מדינת ישראל", אמר דוד בן־גוריון בשנת 1970.[1] דברים אלה מעידים על מעמדו המרכזי של בית הספר החקלאי בזיכרון הלאומי.

אתר מקוה ישראל, ששטחו כ־3,000 דונם, הוא חלק מרצף השטחים הפתוחים האחרון שנותר במחוז תל־אביב. רצף זה כולל את פארק בגין בדרום תל־אביב, הפארק הלאומי ברמת גן, ושטחי חירייה שהפכו לחלק מפארק שרון. המתחם משתרע מדרום לכביש 1. כביש 44 (תוואי הדרך ההיסטורית יפו–ירושלים) חוצה את השטח, ובכך מפריד בין שטחי חקלאות בעיבוד אינטנסיבי המצויים בחלקו הצפוני, לבין אלה שבחלקו הדרומי. בשטח האתר הדרומי מצויים מתקני בתי הספר, שטחי חקלאות לימודית, מבנים ומכלולים היסטוריים שהוכרזו לשימור (איור 1). מבחינה מוניציפלית מוגדר מקוה ישראל שטח גלילי, כלומר שטח שאינו כפוף לרשות מקומית, אלא נמצא תחת שיפוט המדינה. על כן הוועדה המחוזית של תל־אביב משמשת דה פקטו כוועדה המקומית לתכנון ולבנייה של מקוה ישראל. שטחי מקוה ישראל גובלים בדרום ובמערב בעיר חולון, במזרח באזורי התעשייה של חולון ואָזוֹר, ובצפון אָזוֹר ובשטחי חירייה – שגם הם שטחים גליליים בתחום מחוז תל־אביב.

מרחב מקוה ישראל מנוהל על ידי "חברה ממשלתית מקוה ישראל", הנמצאת בבעלות משותפת של אגודת "כל ישראל חברים" (כי"ח) ומדינת ישראל. החברה מנהלת את הכפר, את

[1] לרגל חגיגות המאה למקוה ישראל.

איור 1. מקוה ישראל והסביבה על גבי תצ"א. התמונה באדיבות מפ"י. עיבוד: אדר' גילה מרגולין, יעל אטקין

מוסדות החינוך והשטחים החקלאיים, את הגורמים הנוספים הפעילים בכפר, ומגוון מיזמים. עוד מצוי במתחם מטה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, השוכן במתקנים ההיסטוריים של בית הספר החקלאי.

בשעה שסקירה זו נכתבת מצויה בשלבי הפקדה תוכנית מתאר מפורטת למקוה ישראל (תוכנית 599-0838011). התוכנית מבקשת, בין היתר, להסדיר את ייעודי הקרקע, שימושים מותרים ועיגון השכבות ההיסטוריות לשימור, וכן לייצר זכויות בנייה להמשך הפיתוח של בתי הספר.[2] האתגר הוא כפול: הן משום שהשטח גלילי, הן משום שמקוה ישראל, השטח והנכסים, כפופים

[2] לצד בית הספר החקלאי ההיסטורי פועלים כיום במקוה ישראל עוד בתי ספר הכפופים למשרד החינוך, שני בתי ספר השייכים לזרם החינוך האלטרנטיבי, שתי פנימיות, גני ילדים אחדים ומכינה קדם־צבאית.

לחוק ממשלתי. לחוק חשיבות כפולה: מצד אחד הוא מעיד על הכרה ברמה הארצית בחשיבות המתחם על כלל ערכיו, ותומך בשימור התפקודים ההיסטוריים שלו, ומצד אחר הוא מונע פיתוח חסר בקרה העלול לפגוע בערכי בית הספר והמרחב, ובהמשכיות חזונו של מייסדו. החוק אף מגן על שטחי מקוה ישראל מלחצי נדל"ן ופיתוח של הרשויות הגובלות בו, וכן מפרויקטים של תשתיות לאומיות. עם זאת, בשנים האחרונות נתון מקוה ישראל ללחצים עקב צורכי פיתוח, וגבולותיו ההיסטוריים הולכים ומשתנים. השטח החקלאי מצטמצם, ובשטחים הללו נסללים כבישים ודרכים (למשל הרחבת כביש 1, תוכניות הרק"ל ועוד).

החוק שאושר בשנת 1976[3] מגביל את שימושי הקרקע לנושא החינוך בלבד, ובכך מגן על ערכי המקום ועל המורשת החינוכית־חקלאית שלו. אלא שמצב זה מגביל את היכולת של החברה הממשלתית מקוה ישראל לייצר הכנסות (למעט תקציבים שוטפים), ובכך מכביד על מנהליה להקצות משאבים לשימור המבנים ההיסטוריים ולתחזוקתם השוטפת.

משרדי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עברו למתחם מקוה ישראל בראשית שנות התשעים. הבחירה מקורה בהכרה שהמקום, נכסיו, סיפורם ההיסטורי וערכיהם האדריכליים תואמים את הערכים שלאורם פועלת המועצה לשימור אתרים ושאותם היא מקדמת.

במהלך כל השנים פועלת המועצה לשימור אתרים בשיתוף הדוק עם הנהלת הכפר, ומקדמת עבודות שימור, הצלה ותיעוד של המבנים ההיסטוריים.

בשנת 2010 קידמה המועצה לשימור את סקר המבנים הראשון שנערך במקוה ישראל (קרטס וכיטוב, 2010). הסקר הגדיר יותר מ־140 מבנים ואתרים, שהם מרבית המבנים ההיסטוריים במרחב, לשימור סטטוטורי. המשמעות היא שהמבנים זכו להגנה בחוק באופן רשמי, כפוף להגדרות השימור בישראל.[4] ההדגשה הרבה של חשיבות השימור הפיזי של הנכסים במרחב מקוה ישראל, וכן של הערכים הלא מוחשיים – ערכי התרבות והחינוך – של המתחם כולו, וכן העובדה שבסקר זה נבחנו לראשונה המבנים במקוה ישראל כמכלול, ולא כמבנים בודדים – כל אלה היו תרומה עצומה להמשך קיומם של המבנים והמִשארים במקום, וחיזקו את ההכרה בתרומתה של המועצה לשימור להגנה ולשמירה על מעמדו של מקוה ישראל. ואכן, המועצה לשימור אתרים לוקחת חלק פעיל בקידום תוכנית המתאר הנוכחית שהוזכרה לעיל, ומסייעת בפתרון בעיות: עבודות הצלה דחופות, עבודה מול מומחי שימור, חשיבה משותפת על אופן ההשמשה של המבנים וגיוס תקציבים לשימור המבנים ההיסטוריים – לטובת תלמידי בית הספר והציבור הרחב. המועצה לשימור גם מפעילה את מרכז המבקרים במתחם, והוא נכלל בתשעת אתרי המורשת שהיא מנהלת.

› הערך ההיסטורי: ייסוד בית הספר החקלאי מקוה ישראל

מקוה ישראל נוסד בשנת 1870 על ידי קרל נטר (Charles Netter, 1826–1882), שהיה מזכיר ארגון "כל ישראל חברים" (כי"ח) – אליאנס (Alliance Israélite Universelle), שבסיסו היה בצרפת. מטרת הארגון הייתה לשפר את מעמדם החברתי והפוליטי ואת מצבם הכלכלי של יהודים המתגוררים במדינות שונות בעולם, והוא ייסד לשם כך מוסדות חינוך ששפת ההוראה בהם הייתה צרפתית. בשנת 1860 הגיע קרל נטר לארץ ישראל, סייר בירושלים, ובמהלך הסיור נוכח לדעת שבין צעירי "היישוב הישן" יש כאלה הרוצים לעסוק בעבודת האדמה. בעקבות זאת הוא החליט לחפש קרקע להקמת מוסד חינוכי ללימודי החקלאות בארץ ישראל. בחירתו בקרקעות מקוה ישראל לא הייתה מקרית. השטח נמצא על ציר הדרך ההיסטורית מיפו לירושלים. על חשיבות המיקום יעיד האירוע ההיסטורי שנקשר במקוה ישראל בשלהי המאה ה־19. בעת ביקורו של הקיסר וילהלם השני בארץ הקודש (1898) בחר הרצל לקיים את המפגש הקצר עימו סמוך לכניסה למקוה ישראל – המוסד השוכן על הדרך ההיסטורית יפו–ירושלים.

הממשל העות'מני עצמו הכיר בחשיבות החינוך החקלאי לתושבים היהודים בארץ ישראל, והעניק לקרל נטר רישיון לייסוד בית ספר החקלאי, וגם שטח בן 2,600 דונם באדמות מדינה בחכירה ל־99 שנה. בשנת 1870 החל נטר במפעל הבנייה ובגיוס תלמידים למפעל החינוכי־חקלאי שזה עתה הוקם. בשנותיו הראשונות לא משך בית הספר תלמידים רבים, ונטר עצמו עסק גם בבחירת התלמידים, סגל העובדים והמורים (כץ, תשל"ט, 10). בד בבד עם מאמציו לגיוס תלמידים, שקד נטר על התכנון של מתחם בית הספר. בחזונו הוא ראה את המקום כשילוב של תרבויות מקומיות ואירופיות, מעין שעטנז אקלקטי של מבנים ונוף. נטר אף היה שותף פעיל בשרטוט תוכנית הבינוי הראשונה של מקוה ישראל (כץ, תשל"ט, 10; ברלוביץ ואח', 2013, 21) – רחבת בית הכנסת של היום, שבה הוקמו המבנים הראשונים: בית נטר, בית סאלד, בית הפרחים ובית הכנסת, וסמוך להם היקב. אגדה אורבנית מוכרת בדברי ימי מקוה ישראל היא שנטר תכנן את רחבת בית הכנסת הצפונית, כולל שדרת הווישינגטוניות המפורסמת ושער ירושלים שהיה הכניסה הראשית לבית הספר, כשדרה אירופית, שבסופה פוגש הנכנס בשערי מקוה ישראל את המזרקה ואת מבנה בית הכנסת המרשים (לוינגר, 2015, 59) (איור 2).

קרל נטר הלך לעולמו במפתיע בשנת 1882, אך לא לפני שהצליח לגייס תלמידים ראשונים ולהגשים חלק גדול מחזונו, גם התכנוני וגם החינוכי. אשר לתכנון, אומנם מרבית המבנים הוקמו לאחר מותו, אך חותמו ניכר בתפיסת התכנון של ליבת המתחם ובהתפתחותה במהלך השנים. אשר לחינוך, גם בימינו אלה

[3] חוק בית הספר החקלאי מקוה ישראל, תשל"ו-1976, על תיקוניו.
[4] התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, וכן הנחיות מבא"ת (מבנה אחיד לתוכניות) המתעדכנות מעת לעת.

איור 2. הכניסה ההיסטורית, שדרת הוושינגטוניות ורחבת בית הכנסת. צילום רחפן: חיים שפיר, 2020

עדיין מושם דגש על החינוך החקלאי וערכיו כדרך לחיזוק החברה הישראלית וזיקתה למרחב הישראלי. ערכי החינוך השלובים בתכנון המרחב הם הבסיס של מורשת מקוה ישראל, והם שמכוונים את שימור הנכסים במתחם בית הספר ובסביבתו. הנכסים פזורים במרחב כיחידות בודדות וכמקבצים, ושימורם הוא אתגר מורכב הכולל שימור פיזי של כל נכס בפני עצמו, גיוס משאבים לשם כך, שימור השימוש של כל נכס והתאמתו לתנאי ההווה, וגם חשיפת ערכי המורשת הלא מוחשית – הן של כל נכס בפני עצמו הן של המכלול כולו.

› מורשת מקוה ישראל: הפרטים, השכבות והמכלול

מכלול מורשת מקוה ישראל מורכב מארבע שכבות של נכסים ונוף. כל שכבה, על ערכיה המוחשיים והלא מוחשיים, זכאית לכאורה להיבחן בנפרד, אבל בחינה מעמיקה יותר מצביעה על קשר המאחד את ארבע השכבות: הסיפור ההיסטורי וחזונו של המייסד, קרל נטר. קשר זה הוא שמקנה למכלול את ייחודו, והוא גם שמכתיב את שימורה של מורשת מקוה ישראל.

שכבת המים: מערכות השאיבה וההשקיה

החקלאות היא חלק מרכזי במורשתו של בית הספר מקוה ישראל. מערכות המים שהתפתחו במרחב בית הספר, ושבשרידיהן עדיין ניתן להבחין, הן חלק מרכזי במורשת זו. מיקומו של בית הספר, בעורף החקלאי של פרדסי יפו, סייע לקרל נטר ולשותפיו להתוודע לטכנולוגיית הבנייה של בארות המים ומכלולי ההשקיה שנבנו במרחב הארץ־ישראלי החל מאמצע המאה ה־19 ולבנות כמותם במקוה ישראל. ואכן, מפעלי ההשקיה שהוקמו במקוה ישראל מייצגים תמורות שחלו בשיטות השקיה לאורך כמאה שנים. מדובר במפעלי מים מהתקופה העות'מנית שנבנו החל משנות השבעים של המאה ה־19, השנים הראשונות של בית הספר החקלאי, ועד לשנות החמישים והשישים של המאה ה־20, שבהן פיתחו שיטות השקיה מודרניות (איור 3).

מתיק התיעוד שהוכן למערכות המים עולה כי אלה מהן ששרידיהן נותרו במקוה ישראל הן ייחודיות בזכות הגיוון הרב של שיטות ההשקיה המיוצג בהן, ובגלל האפשרות להתחקות באמצעותן אחר התמורות וההתפתחויות שחלו בנוף החקלאי

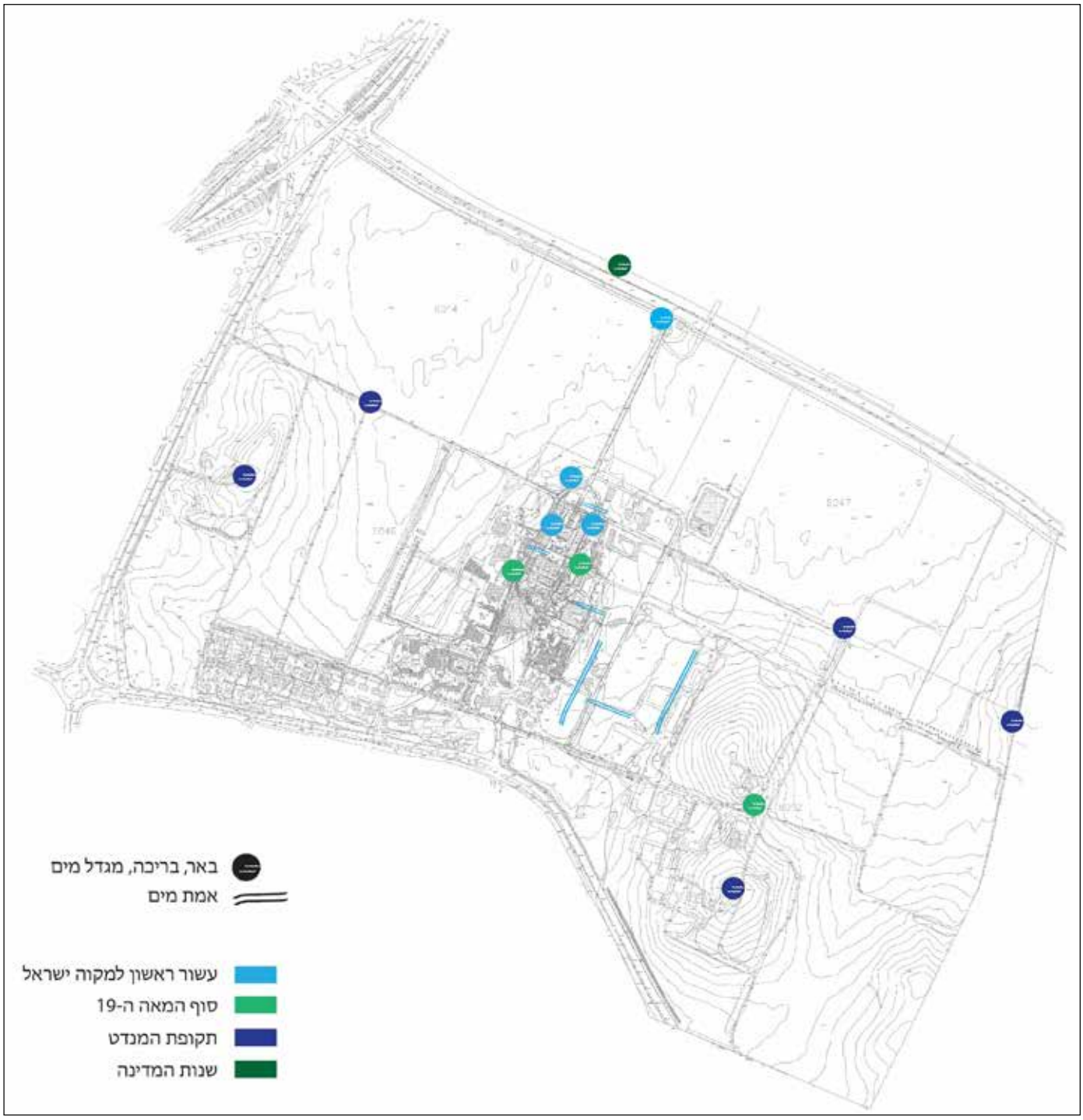

איור 3. תפרוסת מערכות המים במקוה ישראל. סימון על גבי תוכנית מדידה (יאיר שילה, עבור מקוה ישראל). עיבוד: אדר' גילה מרגולין, יעל אטקין

איור 4. הבאר המרכזית (להמן), סוף המאה ה־19. צילום: בוריס אמינוב, 2023

בארץ ישראל, ואחר השלכותיהן (ששון וקציר, 2019, 90). במערכות אלה נכללים שרידים של בארות (מסוף המאה ה־19 ועד לשנות החמישים של המאה ה־20), בריכות השקיה ואגירה, אמות מים ומגדלי מים (איור 4). ההכרה במערכות המים כשכבה לשימור במסגרת תוכנית המתאר היא עדות לרצף הכרונולוגי של התפתחות תעשיית ההשקיה הארץ־ישראלית. מִשארים אלו מספרים ברמה המקומית את סיפור ההשקיה וההתפתחות של החקלאות והחינוך במקוה ישראל, וברמה האזורית – את התפתחות מערכות ההשקיה במישור החוף, ממזרח ומצפון ליפו.

שכבת ההגנה והביטחון

מקוה ישראל נוסד סמוך לדרך ההיסטורית שקשרה את יפו לירושלים, ולימים הסתעפה ושימשה גם את השכונות הראשונות של חולון (גרין, 1924; מולדת, 1930). עד להקמת מדינת ישראל השכונות והיישובים היהודיים הסמוכים לדרך זו היו מוקפים כפרים ערביים: תל א־רייש ממערב, יפו ואבו כביר מצפון, ויאזור ממזרח. כאשר החריפו היחסים בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית בסוף שנות השלושים, וביתר שאת לאחר כ"ט בנובמבר 1947, היה מקוה ישראל נקודת החיבור הגאוגרפית בין תל־אביב, יפו וירושלים, וביניהן לבין מושבות השפלה מדרום.

מערכת ההגנה והביטחון על רכיביה השונים מייצגת מורשת מרחבית ומורשת מקומית. למורשת הביטחון המרחבית מצטרף ממד נוסף, הממד הלאומי. בשטחי מקוה ישראל עברה דרך הביטחון ההיסטורית, שחיברה את היישוב היהודי שהתרכז בתל־אביב למושבות הדרומיות ומשם לירושלים (קציר, 2006).[5] זאת ועוד, רבים מבוגרי מקוה ישראל גויסו לשירות ה"הגנה", ומורים ותלמידים בבית הספר התגייסו באופן פעיל למאמצי ההגנה על היישוב היהודי. ביטוי לכך הן עמדות תצפית וביטחון שהוקמו סמוך לגבולות מתחם מקוה ישראל (הזקיפים הבריטיים, איור 5), ושרידיו של סליק תחמושת שהתגלו במבנה היקב. נוסף על כך, בחלל מבנה היקב עצמו נערכו אימונים של ה"הגנה" (מימר, 2022, 22). במבנה המכניקה, שניצב על מקומו עד היום, פיתח המורה דוד ליבוביץ את טכנולוגיית המלחמה כשייצר את המרגמה "דוידקה".

[5] דרך הביטחון ההיסטורית: תוואי דרך הביטחון שקדם לדרך בורמה. הדרך החלה בשכונת התקווה בתל־אביב, עברה דרך שטחי מקוה ישראל וחולון, ומשם לנחלת יהודה, ראשון לציון ורחובות.

איור 5. זקיף שמירה בחלק הצפוני של הליבה ההיסטורית. ברקע – שדרת הוושינגטוניות. צילום: בוריס אמינוב, 2023

חשוב לציין ששכבת ההגנה והביטחון הייתה נוכחת במקוה ישראל גם לאחר הקמת מדינת ישראל, בתקופות של מלחמות והגנה על היישובים והערים סביב. אתרי ביטחון היו פזורים במרחב, אולם נהרסו ונשכחו עם השנים, כך שהרצף הכרונולוגי והמשכיות השכבה, גם כמכלול, נקטעו. לאחרונה התחדש הרצף, לאור צורכי מלחמת "חרבות ברזל". השכבה הנשכחת, שמִשאריה הרציפים נקטעו, הפכה רלוונטית מתמיד, והסיפורים מקבלים גם משמעות עכשווית נוספת.

שכבת הנוף

מרחב מקוה ישראל מייצג נוף תרבות, ובשימור מכלולי נופו מודגשים ערכיו העיצוביים והאסוציאטיביים. אלה באים לביטוי במפגש בין הדרכים והצירים ההיסטוריים, דרך יפו–ירושלים ודרך הביטחון, המבנים, השדות, המטעים, הגנים, השדרות והחורשות (עמית־כהן, 2017, 13). במרחב נופי־תרבותי זה יש מקום מרכזי לצמחייה, החקלאית והתרבותית.

ערכי הנוף של מקוה ישראל נטועים בדנ"א של המקום מעצם היותו בית ספר חקלאי וכר לניסויים ולגידולים חקלאיים. הגן הבוטני תוכנן בסוף שנות העשרים כחווה לניסיונות חקלאיים (לוינגר, 2015, 53–54), על ידי יחיאל סגל ועל ידי פרופ' אוטו ורבורג (שהיה אחראי לבחירת הצמחים והעצים לגן), על פי הזמנתם של אליהו קראוזה והמורה לגננות שלמה ידידיה. הגן עדיין קיים ומוגדר כאתר נוף לשימור, והביקור בו הוא חלק מהפעילויות והסיורים במקום (איור 6).

במקוה ישראל נמצאים חורשת האקליפטוסים הראשונה בארץ ישראל (איור 7), וכן הפיקוס הבנגלי המפורסם, שאת זרעיו הפיצו תלמידים שהוכשרו במקוה ישראל והתיישבו במקומות שונים בארץ – למשל במושב שדה אליהו בעמק בית שאן. נוסף על כך, עצים ושיחים לנוי שאוקלמו במקוה ישראל, הופצו על ידי התלמידים וניטעו בקיבוצים ובגנים ברחבי הארץ. במרחב בית הספר נותרו מכלולי צומח רבים ומגוונים המוגדרים לשימור, מעברים, שדרות וצירי דרך, חצרות משק ועוד. כל אלו הם שכבה בלתי נפרדת בתוך מכלולי המורשת של מקוה ישראל. בתוכנית המתאר המופקדת יש נספח נוף מפורט המגדיר שמירה על עקרונות העיצוב והנוף הקיימים, ואת הכללים להגנה על הנוף מפיתוח עתידי העלול לפגוע בו ובערכיו, גם העיצוביים וגם ההיסטוריים.

איור 6. הגן הבוטני. צילום: בוריס אמינוב, 2023

איור 7. חורשת הראשונים, חורשת האקליפטוסים הראשונה בארץ ישראל. צילום: יעל אטקין, 2021

איור 8. מתחם הליבה ההיסטורית: מבנים ואתרים. עיבוד: אדר' גילה מרגולין, צילומים: יעל אטקין, 2024

שכבת העיצוב: אדריכלות ארץ־ישראלית

המבנים הראשונים במקוה ישראל הוקמו שנים מספר לאחר שקרל נטר ייסד את בית הספר. בשנים הראשונות התגוררו התלמידים במערה אשר נחצבה ברכס הכורכר הטבעי, שהיה המסלע הנפוץ באזור.[6] מאותו החומר, ובטכניקה של חציבה בסלע הטבעי ושימוש בחומר הזמין ליצירת לבני בנייה, נבנו מבניה הראשונים של מקוה ישראל בשנות השמונים של המאה ה־19. מאז ועד היום הם הליבה ההיסטורית של המתחם. המבנה הראשון היה בית נטר, ולאחריו נבנו בתוך פחות משני עשורים המבנים הראשונים: היקב, בית הכנסת, מבני הלימודים, המשק והמגורים של הצוותים: בית המחסנים, בית המתמחים, בית שנועד לבונים ולעושי המלאכה, בית הפרחים והמכניקה, וכן בית המורים ובית ההנהלה. חיפוי הטיח הקיים כיום הוא מאוחר לאבן הכורכר החשופה שאפיינה את המבנים (איור 8).

מיום הקמת המבנים הראשונים במתחם ועד היום נוספו ועדיין נוספים פרויקטים של בנייה ופיתוח סביב הליבה ההיסטורית ובשטחי החקלאות. רצף הפעילות של בית הספר וצמיחתו יצרו

[6] אחד מהרכסים ההיסטוריים של מישור החוף.

איור 9. פריטים היסטוריים במקוה ישראל: ציורי קיר, נגרות ופרזול. צילומים: בוריס אמינוב, יעל אטקין, 2023. עיבוד: אדר' גילה מרגולין, יעל אטקין

רצף כרונולוגי של סגנונות בנייה ואדריכלות. נוסף על מבני הכורכר אפשר למצוא במקוה ישראל גם מבנים מלבני סיליקט שנבנו בסגנון אקלקטי שהיה אופייני לשנות העשרים, מבנים בסגנון הבינלאומי משנות השלושים והארבעים, מבנים בסגנון הברוטליסטי משנות השישים והשבעים, ואף מתחם של שיכון ("שיכון המורים"), אשר בנוי כרצף של מבני רכבת וסביבם פיתוח נוף ושבילי הליכה פנימיים. גם הבנייה המודרנית במקוה ישראל מתכתבת עם המרחב ההיסטורי, נאמנה לחומרי הבינוי ולנפחי הבנייה הצנועים. כזהו למשל בית הספר הצרפתי, שנבנה בשנת 2007. לייחוד המרחבי הבא לידי ביטוי בסגנונות הבנייה שרווחו בארץ ישראל מצטרפים טכנולוגיות הבנייה והחומרים שהאדריכלים והבונים במרחב בית הספר החקלאי השתמשו בהם. אלו כוללים חציבה בסלע הטבעי, בינוי מלבני כורכר ומילוי בטכניקת "דבש" – חיזוק וחיבור החומר באמצעות חומרי מליטה, שימוש בטיח, תמיכות הנדסיות באמצעות קמרונות, עד לכניסת הבטון המזוין לשימוש נפוץ והמעבר לקונסטרוקציות פלדה. עוד נקודה מרתקת בציר הזמן האדריכלי והעיצובי שיש לה ביטוי במקוה ישראל היא אימוץ אופנות עיטורים שיובאו מחו"ל, בעיקר מצרפת (בשל הקשר לאליאנס), ושילובן באופנות המקומיות שהיו נפוצות בארץ ישראל. דוגמאות לכך הן עיטורי הערבסקות בחלונות בית הכנסת, ציורי הקיר הנדירים שנמצאו במקוה ישראל,[7] שימוש בפרטי נגרות ייחודיים ועוד (איור 9). בזכות הרצף הסגנוני והטכנולוגי שנשמר, ציר הזמן כמכלול מקוה ישראל הוא למעשה "מוזיאון אדריכלי" המציג 150 שנות אדריכלות ארץ־ישראלית רציפה, הן מבחינת הסגנון האדריכלי, הן מבחינת מגוון המבנים והשימושים בהם: מגורים, תעשייה, מבני ציבור, מבני עזר ומשק ועוד.

[7] בשנה האחרונה נחשפו ציורי קיר נדירים בקומה השנייה בבית ההנהלה של מקוה ישראל. הציורים תועדו, שומרו ושוחזרו על ידי סטודיו תכלת (שי פרקש ואלי שאלתיאל), במימון המועצה לשימור אתרים.

› מכלול מורשת מקוה ישראל, השכבות והאתגר השימורי: מחשבות לסיכום

השאלה העיקרית בשימור מכלול המורשת במקוה ישראל היא כיצד מחברים ומשמרים את שכבות המורשת לכדי מכלול אחד, תוך כדי שמירה על ערכיה של כל שכבה, המוחשיים והלא מוחשיים. כפי שהודגם במאמר זה, כל שכבה יכולה לעמוד בפני עצמה; יש לה סיפור היסטורי משלה וייצוגים פיזיים משלה, שמאפייניהם מכתיבים פעולות שימור ייחודיות. אבל עיון במאפייני המתחם, תיעוד רכיביו ותולדותיו מחזקים עובדה חשובה: מדובר במתחם הזכאי לשרוד גם בשל הגדרתו המשפטית כמכלול, גם בגלל המשכיותו התפקודית, וגם בגלל הסיפור ההיסטורי המלכד בין חלקיו השונים. עובדה זו היא שמכתיבה את שימורו.

מתחם מקוה ישראל כפוף לחוק מקוה ישראל. הוא מייצג מרכז חינוכי חי הפעיל כבר 154 שנים, ועומד בפני לחצי פיתוח סביבו ובשטחו. הצירוף של כל ארבע השכבות המרכיבות את נופו הוא שיוצר את ייחודו. כל שכבה קשורה באחרת, ויחד הן מתלכדות לסיפור אחד: חזונו של קרל נטר וייסודו של בית הספר החקלאי העברי הראשון, ששינו את פניה של ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל. לראשוניות זו ביטוי בשכבות הנוף השונות: המים, ההגנה והביטחון, נוף התרבות המורכב משטחי עיבוד חקלאיים, שדרות וגנים, ועיצוב אדריכלי הנשען על טכנולוגיות בנייה וסגנונות אופייניים לשלהי המאה ה־19 ולעשור הראשון של המאה ה־20.

לאור כל אלה נשאלת השאלה כיצד משמרים מכלול מורכב שכזה, על מגוון נכסיו ונופיו, בלי לפגוע בהיותו מרחב חי, פעיל ומתעדכן. במהלך השנים קודמו דיונים, שולחנות עגולים ופורומים שביקשו לא להסתפק בפעילות החינוכית־חקלאית במקוה ישראל, אלא לקדם לצידה תוכניות אב לפיתוח תיירות, פרוגרמות שונות לשימור המבנים ההיסטוריים ולהשמשתם. בדיונים ובפגישות אלה בלטה הגישה הפרטנית – התמקדות בכל נכס בנפרד, הן באשר לאופן שבו יש לשמרו הן באשר להשמשתו. לגישת המכלול כמעט לא היה ביטוי בתכנון – לא בתיעוד נכסי מורשת התרבות, לא בהצעות לשימורם, וגם לא בכיווני פיתוחם. הרעיון להבליט את מרחב מקוה ישראל כיחידה המורכבת מארבע שכבות נוף מורשת יכול לקדם את שני הנושאים – את שימור המתחם כולו, ואת פיתוחו. ואכן, תוכנית המתאר החדשה מצביעה על שינוי זה (איור 10).

את התוכנית מלווה נספח שימור שהוטמעו בו הערות והתייחסויות של המועצה לשימור, הן ברמת המרחב הן ברמת מכלולי המורשת (שפירא, 2022). עוד הוטמעו במסמכי התוכנית הזמינים לציבור סקרים ותיקי תיעוד שהוכנו במהלך השנים לאתרים ההיסטוריים ולחלק משכבות המורשת. המועצה לשימור סייעה באיסוף החומרים ובהנגשתם.

כעת נותר לקדם את ביצוע התוכנית. הביצוע חייב להיעשות בשיתוף פעולה בין גורמים ממסדיים, משרדי ממשלה ומוסדות ממלכתיים, לבין בעלי עניין, יזמים כלכליים וגופים דוגמת המועצה לשימור, שתפקידם לשמר את מורשת מקוה ישראל ולדאוג להמשכיותה ולהישרדותה. שיתוף פעולה זה יכול להציג פתרונות יצירתיים להתמודדות עם מורכבות המתחם כולו. באלו יצטרכו להיכלל מנגנון כלכלי ייחודי ליישום השימור,[8] ניטור ותחזוקת המבנים, הכנת מסמכים נלווים לשימור הערכים המגוונים של מקוה ישראל, שייצרו שפה עיצובית ייחודית לשימור ולפיתוח המקום. עוד חשוב להמשיך ולייצר אפשרויות לחשיפת האתר על מלוא סיפוריו ומורשתו, בין שבאמצעות סיורים, הדרכות וסדנאות, בין שבהרחבת מגוון הפעילויות במבנים ההיסטוריים שיושמשו לשם כך (איור 11). המוטיב העיקרי שצריך לאפיין תוכנית משולבת זו הוא האיזון הנדרש בין הרצון לשמר את המרחב ההיסטורי המוחשי ואת ערכיו, ולדאוג להמשכיות חזונו של מייסד מתחם מקוה ישראל לקדם את החינוך החקלאי, לבין צורכי הפיתוח של המתחם ותחזוקתו. עוד צריכה התוכנית לבחון כיצד מנכיחים את מורשת המקום ומחברים בין המכלולים ושכבות המורשת (מבנים, משארים, נוף) לבין הסיפורים – כולל אלו שכבר אינם קיימים ואלו שעוד יסופרו בעתיד.

[8] המועצה לשימור הציעה פתרונות אחדים ליישום השימור בפן הכלכלי. אלה מופיעים במסמך ההתנגדות שהוגש לתוכנית המתאר. אתר מבא"ת (מבנה אחיד לתוכניות). מינהל התכנון – תוכניות בניין עיר. https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/5005057352/310

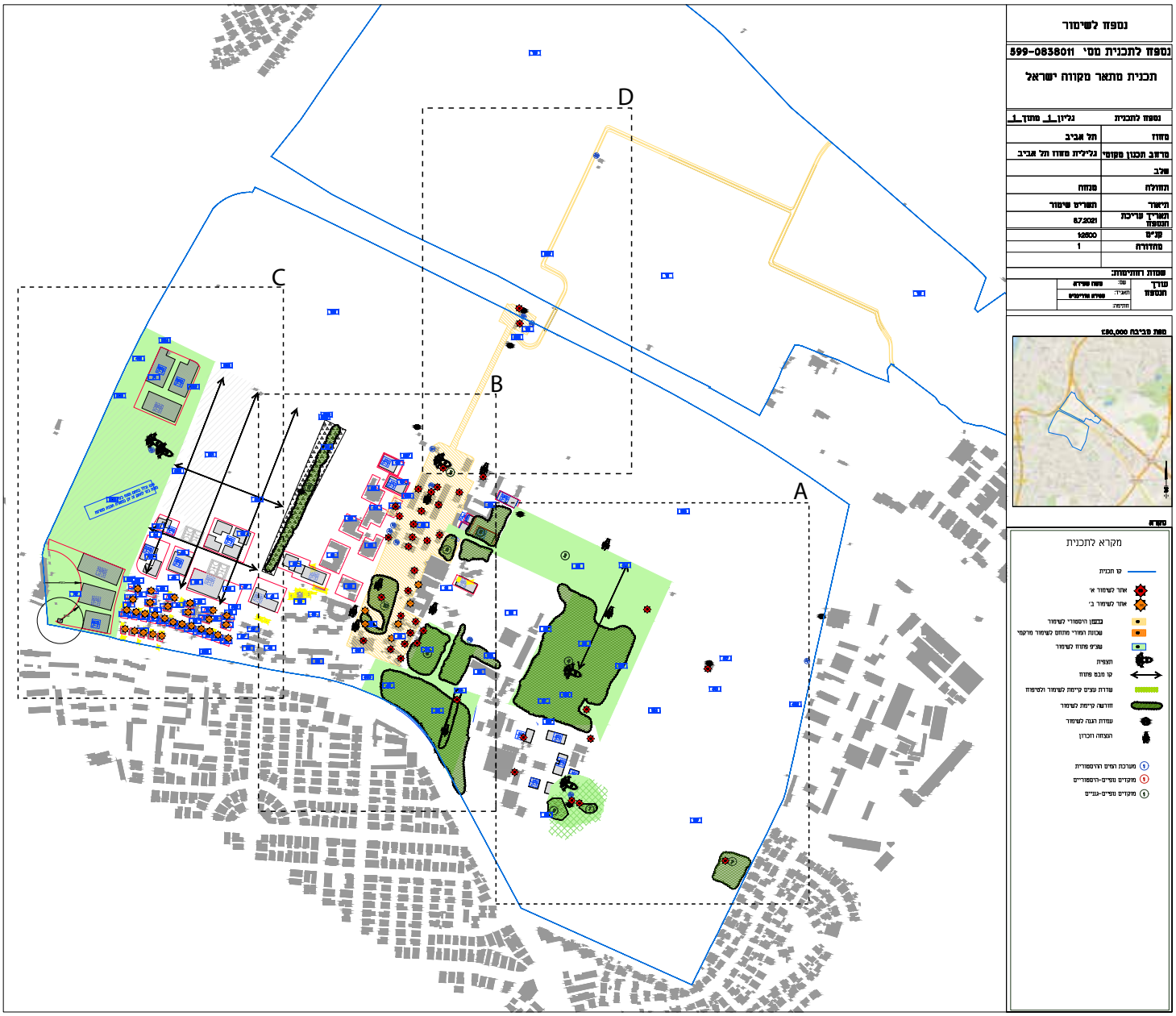

איור 10. מקטע מתוך נספח השימור של תוכנית המתאר. באדיבות אדר' משה שפירא

איור 11. בתים מבפנים תל־אביב-יפו, מקוה ישראל. צילום: אורלי מוצרי, 2021

איור 12. נוף חקלאי במקוה ישראל: מטעי האבוקדו וחורשת הברושים על רקע דרום־מזרח תל־אביב. צילום: בוריס אמינוב, אפריל 2024

> **על המחברת:**

יעל אטקין | yaelet@shimur.org.il

יעל אטקין, מתכננת ערים, בעלת תואר שני בגאוגרפיה היסטורית מהאוניברסיטה העברית בירושלים עם התמחות בתכנון ערים, וכן תואר שני בעיצוב אורבני מטעם האקדמיה לאומנות ועיצוב בצלאל (M.Urb.Des). בעבר עבדה כפרילנסרית במחקר היסטורי עבור תיקי תיעוד ובמחלקה ליחסים בין־לאומיים במועצה לשימור אתרים. כיום מנהלת מחוז תל־אביב במועצה לשימור אתרים.

איור 13. שכבות מכלולי המורשת במקוה ישראל: מגדל המים, בריכת האגירה ועמדת השמירה. צילום: בוריס אמינוב, אפריל 2024

מקורות

- ברלוביץ, ע', יוסיף־אור, א' ונחומי כפיר, ר' (2013). **תיעוד בית הכנסת מתחם מקוה ישראל**. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
- כץ, ג' (תשל"ט). על קרל נטר: יוצרו ומחברו של ה"דין וחשבון". בתוך נטר, ק' (1869), **דין וחשבון על מצב היהודים בארצות המזרח** (תרגום מתוך הבולטינים של כל ישראל חברים מיום 11 בינואר 1869) (עמ' 10–12). בית הספר החקלאי מקוה ישראל.
- לוינגר, ל' (2015). **נספח נוף וחקלאות: תוכנית האב מקוה ישראל**. סטודיו אורבנוף, קרן רש"י, מקוה ישראל.
- מימר, נ' (2022). **השלמת תיק תיעוד יקב היסטורי: מקוה ישראל**. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
- עמית־כהן, ע' (2017). נופי תרבות: היבטים שונים למפגש בין האדם לבין הנוף. **אתרים – המגזין, 7**, 7–14.
- קציר, ט' (2006). **שימור "דרך הביטחון" חולון: סקר פיזי, תיעוד ראשוני ותוכנית אב**. הוכן עבור מנהלת תעשייה ומסחר, עיריית חולון.
- קרטס, ג' וכיטוב, ע' (2019). **מקוה ישראל: סקר שימורי. מהדורה 5**. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
- שפירא, מ' (2022). **בית הספר החקלאי מקוה ישראל: סקר אתרי מורשת ונוף**. נספח שימור לתוכנית המתאר מס' 599-0838011.
- ששון, א' וקציר, ט' (2019). **מקוה ישראל – תיעוד מערכות המים: רקע היסטורי תרבותי**. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מכלול, מרחב ומרקם מורשת: אתגרי השימור ויתרונותיו

ההכרזה על נכס מורשת וקידום שימורו נתקלים בקשיים תכנוניים, משפטיים, לוגיסטיים וכלכליים, ובחששות. במקרה של מרקמי מורשת לובשים קשיים וחששות אלה צורות שונות, ובהן קשיי יישום הקשורים בהתארגנות בעלי הנכסים והמתגוררים בהם והתנגדות הפרויקט; חשש מסיכונים כלכליים העלולים לנבוע מהתמשכות התהליך; מעלויות גבוהות הקשורות בהכנת תיקי תיעוד לא רק לכל מבנה אלא למרקם כולו; מהשקעות בפיתוח תשתיות; ומפגיעה בפוטנציאל הצמיחה של מתחם – במיוחד באזורים שהביקוש בהם רב, דוגמת הלב ההיסטורי של עיר.

קיימים פתרונות אפשריים אחדים לצמצום החששות ולקידום שימור מרקם המורשת, ובאלה סיוע מקצועי ולוגיסטי של הרשות בארגון הפרויקט, בניהולו, בתכנונו ובפיקוח על קידומו. פתרון נוסף מתבסס על הקביעה מי נושא בנטל הכלכלי ומי אחראי לקידומו של כל שלב בתהליך – בעלי הנכסים במרקם או הרשות. הבחנה זו עשויה להקל את קידומם של חלק ניכר מהנושאים. כך למשל הכנת תיק תיעוד למתחם תהיה באחריות הרשות; הרשות תכונן ועדה לבחינה של ערכי מורשת של המכלול ותקבע תמריצים שיעודדו את בעלי הנכסים והיזמים לשמר את המבנים – תמריצי מס ותמריצים המתבססים על העברת זכויות מנכס שהכללתו במכלול המיועד לשימור מגבילה את פיתוחו, לנכס הנמצא במקום אחר.

מרקם בנוי לשימור: ההגדרה והתרומה לשינוי מעמדה של שכונה עירונית

המקרה של שכונת "המרכז המסחרי החדש" בדרום תל־אביב

ניקול לוין

> תקציר

מתכנני ערים ובעלי מקצוע בתחום השימור שבים ושואלים את עצמם לא פעם איך לשמר את האזורים ההיסטוריים של העיר. בישראל, תמ"א 35 ניסתה לתת מענה לשאלה זו באמצעות ההגדרה למונח "מכלולים עירוניים לשימור". ואכן, הגדרה זו הפכה לכלי תכנון שאפשר את שימורם של רחובות ושכונות היסטוריים שהוחלט כי הם ראויים להתחדשות עירונית. בשנת 2016 פרסמה העיר תל־אביב-יפו תוכנית כוללנית לעיר, תא/5000, שכללה גם היא התייחסות להגדרה זו. התוכנית קבעה ששכונות מסוימות בתחום העיר זכאיות לטיפול ולתכנון מיוחדים. בהגדרה זו נכללו גם שכונות היסטוריות המתייחדות בסיפורן ובעיצובן. אחת השכונות שנכללו בהגדרה זו היא שכונת צפון פלורנטין, אשר שמה המקורי היה "המרכז המסחרי החדש". קרקעות השכונה נרכשו בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת, ועד סוף אותו עשור כבר הסתיימה בנייתה. בעת הקמתה התייחדה השכונה בעירוב של שימושים – מסחר, עסקים ומגורים – ובבנייה צפופה יותר מאשר בשאר חלקי העיר. השכונה נוהלה כמרכז מסחרי במשך יותר משלושים שנה, ובכך המריצה את התפתחותה של העיר תל־אביב כולה. בעקבות סימונה המיוחד של השכונה כמרקם בנוי לשימור בתוכנית הכוללנית לעיר, תא/ 5000, הוכן מסמך מדיניות אשר סקר את המצב הקיים, את התוכניות החלות על השכונה ואת ההמלצות בדבר שימור השכונה כמרקם היסטורי. מסמך המדיניות, אשר המלצותיו אושרו על ידי הוועדה המקומית, כלל הגדרות נוספות, ובהן "בניין לשימור מרקמי" ו"מרקם לשמירה". הגדרות אלו ויישומן במסגרת תכנון השכונה עתידות לקדם את שימורם של עוד מבנים בתוך השכונה. מצב זה משמעותו העדפה ברורה של שימור מתחמי על פני שימור המבנה הבודד. ובמילים אחרות, שינוי של תוכניות שימור קודמות שקידמה עיריית תל־אביב-יפו, ובהן הושם דגש על הבניין הבודד. מטרת מאמר זה היא להראות את ההתקדמות האחרונה בהליכים לשימור מכלולים היסטוריים, הערכים שבגינם מסומנות שכונות אלה לשימור, ובחינת הליכים וערכים אלה בשכונת צפון פלורנטין בתל־אביב.

מילות מפתח:

מכלול עירוני לשימור, מרקם בנוי לשימור, שכונת המרכז המסחרי החדש בתל־אביב-יפו, התחדשות עירונית

איור 1. "צפון פלורנטין". צילום: זאב גרוס

> מבוא

בדרום תל־אביב שוכנת שכונה ששמה כיום "צפון פלורנטין". שכונה זו הייתה השכונה הראשונה בתל־אביב שתוכננה מראש כשכונה שבה עירוב שימושים, ושהותר בה ניהול מסחר ועסקים סמוך לדירות מגורים. שמה, "המרכז המסחרי החדש", העיד על מעמדה והתפקיד שנשאה. השכונה מילאה תפקיד מכריע בהתפתחותה של תל־אביב לפני ואחרי קום המדינה. עם השנים קרנה של השכונה ירדה, וההיסטוריה שלה ואף שמה המקורי נשכחו. כיום זו שכונה מוזנחת, וחלקים ממנה נטושים.

השינוי שחל במעמדה ובשימושיה של שכונת "המרכז המסחרי החדש" אינו יוצא דופן, והוא מתרחש בהרבה ממרכזי הערים בעולם. לא כל שכן ההבנה שכדי לשמר אזורים אלה יש לקדם את השימור המרקמי ולהעדיפו על פני שימור הנכס הבודד, וגם להופכו לאמצעי תכנון המבוסס על כללים הניתנים ליישום. בעשור האחרון החלה הבנה זו לחלחל גם בישראל. בשנת 2005 אושרה תמ"א 35, הדנה בשימור וכוללת הגדרות למכלולים לשימור.[1] בשנת 2016 אושרה תוכנית כוללנית לתל־אביב (תא/5000),[2] וקבעה אזורים שלמים לשימור הנקראים "מרקמים היסטוריים לשימור". עם האזורים הללו נמנים שכונת המרכז המסחרי החדש, וכן דרום פלורנטין.

מטרת מאמר זה היא להציג את המאפיינים המיוחדים של שכונת המרכז המסחרי החדש שבגינם היא הוכרה כראויה לשימור. לצד המאפיינים ידון המאמר בסכנות הנשקפות לשכונה, למרות ההכרה בייחודה, ובדרכים להתמודד עימן. הבסיס לדיון במאמר הוא מקורות היסטוריים, הוראות תמ"א 35, תוכנית מתאר כוללנית של תל־אביב תא/5000, ומסמך המדיניות שהוכן לשכונת צפון פלורנטין על ידי צוות מקצועי.

[1] תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, לפיתוח ולשימור - תמ"א 35 (2005). מינהל התכנון במשרד הפנים, ירושלים.
[2] תא/5000 תוכנית מתאר כוללנית לתל־אביב, 2016.

> רקע היסטורי

בשנת 1909 נוסדה שכונתה הראשונה של תל־אביב, אחוזת בית. מקימי השכונה ביקשו להקים שכונה נקייה, מתוכננת, מודרנית ושקטה. לשם כך, ועד השכונה התייעץ עם מומחים בדבר תכנון השכונה וגם ביקש מד"ר ארתור רופין, משפטן ומנהל המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, לנסח תקנון לשכונה. ד"ר רופין אכן הכין תקנות לשכונה, והן אושרו במרץ 1909 (דרויאנוב, תרצ"ו, 156–157; כץ, 1984). מאוחר יותר, בשנת 1910, הותקנו תקנות חדשות על ידי מרדכי בן הלל הכהן. תקנות אלו לא ביטלו את התקנות הקודמות, אלא הוסיפו עליהן. התקנון החדש כלל 57 תקנות, שהוצגו בתשעה פרקים (דרויאנוב, תרצ"ו, 158–163). בשתי הגרסאות לתקנות אלו, המוקדמות והמאוחרות, בלטו ההוראות שקבעו כללים באשר לבניית השכונה, הפיקוח על הבנייה, שמירת הניקיון וניהול המסחר בה (דרויאנוב, תרצ"ו, 156–163).[3] ההוראות החשובות לענייננו הן האיסור על קיום מסחר בתוך השכונה (תקנה מ"ט, מ־1910), והכללים לבנייה, ובהם הגבלת שטח הבנייה לשליש מהמגרש (תקנות כ"ט, נ"ו, 1910), החובה להרחיק את הבנייה מטר לפחות מגבול מגרש השכן (תקנה ל"א, 1910), והחובה להשאיר כשלושה מטרים מהבית ועד גבול המגרש הפונה לרחוב ואף לשתול שם "גינה רחבה" (סעיף ב' לפרק ב' של התקנות של רופין, 1909). מהאמור לעיל עולה כי אחוזת בית תוכננה כשכונה של בתים פרטיים עם גינות, ולא כעיר צפופה שבנייניה צמודים זה לזה, והכניסה הראשית לבניינים היא היישר מהמדרכה ללא גינה קדמית. ההגבלות שקבעו תקנות אחוזת בית השפיעו על התפתחות תל־אביב באותן שנים, ועל הפיכתה לפרבר שקט, שעסקי תושביו מתנהלים מחוצה לו – ביפו.

בשנת 1920 נבחר מנחם גילוץ, ממייסדי אחוזת בית, לכהן כחבר בוועד תל־אביב. במסגרת תפקידו שמע על תוכניתה של חברת "גאולה" לרכוש את אדמות "שייח' עלי" מדרום לפסי הרכבת (כיום אזור "המרכז המסחרי החדש"). גילוץ הציע לוועד תל־אביב שעל אדמות שייח' עלי ייבנה מרכז מסחרי לסוחרים יהודים. הוועד התנגד להקמת שכונת מסחר ליהודים באדמות אלו (גילוץ, 1975, 81), אך גילוץ לא ויתר על רעיונו. ב-19 בינואר 1921 כינס בביתו קבוצה של בעלי עסקים יהודים, ואלו החליטו להקים חברה בשם "מרכז מסחרי חדש" ולפעול לרכישת קרקעות שייח' עלי. אף שהאדמות היו מחוץ לתחומה של תל־אביב החליטו חברי הקבוצה לפנות לוועד תל־אביב כדי שיתווך בינם לבין בעל הקרקע (גילוץ, תשי"ז, 7–8, 1975, 81). מכתב ברוח זו יצא מטעמם לוועד תל־אביב, והוא הסכים לסייע בנידון.[4] המשא ומתן נמשך חודשים אחדים, והסתיים בחתימת חוזה מכר באוגוסט 1921 (גילוץ, תשי"ז, 7–8).

גילוץ עצמו מסביר ביומניו כי הסיבות להקמת השכונה היו כלכליות, ציוניות ואורבניות. לטענתו, רוב הסוחרים היהודים התמקמו ברחוב בוסטרוס ביפו (כיום רחוב רזיאל), ובעליהם הערבים של הנכסים שם נהגו להעלות את דמי השכירות מדי שנה. אדמות שייח' עלי היו קרובות יותר לתל־אביב אך לא בתחומה, ומשכך, תקנות תל־אביב – ובעיקר האיסור על ניהול עסקים בתחומי העיר –לא חלו עליהן. ניתן היה לבנות שכונה למסחר יהודי בקרבת תל־אביב בלי להכניס את המסחר לתוך שכונות המגורים בעיר (גילוץ, תשי"ז, 7; שביט וביגר, 2001, 119, 121). זאת ועוד, רכישת קרקעות שייח' עלי שמדרום למסילת הברזל תאפשר להתחבר לשכונות יהודיות שהחלו להיבנות מדרום ליפו, דוגמת שכונת "בית וגן" (כיום בת ים), שהייתה מבודדת אז (גילוץ, 1944, 44; גילוץ, תשי"ז, 23).

לא כל הסוחרים תמכו ברעיון להקים שכונה נפרדת לעסקי היהודים (להלן, "תוכנית גילוץ"), והציגו שלוש טענות עיקריות להתנגדותם: (1) הם סברו שיפו היא עיר חשובה בארץ ישראל מבחינה מסחרית ופוליטית, ולכן לא כדאי לנטוש אותה לגמרי. לשיטתם, נוכחות יהודית ביפו חשובה מבחינה פוליטית, שכן היא תגביר את ההשפעה היהודית בעיר; (2) המסחר הוא בין-לאומי, ולכן עליו להתקיים בציר בין־לאומי בקרבת עמים נוספים. יפו, בהיותה עיר נמל בין־לאומית ושוכנת על פרשת דרכים פנים-ארצית, מתאימה לניהול מסחר יותר מאשר תל־אביב או סביבותיה, המרוחקות מאוד ממרכז העיר יפו; (3) יש לשמור על תל־אביב כמקום "מרגוע" ו"כעיר גנים", בהתאם לחזונם של מייסדיה (גילוץ, תשי"ז, 22, 27; שביט וביגר, 2001, 119). טענות הסוחרים שצידדו בתוכנית גילוץ גברו על אלו של המתנגדים, אך בתוך זמן קצר הגורל המר הביא לכך שרוב מתנגדי התוכנית שינו את דעתם.

ביום 1 במאי 1921, ובמשך כמה ימים לאחר מכן, פרעו ערבים ביהודים בכמה מקומות ביפו. בקרב היהודים היו הרוגים ופצועים רבים (43 הרוגים ו־146 פצועים), ונגרם נזק רב לרכוש יהודי. מאורעות תרפ"א ערערו את תחושת הביטחון של יהודי יפו, ורבים מהם עזבו אותה (רם, 1996, 329). בעקבות המאורעות החליטו רבים ממתנגדי תוכנית גילוץ להצטרף לקבוצת גילוץ ברכישת הקרקעות לשכונת המסחר החדשה. מכאן ואילך, המסחר של תושבי תל־אביב בעיר ועם אזורי השפלה והשרון, התמקם ברובו בדרום העיר, בשכונת המרכז המסחרי החדש (שביט וביגר, 2001, 118).

המשא ומתן לרכישת אדמות שייח' עלי הסתיים באוגוסט 1921. שטחן היה כ־49 דונם, וכל דונם חולק לשלושה מגרשים בני 185 מ"ר נטו כל אחד (גילוץ, תשי"ז, 8). הקרקעות הללו לא הספיקו כדי למלא את הביקוש לפיתוח ענף המסחר, ולכן ביום 19 במרץ 1922 כינס גילוץ בביתו אספת סוחרים נוספת, ובה הוחלט על הקמת חברה חדשה בשם "מרכולת". האספה פעלה לרכישת קרקעות פרדס מלך (מלק), שהיה סמוך לאדמות שייח' עלי מצפון. אדמות פרדס מלק השתרעו על פני 30 דונם. השטח חולק

[3] פרק ה', חוקי הבניין; פרק ו', חוקי הניקיון; פרק ז', תקנות כלליות; פרק ט'. "תקנות לעולם" של התקנות משנת 1910.
[4] פרוטוקול ישיבת ועד תל־אביב, כ"ג בשבט תרפ"א (פרטי־כל נומר 7, 176–177), אע"ת חטיבה 1.

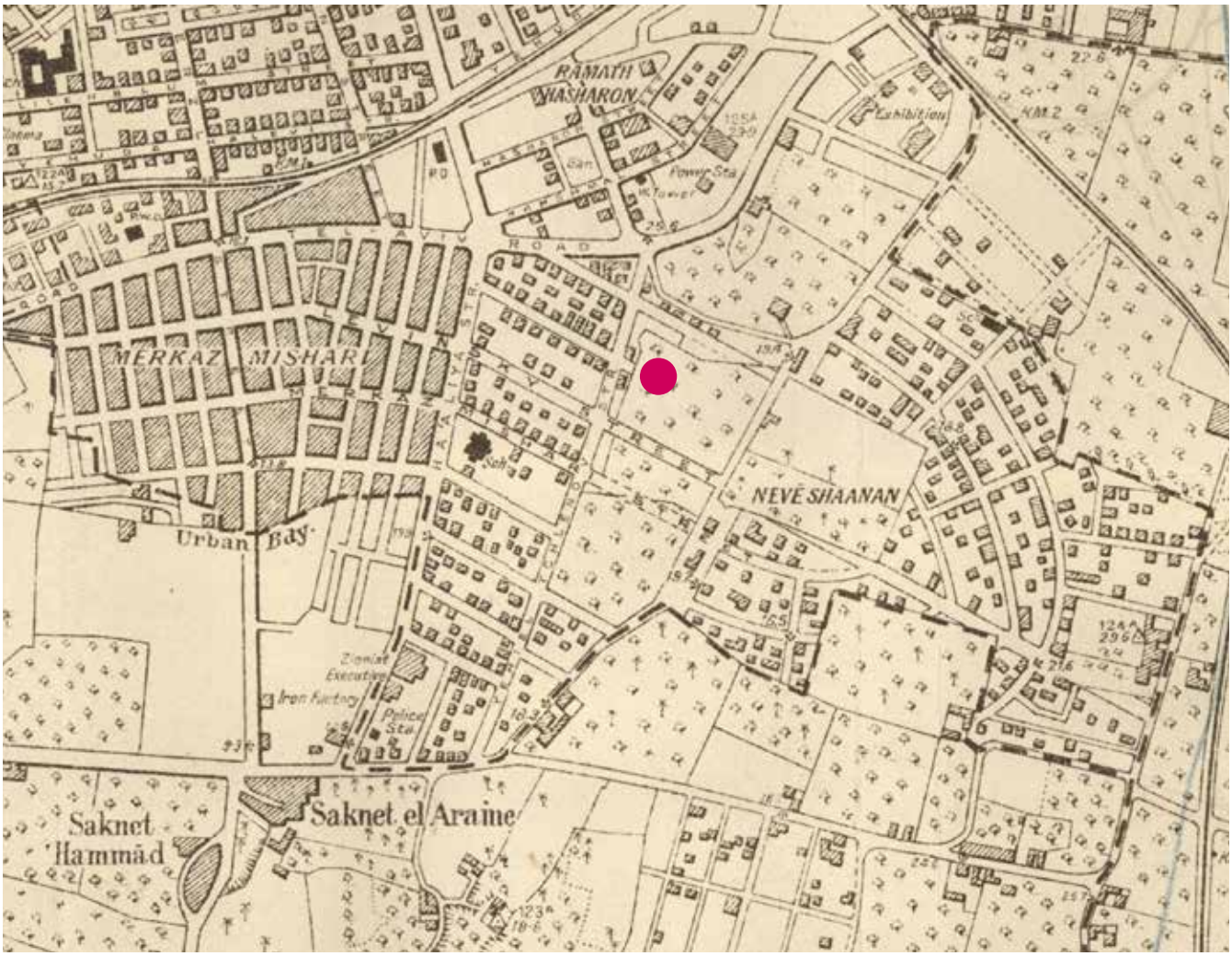

איור 2. מפת שכונת המרכז המסחרי החדש. מקור: מפ"י

ל־92 מגרשים, ונוסף על כך יוחד שטח שגודלו שישה מגרשים לצורכי ציבור (גילוץ, 1944, 45). הפעם בעלי העסקים ניהלו את המשא ומתן בעצמם, ללא תיווכו של ועד תל־אביב (גילוץ, תשי"ז, 24–25). בצד המזרחי של אדמות מלך היה פרדס נוסף, שהיה בבעלות שמואל מויאל. אדמות אלו, שנרכשו אף הן על ידי חברת מרכולת, השתרעו עד רחוב העלייה של היום. חברת "השחר" רכשה את קרקעות פרדס רליאני שנמצא מדרום־מזרח לאדמות שייח' עלי, ויוסף אליהו שלוש, עם ועד תל־אביב יחד, רכש את פרדס ג'אבלי שמדרום־מזרח לפרדס רליאני. רכישות הקרקעות הללו הביאו להתהוות המרכז המסחרי החדש, שהשתרע על שטח בן כמה מאות דונמים (גילוץ, תשי"ז, 25).

באדמות החדשות נבנו בנייני חנויות ומגורים. שטחן של כל השכונות יחד הגיע לכמה מאות דונמים, והן חולקו ל־14 בלוקים בני 9–13 מגרשים כל אחד. הבתים היו מחוברים זה לזה, והיו להם קירות משותפים, חזית לרחוב וחצר אחורית. 50% מהמגרש נוצלו לבנייה – לעומת 30% בשאר אזורי תל־אביב. לאחר סיום הרכישות התאחדו כל החברות הנ"ל לחברה אחת בשם "חברת מרכז מסחרי אגודה הדדית בע"מ".[5] חברה זו ניהלה את השכונה עד לשנת 1957, אז פורקה מרצון על ידי חבריה (גילוץ, תשי"ז, 24–25).

להבדיל מהשכונות האחרות של תל־אביב, בשכונת המרכז המסחרי החדש הותרו שימוש מעורב – מגורים, עסקים ומסחר – וכן בנייה צפופה יותר. הרחובות סודרו בגריד רחובות ניצבים ומאונכים זה מול זה (שתי וערב) (איור 2).

גם כיום בולט הייחוד הצורני של מבנה השכונה על מערך

[5] גילוץ מזכיר חברות נוספות שהיו חלק מן האיחוד הזה: מרכז מסחרי א', ב', ג' ומרכולת (גילוץ, תשי"ז, 16–17).

רחובותיה. עד מהרה השכונה תפסה מקום חשוב בהתפתחותה של תל־אביב כמרכז של מסחר ותעשייה. בעקבותיה קמו שכונות נוספות. מדרום לה – פלורנטין (1927), וממזרח לה – נווה שאנן (1922) ושכונת צ'לנוב (1921–1922), עד שרצף הבנייה של תל־אביב הגיע עד בת ים, שהוקמה בשנת 1926, ועד חולון, שנוסדה בשנת 1940.

› שכונת המרכז המסחרי החדש: מרקם היסטורי לשימור

כאמור, תמ"א 35 הגדירה את המונח "מכלול עירוני לשימור" ואף קבעה רשימה של מכלולים הראויים לשימור. זאת ועוד, על פי הוראות תמ"א 35 על כל עיר לקבוע את רשימת מכלוליה העירוניים, וגם להכין תוכנית שימור לכל אחד ואחד מהם.

תוכנית המתאר הכוללנית של תל־אביב (תא/5000) משנת 2016 מתייחסת לשכונת המרכז המסחרי החדש בכמה אופנים: **בנספח אזורי תכנון ומתחמי תכנון** של התוכנית, השכונה, המסומנת במספר 801, מסומנת "מתחם עירוני עם הוראות מיוחדות". **נספח עיצוב עירוני** של התוכנית מגדיר את השכונה "מרקם בנוי לשימור", וקובע כי ניתן לבנות בה עד 15 קומות. **נספח מצב מאושר** של התוכנית קובע כי ייעודה של השכונה הוא "למסחר/אזור מעורב מגורים תעסוקה". על פי ההגדרה המצויה בתקנון תא/5000 (עמ' 12), "מרקם בנוי לשימור" הוא "מרקם לשימור בעל מאפיינים ייחודיים כגון חתכי הרחובות, גובה הבנייה, קו הרקיע, קווי הבניין, שפה אדריכלית, צמחייה וגינון, כיכרות ושדרות, מבטי הנוף, ושימושים אופייניים". במקום אחר בהוראות התוכנית נכתב שמרקם בנוי לשימור הוא "אזור הכולל ערכים לשימור והמסומן בנספח העיצוב העירוני כמרקם בנוי לשימור". המונחים וההוראות כפי שהם מופיעים בתוכנית זו מדגישים את החשיבות שיש לשימור אורבני ככלי תכנון עבור רשות מקומית בעלת ראייה הוליסטית, ובאמצעות שימור של שכונה אחת היא מקדמת את שימורן של שכונות נוספות (תקנון תא/5000, 5).

בהתאם לסעיף 4.3.2 להוראות תקנון תא/5000, במהלך דיון בתוכנית מפורטת עבור שכונה באשר היא, מהנדס העיר, וכן ועדת השימור, יכולים לדרוש שיוכן מסמך מדיניות שיהווה בסיס להכנת תוכנית מתאר לשכונה. ואכן, עבור שכונת צפון פלורנטין הוכן מסמך מדיניות, והוא הוצג בפני הוועדה המקומית לתכנון ובנייה של תל־אביב וגם אושר על ידיה בהחלטה מיום 25 באוגוסט 2021. וכך נכתב במסמך המדיניות:

מטרת הדיון: אישור מדיניות צפון פלורנטין (שכונת "המרכז המסחרי") בגבולות תוכנית 44 משנת 1941.[6] בסיס לקידום תוכניות מפורטת לשכונה כפי שנדרש בתוכנית המתאר תא/5000. המדיניות מאגמת את כלל המסמכים הסטטוטוריים הקיימים, ומוסיפה התייחסות הנדרשת לקידום תכנון מותאם צורכי השעה.[7]

לפי מסמך זה, גבולות השכונה הם כפי שהם מופיעים בתוכנית המנדטורית תא/44: במזרח – רחוב העלייה; בצפון – דרך יפו-תל־אביב; במערב – רחוב מרכולת; בדרום: עד רחוב פרנקל (במקור רחוב עמק יזרעאל), בהתאמות הנדרשות לתצורת החלקות (איור 3). השטח של אזור צפון השכונה הוא כ־140 דונם. המסמך גם סוקר את תולדות השכונה לאור התוכניות העיקריות שחלו עליה בעבר וחלות עליה כיום, תא/5000 ותא/44 (מסמך המדיניות, 2021, 142–144). בעת בניית השכונה בשנות העשרים של המאה ה־20 התפיסה התכנונית הייתה כי על המסחר להיות מחוץ לשכונות המגורים של העיר. לכן השכונה הוקמה מדרום לשכונת אחוזת בית, בגבול בין תל־אביב ליפו. להלן תיאור של תכנון השכונה כפי שהוא מופיע במסמך המדיניות:

השכונה מתוכננת בגריד של מבנים ("בלוקים" קטנים (30X85 מ') שתוכננו ככאלה במטרה למקסם את החזיתות המסחריות. המבנים חולקו למגרשים בגודל 180–220 מ"ר. הבניינים נבנו בבנייה רציפה בקו אפס לרחוב, סביב חצר פנימית המשותפת לכל מבנן. המבנים בני שתיים-שלוש קומות תוכננו כמבני מסחר בקומת קרקע, עם מחסן או דירה לבעלי העסק בקומות העליונות. מאחר שלא הייתה זאת שכונת מגורים אופיינית, התכנון נעשה ללא שטחים למבני ציבור וללא שטחים פתוחים (מסמך המדיניות, 2021, 142).

בהמשך המסמך נקבע שרחובותיה של השכונה הם צרים, ורוחבם עומד על כ־11 מטרים. עקב הצורך בהתחדשות השכונה בפרט, והעיר בכלל, אושרו בינוי בגובה של שש-שבע קומות במקום שתיים-שלוש קומות הקיימות כיום, וזאת מכוח תוכניות קיימות ותמ"א 38 [8] החלות על השכונה. השכונה מלאה דירות קטנות ויחידות מסחר מסוגים שונים (מסמך המדיניות, 2021, 142).

כאמור, בנספח עיצוב עירוני של תוכנית תא/5000 הוגדרה שכונת צפון פלורנטין "מרקם בנוי לשימור".[9] כל שכונת פלורנטין

[6] תא/44, תוכנית מתאר מנדטורית לדרום תל־אביב, 1941.
[7] מסמך מדיניות שהוצג לוועדה המקומית של תל־אביב ביום 25 באוגוסט 2021, החלטה על קבלת הנחיות מסמך המדיניות.
[8] תוכנית מתאר ארצית לחיזוק מבנים קיימים בפני רעידת אדמה – תמ"א 38 (2005). מינהל התכנון במשרד הפנים, ירושלים.
[9] תא/5000, תוכנית מתאר כוללנית לתל־אביב, 2016.

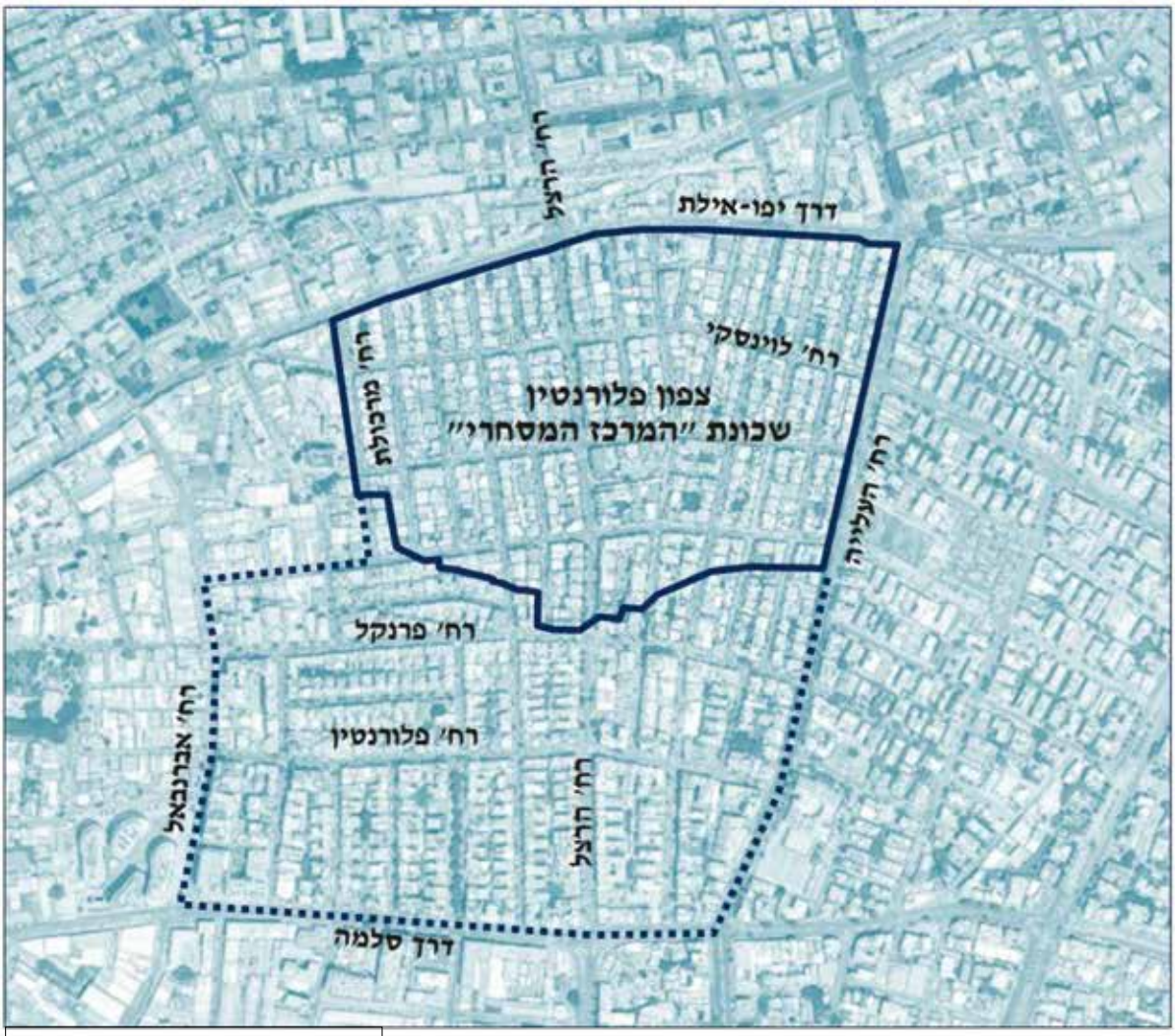

איור 3. מפת השכונה. מקור: מסמך המדיניות, אוגוסט 2021

מפת התמצאות: קו רציף - תחום מדיניות. קו מקוקו - התייחסות למרחב הציבורי במרחב פלורנטין

צוינה בתשריט התוכנית במספר 801. בהתאם לתשריט אזורי ייעוד של תוכנית תא/5000 השכונה מוגדרת אזור מעורב תעסוקה ומגורים, עם רצפה חלקי קרקע (רח"ק) מרבי 5 (כלומר, על כל 1,000 מ"ר ניתן לבנות מעל פני הקרקע 5,000 מ"ר). בקומות שמעל הקרקע מותרים מגורים, משרדים, מסחר 1 ותעסוקה 1.[10] בקומת קרקע יותרו אך ורק שימושים המותרים בחזית מסחרית. בקומת הקרקע ברחובות עירוניים (הרצל, העלייה, דרך יפו) יתאפשר גם מסחר 2. על פי נספח עיצוב עירוני תותר ברוב השכונה בנייה עד שמונה קומות, ורצועה של עד 15 קומות במבנים הסמוכים למתחם הגבולות בגבול המערבי של השכונה. בהתאם לנספח התנועה של תא/5000 ניתנת באזור העדפה להולכי רגל ולמסלולי אופניים (מסמך המדיניות, 2021, 143). מהאמור לעיל עולה כי השכונה עומדת להיות אזור צפוף, שישולבו בו יחידות דיור רבות לצד משרדים וחנויות.

[10] סעיף 1.6 לתקנון תוכנית תא/5000 נותן הגדרות לשימושים שונים. מסחר 1 – מסחר קמעוני ומסחרי המשרת את המתגוררים בשכונה, דוגמת בתי קפה, אטליזים, מספרות ובתי מרקחת. תעסוקה 1 – משרדים ועסקים המשתלבים בסביבה, דוגמת מעבדות רפואיות, מכירה והשכרת רכב, שירותי תוכנה. מסחר 2 מוגדר כמסחר סיטונאי, שימושי בידור, בילוי ופנאי דוגמת קניונים, בתי קולנוע ומועדונים.

מסמך המדיניות אינו מסתפק בסיכום הוראות תוכנית תא/5000, אלא סוקר גם את ההחלטות של ועדת השימור באשר לשכונה:

החלטת ועדת השימור מס' 03-13 מיום 23 ביוני 2013 קבעה מדרג של מבנים לשימור באמצעות חלוקתם לשלושה מדרגים: שימור מחמיר, שימור עם תוספת זכויות חלקי, ושימור מרקמי. **בשימור מרקמי** חזיתות המבנים נשמרות בהתאם להנחיות ועדת השימור. למהנדס העיר יש שיקול דעת להעביר בניינים בין המדרגים השונים (מסמך מדיניות, 2021, 145).

החלטת ועדת שימור מס' 02-21 מיום 13 ביוני 2021 אישרה מתווה שימור חדש למרקם לשימור בשכונה. במתווה יש הנחיות לשימור הפרצלציה, הנחיות לשימור אופיו המסחרי של המרחב, ורשימת שימור מעודכנת בחלוקה לשלוש קטגוריות: שימור (5 מבנים), שימור מרקמי (154 מבנים) ומרקם לשימור (204 מבנים) (מסמך מדיניות, 2021, 145).

צפיפות – מדיניות 9004 (שנת 2007) קבעה מדיניות של צפיפות גבוהה בשכונה, עם מלאי דירות קטנות – בין 35 מ"ר ל־50 מ"ר (מסמך מדיניות, 2021, 145) .

מהכתוב במסמך עולה כי לשכונה יש תכונות רבות שבגינן היא ראויה לשימור כמרקם בנוי לשימור: ההיסטוריה שלה, תרומתה לפיתוח המסחר בעיר, שימור הפרצלציה (מרקם השכונה כפי שהוא בא לידי ביטוי באופן חלוקת מגרשי הבנייה), אדריכלות ותכנון בנייניה, והאופן שבו התנהל המסחר בתחומה.

› המלצות מסמך המדיניות לשימור השכונה

מסמך המדיניות שנכתב בשנת 2021 מציג מדיניות תכנון שתתאים לחזון השכונה כפי שהגדירה הוועדה, וזו לשונו:

> **השכונה תמשיך להוות מרחב עירוני ייחודי המשמר את מורשתו האדריכלית, המרקמית והתפקודית, ומאפשר המשך פעילות מסחרית תוססת ומגוונת, לצד היצע דירות קטנות ומרחב ציבורי התומך בפעילות זו. חזון זה יקודם באמצעות ארבעה נדבכים מרכזיים: שימור, התחדשות, המרחב הציבורי, וקיימות (מסמך המדיניות, 2021, 146).**

ההתאמה לחזון העירייה מצביעה על רצונה של תל־אביב להשתמש בשימור מרקמי ככלי לתכנון השכונה בראייה הוליסטית ולשילובה בעיר.

בהתאם למסמך המדיניות, רכיבים חשובים בשימור השכונה הם שימור הפרצלציה הייחודית, הבינוי והאדריכלות, והאופי התפקודי־מסחרי של השכונה.

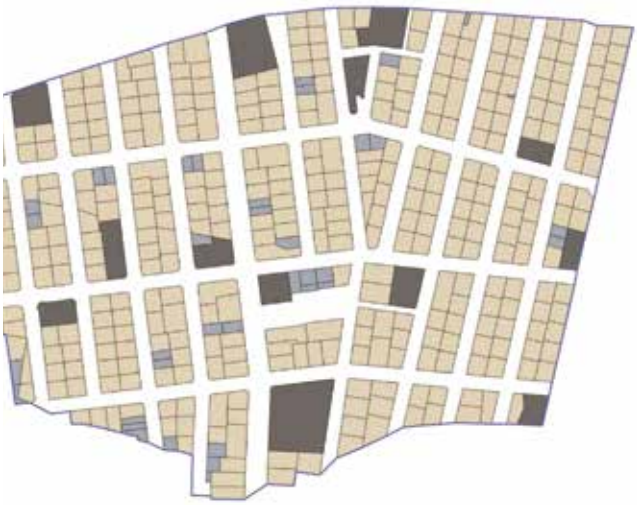

איור 4. מפת גריד הרחובות. מקור: מסמך המדיניות, 2021, 146

איור 5. בניין המשביר המרכזי, דרך יפו 44, תל־אביב-יפו. צילום: זאב גרוס, 2023

שימור הפרצלציה

הרקמה המיוחדת של השכונה מתאפיינת בגריד של רחובות המורכב ממגרשי בנייה בגודל 180–220 מ"ר, ורוחב חזית הנע בין 12 ל־15 מטרים. חלוקה זו מגדירה את מקצב הבינוי וגם דואגת לשימורו. השימור נסמך על הוראות המתייחסות להנגשת שטחים פתוחים ולשימור ערכי המבנים (מסמך המדיניות, 2021, 146) (איור 4).

איור 6. בנייה רציפה. מקור: מסמך המדיניות, 2021, 147

התוכנית בוחרת להעניק למגרשים מסוימים טיפול מיוחד: "פסאג' התור (פינת הרחובות וולפסון 18–22 ורחוב השוק 38); בניין המשביר (רחוב הרצל 27/דרך יפו 34/רחוב המשביר 2–2א), מבני סמטת השוק (דרך יפו 44, סמטת השוק 1 ו־4, רחוב השוק 5-5א ורחוב לוינסקי 39) (מסמך מדיניות, 2021, 147). באיור 5 מוצג צילום של חזית המבנה בדרך יפו 44.

שימור רוח המקום: השימוש המסחרי

בשכונה יש חלוקה היסטורית של אזורי מסחר, לפי מוצרים שונים: פירות וירקות, תבלינים, מוצרי אופנה, ציוד למסיבות, צעצועים, אביזרי אופנה וכיו"ב. מסמך המדיניות ממליץ לשמר את הפסיפס הייחודי של מסחר סיטונאי וקמעוני כפי שהוא מופיע באזורים השונים בשכונה.

המרכז המסחרי החדש נבנה כשכונה המשלבת בין מסחר למגורים. במושגים של היום, היה זה הקניון הפתוח הראשון בארץ. בשנים האחרונות המסחר בשכונה הצטמצם. במטרה לשמר את רוח המקום ואת שימושיו ההיסטוריים־המסחריים נקבע במסמך המדיניות שיש לשמור על הפעילות המסחרית של השכונה כפי שהתקיימה בעברה. הדרך להשגת מטרה זו היא שימור גודל ותמהיל יחידות המסחר: יישמרו גודלן ומספרן של יחידות המסחר, ולא יתאפשרו מגורים בקומת קרקע. חדרי אשפה ושירות ומתקנים טכניים לא ימוקמו בחזיתות הבניינים הפונות לרחוב. במסמך נפרד יינתנו הנחיות עיצוב לבנייה ברקמה לשימור. לצד תוכנית זו, מסמך המדיניות ממליץ על קידום פעולות תומכות מסחר נוספות, ובהן מדיניות רישוי עסקים לשימושים שונים, הסדרי תנועה וחניה (מסמך מדיניות 2021, 149).

שימור מאפייני העיצוב

אדריכלות השכונה מייצגת את מגוון הסגנונות שהיו שכיחים בשנים הראשונות להקמתה של תל־אביב, החל בסגנון האקלקטי של שנות העשרים וכלה בסגנון הבינלאומי של שנות השלושים. מה שמייחד את השכונה בנוף הישראלי הוא הבנייה הרציפה בהיקף הבלוק, שבה המבנים צמודים זה לזה, וחזית הבניין בנויה עד לגבול המגרש וצמוד למדרכה (קו אפס). הסיבה לבנייה בדרך זו היא הרצון להגדיל ככל האפשר את החזית המסחרית (מסמך המדיניות, 2021, 147) (איור 6).

הגדרות חדשות בשימור מרקמי

בהחלטה מיום 13 ביוני 2021 אישרה ועדת השימור של העיר תל־אביב-יפו את רשימת המבנים לשימור בשכונה. הובאה בחשבון ההגדרה של השכונה כמרקם בנוי לשימור, ורשימת השימור נועדה לשמר את המרקם ולא רק המבנה הבודד. כדי להשיג מטרה זו הוצע לחלק את המבנים לפי המדרג שלהלן:

בניין לשימור. שימור מלא לבניין תוך מתן אפשרות למצות את מלוא זכויות הבנייה לפי התוכניות הקיימות. תישקל האפשרות להוסיף תמריצים בתוכנית המפורטת.

בניין לשימור מרקמי. שימור חזיתות הבניין תוך אפשרות למצות זכויות בנייה לפי תוכניות קיימות, לרבות תמ"א 38.

מרקם לשמירה. שילוב חזיתות ראשיות קיימות בבניין חדש תוך שימור על פרופורציות המסה והפתחים המקוריים.

אלמנטים אדריכליים דוגמת ארקרים [11] ומרפסות הבולטות מעבר לגבול המגרש בחזית לרחוב יהיו בהתאם לאופי הבינוי המקורי. החלוקה הנ"ל הוסיפה למרקם לשימור 204 בניינים, שאחרת לא היו נשמרים (מסמך המדיניות, 2021, 148).

החלטות אלה מעידות על הרצון למצוא פתרונות תכנון לשאלות ולדילמות שמתעוררות בעת שמשמרים מכלול שלם.

[11] ארקרים – בליטות בסגנונות שונים בחזית הבניין. לדוגמאות לארקרים ראו מילבאור־אייל (לא ידוע), 228–235.

> השוואה בין שימור השכונה לבין ההגדרות והיעדים בתמ"א 38

כדי להבין את הדילמות העומדות בפני המתכננים בעת שימור השכונה חשוב להשוות בין הוראותיה של תמ"א 35 להוראותיה של תמ"א 38, משום שבעת שימור מבנים היסטוריים יש להיצמד להוראות תמ"א 38.

ייעודה של תמ"א 38 הוא חיזוק מבנים שנבנו לפני שנת 1980 מפני רעידת אדמה. עבודות החיזוק ממומנות באמצעות מתן אפשרות לחברת הבנייה המבצעת אותן להוסיף לבניין יחידות דיור ולמוכרן. התחדשות זו תואמת גם את שכונת המרכז המסחרי. בהתאם למדיניות בתמ"א 38 תתאפשר בשכונה תוספת קומות, בשתי חלופות:

1. הריסה ובנייה עם אפשרות לבניית עד שש קומות במגרשים טוריים שייעודם מרכז מסחרי, ועד גובה של שבע קומות בייעודים מסחר 1 ו־2, ובמגרשים פינתיים שייעודם מרכז מסחרי. בדרך הזו כל זכויות הבנייה מנוצלות. ניתן לקדם פרויקט הריסה ובנייה גם בבניינים המוגדרים ל"שימור מרקמי", כפי שמונח זה הוגדר לעיל.
2. הוספת שתי קומות וקומת גג חלקית על מבנה קיים. בדרך זאת לא כל זכויות הבנייה מנוצלות. מצב זה נותן תמריץ להרוס בניין לשימור מרקמי, ולשמר רק את חזיתו (מסמך מדיניות, 2021, 143–144).

מסמך המדיניות ממליץ על קידום פרויקט תמ"א 38 בהתאם למדיניות תמ"א 38 שנקבעה. עוד מומלץ לעדכן את תמהיל יחידות דיור של מדיניות 9004 (באשר לצפיפות השכונה), כדי לאפשר תוספות דירות גדולות יותר. מומלץ כי שתי הקומות הראשונות בכל בניין ייוחדו למסחר, והמגורים יתאפשרו מקומה שלוש ומעלה. שינויים קלים בקווי בניין יתאפשרו רק בחלק האחורי של הבניין, ולא בחלק הקדמי. עקב הגידול שיחול בשכונה בעקבות תמ"א 38 יידרשו שטחים ציבוריים ומבני ציבור, וחיבור השכונה לתחבורה ציבורית, תוך כדי תכנון השכונה עבור הולכי רגל ותנועת כלי רכב עוקפת. מומלץ למצוא פתרונות חניה ציבוריים ופרטיים. עוד ממליץ מסמך המדיניות על פתרונות פריקה וטעינה של סחורה ליחידות המסחר בשכונה (מסמך המדיניות, 2021, 151). מסמך המדיניות קובע הנחיות לקיימות ולאופן שיתוף הציבור. ואכן, מפגשים עם הציבור התקיימו במאי ובאוגוסט 2021 (מסמך מדיניות, 2021, 152, 154).

ההשוואה הנ"ל מצביעה על כך שכדי לשמר את השכונה מצד אחד, ולחזק את המבנים נגד רעידת אדמה מצד אחר, יהיה צורך בציפוף השכונה עוד יותר, תוך שימור או שחזור חזיתות הבניינים כפי שהיו בעת בנייתם. בדיון שהתקיים על אודות מסמך המדיניות דנו בבעיית החניה בשכונה וציינו כי יש למצוא לה פתרון בעת הכנת התוכניות המפורטות לשכונה.

כפי שצוין לעיל, המלצות מסמך המדיניות התקבלו, וכעת עמלים על הכנת תוכנית מפורטת לשכונה.

> סיכום

שימור שכונת המרכז המסחרי החדש הוא מהלך חשוב בתחום השימור האורבני בישראל. השכונה סומנה כמרקם בנוי לשימור על ידי מוסדות התכנון של תל־אביב בתוכנית הכוללנית של העיר. צוות התכנון עשה עבודה מעמיקה כדי להכין את מסמך המדיניות ולהביא לשימורה של שכונה שלמה. שימור מכלולי מחייב ראייה הוליסטית הן של השכונה הן של הקשר שלה לשכונות הסמוכות. שימור השכונה יכלול התייחסות לכל ערכיה, וכך תישמר ההיסטוריה שלה.

שכונת המרכז המסחרי החדש מבטאת ערכים רבים שבזכותם הוחלט על שימורה. ראשית, עצם הקמתה הייתה אירוע היסטורי וחברתי המלמד פרק בהיסטוריה העירונית של תל־אביב. היא הוקמה מתוך צורך ובדרך שבה הוקמו שכונות אחרות בעיר, באמצעות רכישת קרקעות על בסיס מה שעמד למכירה באותה עת. שנית, הצורה של השכונה ומקצב רחובותיה מצביעים על אופייה המיוחד. שלישית, השכונה צפופה ובנויה בצורה טורית עם חזית לרחוב, סגנון שהיה מיוחד באותן שנים. רביעית, השכונה מילאה תפקיד חשוב בפיתוח העיר בכלל, ובפיתוח המסחר בה בפרט.

כמו מדינות אחרות בעולם, ישראל מקדמת כיום שימור אורבני. השינוי ראשיתו בתמ"א 35, שכללה בהגדרותיה את המונח "שימור של מכלולים". בתוכנית הכוללנית של תל־אביב תא/5000 הוגדרו מרקמים היסטוריים בתחום העיר, ונקבעו הוראות עיצוב מיוחדות. לשכונת המרכז המסחרי החדש הוכן מסמך מדיניות, המלצותיו אושרו, וכעת עמלים על הכנת תוכנית מפורטת לשכונה. במסמך המדיניות הוגדרו מושגים חדשים בתחום השימור המרקמי, ואלה יאפשרו את שימורם של בניינים רבים בשכונה, בדגש על שימור החזית שלהם. כך למשל, בשנת 2017 זכה מתחם אלוף בצלות לתוכנית מתאר מיוחדת, ובעקבותיה קודם שימורו.[12]

השאלה הקריטית שתשובתה תכריע את הצלחת שימור השכונה היא ההתייחסות להוראות תמ"א 38 בעת הכנת תוכנית השימור. שתי התמ"אות (תמ"א 38 ותמ"א 35) אמורות להיות מתואמות בנושא זה. שכונת המרכז המסחרי החדש נבנתה מלכתחילה כשכונה צפופה. הגדלת הציפוף בשכונה, כפי שעולה מהוראות תוכנית תא/5000 וממסמך המדיניות, עלולה לשנות את אופייה ולפגוע ברוח המקום. כדי לשמור על רוח המקום על

[12] שגב-סוקולצקי, נספח שימור לתוכנית 507-0214189, אלוף בצלות, 2017.

איור 7. "צפון פלורנטין". צילום: זאב גרוס

מתכנני העיר להתמודד עם כמה שאלות: איך ייראו תוספות הבנייה לבניינים הללו? בשכונה שכמעט אין בה מבני ציבור ושטח ציבורי, היכן ימוקמו שירותים עירוניים המתבקשים מתוספות הבנייה? היכן ימוקמו חניות עבור כלי רכב? כיצד תנוהל תחבורה של כלי רכב רחבים כמו אוטובוסים בתוך השכונה? איך תנוהל השכונה בעתיד באופן שיבטיח חיים נוחים וטובים לאוכלוסייתה, לבעלי העסקים שבה ולדייריה? איך השכונה תתחבר לשכונות היסטוריות אחרות שבקרבתה? אלו הן רק חלק מהשאלות, והן מצריכות פתרונות חכמים שיתחשבו באופי ההיסטורי של השכונה.

> על המחברת:

ניקול לוין | nicole@shemerisrael.co.il

עו"ד ניקול לוין בעלת משרד עריכת דין עצמאי בתחום של עסקאות מקרקעין, מיסוי מקרקעין ותכנון ובנייה, ועובדת בתחום זה ארבעים שנה. בעלת תואר ראשון בשימור מהמכללה אקדמית גליל מערבי, וסטודנטית לתואר שני בשימור באוניברסיטת בר־אילן. הקימה ומנהלת את חברת "שמר: הבית לשימור מבנים היסטוריים בישראל", העוסקת בניהול פרויקטים לשימור מבנים היסטוריים.

מקורות

- גילוץ, מ' (1944). כיצד הפכה תל־אביב לעיר מסחר (לתולדות מרכז מסחרי בתל־אביב). **ידיעות עיריית תל־אביב, 14**(3–4), 44–46.
- גילוץ, מ' (תשי"ז). **ספר זכרון לחברת מרכז המסחרי אגודה הדדית בע"מ: שפעלה במשך שלושים ושש שנה י' שבט תרפ"א–י"ט סיון תשי"ז**. חברת המרכז המסחרי אגודה הדדית בע"מ.
- גילוץ, מ' (1975). **מנחם גילוץ – איש העליה השניה: ממייסדי תל־אביב ומרחיביה**. הוצאת המשפחה.
- דרואינוב, א' (עורך) (תרצ"ו). תל־אביב. בתוך **א' דרויאנוב (עורך), ספר תל־אביב, כרך ראשון** (עמ' 145–252). ועדת ספר תל־אביב.
- כץ, י' (1984). חברת אחוזת בית 1906–1909: הנחת היסודות להקמתה של תל־אביב. **קתדרה, 33**, 161–191.
- מילבאור־איל, א' (חסר תאריך). **קטלוג פריטים אופייניים לבנייה בתחום השימור בעיר תל־אביב**. מחלקת שימור, מינהל הנדסה, עיריית תל-אביב-יפו. https://www.tel-aviv.gov.il/Residents/Development/Pages/Preservation.aspx
- רם, ח' (1996). **היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני, 1839–1939**. כרמל.
- שביט, י' וביגר, ג' (20021). **ההיסטוריה של תל־אביב: משכונות לעיר (1909–1936)**. רמות.

ניהול של מכלולי מורשת תרבות

כלל מרכזי בשימורם של מכלולי מורשת הוא ההכרה שאת פיתוחם אי אפשר אומנם למנוע, אבל הפיתוח צריך להתבצע תוך כדי הקפדה על מזעור הפגיעה בערכי התרבות של המכלול. כלל זה מנחה את הכרזתם ואת ניהולם של מכלולי מורשת במרחב העירוני ובמרחב הנופי־כפרי. אלא ששני המרחבים שונים זה מזה במספר הגורמים השותפים בתהליך קבלת ההחלטות בדבר אופן הניהול של כל מרחב. מכלול מורשת במרחב עירוני מתייחד במקבץ נכסי תרבות מוחשיים במרקמים בנויים, בעיקר היסטוריים. לתכנון ולניהול שלו אחראית רשות עירונית, בהכוונת רשות תכנון ארצית. במכלולי מורשת במרחבים פתוחים הגיוון של הפריטים ושל הנופים, וכן של הגורמים המעורבים, הוא רב. משום כך ניהולו של מכלול מורשת במרחב נוף שיש בו שטחים חקלאיים, שמורות טבע, מרקמים כפריים, נכסי מורשת ארכיאולוגיים והיסטוריים הוא מורכב פי כמה. הוא מחייב לא רק אפיון של כל רכיב בנוף, וניתוח של מערכות הכללים והחוקים שנועדו להגן על כל רכיב בנפרד, אלא גם חיפוש אחרי הדומה והמשותף, וזאת כדי לקדם ניהול יעיל של הנוף.

אתרים ארכיאולוגיים בשטחים פתוחים
ניהול מכלול מורשת בשפלה: תל צפית/גת כמקרה מבחן

אור בן־דור

> תקציר

בתל צפית שבגבולה המערבי של השפלה מתקיים זה יותר משני עשורים מחקר ארכיאולוגי־סביבתי רחב היקף שמנהל פרופסור אהרן מאיר מאוניברסיטת בר־אילן. התל, המזוהה עם גת פלשתים המקראית, ממוקם במכלול שטחים פתוחים,[1] ובהם ערב־רב של אתרים ארכיאולוגיים. אתרים אלה חשובים הן כחלק מהמפגש הסביבתי־אקולוגי בין נוף טבעי לתופעה תרבותית, הן בשל הקשרים המתקיימים בין אתרים ארכיאולוגיים משניים לבין האתר המרכזי. את ייחודו של התל, מאפייניו, התפתחותו ושרידיו לא ניתן לפרש נכונה ללא היכרות עם מפגש זה.

הדיון בניהול מרחבים שנפגשים בהם ערכי טבע, נופים חקלאיים ונכסי תרבות – ובאלה אתרים ארכיאולוגיים – זוכה להרחבה בשנים האחרונות. דיון זה הוא חלק מתפיסות חדשות המדגישות את מגוון רכיביו של המרחב, ואת ההכרה שלא ניתן להפריד את האחד מהאחר. משום כך נדרשות דרכים חדשות לאפיון ולניהול מפגש זה, תוך כדי שמירה על ערכיו של כל רכיב. דרישות אלה מתייחדות במורכבות של תכנון ואדמיניסטרציה. הדגש שהן שמות על המכלול גובר על העיסוק בפרטים עצמם. מצב זה מחייב היכרות רחבה וכוללנית של השטח, בחינה של כלל רכיביו ושל היחסים ביניהם, וכל אלה נועדו להבטיח את שרידות ייחודו של המכלול, על כל נכסיו ונופיו, עבור הדורות הבאים.

אומנם מאמר זה ידון במקרה ספציפי, אך ניתן יהיה ללמוד ממנו גם על מכלולים אחרים שמתקיים בהם מפגש בין שמורות טבע ומרחבים פתוחים לבין נכסי מורשת: הן נכסים ארכיאולוגיים, שתיארוכם קודם לשנת 1700, הן נכסים היסטוריים,[2] המייצגים את תולדות ההתיישבות במרחב הארצישראלי לאחר 1700 (חוק העתיקות הישראלי).

מילות מפתח:

שטחים פתוחים, נופי תרבות, נכסי מורשת, אתרים ארכיאולוגיים

> מבוא

תבל זו ארץ ישראל. למה נקרא שמה תבל? שהיא מתובלת בכל, שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו ויש בזו מה שאין בזו, אבל ארץ ישראל אינה חסרה כלום״ (ספרי על דברים, י"א).

סיפור התרבות וההתיישבות של ארץ ישראל מימי קדם ועד העת החדשה מסופר במכלולי הנוף ובנופי התרבות שבהם. מכלול נוף מוגדר בתמ״א 35[3] כשטח פתוח ברובו, בעל רגישות נופית גבוהה שמקורה בשילוב של ערכי נוף וטבע עם מעשה ידי האדם, דוגמת חקלאות, מורשת, דת ועוד. הגדרה זו מתבססת על הגדרת אונסק״ו ל**נופי תרבות** כנוף הנוצר מפעילות משותפת של הטבע והאנושות ומבטא קשרים הדדיים שהתפתחו במהלך הזמן בין האדם לטבע.

ריבוי נופי התרבות בארץ וייחודם נובע מכמה סיבות. ראשית, מיקומה של ארץ ישראל בצומת יבשות יצר ריבוי מגעים תרבותיים, כלכליים, חברתיים ומדיניים, ואלה מתבטאים בנופים המייצגים רצף תקופות היסטוריות ומסורות. שנית, ישראל היא ארץ מעבר: בין המזרע לישימון, מיישובי קבע לנוודות, משדות שלחין למרעה. שלישית, יש בה מרחב תרבותי (דתי) מגוון ואתרי זיכרון והנצחה רבים, המבטאים זיכרון אינטימי קהילתי ולאומי־חברתי.

הרבה מן העושר התרבותי הזה מופיע בשטחים הפתוחים של מדינת ישראל. עושר זה מתווסף לאיכויות הנוף, המאפשרות מפגש חשוב בין בתי גידול ואזורים ביו־גאוגרפיים שונים הנמצאים בגבול תפוצתם העולמי. מכלול פריטים זה מעצב את המרחב

[1] שטחים פתוחים: תמ״א 35 מגדירה שטחים פתוחים כשטחים לא מבונים המיועדים בתוכניות מתאר לתכליות דוגמת שמורות טבע ונוף, גנים לאומיים, יער וייעור, שטחי נוף כפרי וחקלאי, נחלים וסביבתם, חופים, פארקים ועוד.

[2] נכס היסטורי: נכס מורשת תרבות שתיארוכו מאוחר לשנת 1700. נכסים אלה מוגנים כחלק מהתוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, תש"ן (1990).

[3] תמ״א 35: תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, לפיתוח ולשימור, שפורסמה בשנת 2005. התוכנית מאזנת בין צמיחה ופיתוח בר־קיימא לבין שימור והבטחת איכותו של המרחב הישראלי העתידי.

איור 1. נוף השפלה המרכזית המאופיין בגבעות נמוכות, בתה וחורש ים־תיכוני ביניהם יישובים ושטחים חקלאיים וערב רב של נכסי מורשת.
צילום: אור בן-דור, מאי 2016

ומייחד אותו ממקומות אחרים. העושר הוא מוקד משיכה למחקרים אקדמיים ולתיירות בין־לאומית, ומעורר בקרב תושבי הארץ תחושת שייכות אליה. למרות שפע זה וחשיבותו הלאומית והאוניברסלית, במדינת ישראל טרם גובשו קריטריונים להגדרה של נכסי מורשת תרבות[4] בשטחים אלה, ולהגנה עליהם. במגבלת שטחה המצומצם, צפיפותם של אתרי המורשת במדינת ישראל וחשיבותם מקשות על ההגנה על הממצא וסביבתו אל מול לחצי פיתוח כבדים. אף שתוכניות מתאר מקומיות וארציות מתייחסות לשטחים אלה ולאתרים המצויים בהם, תכנונם וניהולם נתקלים לא פעם בבעיות של ארגון וביצוע, וזאת משום שהשטחים והאתרים שיועדו לשימור מצויים לרוב תחת חסותם של בעלי עניין רבים, לעיתים בעלי מטרות מנוגדות. מציאות זו מקשה על

[4] למונח "נכסי מורשת תרבות" (cultural heritage resources) יש הגדרות אחדות. בהגדרתו הרחבה הוא מבטא מגוון רב של אובייקטים ומקומות שנוצרו על ידי פעילות אנושית לאורך זמן, והחברה מייחסת להם ערך תרבותי, היסטורי או חברתי, מתוך ראיית תרומתם ליצירת הזהות התרבותית של תושבי המקום והכרה בתפקידם החינוכי, הכלכלי, התיירותי והאקדמי.

נושאים הקשורים בתכנון, בפיתוח ובממשק השטח לטווח הארוך (עמית־כהן ואח', 2015).

קושי נוסף בממשק שטחים אלה הוא אי־בהירות סטטוטורית והיעדר הגדרה ספציפית לשטחים פתוחים בתוכניות התכנון. התוצאה היא היעדר מדיניות שימור אחידה, והכרח של הרשויות המקומיות לספק פתרונות מקומיים לנופי התרבות ולשטחים הפתוחים שבתחום שיפוטן. דבר זה מוביל להיעדר אחידות בעקרונות השימור והפיתוח בשטחים הפתוחים במדינה, ומוביל לחריגה מעקרונות השימור העולמיים שנקבעו למתארים אלה (עמית־כהן ו־ויטריאול, 2013).

בעיות אלה שכיחות אומנם בכלל המדינות המתועשות, אולם במדינת ישראל הן מתעצמות בשל לחצים דמוגרפיים גדולים והיצע שטח קטן. אף על פי שכיום מערכת התכנון מודעת לצורך בשמירת ערכי טבע ומורשת ומתחשבת בשיקולים דוגמת איכות הסביבה, יישומים כלכליים־חברתיים והבטחת צדק חברתי־דורי, חסכי התכנון והניהול הנוגעים לפיתוח השטח ולשימורו מובילים לא פעם לפגיעה חמורה בשטחים הפתוחים, ומשנים את אופייה של המדינה ואת מרקם הנוף שהיא מתקיימת בו (עמית־כהן ואח', 2015).

הדיון בניהול מרחבים שמתקיים בהם מפגש בין ערכי טבע, נופים חקלאיים ונכסי תרבות זוכה בשנים האחרונות במוסדות המדינה לעניין רב יותר מבעבר. בניסיון להתמודד עם הנושא פרסמה רשות הטבע והגנים בשנת 2010 את הספר נופי תרבות בישראל. הספר הציג כלים למיון, להגדרה ולתיחום של המפגש, אך לא הפך לכלי לתכנון ולא הוביל לשינוי מהותי בהתייחסות הרגולטורית לניהולו. וכך, למרות חתימתה של מדינת ישראל על אמנות אונסק"ו, טרם הוכרו אזורים בארץ כנופי תרבות.

› המפגש בין שטחים פתוחים לנכסי מורשת תרבות

ההתקדמות הטכנולוגית והצמיחה הכלכלית שאפיינו את מחציתה השנייה של המאה ה־20 הובילו לעלייה באיכות וברמת החיים ולגידול האוכלוסייה. עקב כך החלו תהליכים מואצים של פִּרוּר והתפשטות עירונית, ואלה איימו על ערכי טבע ומורשת שהיו קודם לכן מחוץ לתחומי היישוב. תהליכים אלה חיזקו את ההכרה בצורך בשמירה ובהטמעה של הערכים הללו כחלק אינטגרלי מתוכניות המתאר והפיתוח העירוניות והאזוריות (Antrop, 2004). השטחים הבלתי מיושבים הוגדרו "שטחים פתוחים": שטחים בעלי אופי "טבעי", שמצויים בהם אלמנטים ביוטיים וא־ביוטיים, ואלה מתקיימים כחלק ממארג הנוף הטבעי, הכפרי והעירוני (מרואני ועמית־כהן, 2012).

חלק ניכר מנכסי מורשת התרבות בארצנו פזור בשטחים הפתוחים. המפגש בין נכסים אלה לבין ערכי הטבע שבשטחים הפתוחים יוצר נוף המבטא קשרים הדדיים בין האדם לטבע, ובלשון ההגדרה שאימצה בשנת 1992 ועדת המורשת העולמית שבחסות אונסקו (UNESCO, 1992), זהו "נוף תרבות" (Cultural Landscape). מדינת ישראל חתמה על אמנה זו בשנת 1999; בחתימתה הצהירה למעשה על הסכמתה להישען על הגדרות האמנה במיון נכסיה ונופיה, בבחירת הראויים לשימור, ובאלה גם נופי תרבות. הסכמה זו פירושה התחייבות לניהול תקין של נופים אלה כדי לשמר את ייחודם. במילים אחרות, קביעת כלים וכללים שבאמצעותם נשמר המפגש הייחודי המתקיים בנוף תרבות בין הסביבה הנופית ליצירה התרבותית, מעשה ידי האדם. כדי לממש זאת נדרשת בחינה מעמיקה של רכיבי הנוף והגורמים האחראים לעיצובו, של היחסים ביניהם ושל תהליך קבלת ההחלטות שימנע פגיעה בנוף ובערכיו.

לאור הנאמר לעיל, במקרה של נופי תרבות שמשולבים בהם שטחים פתוחים שנועדו למטרות פנאי ושל נכסי תרבות (ולנושא של מאמר זה, אתרים ארכיאולוגיים) עולות חמש שאלות מרכזיות: מה מאפיין שטח פתוח? ומה מאפיין אתר ארכיאולוגי? מהם הגורמים השותפים בעיצוב המפגש בין נכסי מורשת תרבות לשטחים פתוחים? מהם יחסי הגומלין בין המאפיינים והגורמים? ומה ההשלכות של כל אלה על ניהול המכלול המשותף?

מטרת מאמר זה היא לבחון שאלות אלה במקרה מבחן אחד: בדרכים לנהל נוף תרבות שמתקיים בו מפגש בין האתר הארכיאולוגי תל צפית לבין שטח פתוח באזור השפלה המרכזית.

› שטח פתוח ואתר ארכיאולוגי: ההגדרה והמאפיינים

המחקר הארכיאולוגי של ארץ ישראל, מלידתו ועד היום, הוא באופן כמעט מובהק "מכוון אתר" (site orientated). מראשית המאה ה־20 ועד עתה בחרו חופרים רבים לעסוק במידה ניכרת באתרים הארכיאולוגיים עצמם, ולא בנופי הארכיאולוגיה שבסביבתם (שיאון, 2014). זאת ככל הנראה בשל מחקריו החשובים של ויליאם מתיו פלינדרס פיטרי (Flinders Petrie), אבי המחקר הארכיאולוגי המקצועי אשר ייסד את תורתו בארץ, והחוקרים המפורסמים שהמשיכו את דרכו, ובהם ויליאם פוקסוול אולברייט (Albright), ג'ון גרסטנג (Garstang) וקתלין קניון (Kenyon) (Gibson, 1999).

לצד הדיסציפלינה הארכיאולוגית ממוקדת האתר, הנפוצה בישראל, בעולם רווחות כיום גם התייחסות לארכיאולוגיה מרחבית (landscape archaeology). השימוש במושג "מרחב" מייצג את הרב־ממדיות ואת הרב־גוניות של נופים שנמצאים בהם אתרים ארכיאולוגיים. המונח נותן ביטוי לנוף, לחלל ולזמן – שלוש הדיסציפלינות הנחקרות בארכיאולוגיה הבודקות את היחס בין האדם, הזמן והמרחב (Lucas, 2005). את המרחב הארכיאולוגי ניתן להגדיר כאזור שקיים בו ריכוז של סממנים ומאפיינים ארכיאולוגיים השייכים למכלול פעילות אנושית, דוגמת פעילות חקלאית – טרסות, מערכת שדות, מתקנים וכדומה; פעילות תעשייתית – דוגמת מחצבות וכבשנים; או רשת של דרכים ושבילים המקשרת בין יישובים ומרכזי מסחר.

חלק נכבד מנכסי מורשת התרבות, הארכיאולוגיים וההיסטוריים, פזור בשטחים הפתוחים לאורכה ולרוחבה של הארץ. המפגש בין נכסים אלה לבין ערכי הטבע והנוף שבשטחים הפתוחים יוצר נוף המבטא קשרים הדדיים בין האדם לטבע, והוגדר על ידי גופים שונים כנוף תרבות (כפי שפורט לעיל). בשנים האחרונות גוברת גם בישראל ההתעניינות בשימור מפגש זה שבין נכסי המורשת לשטח הפתוח. בשפת התכנון כבר ניתן לראות הגדרות דוגמת מכלולי מורשת, מרקם שימור ועוד, המבקשות לאפיין את הקשר הנושאי המתקיים בין נכסי המורשת הפזורים בשטח, אך גם את הקשר בין נכס המורשת לבין נכסי הנוף והטבע המצויים סביבו.

הקשר בין הנכס לנכסים אחרים בסביבתו יכול להסתמך על קשר היסטורי, כלומר זמן ההקמה או התיארוך האתר; אירועים או דמויות היסטוריות הקשורים בו, או קשר תפקודי דוגמת מתקני חקלאות או תעשייה. ההקשר הנושאי מסייע בהגדרה של מכלול המורשת ועוזר בבחירת נכסיו הראויים לשימור. היבט זה גם מקל על מקבלי ההחלטות את תכנונו וניהולו של השטח בראייה כוללנית, המתחשבת הן במטרות שימור הן במטרות פיתוח.

קיימים סוגים שונים של נכסי מורשת תרבות. אופיים של נכסים אלה משתנה לפי סוגם, ערכי התרבות שהם מבטאים, מיקומם, מופעם ותפרוסתם במרחב, וכן המסגרת הרגולטורית המתייחסת אליהם. בישראל יש כיום חוק יחיד להגנה על נכסי מורשת אלה, והוא חוק העתיקות (1978). חוק העתיקות מתייחס רק לנכסים שנוצרו טרם שנת 1700, ומייצר מערכת רגולטורית שאינה מגדירה את הנכסים לשימור על פי ערכם התרבותי אלא באמצעות רף תאריכי שרירותי. כך גם נוצרה ההבחנה בין "עתיקה" (ממצא ארכיאולוגי), לבין נכס היסטורי מאוחר יותר.

› תל צפית/גת: אתר ארכיאולוגי בשטח פתוח

אחד ממכלולי הנוף המבטא מרחב שמתקיים בו מפגש בין ערכי טבע, נופים חקלאיים ונכסי תרבות, ובהם אתרים ארכיאולוגיים, הוא מכלול הנוף של תל צפית (העיר גת המקראית). תל צפית ממוקם בתפר שבין השפלה למישור החוף, והוא דוגמה לאתר ארכיאולוגי מרכזי אשר את ייחודו, מאפייניו, התפתחותו ושרידיו לא ניתן לפרש נכונה ללא היכרות עם סביבתו. במשך כשני עשורים מתקיים בתל מחקר ארכיאולוגי סביבתי שמנהל פרופסור אהרן מאיר מהמחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן. המחקר נעשה בשילוב עם חוקרים מתחומים שונים (גאו־ארכיאולוגיה, פליאו־בוטניקה, זואו־ארכיאולוגיה ועוד), ונקודת המוצא שלו היא שהאתר אינו "אי בודד", אלא חלק אינטגרלי מהנוף (Ackermann et al., 2014).

ואכן, בשטחים הסובבים את התל מצוי ערב־רב של אתרים ארכיאולוגיים: מתקני חקלאות, מערות קבורה, בורות מים, בריכות, טראסות ועוד. לאתרים אלה חשיבות בשל פריסתם המרחבית והמשמעויות הנגזרות ממיקומם, ובהיותם חלק ממפגש סביבתי־אקולוגי בין נוף טבעי לתופעה תרבותית. אך אזור התל מאופיין גם בלחצי פיתוח כבדים, הבאים לידי ביטוי הן בכמות התשתיות הלאומיות העוברות בתחומו, הן בתוכניות מתאר המייעדות את השטח לשימושים שונים.

› אפיון השטח, הגורמים המעורבים והניהול

באזור תל צפית יש רצף נדיר של שטחים פתוחים (ובהם גם אזורים מוגנים), המהווים "ריאה ירוקה" עבור תושבי מרכז הארץ. שמורות הטבע והנופים הפתוחים הטבעיים משמרים בתי גידול מגוונים דוגמת בתה עשבונית וצומח ים־תיכוני, המגיע באזור זה לגבול תפוצתו הדרומי. השטחים והנופים הפתוחים כוללים שטחים חקלאיים, ובהם מטעים, חממות, גידולי שלחין ובעל, יערות נטע אדם (קק"ל), שמורות טבע, בוסתנים, ערוצי נחלים ואתרי מורשת.

המכלול הנופי המרכזי בשטח הוא ערוץ נחל אלה וסביבתו. הנחל זורם למרגלות התל ומהווה יחידת נוף מרכזית, בולטת ומשמעותית. משולבות בו תבניות נוף חקלאיות עם תבניות נוף טבעיות. צמוד אליו מדרום רכס הגבעות של תל צפית. נוסף על היותו של התל ציון נוף בולט למרחוק, יש לו ולסביבתו חשיבות היסטורית וארכיאולוגית רבה. ניתן לכלול בחטיבת נוף זו גם את גבעות הבתה הנמשכות מהתל לכיוון דרום־מערב, הנתונות כיום בתהליכי הכרזה לשמורת טבע (תמ"מ 3/251/02/6). מדרום לנחל האלה נמצא מכלול הבוסתנים של בית דכרין, כפר ערבי שננטש לאחר 1948 (רגב, 2001). מכלול זה מאופיין בבוסתנים רבים ובאתרים ארכיאולוגיים והיסטוריים. חלקים של דרום השטח מנוקזים על ידי נחל גוברין, שיוצר עמק חקלאי רחב ובתוכו בולט ערוץ הנחל. בנחל יש קטעים לחים ובהם נוף צומח אופייני.

כאשר משלבים את מצאי ערכי הטבע וערכי המורשת בשטחים הפתוחים בסביבת התל מסתמנות, כמה רצועות אורך בעלות ערכיות נוף משמעותית. הרצועה שבה מצויה הערכיות המשולבת המרבית, נפרסת ממזרח ומדרום לאזור התל, וכוללת בתה פתוחה ובוסתנים שבהם ערב־רב של אתרי מורשת. גם רצועת האורך המרכזית, שבה אזורי המגע בין האזורים הטבעיים לאזורים החקלאיים ואזור יער חרובית שמצפון לתל, מאופיינת בערכיות משולבת גבוהה.

לחצי הפיתוח המאיימים על המשך קיומם של הנופים הפתוחים ואתרי המורשת שבהם עלולים לגרום לבעיות פיזיות וסביבתיות. בעיות אלה כרוכות לעיתים זו בזו במידה רבה, ומושפעות מגורמים דומים הקשורים בשימושי הקרקעות ובניהולם באזור. מערכת הסמכויות, האינטרסים והצרכים המורכבת של בעלי עניין פרטיים ומוסדיים הפועלים במרחב עלולה להביא גם לכשל שימור הנוף ואתרי המורשת שבו.

ניתן לחלק את בעלי העניין המנהלים את האזור על היבטיו השונים לכמה קבוצות עיקריות:

בעלי עניין **משפיעים** – באלה נכללים בעיקר החקלאים ובעלי

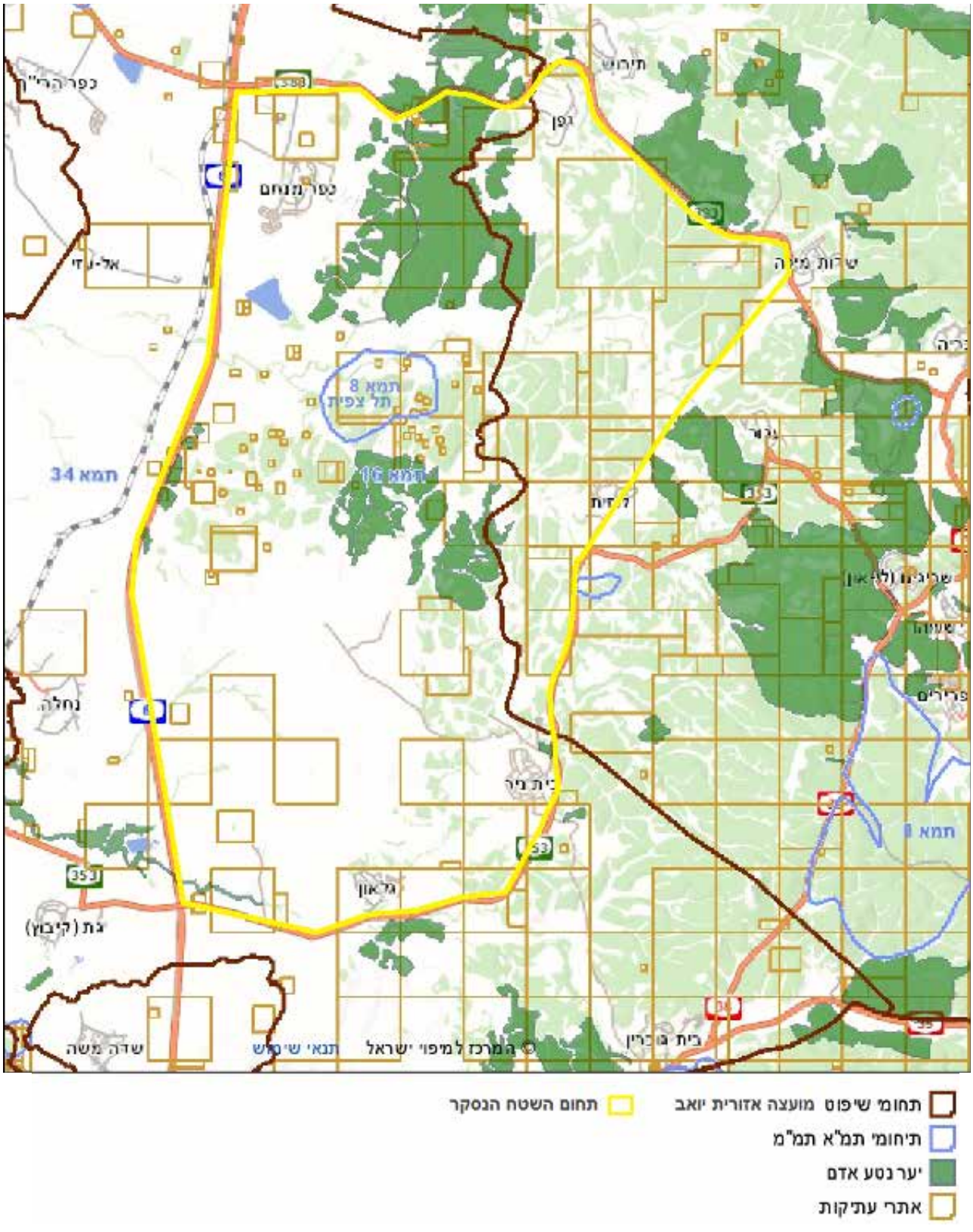

איור 2. תל צפית והאזור שסביבו. השטח שנחקר מסומן בצהוב. תל צפית בכחול. ברקע אזורי יער בירוק ואזורי עתיקות בחום. מקור: מפ"י

המרעה, מוסדות הכוללים קובעי מדיניות (מערכות התכנון, משרדי ממשלה, החוקים הקיימים), וגופים מיישמים (רשות הניקוז לדוגמה).

גורמים **מעורבים פעילים** – באלה נכללים נציגי מועצות אזוריות וגופים תומכים דוגמת אגפים במשרד החקלאות, רט"ג וקק"ל, שתפקידם לייעץ, לכוון, לפתח מודעות ולעודד פעילות משלבת ליצירת מארג שימור של השטחים.

בעלי עניין ישירים – בעלי עניין התלויים במישרין בשטח, בניהולו ובשמירה על משאביו. נכללים בעיקר החקלאים ובעלי המרעה.

בעלי עניין עקיפים – בעלי עניין התלויים בעקיפין בניהול השטח: האוכלוסיות הלא חקלאיות ביישובי המרחב, ואוכלוסיות המתגוררות ביישובים העירוניים המרוחקים יותר.

להלן נפרט על הקבוצות הללו. בראש בעלי העניין המשפיעים עומדים בעלי הסמכויות הסטטוטוריות. בשל מגוון יחידות הנוף ושלל השימושים בהן, מעורבות בניהול השטח כמה רשויות ממשלתיות. לכל אחת מהן יכולת השפעה ומידת מעורבות שונה בשטח, ומדיניות וסדרי עדיפויות שונים. לדוגמה, רשות ניקוז שורק־לכיש, המנהלת את אגן הניקוז של נחל שורק ונחל לכיש, היא גוף דומיננטי בעל סמכויות רבות. הרשות פועלת לאור שיקולים אקולוגיים, אקו־הידרולוגיים, חקלאיים וממשקיים כדי לפתור בעיות הצפה וסחף. בגלל פריסתה הענפה במרחב, הרשות מקדמת גם פרויקטים הקשורים לניהול השטחים הפתוחים שבתחומה. ביטוי למדיניות זו היא תוכנית אב לניהול שטחים פתוחים של אגן שורק־לכיש שפרסמה הרשות ב־2017.

רשות הניקוז פועלת לא פעם בשיתוף עם קק"ל. בניגוד לרשות הניקוז, קק"ל אינה גוף סטטוטורי, ופועלת מכוח תמ"א 1 (לשעבר, תמ"א 22 לשטחי יער וייעור). קק"ל מנהלת שטחים פתוחים נרחבים בעלי ערכיות נופית, היסטורית ואקולוגית גבוהה, בפריסה ארצית נרחבת. מכיוון שהיא נטולת סמכויות אכיפה להגנה ולפיקוח על שטחיה, היא משתפת פעולה עם גופים שונים דוגמת רשות הטבע והגנים (רט"ג), רשות ניקוז ועוד.

בדומה לקק"ל, גם רט"ג פועלת מכוח תמ"א 1 (לשעבר תמ"א 8 – גנים לאומיים, שמורות טבע ושמורות נוף), אך גם מתוקף חוק הגנים הלאומיים תשנ"ח-1998. במרוצת הזמן הפכה רט"ג לגוף יוזם ומבצע בתחומים רבים ומגוונים בשטחים הפתוחים ברחבי הארץ. הגוף עובד בשיתוף עם מינהל התכנון ליישום תוכניות מרקמיות לשימור ערכי טבע ונוף בשטחים הפתוחים. פעולותיה של רט"ג גורמות לעיתים לקונפליקטים עם החקלאים, עם הרשויות המקומיות ועם בעלי העניין השונים בשטח. כך לדוגמה מתעורר חיכוך בין רט"ג לרשויות הניקוז כאשר האינטרס המרכזי של רשויות הניקוז הוא הסדרת גדות הנחלים למניעת הצפות וסחף, ואילו זה של רט"ג הוא שמירת ערכי הטבע והמגוון האקולוגי והנופי לאורך גדות הנחלים (עמית־כהן ואח', 2015).

נוסף על שמירת הטבע, רט"ג מופקדת גם על ניהול הגנים הלאומיים ברחבי מדינת ישראל, ובהם אתרי המורשת החשובים בארץ – כולל תל צפית. זו הרשות היחידה שיש לה נגיעה ביצועית ישירה הן בשמירה על ערכי טבע הן בניהול של משאבי מורשת תרבות. רט"ג מנהלת כ־300 אתרים היסטוריים מרכזיים, ובד בבד מפקחת על חפירות ארכיאולוגיות המתבצעות בשטחיה, ולעיתים אף שותפה בסיוע לוגיסטי ובמימון משלחות החפירה.

תל צפית מייצג שיתוף פעולה בין רט"ג, רשות העתיקות (רע"ת) ומשלחות מחקר ארכיאולוגיות הפועלות בתחומי שטח הגן הלאומי. כאשר נחשף אתר ארכיאולוגי בעל חשיבות לאומית דוגמת תל צפית, בין שבחפירה של רשות העתיקות בין שעל ידי מוסד אקדמי, יוכרז האתר לגן לאומי וניהולו יעובר לידי רט"ג. במקרה שהאתר אינו חשוב דיו לשימור, ולקטגוריה זו משתייכים רוב האתרים, החוקר מתעד את הממצא ומכסה אותו, כדי לשמרו לדורות הבאים.

הרשויות והגופים הנ"ל פועלים בשטחי מדינה שמנהלת רשות מקרקעי ישראל (רמ"י). הרשות פועלת מכוח חוק התכנון והבנייה, ואחראית לכ־93% משטח המדינה. על פי הכתוב בחוק, מטרותיה הן ניהול קרקעות המדינה לטובת הציבור, הסביבה והדורות הבאים, תוך כדי שמירת זכויותיהם של בעלי הקרקעות.

בשנת 2012, במסגרת הרפורמה במקרקעי ישראל, הוקמה כחלק מרמ"י "הקרן לשמירה על השטחים הפתוחים בישראל". תפקידה של הקרן הוא פיקוח על הפיתוח הסביבתי בשטחים הפתוחים והכוונתו. היא משמשת נקודת מפגש בין רשויות מקומיות, משרדי ממשלה, מוסדות אקדמיים וגופים נוספים, וממנת פרויקטים הקשורים לשטחים פתוחים באמצעות פרסום "קולות קוראים". אזור זה של תל צפית זכה אף הוא בכמה "קולות קוראים" אשר הוגשו לצרכים שונים על ידי רט"ג, רשות הניקוז ומועצה אזורית יואב, אשר רוב השטח בתחומה.

גם למשרד החקלאות ופיתוח הכפר נגיעה ישירה לניהול השטח ולעיצובו. כמו רמ"י, גם גוף זה מפרסם "קולות קוראים". למשרד נגיעה בכמה תחומים רלוונטיים, דוגמת מינוי של פקיד יערות, האחראי ליישום פקודת היערות וצו האילנות בארץ. פקיד היערות מפקח על התנהלות קק"ל, אשר אחראית לחלק נכבד מהשטחים הפתוחים ומנופי התרבות במדינה, ובהם גם שטחים בסביבת התל. נוסף על כך, רשות הניקוז כפופה למשרד זה, והיא גוף יוזם ופעיל בהתוויית מדיניות השימוש בשטחים הפתוחים, כפי שנסקר לעיל.

מכל הגופים והרשויות הנ"ל, הגוף היחיד האחראי במישרין על העתיקות במדינת ישראל הוא רשות העתיקות (רע"ת). לרשות סמכויות רחבות שניתנו לה מתוקף "חוק רשות העתיקות"(1989) ו"חוק העתיקות" (1978). מרחבי הרשות חולשים על כל אזורי הארץ, וכוללים אתרים מתקופות שונות בעלי אופי מגוון. רק מעטים מן האתרים המוגנים נמצאים בגנים לאומים מוכרזים בניהול רט"ג, ומרבית העתיקות פזורות ברחבי השטחים הפתוחים

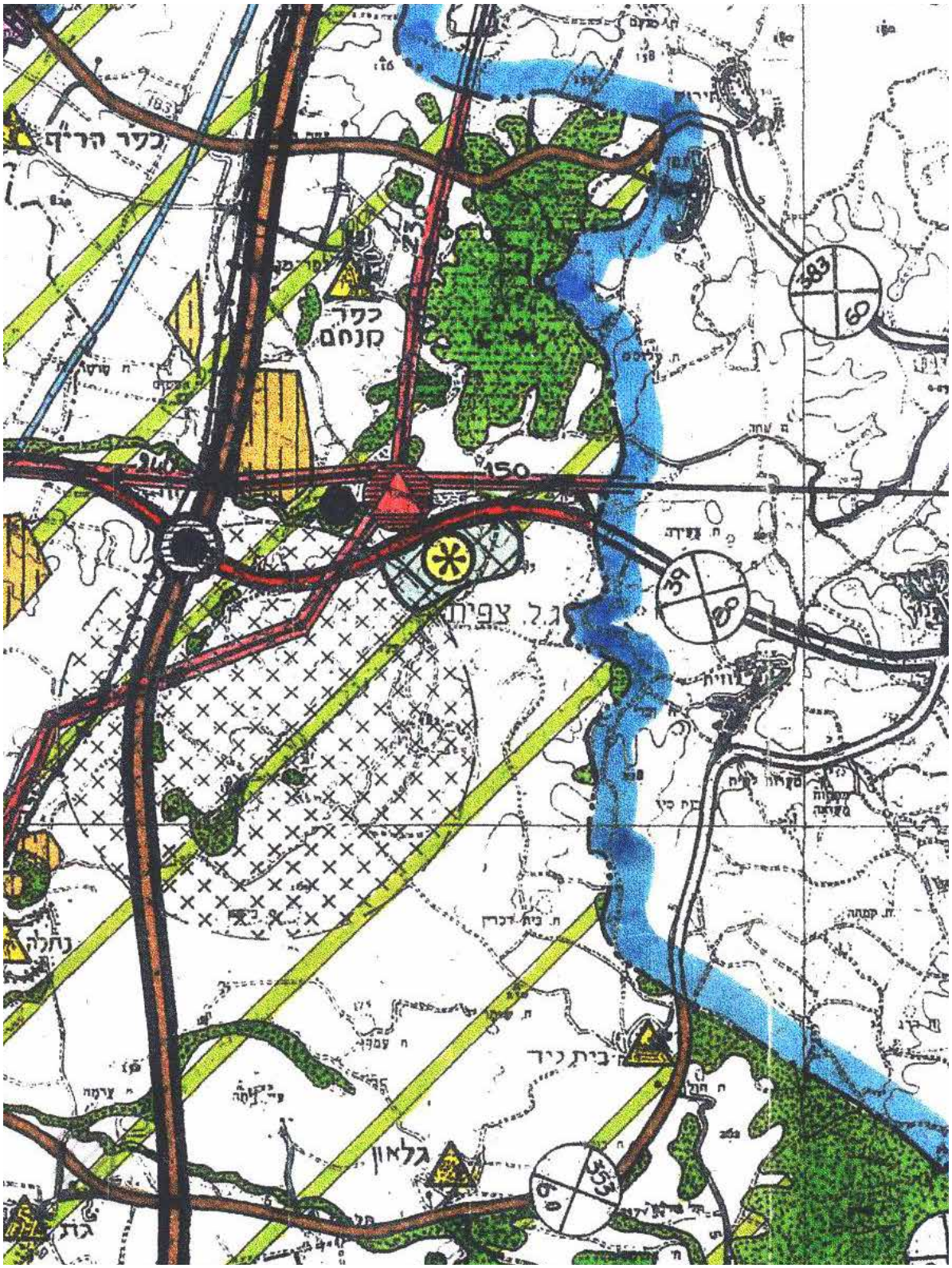

איור 3. מפת איומי פיתוח. שטח המחקר מוקף בצהוב, על רקע תוכנית מתאר מחוז דרום תמ"מ 4/14. במרכז כוכבית שחורה על רקע צהוב – תל צפית. ניתן לראות כביש עתידי החולף למרגלות התל מצפון וקווי מתח ותחנת כוח למרגלותיו. עיגול שחור גדול מעט מדרום־מערב מסמן שטח לעיר עתידית. מקור: אתר מינהל התכנון

איור 4. מבט על תל צפית מכיוון דרום־מזרח. ברקע תחנת כוח דליה־צפית. איומי הפיתוח פוגעים באותנטיות ובשלמות האתר אף שהם מרוחקים ממנו.
צילום: אור בן־דור

והבנויים בארץ. עם זאת, מניתוח של פעולות הרשות כיום (חפירות ממוקדות אתר וחפירות הצלה) ניתן להסיק כי היא טרם גיבשה ראייה כוללנית של השטח כמכלול נוף ארכיאולוגי שיש לשמר. ייתכן שהסיבה לכך שהרשות אימצה גישה זו, המתמקדת באתר ולא במרחב, היא היעדר תקציב מובנה לביצוע משימה כזאת. סיבה נוספת להתנהלותה של הרשות עשויה להיות נעוצה בכך שעובדיה רוכשים את השכלתם במחלקות אקדמיות באוניברסיטאות ברחבי הארץ, ושם הדגש הוא עדיין על ארכיאולוגיה ממוקדת אתר, ולא על ארכיאולוגיה מבוזרת ומרחבית.

אף על פי כן, לאחרונה ניכרים שינוי בתפיסת רע"ת, ומעבר לראייה כוללנית יותר של השטח, אשר מקבילה לשינוי בתפיסת התכנון הארצית (דוגמת תמ"א 35). על כך מעידה, בין היתר, הקמתו של אגף התכנון המרחבי (בתחילת 2018), ובראשו אדריכל מרחב שתפקידו לתווך בין מערך התכנון לבין הממצא הארכיאולוגי בשטח. תפקיד האדריכל הוא לקדם ראייה כוללנית של השטח ולהביא לשימור נכון ולפיתוח מושכל, למען שימור מיטבי של הממצא בשטח לדורות הבאים. תפקיד המתכנן המרחבי ממלא חלל אדמיניסטרטיבי שהיה קיים במרחב הארכיאולוגי. בתוקף זה הוא מחזק את הפעולות שעשה עד היום "מנהל השימור", אשר ייצג את הרשות בוועדות התכנון הארציות. הקמת האגף מגבירה את מעורבותה של הרשות בפעולות ההגנה על המורשת הארכיאולוגית בהגדרתה הרחבה והשימור שלה, לא כאתר בודד אלא כמרחבים ומרקמים ארכיאולוגיים. ראייה חדשה זו מתבטאת גם ברמות המקומיות והמחוזיות, שם ארכיאולוג המחוז או הנפה שותף בוועדות ובמנהלות מקומיות בהתייעצות עם אדריכל המרחב.

חלק הארי של ניהול השטח הרציף על רכיביו נמצא בידי הרשויות המקומיות. הרשויות, בדרך כלל מועצות אזוריות, עסוקות בעיקר בנושאים אופרטיביים יום־יומיים דוגמת חינוך, תשתיות ושירותים מוניציפליים שונים. לעיתים אין לשלטון המקומי הידע, הכלים או המשאבים הדרושים לניהול שטחים פתוחים בפרט, ונופי תרבות בכלל. בניסיון לעזור למועצות בניהול שטחן פרסם מרכז השלטון האזורי[5] מדריך לניהול שטחים פתוחים, ובו הוא מציע גישה חדשנית

[5] מרכז השלטון האזורי בישראל (לשעבר מרכז המועצות האזוריות): ארגון ארצי המאגד את 54 המועצות האזוריות בארץ, והנהלתו מורכבת מעשרים ראשי מועצות. הארגון מייצג את המועצות מול משרדי הממשלה ומוסדות המדינה, ופועל לקידום אורח החיים הכפרי בארץ ולניצול הפוטנציאל החקלאי באדמותיו.

ששמה דגש על ניהול רב־תכליתי של השטחים הפתוחים, תוך כדי שילוב בין מסגרת תכנונית לבין מסגרת ניהולית־אופרטיבית (מרכז השלטון האזורי, 2014).[6] המדריך מתבסס על סל כלים יישומיים המבוססים על שיתופי פעולה עם כלל הגופים והגורמים העוסקים בתכנון ובניהול השטחים הפתוחים. זאת ועוד, חשיבותו גם בהכוונת התכנון הפיזי, בפיתוח מודעות בקרב מקבלי החלטות, בשינוי דפוסי הפעילות השוטפת במועצה וביצירת פלטפורמה להידברות בין כלל בעלי העניין בשטחים הפתוחים בתחומה. המדריך אינו קובע במפורש לאילו גורמים לפנות וכיצד לבנות גוף אופרטיבי לטיפול בשטחים הפתוחים ובאתריהם, אלא נותן למועצות כלים והכוונה למציאת פתרונות מיטביים לשטחן הייחודי.

ולבסוף, בעלי העניין הישירים ביותר הם החקלאים תושבי המקום, אשר נמצאים בשטח יום־יום. החקלאות היא אחת מאבני היסוד של החברה הישראלית, וכיום רואים בה נכס השומר על מערך השטחים הפתוחים, המסדרונות האקולוגיים ותבנית נוף המולדת. המונחים "חקלאות מקיימת", "נוף כפרי פתוח" ו"מרקם כפרי" הוגדרו בתמ"א 35 ונועדו לשמור על אופיו של השטח החקלאי והפתוח. החקלאים תלויים לעיתים קרובות בעזרתן ובתמיכתן של רשויות ממשלתיות דוגמת משרד החקלאות ורשות הניקוז, שלהן נגיעה גם בתחומים נוספים בניהול השטח. חקלאות יכולה להתקיים לצד שימושי שטח והגדרות סביבתיות שונות, אך לשם כך יש לבצע מיפוי נכון של השטח, ולהתבסס על שיטות גידול המאפשרות מחד גיסא הכנסה ראויה, ומאידך גיסא שמירה על קרקע, על המים ועל אופיו של השטח. מסגרת המאחדת את כלל החקלאים בשטח עשויה לעזור בייצוג האינטרסים שלהם אל מול בעלי עניין אחרים, ולסייע בניהול השטח ברמה המקומית.

סוף דבר

הקונפליקט המתמיד והמתמשך בין הצורך בפיתוח הקרקע לבין הרצון בשמירה על תבניות הנוף הקדום אינו חדש. מצב השטחים הפתוחים ונופי התרבות בארץ כיום מצביע על החשיבות המועטה שמערכת התכנון והממשל מייחסת לשימור נופי התרבות, למרות חשיבותם ושכיחותם במרחב. היעדר ההתייחסות מנע קידום של מסגרת רגולטורית ואדמיניסטרטיבית שתכלול הוראות וכלי ניהול נאותים לנופים אלה, ומערכות התכנון לא סיפקו עד כה מסד רגולטורי המגן על מכלול הערכים המתבטאים בנופי התרבות בארצנו.

חסרונו של ניהול המרחב ומשאביו מתוך ראייה כוללנית ואחידה,

איור 5. מבט על תל שבע, אתר מורשת עולם עם ממצא ארכיאולוגי המוקף שטחים פתוחים. האתר מהווה דוגמה למפגש הייחודי המוצג בנופי תרבות בישראל בין הסביבה הנופית ליצירה התרבותית. ניתן לראות גם את קווי המתח, המבנים ומסילת הרכבת החולפת סמוך לתל, כדוגמה ללחצי הפיתוח ואתגרי השימור על שטחים אלה. צילום: אור בן-דור, פברואר 2015

המציבה פיתוח אל מול שימור בצורה מאוזנת, אחראית ומושכלת, בולט באזור תל צפית. ייתכן כי הפתרון לכך הוא מסגרת אופרטיבית לתכנון ולניהול מיטביים של מכלולי נוף דוגמת תל צפית. מכיוון שמרבית השטחים הפתוחים בארץ, ובהם נופי התרבות, מצויים בתחומי מועצות אזוריות – וכך גם אזור תל צפית, שבתחום המועצה האזורית יואב – מן הראוי שהן שיובילו מסגרת אופרטיבית זו ברמה המקומית. אך פה נעוצה בעיה, מכיוון שניהול ושימור השטחים הפתוחים ונופי התרבות בארץ הם באחריותה הכוללת של המדינה. לרוב המועצות המקומיות אין די משאבים לשאת בעול הזה. במועצה אזורית יואב לדוגמה, 230 אלף דונם, מהם 99% הם שטחים פתוחים (גן לאומי, יערות קק"ל, חקלאות, מרעה וכו'). למועצה בגודל כזה (כ־8,000 תושבים) אין הכנסה מספקת לניהול ולתחזוקה של מרחב פתוח כה גדול. המרחב הוא נכס של המדינה, ולא ניתן להטיל את שמירתו על כתפי המועצות האזוריות בלבד. שימור השטחים הללו הוא אינטרס לאומי, והמדינה צריכה לתת עליו את הדעת כדי שיישמרו לדורות הבאים.

מכיוון שהמדינה טרם פיתחה תוכנית פעולה לאומית לניהול נופי תרבות, נוצר מצב שבו ייעוד השטחים מוטה לצד האינטרסים של בעלי הממון והיזמים המשקיעים בפרויקטים ובמיזמים באזור, והמדינה מובלת בניהול ובתכנון של השטחים האלה, ולא מובילה אותם. מכלול הנוף של תל צפית הוא דוגמה מצוינת לנוף

[6] המדריך לתכנון וניהול שטחים פתוחים במועצות אזוריות. https://moazot.wordpress.com

תרבות בעל ערך רב הנתון לאיומי פיתוח גדולים מסוג זה. לכן, כדי לקיים מערכת תכנון וניהול המשלבת בין הגורמים השונים הפועלים בשטח נדרשת ראייה תכנונית־אדמיניסטרטיבית מקיפה וכוללנית. נדרש מחקר נרחב על מכלולי נוף תרבות בארץ, אשר באמצעות ניתוח השוואתי יאפיין ויגדיר את המפגש בין ערכי טבע ונכסי מורשת בישראל, ואת הדרך המיטבית לנהל ולשמר מכלולים אלה למען הדורות הבאים.

> על המחבר:

אור בן-דור | orrbendor@gmail.com

אור בן-דור הוא דוקטורנט באונ׳ בר־אילן במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה. בעבודת הדוקטורט, בהנחייתם של פרופ׳ אהרן מאיר ופרופ׳ עירית עמית־כהן, אור חוקר היבטים בניהול נכסי מורשת, בהם אתרים ארכיאולוגים, בשטחים פתוחים במדינת ישראל.

מקורות

- אביגדור, י' (2004, עדכון 12.2006). **תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום מס' 14/4 (שינוי מס' 42), דרך היין ברמת נגב.** מינהל התכנון, משרד הפנים, ירושלים.
- אונסקו (1972). **האמנה להגנה על המורשת התרבותית והטבעית של העולם.** https://whc.unesco.org/archive/convention-he.pdf
- איקומוס (2008). **האמנה לדרכי תרבות** (תרגום: ב' סובלמן, תשפ"ב 2020–2021).
- אפללו, א' (2014, 18 בספטמבר). **תחת גפנו וטיולו: דרכי היין של ישראל.** וואלה.
- במקום – מתכננים למען זכויות תכנון (ללא שנה). **חוות הבודדים בנגב.**
- בן דוד, ח' (2021). תולדות סחר הבשמים. בתוך ח' בן דוד, וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 11–17). דן פרי.
- בן ישראל, ב' (2011). **תיירות חקלאית "ליד הבית": ביקוש והיצע של תיירות חקלאית בעורף המטרופולין** (עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך"). אוניברסיטת חיפה.
- דגן, ע' (2014). **"טוסקנה זה כאן": תיירות אליטות וייצור המרחב האתנו־לאומי בחוות הבודדים בדרום ישראל.** אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- טמקין, ז' (2021). מרחב דרכי הבשמים בנגב: תכנון ופיתוח תיירות וסביבה. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 267–275). דן פרי.
- סלע וינר, ע' (2012). אותנטיות ושלמות במסמכי ההכרזה על אתר מורשת עולמית "דרך הבשמים ערי המדבר בנגב: עבדת, ממשית, חלוצה, שבטה". **הכינוס הארצי ה־1 לשימור מורשת התרבות** (עמ' 21–31).
- סלע וינר, ע' והלוי־בר, מ' (2021). דרך הבשמים בנגב בראי האמנה לדרכי תרבות. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 253–265). דן פרי.
- צוק, צ' (2021). הכרזת "דרכי הבשמים וערי המדבר בנגב" אתר מורשת עולמית. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 243–251). דן פרי.
- רותם, צ' (2002, 31 באוקטובר). **"דרך היין" יוצאת לדרך: 30 חוות בודדים יוקמו בנגב.** הארץ.
- רכטמן, א' (2011). חוות הבודדים בנגב כאתרים חדשים על מפת התיירות בישראל: ניתוח מבוסס תפיסות מטיילים. **אופקים בגאוגרפיה, 77**, 5–27.
- שרצר, ז' (2021). גילוי הקטע החדש ואבני המיל. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 207–220). דן פרי.
- תיק פרויקטים (2017). **תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום מס' 14/4 (שינוי מס' 55), מרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים.** מינהל התכנון, משרד הפנים, ירושלים.

- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (UNESCO, 1972). https://whc.unesco.org/en/conventiontext/
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003a). **Booklet for cultural routes**. https://rm.coe.int/booklet-for-cultural-routes-eng-2023/1680aa03d0
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003b). **Booklet for member states**. https://rm.coe.int/booklet-for-member-states-eng-2023/1680aa00ca
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003c). **Booklet for travellers**. https://rm.coe.int/booklet-for-travellers-eng-2023/1680aa00cc
- Cultural Routes of the Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about
- The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes (EPA). https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about-the-epa
- European Institute of Cultural Routes (EICR). https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/european-institute-of-cultural-routes
- International Committee on Cultural Routes (CIIC). https://ciicicomos.org/en/
  Iter Vitis. https://itervitis.eu/
- The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO. https://whc.unesco.org/en/guidelines/
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005a). Advisory Body Evaluation (ICOMOS), The Incense Route (Israel), No 1107 rev. (pp. 184–189). https://whc.unesco.org/document/151771
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005b). **Decision 29COM 8B.50 – Nominations of Cultural Properties to the World Heritage List** (The Incense Route – Desert cities in the Negev) (pp. 141–142). http://whc.unesco.org/en/decisions/515
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005c). Nomination file 1107rev: **The Incense and Spice route and the desert cities in the Negev** (January 2003). http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1107rev.pdf

התכנון המקיים ויחסו לציר ולמרחב מורשת

מרחב גאוגרפי הוא במהותו שטח מתוחם. תיחומו הוא תוצר של החלטות שיפוטיות שנועדו להדגיש את מאפייניו הייחודיים – הפיזיים, החברתיים והתרבותיים – ובאמצעות בחינתם ניתן להסביר את שלבי התפתחותו. הגדרה זו של שטח מתוחם נכונה גם לצירים ולמרחבים המתייחדים במקבץ של נכסים ונופים שמתקיים ביניהם קשר של נושא, ובגלל ערכיהם התרבותיים הוכרו כציר וכמרחב מורשת הראויים להגנה למען ישרדו גם עבור הדורות הבאים. תכנון הוא פעולה מודעת להשגת מטרה באופן היעיל ביותר. במקרה של מרחב – התכנון מבטא תהליך שמטרתו להבטיח ניצול יעיל של המרחב והתאמתו לשימושים המתקיימים בו או נקבעו עבורו. במקרה של ציר או מרחב מורשת, תהליך התכנון מתאפיין בהצגת פתרונות שנועדו לאזן בין צורכי הפיתוח לבין הרצון להגן על ערכי המכלול והציר מפני פגיעה.

לדיון בקשרים בין תכנון למרחב בכלל, ובין תכנון למרחב במכלול ובציר מורשת בפרט, נוסף בשנים האחרונות צירוף לשוני חדש, "תכנון מקיים" (sustainable planning). תכנון זה מתאפיין בתהליך קבלת החלטות שמעורב בו הציבור על רבדיו השונים, והוא כולל הקפדה על שימור משאבי המרחב וערכיו התרבותיים עבור הדורות הבאים. במקרים שבהם הציר או מרחב המורשת כולו שינה את תפקודו ונבחרו עבורו שימושי קרקע חדשים, הדרישה לתכנון מקיים גוברת. מדובר בתכנון שדואג להותיר במרחב "סוכני זיכרון" כעדות לעברם של המרחב והציר. באמצעות התכנון המקיים "סוכנים" אלה משתלבים בייעוד החדש, תוך הקפדה על מזעור הפגיעה בערכי התרבות שהם מייצגים.

מורשת ביטחון במעבר: המחנה הצבאי כתשתית לפיתוח מרחב אזרחי חדש*

יאיר ורון

> תקציר

תשתיותיו של מחנה צבאי – דרכים, מערכות חשמל ומים, מבנים, וכן פרטי נוף וצמחייה - שסיימו למלא את תפקודן המקורי, יכולות להיחשב הזדמנות לפיתוח המרחב, בתנאי שמצבן הפיזי מאפשר לעשות זאת בהשקעת משאבים כלכלית. בישראל, לצד תפרוסת ובינוי של מחנות צבא חדשים, ננטשים מחנות ומתקני צבא היסטוריים. אחדים מהמחנות הללו עוברים תהליך הסבה ומותאמים לשימושים אזרחיים חדשים. מחנות ומתקני צבא אחרים נותרים כאבן שאין לה הופכין. הם אינם מתוחזקים כראוי על אף ערכיהם ההיסטוריים והתרבותיים, והחשש להישרדותם גובר. מאמר זה יתמקד בנושאים אחדים: השינוי שחל בייעודם של מרחבים ומתקני צבא שסיימו את תפקודם המקורי והפכו למרחבים אזרחיים; "מורשת במעבר" – תופעה המתארת את השינוי שחל במעמדם של אתר או נכס בעלי ערכי מורשת תרבות עקב תהליכים שונים; ביטויים של ההיבט האוניברסלי ומצב המורשת במעבר במקרה הישראלי, ובהקשר של מאמר זה – מחנות הצבא ההיסטוריים בראש העין ובהרצליה. הבחירה בנושאים אלה ובשני מקרי המבחן נועדה להדגיש את חשיבותו של הדיון בישראל במעמדם ובתפקודם של מרחבי צבא ונכסי מורשת הביטחון הנמצאים בהם, לאור שינויים תכנוניים ומרחביים המתקיימים בהם ובסביבתם. יש לקוות שדיון כזה יקדם תוכניות שתקפדנה על השמשה מותאמת של נכסי המורשת הקיימים במחנות צה"ל, השמשה שתתאים למאפייניהם ולערכיהם התרבותיים.

מילות מפתח:

מורשת ביטחון, השמשה מותאמת, פינוי מחנות צה"ל, תשתיות ביטחון, מורשת במעבר

> מבוא

לנכסי מורשת ביטחון מוחשיים צורות שונות. הם מותירים את חותמם במרחב ויוצרים שכבת מורשת בעלת מטען רגשי הנושאת ערכים רבים (קרויזר, 2015). ההחלטה כיצד לנהל נכסים אלו – מה לשמור ואיך לשמר – מבטאת אינטרסים שונים, והיא משתנה לאורך התקופות. בהיבט זה נראה כי תחום ניהול נכסי המורשת ותהליך קבלת החלטות בנוגע לנכסי מורשת ביטחון אינו שונה מזה המתקיים בנוגע לנכסי מורשת תרבות אחרים. עם זאת, לא ניתן להתעלם מההקשרים הביטחוניים, שמתלווה להם רגישות פוליטית־אידאולוגית; לרגישות זו חשיבות, ויש שהיא מייצרת ערכים סובייקטיביים הגוברים על ערכים "אובייקטיביים" דוגמת ערך היסטורי, טכנולוגי או אדריכלי (Labanca & Tomassini, 2007).

ברשימות של נכסי מורשת התרבות, הן אלה של מדינות הן אלה שברשימת המורשת העולמית (world heritage sites), בולט חלקם הגדול של נכסי המורשת הקשורים בנושאי ביטחון. לריבוי זה כמה הסברים: הסבר אחד הוא הנטייה של תוצרי ביטחון (defence artifacts) לשרוד לאורך זמן. הסבר אחר הוא אירועים, הזיכרונות, הערכים והסמלים הנקשרים בנכסים (Dolff-Bonekamper, 2002). הסבר נוסף נוגע למצבים שבהם השריד המוחשי כבר אינו קיים, אך הסיפור והזיכרון מקדשים את המרחב שהשריד נוכח בו בעבר, למשל אתרי קרבות.[1]

* חלקים מהמאמר מבוססים על עבודת הדוקטורט **נכסי מורשת במעבר במרחבים עירוניים – מאפיינים והשלכות על מעמדם ותפקודיהם: נכסים ומתחמים צבאיים ששינו את מעמדם מתפקיד ביטחוני לתפקיד אזרחי** (ורון, 2022). בהנחיית פרופ' עירית עמית־כהן, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר־אילן.

[1] לדיון על מגוון הנכסים הנכללים בהגדרת מורשת ביטחון ובמשמעות שימורם והסבתם לתפקידים אחרים ראו גם Cohen 2011, וכן Bassanelli & Postiglione, 2013

תרשים 1. מודל השמשה של נכס ביטחון, על פי אשוורת' (Ashworth, 1991, 156)

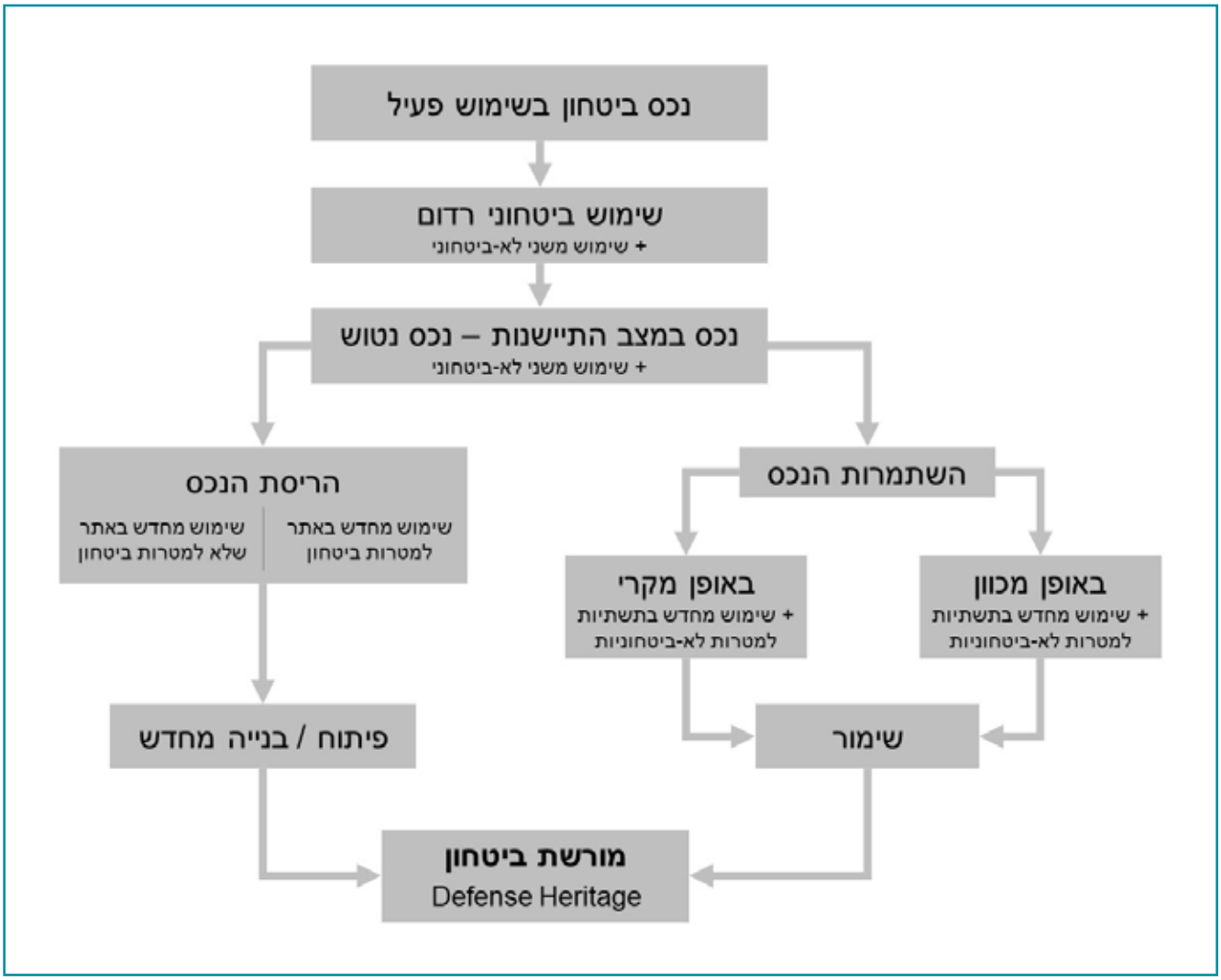

לתשומת הלב הרבה הניתנת לנכסי מורשת ביטחון ולקריאה לשמרם מצטרפת תופעה נוספת: תמורות החלות בנכסים ובמרחבים שהיו בשימוש צבאי במשך שנים רבות, ולהן השפעה על אופן שימורם. באלה בולטים תהליכי שינוי והתאמה של הנכסים והמרחבים הצבאיים לשימושים אזרחיים. לתופעה זו סיבות מספר: שינויים גאו־פוליטיים וכלכליים ברמה הלאומית, ולעיתים גם ברמה היבשתית – דוגמת נסיגה או צמצום של כוחות צבא והמתקנים שלהם ממדינות או מאזורים; תמורות בתפיסות ביטחון ובפריסת הכוחות במרחב; שינויים בטכנולוגיות צבאיות ובצורכי הגנה; לחצי פיתוח למטרות אזרחיות, ועוד. לצד המבנים ומתקני הצבא הפעילים קיימים שרידים ונכסים נטושים הנמצאים בתוך מרחבים אזרחיים בנויים או סמוך להם, ונותרו ללא שימוש; חלקם היסטוריים ובעלי ערכי תרבות, וחלקם נבנו בעשורים האחרונים בתגובה לתחזיות ולאיומים שלא התממשו, דוגמת בונקרים אזוריים ומקלטים נגד פצצות אטום – וטרם הוכרעו ערכם ומעמדם התרבותי (Bagaeen, 2016).

אשוורת' (Ashworth), חוקר בתחום הגאוגרפיה התרבותית, מדעי המדינה והמורשת, בעיקר האירופית, חקר רבות את התמורות שחלו במעמדם של נכסי מורשת צבאיים, נכסים בודדים ובסיסי צבא גדולים. וכך הוא מסכם את מעגל החיים שלהם: תקופות קצרות של שגשוג, פריחה ומעמד לאומי, תקופות ארוכות של קיבעון, ולבסוף אובדן התפקוד, החשיבות והמעמד הלאומי – ובעקבותיו נטישה והריסה, או לחלופין – שימור ושימוש מחדש (Ashworth, 155, 1991).

במקרים רבים, למאפיינים פיזיים של פריטי ביטחון (artifacts) הקשורים בטכנולוגיה שבאמצעותה הוקמו, לחומרי הבנייה, לנפח

ולמיקום יש השפעה על הישרדותם לאורך זמן. אומנם הנכסים עצמם מוזנחים, חסרי שימוש ומצבם מידרדר, אך המאפיינים הפיזיים מסייעים להישרדותם. הישרדות זו חשובה, משום שהיא מקילה את השמשתם. ההשמשה מתאפיינת לא פעם בבחירת תפקודים שאינם קשורים בנושאי ביטחון, כפי שמוצע במודל ש**בתרשים 1** (Ashworth, 156, 1991). בקטגוריה זו נכללים מבצרים, ביצורי אבן, בונקרים מבטון ומתקנים מסוגים שונים, שתוכננו להחזיק מעמד זמן רב. לצד אלה שורדים גם מבנים ותשתיות יום־יומיות כגון מבני מגורים ומבני שירות אחרים, והם בעלי ערכים היסטוריים שנקשרו בסיפור המקום. נכסים אלה זכו להסבה תפקודית, שגם אם איננה תואמת את תפקודם בעבר, היא מחזקת את ההחלטה להעדיף את הישרדותו של הנכס על פני הריסתו. ההעדפה להשמיש נכס מורשת מתבססת לרוב על כדאיות כלכלית. לכדאיות זו היבטים אחדים, ובאלה בולטים שלושה: (1) במקום להקים נכס חדש במרחב שהתפנה בעקבות הריסת הישן, מוטב לנצל את הנכס הקיים עבור פעילות כלכלית חדשה; (2) עלות ההריסה: בגלל המאמץ הנדרש, עלויות הפינוי והתכנון עשויות להיות יקרות יותר מבנייה חדשה (Powell, 1999; 3)) חשיבה ערכית־תרבותית־חברתית, וההכרה בתרומתם של נכסים ישנים לזהות מקום (Fitch, 1990; Maris Casal, 2003).

סגירת מחנות צבא בעולם: המדיניות וההשלכות

שימוש חוזר בשטחים ובנכסים צבאיים לשעבר והחייאתם נובעים לרוב ממניעים כספיים של בעלי עניין שונים: פיתוח (מחדש) של הנכסים לא רק מניב הכנסות, אלא גם מקל על הרשויות הציבוריות את הנטל הכספי, שכן עלויות התחזוקה של המבנים הריקים והקרקעות הנטושות, וההגנה עליהם, הן גבוהות. ההיבט הכלכלי בתהליך פינוי מחנות צבא נחקר בהרחבה. מן המחקר עולה כי במדינות רבות, ובהן שוודיה, אנגליה, סין, ארצות הברית, ירדן ואיטליה, נכסים צבאיים לשעבר שהיו בבעלות המדינה נמכרו ליזמים פרטיים שהתחייבו לפתחם (ורון ושחורי, 2014; Gansler, 1995; Kirby, 1992; McCurry, 2003; Sorenson, 1998). ההכנסות ממכירת הנכסים עברו לקופת המדינה ושימשו לתועלת הציבור הרחב ולהשקעות בפיתוח תשתיות במרחב המחנה לשעבר (ורון ושחורי, 2014 ;Bagaeen, 2016; Gansler, 1995; Kirby 1992 McCurry, 2003; Sorenson, 1998). דוגמה הפוכה ניתן למצוא בארצות הברית. בשנת 1988 אושר חוק העוסק במישרין בתופעת הצמצום והסגירה של מחנות צבא (Base realignment and closur, BRAC). החוק מעניק למשרד ההגנה סמכות להעביר את שטחי המחנות לרשויות המקומיות ללא תמורה, ומעודד הקמה של תשתיות אזרחיות שישמשו לפיתוח מרחב המחנה לשעבר. בעקבות החוק הוקם מנגנון לתמיכה, במהלך הפינוי ואחריו, באנשי הצבא שהמחנה היה ביתם והם חיו בו כקהילה צבאית סגורה, וכן בקהילות המקומיות. כן נקבעו הנחיות בנושא שימור ערכי טבע וערכי תרבות הנמצאים בתחומי המחנות המתפנים (Ryan, 2016).

עוד מראה המחקר כי פינוי המחנות משמש כמעט תמיד תמריץ לרשויות התכנון להפוך אותם לאזורים לפיתוח כלכלי במטרה למשוך השקעות, לפיתוח מתחמי מגורים, מרכזי תרבות ומדע, מוסדות חינוך, ועוד, בהתאם לצרכים המקומיים והאזוריים ולתהליכי השוק (Clark, 2016b, 217). עם זאת, לסגירת בסיס צבאי עשויות להיות השפעות שליליות על המרחב והכלכלה המקומית וגם על הקהילה המקומית, שזהותה נקשרה במחנה הצבאי. קהילות מקומיות יכולות לסבול מצמצום מקומות עבודה עקב צמצום של בסיס הלקוחות המקומי והפסקת שירותים שניתנו למחנה הצבאי, וכן עקב הפסקת תעסוקתם של אנשי צבא שמקום עבודתם נסגר. זאת ועוד, השינוי באופיו של המרחב עשוי לגרום לירידה בערכי הנדל"ן, וכן לכניסתם של גורמים שליליים, דוגמת תעשייה ותשתיות כבדות, לאזור. השפעה שלילית נוספת היא חשיפתם של מרחבים מוגנים שנמצאים בתחומי המחנות הסגורים והתפתחה בהם סביבה טבעית בעלת ערך, והפינוי והפיתוח העתידי מאיימים עליהם.

נכסי מורשת במעבר: המקרה של מרחבי ביטחון

נושא מרכזי המקשר בין ההיבטים האוניברסליים של מורשת ביטחון ושימורה והמקרה הישראלי הוא פינויים של מחנות צה"ל, תהליך שראשיתו בתחילת שנות התשעים בעקבות החלטת ממשלת ישראל על תוכנית לפינוי מחנות צה"ל ממרכזי אוכלוסייה (גל, 2000). ההחלטה נבעה מהצורך להתמודד עם לחצי פיתוח אזרחיים נוכח גלי העלייה ארצה באותן שנים, הסרת סכנות ואיומים על מוקדים אזרחיים, והתאמה לצרכים חדשים של מערכת הביטחון עבור תפקודה השוטף. בראשית שנות התשעים התקבלו בעניין זה כמה החלטות, ובהן החלטה מס' 3161: "העתקת מחנות צה"ל לנגב" (17 באפריל 2011), שעיקרה פינוי מתחמי צבא הנמצאים במרכזי ערים או צמוד אליהם. החלטה זו נבעה מלחצי פיתוח אזרחיים, רצון להסיר סכנות ואיומים ממוקדים אזרחיים, והתאמה לצרכים חדשים של מערכת הביטחון עבור תפקודה השוטף (שיפר, 2011). תוכניות פיתוח שגובשו בעקבות החלטות אלה מחוללות במרחב הכפרי והבנוי שינוים רבים שאנו עדים להם בשנים האחרונות, והיו להן השפעות גם על נכסי המורשת המצויים בתחומי המחנות.

לשינוי בשימושי קרקע במרחבים עירוניים וכפריים יש, כאמור, השפעות על מעמדם של נכסי מורשת תרבות הנמצאים בתוכם. לשינוי מאפיינים רבים – סטטוטוריים, תכנוניים, כלכליים, חברתיים ותפקודיים – והגורמים להם משתנים ממקרה למקרה. לתהליך השינוי עצמו דפוס קבוע: החלטה על הסבה של מרחב מייעודו המקורי לשימוש אחר, קביעת פרוגרמת שימושים, מיון הנכסים הקיימים במרחב והגדרת נופים ונכסים בעלי ערכי תרבות הראויים לשימור, תכנון אדריכלי (ובתוכו תכנון השימור), ולבסוף פיתוח פיזי של השטח והשמשת הנכסים.

השינויים המתוכננים במרחב הנבחר מקנים לנכסי המורשת

שיועדו לשימור מעמד מיוחד: **"נכס מורשת במעבר"** (Heritage asset in transition). בהיעדר הגדרה מדעית מקובלת למונח זה, אציע את ההגדרה שלהלן. הגדרה זו נשענת על הגדרות מקבילות ומקורות נוספים העוסקים, במישרין ובעקיפין, בתחום השפעתו של המרחב המשתנה על נכס מורשת:

אתר או נכס בעלי ערכי מורשת תרבות שחל שינוי במעמדם עקב תהליכים שונים – פיתוח המרחב הגאוגרפי שבו הם מתקיימים, שינוי פיזי של הנכס עצמו, שינוי בתפקוד או בסמכות הניהול, או שינוי סטטוטורי אחר – שיכולות להיות להם השפעות על המעמד הכלכלי, החברתי ולעיתים אף על המעמד ההיסטורי־סמלי.

כאשר מדובר בשינוי שחל במרחבים שבעברם היו מחנות צבא פעילים, מתווסף עוד מאפיין: נוכחותם של מבנים, מתקנים ותשתיות ששימשו בתפקידים יום־יומיים במחנה הצבאי, בפעילות הגנתית או התקפית, ושניתן לזהות בהם ערכים היסטוריים ותרבותיים שנקשרו בפעילות הביטחונית. עם פינוי המחנה או נטישתו נתונים נכסים אלה במצב של אי־ודאות בדבר עתידם, השימוש בהם והאחריות לשימורם.

סיליה קלארק (Clark), המובילה את המחקר בתחום מורשת הביטחון ותהליכי מעבר של מרחבים ממרחב צבאי למרחב אזרחי, מציגה היבט קונפליקטואלי הנוגע לאתרי ביטחון היסטוריים שעברו הסבה תפקודית. קלארק טוענת כי לצד השיקולים הכלכליים המניעים את תהליך המעבר, קיימים שיקולים ערכיים בבחירת השימושים עבור נכסים שנקשרו בהם ערכי הגנה וביטחון, ותדמיתם בציבור נוטה להיות שלילית – עקב ערכיהם המייצגים מצבי איום היסטוריים, מלחמות ואלימות. עוד היא טוענת כי ייצוגם של אלה חורג מתחום הנכס הפיזי עצמו, ומקבל ביטוי גם ב"אומנות מלחמה", למשל בציור, בשירה ובפיסול המבטאים רגשות פחד, אימה, טראומה, מיאוס מקונפליקט מזוין ומתעמולה. ביטויים אלה מייצגים בפני עצמם את הקונפליקט הקיים בין אומנות לאלימות, ולפיכך הם עשויים להשפיע על תהליך המעבר של נכס מורשת מתפקיד לתפקיד (Clark, 2016a, 52).

› מורשת במעבר המקרה הישראלי: שינוי במעמדם של מחנות הצבא ההיסטוריים – מתשתית ביטחונית לאזרחית

ערב הקמת המדינה השתמש הצבא הבריטי בארץ ישראל בכאלף נכסים פיזיים בגדלים שונים (אורן ורגב, 2008, 26). רובם נבנו על ידו לצרכים צבאיים מקומיים ואזוריים. פריסתם המרחבית הייתה על פי המתאר הגאוגרפי של הארץ, ורובם התרכזו סמוך לריכוזי אוכלוסייה או בתוכם, בשל הצורך באספקת שירותים ומוצרים ליחידות הצבא. נוסף על כך, היה יתרון לנגישותם של המחנות למערך הכבישים ומסילות הברזל שנבנו במישור החוף. עם עזיבת הבריטים את האזור נוצל מצב זה, ומחנות צה"ל נבנו על בסיס התפרוסת והמתקנים של המחנות הבריטיים, והייעוד המקורי של הנכסים נשמר, בדרך כלל (מרק, 2018). אי לכך, התשתית הפיזית של חלק ממחנות צה"ל כיום היא ירושה בעלת ערך היסטורי וחברתי, ומשום כך היא ראויה להגנה.

כאמור, תשתיות מחנה צבאי – דרכים, מערכות חשמל ומים, מבנים, וכן פרטי נוף וצמחייה – שסיימו למלא את תפקודן המקורי עקב נטישה או פינוי מוסדר יכולות להיחשב הזדמנות לפיתוח המרחב לשימושים אזרחיים, ובתנאי שמצבן הפיזי מאפשר זאת. בתוך אלה קיימים נכסים בעלי ערכי מורשת ביטחון הזכאים לשימור כחלק מתהליך הפיתוח, ונחשבים מורשת ביטחון במעבר.

הדיון במעמדם של מרחבים ונכסים אלה יוצג באמצעות שתי דוגמאות. האחת היא המחנה הצבאי ראס אל־עין (Ras El Ein) שהקים הצבא הבריטי בשנת 1943 ושימש תשתית להקמת העיר ראש העין, והאחרת היא בית הספר להגנה אווירית של צה"ל, שהוקם בשנת 1953 בהרצליה ושימש תשתית להקמת קמפוס המרכז הבינתחומי הרצליה (כיום אוניברסיטת רייכמן). בין שתי הדוגמאות הללו ניתן למתוח קווי דמיון רבים. עוד אפשר ללמוד מהן על מאפייניו של תהליך השימוש בתשתיות ובנכסים צבאיים והסבתם לשימוש אזרחי, ולבחון את מעמדם של נכסי מורשת הביטחון שהשתמרו כיום.

› ראש העין: ממחנה צבאי למחנה עולים ולעיר

המקרה של העיר ראש העין – יישוב שראשיתו כמחנה מעבר לעולים מתימן בתחומי מחנה צבאי בריטי נטוש שהפך ליישוב קבע ולימים לעיר – נחקר רבות, ובעיקר באשר להתפתחות העירונית ולתמורות החברתיות שהתחוללו ביישוב זה במהלך השנים (שמשוני, 2001; ששון ורווה, 2008). מרחב היישוב אף זכה לתיעוד בהקשר של המורשת המקומית – הצבאית והאזרחית – במסגרת הכנת תוכנית מתאר לעיר והתערבות שימורית במבנים אחדים (מרק, 2018; פדן, 2014; ששון, 2008). במאמר זה העניין במרחב מתמקד בתשתיות הצבא שקיימות בו והוסבו לשימוש אזרחי, ובהשתמרותם של נכסים בנויים רבים. אחדים מהנכסים זכו לקבל משאבים עבור שימורם והסבתם לשימושים אזרחיים: מוסדות ציבור, פעילות תיירותית והחייאת המרכז הוותיק של העיר (איור 1 בעמוד הבא). בולט במיוחד הקשר של הקהילה המקומית לנכסים אלה, והמעורבות הקהילתית בשימור המבנים ההיסטוריים.

המחנה הצבאי הבריטי ראס אל־עין (Ras El Ein)

מחנה הצבא הבריטי ראס אל־עין (Ras El Ein) נבנה בשנת 1943. מיקום המחנה נבחר בשל קרבתו למקורות מים, לדרך מעבר ארצית ולמערכת מסילות (להרחבה ראו: מרק, 2018; פדן, 2014). בעת הקמת המחנה פותחו בתחומו דרכים נוספות, ובמאי 1943 נסלל סעיף מתחנת הרכבת ראש העין הסמוכה אל תוך המחנה.

איור 1. ראש העין: מבנה אחסנה של בסיס חיל האוויר הבריטי שהוסב לשימוש מוזיאון יהדות תימן ובית יד לבנים. צילום: יאיר ורון, 2024

המסלול המתפתל של מסילת הברזל הוא שהשפיע על פריסת המחנה והתפתחותו. במרחב המחנה בנו הבריטים כשבעים מבנים, לשימושים שונים: מנהלה, מגורים, חדר אוכל, מרפאה ועוד. לאורך מסילת הברזל נבנו כארבעים מבני מחסנים, ומהם נותרו אחדים עד היום. לאורך גבולות המחנה הוקמו כמה מגדלי שמירה, מהם נותרו כיום חמישה בלבד (איורים 2, 3). אחד מהם ניצב ברחוב אבן גבירול, ובשנים האחרונות זכה לחיזוק ולייצוב. כן נמצאים במרחב העירוני שרידים של הגדר הצבאית הבריטית, ועצי איקליפטוס שניטעו עם הקמת המחנה.

מחנה ראש העין לאחר 1948

כיבוש ראש העין במלחמת השחרור על ידי לוחמי האצ"ל ב־30 מאי 1948 היה חלק ממבצע "בתק" לשחרור ולכיבוש אדמות בסביבות לוד, כחלק מקדים של מבצע "דני" שהתחולל ביולי 1948. לאחר הכיבוש נשאר במקום כוח צבאי קטן לשמירה על מתקני המחנה, שננטש בפברואר 1948 על ידי הצבא הבריטי. מרחב המחנה נתפס כפוטנציאל לאחיזה יהודית, והיה חוליה חשובה בהשלמת הרצף הגאוגרפי היהודי ממזרח לפתח־תקווה.

בשנת 1949 החל המבצע החשאי הגדול "על כנפי נשרים", שבמהלכו עלו לארץ באמצעות מטוסים כ־50 אלף עולים מתימן. העולים פוזרו משדה התעופה לוד לשלושה מחנות עיקריים: עין שמר, בית ליד וראש העין. זרם העולים שהלך וגאה חייב את הגורמים הקולטים למצוא פתרון מהיר לקליטתם. וכך, בתוך שבועות מספר, הכשירה הסוכנות היהודית את המחנה הבריטי הנטוש ראס אל־עין לקליטת אלפי עולים. יהודי תימן כינו אותו "מחנה הגאולה". קיומן של תשתיות פיזיות בסיסיות דוגמת מערכות חשמל, מים ודרכים, וכן מבני קבע רבים הבנויים סיליקט – כל אלה היו מהסיבות העיקריות להקמתו של מחנה המעבר לעולים באזור זה. בחלק מהמבנים הנטושים נפתחו מוסדות ציבור: מטבחים, מחסני ציוד, מרפאות, בית חולים, משרדים,

איור 2. ראש העין: שריד מגדל שמירה במחנה חיל האוויר הבריטי. כיום נמצא ברחוב אבן גבירול. צילום: יאיר ורון, 2024

איור 3. ראש העין: שריד מגדל שמירה במחנה חיל האוויר הבריטי. כיום נמצא בקצה רחוב העצמאות. צילום: יאיר ורון, 2024

חדרי מגורים לצוות העובדים במחנה ועוד (ששון ורווה, 2008). בשנת 1951 התקבלה ההחלטה להפוך את ראש העין ליישוב קבע, ובעקבותיה נסגר מחנה העולים. מסוף שנות השמונים של המאה ה־20 מצויה ראש העין בתהליך מואץ של בינוי ופיתוח המחולל תמורות ניכרות במרקם הפיזי והחברתי שלה. על הגבעות שממזרח לשש השכונות הוותיקות החלו להיבנות שכונות חדשות, ובהן נקלטת אוכלוסייה הטרוגנית.

שימור מורשת המחנה הצבאי

מורשת המחנה הצבאי מתקיימת הן במרחב הפיזי של העיר ראש העין הן בזיכרון הקולקטיבי של הקהילה המקומית. התיעוד והמחקר מראים כי הצירים הראשיים של העיר עוקבים אחר הצירים הראשיים שבנו את המחנה הצבאי ראס אל־עין, ומושתתים עליהם (איור 4). צירים אלה יוצרים כיום את הרחובות הראשיים של העיר, ובהם הרחובות העבודה, מנצורה, שבזי, גלוסקא, ג'ון קנדי ועוד. ברחובות אלה קיימים שרידים ממבני המגורים של הצבא הבריטי, וכן מבני האנגרים הממשיכים לתפקד בשימושים שונים, וחלקם אף עברו תהליכים של שימור ושיקום לאורך השנים. תוכנית המתאר ההיסטורית של המחנה הבריטי השפיעה מאוד גם על תכנונם ובנייתם של השיכונים הראשונים בעיר. שיכונים אלה נבנו ברחובות המקבילים לצירי התנועה של המחנה הצבאי ומצטלבים איתם. כך התעבה הגרעין ההיסטורי של העיר באופן השומר על ייחודו המרחבי והאורבני בתמונת הנוף הכפרית למחצה.

התמורות הנרחבות שידעה העיר בשישים שנותיה לוו, לעיתים, גם בהרס מבנים היסטוריים מהמחנה הבריטי ומראשית ההתיישבות במקום, ובפגיעה בהם (איור 5). עובדה זו חידדה בתחילת שנות האלפיים אצל הרשות המקומית את הצורך הבהול לתיעוד ולשימור המורשת הבנויה ומורשת התרבות של העיר ושל תושביה. בסקר אתרים היסטוריים שערך בשנת 2008 ד"ר אבי ששון נרשמו 185 אתרים וערכי נוף מורשת המומלצים

איור 4. מִתאר המחנה הבריטי ראס אל־עין (Ein El Ras) על גבי מפת העיר ראש העין. מקור: מפ"י. קומפילציה: יאיר ורון

לשימור, ומהם כשלושים מבנים ואתרים משרידי המחנה הבריטי, ובהם מגדלי שמירה, האנגרים, מבני מגורים, ומקבצי איקליפטוסים. ששון מגדיר את הגרעין ההיסטורי של ראש העין שנבנה בתוך מִתאר המחנה הצבאי הבריטי ושרידיו כנוף תרבות המספר את שנותיה הראשונות של המדינה בכלל, ואת חבלי הקליטה של העולים מתימן וחבלי הלידה הקשים של העיר בפרט.

שימור מבנה קולנוע "ירקון" והסבתו למרכז תרבות

פרויקט לדוגמה של שימור מבנה מתקופת המחנה הצבאי הוא שימורו והסבתו של מבנה קולנוע "הירקון" למבנה תרבות. המבנה נמצא ברחוב אבן גבירול 48 שבשכונת רמב"ם. הוא נבנה בשנת 1943 עם הקמת המחנה הצבאי, באזור שיועד למגורים ולפונקציות ציבוריות. סמוך למבנה הוקמו ה־NAAFI (שק"ם) וחדר האוכל, כפי שעולה ממפת תוכנית הבסיס משנת 1955 המופיעה בתיק התיעוד (פדן, 2014). טיפולוגיית המבנה אופיינית למחנות של חיל האוויר הבריטי, ודוגמאות נוספות למבנים כדוגמתו נמצאות ברחבי ראש העין וכן בבסיסים אחרים של חיל האוויר הבריטי בישראל ובמזרח התיכון. מדובר במבנה האנגר חד־קומתי, בנוי לבני סיליקט, בעל חלל פתוח וגג פח קמור אשר נתמך במערכת מסבכים חשופה (איור 6). אחר פינוי המעברה הוא החל לפעול כמועדון תרבות וקולנוע ציבורי. היה זה אחד ממוקדי ההתכנסות העירוניים החשובים, ולתקופות ארוכות – היחיד. בשנות השמונים הצטמצמה פעילותו של הקולנוע והוא נסגר וננטש.

בשנת 2017 החלו להתבצע במבנה עבודות שיקום ושימור המבנה הצבאי, כחלק מתוכנית לפיתוח מרחב בית הקולנוע, בתכנונו של אדריכל יריב מנדל. מטרת העבודות הייתה להשמישו כמרכז קהילתי רב־תכליתי לרווחת תושבי השכונה, לפעילויות תרבות ופנאי, חדר קולנוע להקרנת סרטים, בית קפה וחלל להצגת תערוכות. הפרויקט משמר את ערכיו של המבנה הצבאי בתקופות השונות, מתחבר אל המורשת הבלתי מוחשית של האתר ומחזיר אותה אל הקהילה המקומית ואל הציבור הרחב.

לסיכום, המקרה של העיר ראש העין מייצג את התהליך שתואר – הפיכתם של תשתיות ונכסי צבא שתפקידם הסתיים לשימושים אזרחיים. ערכיו הפיזיים והתרבותיים של מחנה ראס אל־עין ממשיכים להתקיים במרחב העירוני שהמשיך להתפתח לאורך השנים, אך השכיל לשמור על מאפיינים היסטוריים דוגמת מערכות הדרכים, המבנים השונים ופריטים נוף נוספים, ולשלבם במרקם העירוני. כך הפכו נכסי צבא יום־יומיים לנכסי מורשת הזכאים לשימור.

איור 5. ראש העין: מבנה מבסיס חיל האוויר הבריטי שפועל בו מפעל לטבק. כיום ברחוב שלום מנצורה. צילום: יאיר ורון, 2024

איור 6. ראש העין: פנים מבנה קולנוע "ירקון" במהלך עבודות שיקום ושימור. צילום: יאיר ורון, 2024

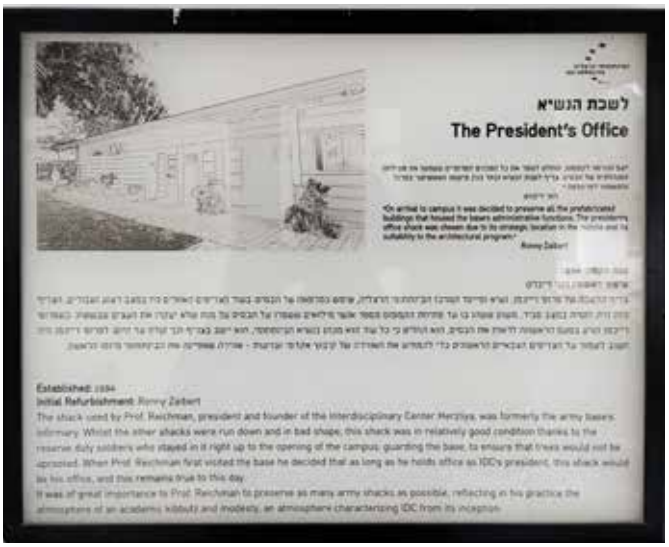

איור 7. אוניברסיטת רייכמן: שלטים הקבועים מחוץ ללשכת הנשיא ולאודיטוריום איבצ'ר מספרים על עברם של המבנים. צילום: יאיר ורון, 2024

› הרצליה – בסיס צבאי שהוסב לקמפוס אקדמי: המקרה של אוניברסיטת רייכמן

המקרה של קמפוס אוניברסיטת רייכמן (לשעבר המרכז הבינתחומי הרצליה) וסביבתו כמרחב מורשת ביטחון ששינה את מעמדו טרם נחקר, והמידע על אודות ההיסטוריה של המרחב ותיעודה לוקה בחסר. אומנם המרחב נסקר כחלק מסקר אתרים ומבנים לשימור בהרצליה, שערך משרד "בר אור-גזית אדריכלים" בשנת 2018 ושימש בסיס נתונים לתוכנית המתאר העירונית לשימור, אולם אין תיעוד מפורט של המורשת המוחשית והבלתי מוחשית של המרחב. המידע שיוצג להלן מסתמך על מסמכי הסקר, מידע המוצג באתר האינטרנט של המרכז הבינתחומי, וסיורים שנערכו בשטח. אף על פי כן, מקרה זה הוא דוגמה מקורית ייחודית למרחב מורשת במעבר: תשתית צבאית בעלת ערכי תרבות ששינתה את מעמדה, ונכסיה הבנויים והנופיים משמשים כיום תשתית לייעודים אזרחיים שונים, ועל כן היא מובאת כאן.

תקופת המחנה הצבאי

קמפוס האוניברסיטה הוקם על שטח ששימש את בית הספר להגנה אווירית של צה"ל בשנים 1953–1994. ראשיתו של בית הספר הייתה בבית חרושת לספירט שקם בחולות הרצליה, והוא פעל בתנאי מחתרת מחשש משלטונות המנדט הבריטי. לפני הקמת המדינה וחודשים ספורים לפני הכרזת המדינה הגיעו ארצה תותחי הנ"מ הראשונים, ובמקום נפתח מחנה אימונים ראשי לתותחנות נ"מ. בשנת 1953 הוקם בית הספר להגנה אווירית באופן רשמי בהרצליה, והוא פעל תחת חיל האוויר וחיל התותחנים. למרות חשיבותו של האתר הוא אינו מתועד באופן רשמי, ולא נמצא מחקר על אודותיו בספרות המקצועית.

את תוכנית המתאר לקמפוס תכנן בשנת 1994 משרד "משה צור אדריכלים", ולצד מבני הצבא וחורשת האיקליפטוסים הוותיקה נבנו מבנים חדשים. שימור מבני הצבא והסבתם מוצגים כחלק מערכי המוסד ומחזונו של מייסדו, פרופ' אוריאל רייכמן. כך לדוגמה מעיד רייכמן כי בחר למקם את לשכתו, לשכת הנשיא, במבנה צריף שתפקד בשנים 1956–1994 כמרפאת הבסיס הצבאי (איור 7). צריפים נוספים זכו לשימוש חדש, והיו הגרעין הראשוני של המרכז הבינתחומי (איורים 8, 9). כמה מהמבנים זכו לשימוש חדש: מבנה המטבח הצבאי וחדר האוכל הוסבו לשמש כספרייה ע"ש מרק ריץ' בפרויקט של משרד "סקורקא אדריכלים". הפרויקט זכה בשנת 2005 בפרס רכטר לאדריכלות; מבנה מתקן סימולטור של הנ"מ, שכינויו היה מל"ך (מתקן לאימון כוונים), הפך לאודיטוריום איבצ'ר, המכיל 250 מקומות, בתכנונה של האדריכלית נירה רייכמן (איור 10). הסימולטור היה מבנה כיפתי, בנוי קלקר, אשר דימה את כיפת השמיים, ושימש לתרגול ירי ידני ולא מכוון מכ"מ או מערכת. התכנון של האדריכלית רייכמן תאם את קווי המתאר של הסימולטור. הקונסטרוקציה החדשה החליפה את הקלקר, אך שמרה על מתאר הכיפה של אולם האודיטוריום. מבנה מחסן (כיום אולמות קרול וג'ואי לאו) שגודלו 850 מ"ר הפך לחלל רב־תכליתי ובו ארבעה אולמות: שניים גדולים יחסית, המיועדים ל־130 עד 150 סטודנטים, ושניים המיועדים למאה תלמידים בלבד (איור 11). למבנה זה נקשרה מורשת חדשה של המוסד, כפי שמספר רייכמן: "זהו מקום עם חשיבות היסטורית. לקח לנו הרבה זמן לקבל הכרה אקדמית, וב־1998, כשסוף־סוף הגיע האישור, התכנסנו בהאנגר, תלינו בו שלט גדול ושרנו את המנון המרכז" (אתר אוניברסיטת רייכמן, https://www.runi.ac.il/about/visit/hangar-building/).

איור 8. אוניברסיטת רייכמן: צריפים צבאיים המשמשים כמשרדים. צילום: יאיר ורון, 2024

איור 9. אוניברסיטת רייכמן: צריף צבאי המשמש כמועדון הסגל. צילום: יאיר ורון, 2024

איור 10. אוניברסיטת רייכמן: אודיטוריום איבצ'ר. המבנה החדש משחזר את מתאר הכיפה של מתקן הסימולטור (מל"ך) ששימש את בית הספר הצבאי. צילום: יאיר ורון, 2024

שימור מורשת המחנה הצבאי

למרות השתמרותם בפועל של כמה מבנים היסטוריים הנמצאים בשטח הקמפוס, לא נערכו להם תיקי תיעוד והם אינם מוכרזים בתוכנית שימור האתרים של הרצליה (הר/2000/שמ, אושרה באוקטובר 2001). אפשר לשער כי בעת שהוכנה תוכנית המתאר העירונית לשימור, המבנים בשטח הקמפוס כבר עברו שינויים והותאמו לצורכי המוסד האקדמי, חלק מערכי התרבות ומהאותנטיות שלהם אבד, ובמצב זה לא ניתן היה לדרוש את שימורם. סיפורה של המורשת הצבאית נוכח בקמפוס המוסד באמצעות שילוט המוצב לצד המבנים, והוא חלק מהסיפור של המוסד המוצג באתר האינטרנט בסדרת סרטוני הווידיאו "הסיפורים שמאחורי המקום". הסרטונים מראים את ההיסטוריה ואת תהליך שימורם והסבתם של מבנים נבחרים משימוש צבאי לשימוש המכללה (https://www.runi.ac.il/about/visit).

לסיכום, המכלול ובו בסיס הנ"מ, שדה התעופה וחורשת האיקליפטוסים הוא דוגמה למרחב מורשת ביטחון במעבר בעל ערכי תרבות. החל משנת 1994 שינה מרחב זה את מעמדו: חלק מהתשתיות הבנויות של בית הספר להגנה אווירית משמשים את הקמפוס של המרכז הבינתחומי הרצליה, מגדל המים ששימש גם מגדל פיקוח בשדה התעופה שהוקם עבור הצבא הוכרז לשימור בתוכנית המתאר העירונית וישולב בשכונת מגורים המתוכננת, וחורשת האיקליפטוסים, שבה הוסתרו מחסני הנשק של חיל האוויר, תשולב כחלק מפארק עירוני.[2] בהיבט המורשת הלא מוחשית, שדה התעופה, בסיס הנ"מ והחורשה שזורים בסיפורי העיר הרצליה

[2] תוכנית המתאר העירונית לשימור כוללת שני אתרי מורשת ביטחון הנמצאים סמוך לקמפוס הבינתחומי: (1) מגדל המים של שדה התעופה על שם סא"ל מודי אלון, שהוקם ביוני 1948 תחת השם "כנף 3" במהלך מלחמת העצמאות, ושימש גם מגדל פיקוח. המגדל צפוי להשתלב בתוכנית תמל/1038 להקמת שכונת "קריית מסלול" המתוכננת בשטח שדה התעופה במסגרת הוותמ"ל על ידי פרחי-צפריר אדריכלים; (2) החורשת איקליפטוסים הצמודה לשדה התעופה. החורשה שימשה מקום מסתור לחמישה בונקרים שאוחסנו בהם מצבורי התחמושת של בסיס הנ"מ, והיא תשולב בפארק עירוני.

איור 11. אוניברסיטת רייכמן: מבנה אולמות קרול וג'ואי לאו. בעבר שימש כהאנגר צבאי. צילום: יאיר ורון, 2024

והקמת המדינה, וטבועים בזיכרון העירוני של התושבים. על כן חשוב לשמרם עבור המורשת ההיסטורית העירונית והלאומית.

> סיכום

מאמר זה עסק בתופעה האוניברסלית של מתחמי צבא אשר הסבו את תפקודם לשימושים אזרחיים ומעמדם במרחב החדש ובקהילה, לאור ההגדרות "מורשת ביטחון" ו"מורשת במעבר". כחלק מהתופעה הוצגו במאמר בהרחבה שני מקרי מבחן בישראל, שניתן לזהות בהם מאפיינים המקבילים לתופעה כלל־עולמית הנחקרת בעשורים האחרונים. התהליך שתואר – הסבתם של תשתיות ששימשו למטרות ביטחון (כגון דרכים, מבנים, מתקנים הנדסיים ופרטי נוף) לשימושים אזרחיים שונים – מקנה מעמד מיוחד לנכסים שערכיהם ההיסטוריים והתרבותיים קידמו את ההכרה בחשיבותם ואת זכאותם לשימור, ובעקבות זאת את זכאותם לשרוד ולהשתלב במרחב ששינה את מעמדו. ובלשון המחקר, **נכסי מורשת ביטחון במעבר**. שני מתחמי מורשת הביטחון שתוארו כאן אינם רק פרק היסטורי בתולדות מדינת ישראל. הם מייצגים מכלולי מורשת שתהליך שימור נכסיהם מדגים את שני ההיבטים שנסקרו במאמר זה.

נוסף על שני השלבים שהתקיימו בשני המקרים – סיום פעילותו או נטישתו של המחנה הצבאי והסבתן של התשתיות הצבאיות לטובת שימושים אזרחיים חדשים – יש קווי דמיון וגם שוני בתפיסת חלקם של הנכסים ההיסטוריים בתכנון ובפיתוח היישובי. הדמיון הוא בשימושים שנמצאו לנכסים הבנויים: שימושים אזרחיים

איור 12. בסיס הנ"מ, הרצליה. מבט על אחד מחמשת מבני הבטון ששימשו לאיחסון תחמושת נגד מטוסים. צילום: מיזם שימור מורשת הרצליה והסביבה, מתוך אתר פיקיוויקי

ציבוריים המותאמים למאפיינים הפיזיים המקוריים של הנכסים ומשולבים בהם. השוני הוא במעמדם הסטטוטורי של הנכסים ובתהליכי השימור שנעשו בהם.

בהשוואה בין שני המקרים עולים כמה היבטים:

1. השימוש בתשתיות הצבאיות הקיימות נעשה מתוך אילוץ ומתוך העמדה "נשתמש במה שיש". תשתיות אלו היו נקודת פתיחה למה שבהמשך יהיה פיתוח מואץ, הן של העיר ראש העין (עם סגירת מחנה העולים) הן של קמפוס אוניברסיטת רייכמן.
2. שרידי המחנה הצבאי שימשו תשתית לפעילויות השונות מייעודם הצבאי המקורי. בראש העין הפכו המחסנים הצבאיים ומבני מגורי הקצינים למבני ציבור ומגורים בתקופת מחנה העולים. לאחר מכן, עם ביסוס העיר, יועדו חלק מהמבנים לשימוש ציבורי – דוגמת מרכז מורשת יהדות תימן ובית יד לבנים, ומבנה קולנוע "ירקון" הנמצא כיום בתהליך שימור. בהרצליה הוסבו חדר האוכל של בסיס הנ"מ לספרייה, מבנה הסימולטור לאודיטוריום, ומבני המרפאה למשרדים ולכיתות לימוד.
3. המורשת הצבאית היא חלק בלתי נפרד מסיפורו של המקום, והיא קשורה לתולדות הקמתו, למייסדיו ולאוכלוסייה המקומית. מורשת זו באה לידי ביטוי באמצעים שונים, ובהם שילוט על גבי המבנים, מסלולי תיירות, ימי עיון, מחקר ופרסומים.
4. לרשות המקומית חלק בהגנה על הנכסים הצבאיים ובשימורם. בראש העין ובהרצליה נערכו סקרים לזיהוי מבנים ואתרים לשימור, ובכללם המבנים הצבאיים. סקרים אלה משמשים רקע לתוכנית המתאר העירונית לשימור של הרצליה, ולנספח שימור בתוכנית המתאר הכוללנית של ראש העין (בהכנה).

5. מתאר המחנה השתמר באופן חלקי, אך בחלקים ניכרים במרחב ניתן לזהות את מערך הדרכים ואת תוואי הרחובות/כבישים, ואת השימוש שנעשה בהם.
6. שני המקרים נבדלים זה מזה במעמד הסטטוטורי של הנכסים הצבאיים. בראש העין מרבית הנכסים ההיסטוריים נמצאים בבעלות הרשות המקומית, והיא אף הכריזה עליהם מבנים לשימור, ואילו בקמפוס האוניברסיטאי המבנים הצבאיים אינם נכללים בתוכנית העירונית לשימור, ואינם מוכרזים כמבנים לשימור. סיבה אפשרית לדבר היא השתנותם של המבנים וההתערבות שנעשתה בהם לאורך השנים – התערבות אשר פגעה בערכי התרבות שלהם על אף שילובם במרחב והשימוש שנעשה בהם.

כל אלה יש בהם כדי להעיד על ההכרה בערכם התרבותי של נכסי הצבא כנכסי מורשת ביטחון, המספרים את סיפורו הצבאי של המקום וגם את סיפורה הביטחוני של המדינה.

> **על המחבר:**

יאיר ורון | yairva@ariel.ac.il

ד"ר יאיר ורון הוא אדריכל, מרצה חבר סגל בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל, וחבר סגל במרכז מנדל למנהיגות בנגב. עוסק במחקר והוראה בנושא שימור המורשת הבנויה. בעל תואר M.A. בשימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות. מחקרו לתואר שלישי נכתב במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן בהנחייתה של פרופ' עירית עמית־כהן ועסק במאפייני המעבר של נכסי מורשת ביטחון ממרחב צבאי למרחב אזרחי. ספרו **דוד קאסוטו: שני עולמות** התפרסם בשנת 2021 בהוצאת הספרים של אוניברסיטת אריאל. ורון הוא יועץ לפרויקטים ותוכניות בשימור ובפיתוח אתרי מורשת בישראל. הוא פעיל בארגון איקומוס ישראל ונציג ישראל בוועדה המדעית הבין־לאומית ICOFORT.

מקורות

- אורן, ע' ורגב, ר' (2008). **ארץ בחאקי: קרקע וביטחון בישראל**. כרמל.
- בר אור-גזית אדריכלים (2018). **סקר אתרים ומבנים לשימור בהרצליה**.
- גל, ר' (2000). פינוי מחנות צה"ל ממרכזים אורבניים בשנות התשעים. **קרקע, 48**, 30–45.
- ורון, י' ושחורי, נ' (2014). נכסי מורשת במתחמי מערכת הביטחון: השימור וניהולו. **אתרים –המגזין, 4**, 53–60.
- מרק, ש' (2018). **מקרה אימפריאלי או מקומי? נוכחות הצבא הבריטי בפלשתינה (א"י), 1918–1948**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה.
- פדן, א' (2014). **תיק תיעוד "קולנוע הירקון", ראש העין**.
- קרויזר, ג' (2015). הערכים הגנה וביטחון וחלקם בתהליך קבלת ההחלטות לשמר נכסי מורשת תרבותית בנויה. **אתרים – המגזין, 5**, 129–134.
- שיפר, ז' (2011). התוכנית לפינוי מחנות צה"ל במבחן הביצוע והיעילות הכלכלית. **תכנון 8**(1), 202–218.
- שמשוני, ד' (2001). **ראש העין: ממחנה עולים לעיר משגשגת**. מאגנס.
- ששון, א' (2008). **ראש העין – סקר אתרים היסטוריים לשימור**.
- ששון, א' ורווה, י' (2008). ממחנה עולים לעיר, ומשכחה לשימור מורשת. **עת-מול, 199**, 31–33.
- Ashworth, G. J. (1991). **War and the city**. Routledge.
- Bagaeen, S. (2016). Framing military brownfields as a catalyst for urban regeneration. In S. Bagaeen & C. Clark (Eds.), **Sustainable regeneration of former military sites** (pp. 1–18). Routledge
- Bassanelli, M., & Postiglione, G. (2013). **Re-enacting the past: Museography for conflict heritage**. Lettera Ventidue Edizioni.
- Clark, C. (2016a). Make art not war. In S. Bagaeen & C. Clark (Eds.), **Sustainable regeneration of former military sites** (pp. 52–72). Routledge.
- Clark, C. (2016b). Diversity in the transformation of defense sites to new civilian life. In S. Bagaeen & C. Clark (Eds.), **Sustainable regeneration of former military sites** (pp. 217–219). Routledge.
- Cohen, J. L. (2011). **Architecture in uniform**. CCA.
- Dolff-Bonekamper, G. (2002). Sites of hurtful memory. Getty Conservation Institute Newsletter.
- Fitch, J. M. (1990). **Historic preservation: Curatorial management of the built world**. University Press of Virginia.
- Gansler, J. S. (1995). **Defense conversion**. MIT Press.
- Kirby, A. (1992). **The Pentagon and the cities**. Sage Publications.
- Labanca, N., & Tomassini, L. (Ed.) (2007). **Forze armate e beni culturali: Distruggere, costruire, valorizzare**. Edizioni Unicopli.
- Maris Casal, S. (2003). **The adaptive re-use of buildings: Remembrance or oblivion?** ICOMOS 14th General Assembly and Scientific Symposium, Zimbabwe.
- McCurry, J. W. (2003). From swords to ploughshares: Once engines of defense, erstwhile bases now battle for industry. **Site Selection, 48**(6), 688–729.
- Powell, K. (1999). **Architecture reborn: Converting old building for new uses**. Rizzoli.
- Ryan, C. (2016). Democracy, military bases, and marshmallows. In S. Bagaeen & C. Clark (Eds.), **Sustainable regeneration of former military sites** (pp. 32–51). Routledge.
- Sorenson, D. (1998). Shutting down the cold war: **The politics of military base closure**. St. Martin's Press.

התיעוד וחלקו בהערכת המשמעות התרבותית של מקבץ מורשת

לתיעוד תפקיד מרכזי בהחלטה לכלול נכס מורשת ברשימת שימור, ובכך לקדם את שימורו. לתיעוד היבטים שונים, והבולט שבהם הוא הערכת המשמעות התרבותית של הנכס. כדי לעשות זאת דרוש דיון בשלושה נושאים: ערכים (values), משמעות (significance) וחשיבות (importance). הצירוף הלשוני "הערכת המשמעות" מבטא את הגישה ולפיה קודם לעשייה השימורית עצמה יש מקום להצביע על ערכי המורשת שהנכס מייצג, לבחון את חשיבותם כדי לקבוע כיצד ישומרו, ולמזער ככל הניתן את הפגיעה בהם. תפקיד התיעוד הוא להעריך תהליך זה. ההערכה מתבססת על ההבנה ולפיה עקב סיבות שונות (כלכליות, חברתיות, לחצי פיתוח, תכנון) לא ניתן לשמר הכול, ויש למיין את הנכסים ולקבוע סדרי עדיפות, מה לשמר ואיך. במקבץ מורשת נבחנת הערכת המשמעות לא רק ביחס לנכס הבודד, אלא ביחס למכלול כולו, לערך התרבותי המקשר בין הנכסים כולם ותורם ל**שלמות** (integrity) התרבותית של המקבץ; במילים אחרות, החלטה להתעלם מפריט כלשהו, לא לתעדו ולא לשמרו תפגע בחשיבותו של המקבץ כולו.

גבעת הקיבוצים ברחובות

דותן גורן

תקציר

בשנת 1932 רכשה קק"ל 42.5 דונם על גבעה בצפון רחובות, ממערב למסילת הרכבת. בשנים 1932–1949 שימש מרחב זה מחנה המתנה והכשרה לקבוצות צעירים שייצגו שלוש תנועות נוער חלוציות: "השומר הצעיר", "הנוער הציוני" ו"גורדוניה". להקמת המבנים הייתה אחראית מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, והיא גם שדאגה לחלוקת השטח והמבנים לפי מפתח תנועתי. לאחר שהוכשרו "בגבעה" יצאו חברי הקבוצות להקמת קיבוצים, או שהצטרפו כגרעיני התיישבות לקיבוצים קיימים, ומכאן שמה – "גבעת הקיבוצים". עד שנת 1945 הוכשרו במקום שבע קבוצות.

במהלך 1945 הפכה גבעת הקיבוצים לשמש כסות להקמת מכון איילון, מפעל מחתרתי של ארגון ה"הגנה" ותע"ש לייצור כדורי תחמושת, שפעל במקום עד לסיום תקופת המנדט והקמת מדינת ישראל. בשנים 1945–1949 ישבה בגבעת הקיבוצים הקבוצה השמינית, היא קבוצת "הצופים א", וניהלה "חיים כפולים": ניהול משק הקיבוץ מעל לאדמה, וייצור כדורים מתחת לפני השטח. קבוצה זו ייסדה לימים את קיבוץ מעגן מיכאל.

סודותיו של מכון איילון תועדו ונחשפו זה מכבר. המאמר הנוכחי יתמקד במפעל ההתיישבותי־חלוצי־שיתופי שצמח בגבעת הקיבוצים בשנים 1932–1945, ועד כה נותר עלום. לסיפור זה חשיבות כפולה: האחת, הוא מהווה ציון דרך מרכזי בהתיישבות החלוצית השיתופית בתקופת "המדינה שבדרך". האחרת, את סיפורה של גבעת הקיבוצים מתעדים לא רק מסמכים כתובים, אלא גם נכסי מורשת תרבות מוחשיים. המפגש בין הנכסים המוחשיים לבין התיעוד יחשוף את ערכי התרבות של גבעת הקיבוצים, ויחזק את הדרישה להגן עליה כמכלול, על נופיו ונכסיו הבנויים.

מילות מפתח:

גבעת הקיבוצים ברחובות, תקופת המנדט, "השומר הצעיר", "גורדוניה", "הנוער הציוני", נכסי מורשת

הקדמה: מה לגבעת הקיבוצים, למושבה רחובות ולמכון איילון, ואיזו משמעות תרבותית יש למפגש ביניהם?

את תולדותיה של גבעת הקיבוצים ואת הבלטת ייחודה אי אפשר לנתק ממיקומה, סמוך למושבה רחובות. לקרבה זו חשיבות לאפיון התפתחותן של קבוצות ההכשרה בשנים 1932–1949. במפה משנת 1941 ניתן להבחין במיקומה של גבעת הקיבוצים, בקרבתה למושבה רחובות ולאתרים פרדס מינקוב וחורשת הצופים (איורים 1.1, 1.2).

המושבה רחובות

המושבה רחובות הוקמה בימי העלייה הראשונה על ידי "חובבי ציון" מפולין, שייסדו את אגודת "מנוחה ונחלה". מטרת האגודה שפעלה בוורשה הייתה הקמת מושבה חקלאית עצמאית בארץ ישראל, ללא תלות בתמיכתו הכספית של הברון אדמונד רוטשילד ("הנדיב הידוע"). חברי האגודה נמנו עם המעמד החברתית־כלכלי הבינוני, ורובם היו סוחרים ואנשי עסקים. הבולטים שבהם הצטרפו לאגודת הסתרים "בני משה", שמנהיגה הרוחני היה "אחד העם". רחובות נוסדה על 10,000 דונם מאדמות דוראן, שרכשו יהושע חנקין מבעליהן הערבי־נוצרי אנטון רוק. בפורים תר"ן (מרץ 1890) נערך טקס חנוכת המושבה, ובט"ו באב תר"ן (אוגוסט 1890) הניחו המתיישבים הראשונים את אבן הפינה לבית הראשון.

לאחר התבססות המושבה עלו עשרה חברי האגודה לארץ ישראל. בשנה הראשונה להקמתה התיישבו ברחובות 17 משפחות, וכעבור שנה התגוררו במושבה 16 איכרים ומשפחותיהם (77 נפש) ומאתיים פועלים. שלא כמו רוב העולים באותה תקופה, שעסקו בעבודת כפיים, התוכנית ההתיישבותית של "מנוחה ונחלה" הייתה בעיקרה עיבוד כרמי גפנים על ידי נציגי האגודה, וזאת עד שתובטח ההכנסה מתנובתם ותוביל לעלייה ולהתיישבות

איור 1.1. מיקומה של המושבה רחובות, פרט מתוך המפה, Survey of Palestine RE RAMLE, sheet 13-14, September 1941. מתוך הספרייה הלאומית, אוסף המפות ע"ש ערן לאור

במושבה. ב־1895 החלו הכרמים לשאת פרי, והנהלת האגודה פנתה לברון רוטשילד בבקשה שיקבל את ענביהם ליקב בראשון לציון. בשנת 1897 הוחלט לפרק את אגודת "מנוחה ונחלה", והחלקות שעובדו במשותף חולקו בין החברים באופן שוויוני.

בעשור הראשון של המאה ה־20 הורחבה רחובות צפונה. בהשתדלותו של אהרן אייזנברג, ממייסדי רחובות, נקנו בשנת 1901 כ־300 דונם מאדמות רמלה, בגבולה הצפוני של המושבה. המקום נקרא "קדימה". על חלק משטח זה נטע בשנת 1904 זלמן מינקוב את הפרדס הראשון. חלקת אדמה נוספת מאדמות רמלה, "אדמת יאסין", נרכשה על ידי כמה שותפים מקומיים, והם נטעו עליה כמאתיים דונם של פרדסים. כאמור, בעקבות הצלחתו של פרדס מינקוב החלו איכרי רחובות לטעת פרדסים נוספים. אלה העניקו לה ברבות השנים את הכינוי "עיר ההדרים". ענף פרי ההדר התפתח במושבה בייחוד לאחר הקמת תחנת הרכבת ברחובות (1920). בקרבת התחנה נבנו כמה בתי אריזה, ומהם נשלחה התוצרת ברכבת לרחבי הארץ או לנמל יפו, ומשם ליצוא לאירופה.

בשנת 1904 נוסדה באודסה חברת "גאולה", שמטרתה לרכוש קרקעות. בראש החברה עמד מאיר דיזנגוף, לימים ראש עיריית תל־אביב. בשנת 1906 קנתה החברה במכירה פומבית 2,700 דונם מאדמות עיריית רמלה, ובהן חלקו המזרחי של "הר החול". עד מהרה מכרה "גאולה" את האדמות לשלושה גופים: 1,800 דונם נמכרו לוועד המושבה רחובות עבור האיכרים; ועד פועלי רחובות רכש 350 דונם למען שבעה פועלים; וכ־600 דונם נמכרו לאגודת נטעים (כץ, 1987, 60–63). שטח זה שימש עבור האחרונה מרכז נטיעות בהנהלתו הישירה של אהרן אייזנברג, שהתגורר ברחובות. במרבית השטח ניטעו מטעי שקדים וזיתים, וכן נעשה בו ניסיון לגדל קיקיון. עד למלחמת העולם הראשונה נבנה במקום מבנה ארעי והועסקו בו שמונים פועלים יהודים, רובם בני העלייה השנייה, ו־25 פועלים ערבים (כץ, 1989, 51–52, 64–65). במהלך שנות העשרים מכרה אגודת נטעים חלקים מהשטח שבבעלותה לאיכרים יהודים מרחובות, ובחלקו הוקמה לימים גבעת הקיבוצים. שריד מאדמות נטעים היא "חורשת הצופים", חורשה של עצי אקליפטוס הנמצאת מצפון לדרך בגין (עוקף רחובות ממזרח). למקור שמה שתי גרסאות: האחת מספרת כי הנוער הרחובותי כינה את החורשה

כך משום שבה התקיימו מחנות תנועות הנוער בעיר; ואילו באחרת נקשר שמה לקבוצת "הצופים א'", שישבה בגבעת הקיבוצים בשנים 1945–1949 והפעילה את מכון איילון.

שני נושאים ממלאים מקום מרכזי בסיפורם של גבעת הקיבוצים ושל נכסיה ההיסטוריים: הגרעין הקיבוצי שהתיישב בה, והקמתו של מכון איילון.

הקמת גבעת הקיבוצים והחיים בה

ב־1932 פנתה ההנהלה הציונית ללשכה הראשית של קק"ל בדרישה לרכוש קרקעות ולהשתמש בחלקות שבבעלותה להקמת מחנות פועלים במושבות רחובות, פתח תקווה, רעננה וחדרה. דרישה זו עלתה לאור ההכרח לספק מגורים ותעסוקה עבור "הפועלים העסוקים והמחפשים עבודה במושבות מטעי עצי ההדר", וכן כדי ליישב "את החלוצים תכף לאחר בואם ארצה ישראל ומשם יכולים החלוצים לחפש ולמצוא בנקל אפשרויות עבודה, הואיל ומחנות הפועלים האלה נמצאים בקרבת המושבות הגדולות".[1] למרות מחירן הגבוה של החלקות האמורות, והעובדה שהיה צורך לרכוש אותן מיהודים, ניאות דירקטוריון קק"ל להקציב כספים למטרה זו והכניס את הנושא למדיניותה: **"בכל הקניות הקרקעיות החדשות בקרבת המושבות יש לייחד שטח ידוע בשביל מחנות פועלים.** יש לבקש מיישובים על אדמה פרטית להקצות למטרת מחנות הפועלים חלק מהאדמה הנרכשת על ידם – רצוי ביותר בתורת מתנה לקהק"ל [ההדגשה במקור, ד.ג]".[2]

במסגרת החלטת קק"ל על הקמת מחנות פועלים היא רכשה בצפון רחובות 42.5 דונם של שטח רציף, ממערב למסילת הרכבת. השטח האמור נרכש בשתי עסקאות מיהודים, ובחוזי הרכישה נכתב סעיף המקנה לקק"ל ולבאי כוחה זכות ליישב ולעבד את השטח עוד בטרם יועבר לבעלותה באופן רשמי. בעסקה הראשונה נרכשו 22 דונם במחיר של 459.822 לא"י (20.901 לא"י לדונם) ממר משה חרש, שהיה מחובבי ציון וקרוב משפחתם של יוסף קליבנר (עמיעד), מנהל תחנת הניסיונות ברחובות, ושל יוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל. חוזה הרכישה בין הצדדים נחתם ביום 29 בספטמבר 1932.[3] בעסקה השנייה נרכשו 20.515 דונם במחיר של 450 לא"י מאיכר רחובותי בשם לייבוש אייזנברג. חוזה הרכישה בין הצדדים נחתם ביום 4 בדצמבר 1932.[4] ביולי 1937 ערכה קק"ל עם משה חרש עסקה נוספת, ובה נרכשו עוד שתי חלקות שגבלו בשטח שנרכש ממנו ב־1932: האחת שטחה 3.669 דונם, והאחרת שטחה 12.747 דונם.[5]

בינואר 1933 דיווח עיתון **דבר** כי קק"ל רכשה ברחובות 42 דונם ליד פרדס גוטהילף (בעבר פרדס מינקוב). בשטח זה הוקמו שלושה מחנות המתנה והכשרה לקבוצות המיועדות להתיישבות בקיבוצים, וחלוקתו התבצעה לפי מפתח תנועתי־פוליטי: "על שטח זה יעלו קיבוץ השוה"צ [השומר הצעיר], קבוצת 'אחוה' של הנוער הציוני הכללי, קבוצת 'גורדוניה' החדשה. מקימים בריכה [בריכת אגירה] ובית מבלוקים".[6] בפועל הקצתה קק"ל לכל אחת משלוש הקבוצות 14 דונם.[7] השטח נמצא סמוך לתחנת הרכבת ברחובות, וזכה לכינוי גבעת הקיבוצים (כינויים נוספים היו "גבעת הסיכויים" ו"גבעת המתנה"): "כי תרד מהאוטו המוביל מתל־אביב ליד תחנת הרכבת ברחובות, תראינה עיניך מרחוק גבעה מוקפה ים של פרדסים, ועליה כמה צריפים, בתים ואהלים, המתבלטים בלבנוניותם על רקע הירק שמסביב. 'גבעת הקיבוצים' היא, כך תיקרא בפי תושבי רחובות".[8]

בד בבד עם הקצאת הקרקע לכל אחת משלוש הקבוצות, עמדו עימן בקשר שוטף מחלקת העבודה בסוכנות היהודית, ובייחוד מנהלה יוסף רבינוביץ. מחלקת העבודה חתמה עם כל קבוצה על חוזי חכירה לקבלת המחנה, והקציבה לה את המשאבים הנחוצים לבנייתו. בין המחנות השונים, שהשתייכו כאמור לתנועות רעיוניות שונות לא הייתה הפרדה פיזית. הקמת המבנים והתשתיות מומנה בידי הסוכנות היהודית כפוף לחוזי עבודה שנחתמו עם הקבוצות, והם נותרו בבעלותה הבלעדית – למעט צריפים וציוד שנרכשו בכספי הקבוצות. בכל מחנה היו חדר אוכל, מבני מגורים, שירותים ומקלחות, וכן שטח לפיתוח משק עזר לעיבוד חקלאי מצומצם. עוד נבנו במקום בריכת אגירה ותשתית לאספקת מים מבאר בפרדס סמוך, שהייתה משותפת לכלל הקבוצות.[9] רק בשלהי שנות השלושים הוחל בהסדרת החיבור של גבעת הקיבוצים לרשת החשמל, ועד אז השתמשו הקבוצות בנפט ובסולר למאור ולחימום.[10]

תכנון הבנייה בשלושת המחנות ותחזוקת המבנים לאורך השנים היו באחריותו של המשרד הטכני של המחלקה להתיישבות חקלאית, שבראשו עמד יעקב ריזר. להרחבת המגורים במחנה, לפיתוח המשק החקלאי בו ולתמיכה כלכלית בקבוצות, שרבים מחבריהן היו מובטלים, העניקה מחלקת העבודה הלוואות. לעיתים

---

[1] אצ"מ,KKL10 , פרוטוקולים של ישיבות דירקטוריון קק"ל, 3 בנובמבר 1932, 27 בדצמבר 1932.
[2] אצ"מ,KKL10 , פרוטוקולים של ישיבות דירקטוריון קק"ל, 3 בנובמבר 1932, 27 בדצמבר 1932.
[3] אצ"מ, KKL5/5901, חוזה בין קק"ל ונציגיה יוסף ויץ ואליהו אפשטיין לבין משה חרש, על ידי מיופה כוחו יוסף קליבנר מרחובות, 29 בספטמבר 1932.
[4] חוזה בין קק"ל ונציגיה יוסף ויץ וצבי קליין לבין לייבוש אייזנברג מרחובות, 4 בדצמבר 1932.
[5] אצ"מ, KKL5/8684, חוזה בין קק"ל ונציגיה ד"ר אברהם גרנובסקי וצבי קליין לבין משה חרש, 14 ביולי 1937.
[6] דבר, 13 בינואר 1933.
[7] דבר, 9 במאי 1933.
[8] דבר, 19 ביוני 1936.
[9] אצ"מ, S1/6096, חוזה בין הנהלת הסוכנות היהודית לבין קבוצת גורדוניה ג' ברחובות להקמת צריף לדירה, ביתן למקלחות וביתן לבתי כיסא, 3 באוגוסט 1933; חוזה בין הנהלת הסוכנות היהודית לבין קבוצת השומר הצעיר ברחובות להקמת ביתן לבתי כיסא, 13 באוגוסט 1933; 1933; אצ"מ, S9/557, רשימת השקעות הסוכנות היהודית במחנות, "לשחרור" ברחובות בין השנים 1932–1940, רשימת השקעות הסוכנות היהודית במחנה שורשים (מקודם "אחוה") ברחובות בשנים 1933–1940; לתיאור סכמתי של גבעת הקיבוצים ברחובות ראו: אצ"מ, KL20M/36113, המחלקה הטכנית של הסוכנות היהודית, תוכנית מחנה הקיבוצים ברחובות, 16 באוגוסט 1938.
[10] אצ"מ, S9/557, י' רבינוביץ אל המחלקה הטכנית של הסוכנות היהודית, 19 בנובמבר 1939; א' בסין אל י' ריזר, 23 בנובמבר 1939; קיבוץ השומר הצעיר לשחרור אל מחלקת העבודה, 12 בדצמבר 1939.

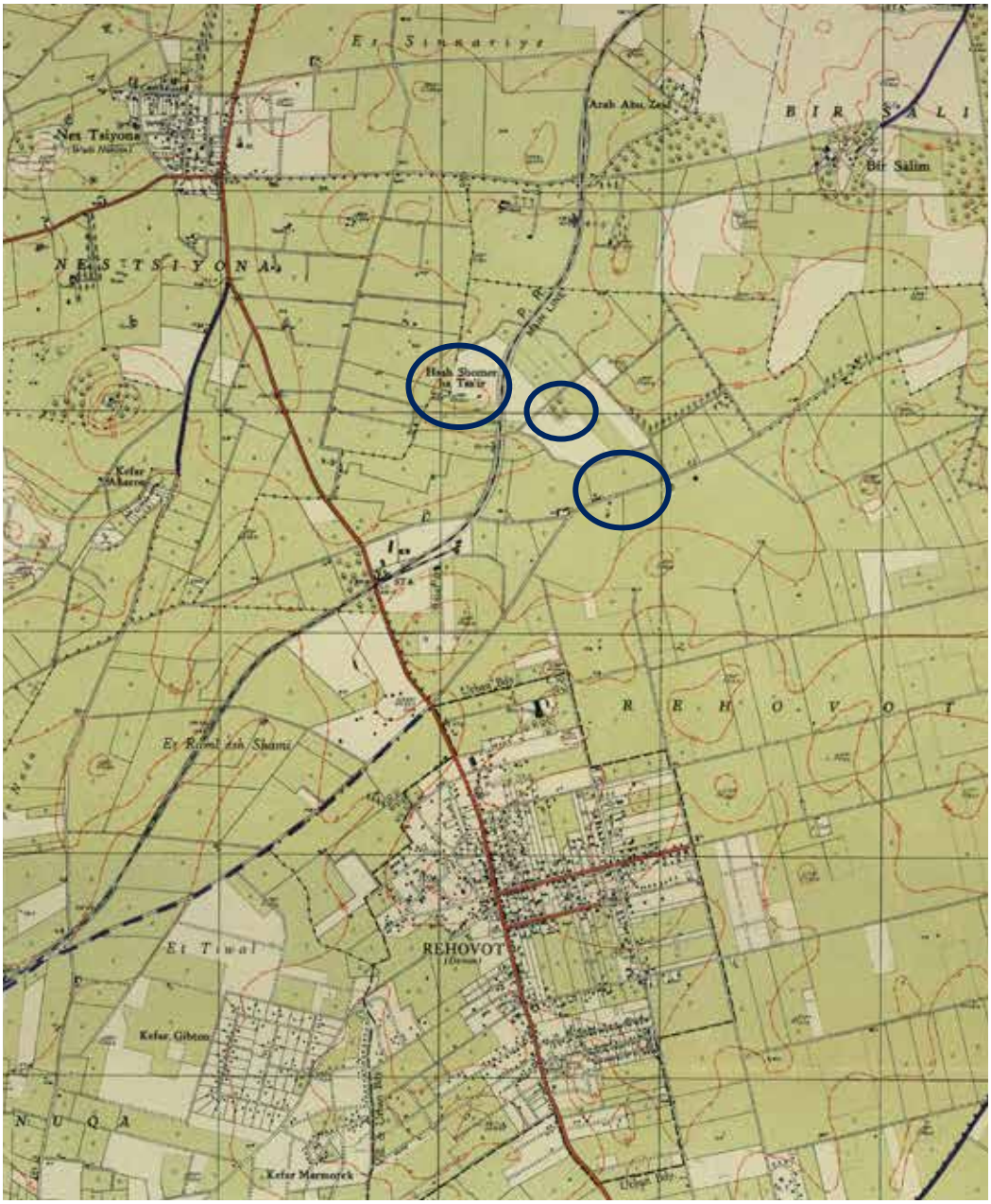

איור 1.2. מיקומם של גבעת הקיבוצים והאתרים הסמוכים, פרט מתוך המפה, Survey of Palestine, RE RAMLE, sheet 13-14, September 1941. מתוך הספרייה הלאומית, אוסף המפות ע"ש ערן לאור

מזומנות הסתייעו הקבוצות בתמיכה כלכלית מהתנועות החלוציות או קיבלו הלוואות מגורמים פרטיים בארץ.[11] בתוך כך התחייבו הקבוצות בפני מחלקת העבודה לשלם שכר דירה חודשי לכל חבר וחברה המתגוררים במבני בלוקים, בצריפי עץ ובאוהלים במחנות.[12] לבדיקת התנאים הסניטריים בכל מחנה שלחה קופת חולים הכללית נציגים רפואיים.[13]

[11] אצ"מ, S9/467, קבוצת אחוה אל מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, 21 באפריל 1934, חתימה לא מזוהה; ארגון העובדים הציוניים הכלליים בארץ ישראל אל מחלקת העבודה, 3 בדצמבר 1935; אצ"מ, S9/557, קבוצת לשחרור, אל מחלקת העבודה, 11 בספטמבר 1939. לעיתים מזומנות הסתייעו הקבוצות בתמיכה כלכלית מהתנועות החלוציות, או קיבלו הלוואות מגורמים פרטיים ביישוב היהודי, דוגמת בנקים; אצ"מ, S9/467, המרכז העולמי של החלוץ הכלל־ציוני בלבוב (חתימות לא מזוהות) אל מחלקת העבודה בסוכנות היהודית, 15 באוקטובר 1936; אצ"מ, S9/557, י' רבינוביץ אל הבנק למשכנתאות, 26 בספטמבר 1939.

[12] אצ"מ, S9/467, י' רבינוביץ אל קבוצת אחוה ברחובות, 30 בנובמבר 1934; אצ"מ, S9/557, י' רבינוביץ אל קבוצת השומר הצעיר ברחובות, 30 בנובמבר 1934; א' ורטהיים אל קיבוץ השומר הצעיר לשחרור, 19 באוגוסט 1936.

[13] אצ"מ,467, ד"ר פ' לנדר (מרכז קופת חולים) אל קבוצת אחוה ברחובות, 10 בדצמבר 1934.

מעת לעת ערכו נציגי מחלקת העבודה והעלייה ביקורת במחנות כדי לעמוד מקרוב על תקינותם, ולקבל מידע מהימן על מצבן החברתי והכלכלי של הקבוצות.[14] מחלקת העבודה ומחלקת הסטטיסטיקה בסוכנות היהודית ערכו מפקדים יזומים בקבוצות, ואספו בהם נתונים על חברי הקבוצה, תנאי הדיור, רכוש הקבוצה ומצב התעסוקה בקרב חבריה.[15] לאחר פינוי של אחד המחנות נערכה בו ביקורת מטעם נציגי מחלקת העבודה. על הקבוצה העוזבת הוטל להזדכות על המבנים והציוד שבבעלות הסוכנות במחנה מול מחלקת העבודה, והקבוצה הנכנסת הוחתמה עליהם. לעיתים לא הייתה חפיפה בין הקבוצה העוזבת לקבוצה הנכנסת, והיו מקרים שבהם חברי הקבוצה עזבו את המחנה בהדרגה.[16] הראשונים שעזבו היה בדרך כלל כמה מהגברים, כדי להתחיל בהקמת הקיבוץ החדש ובהכנת תשתיות המגורים והחקלאות. רק בהמשך הצטרפו אליהם שאר החברים והחברות, כולל משפחות.

ההיבט החברתי והאידאולוגי. כל אחת מהקבוצות הורכבה מחברים ומחברות שהשתייכו לתנועת נוער ציונית בעלת זהות פוליטית. חברי כל קבוצה עלו ארצה לאחר הכשרה חקלאית מסוימת במדינות המוצא. כדי להגדיל את מספרם של חברי הקבוצה צורפו אליהם לעיתים חברים בודדים מקבוצות אחיות, או שקבוצות אוחדו. עם זאת, במהלך תקופת ההמתנה לעלייה לקרקע היו גם חברים שעזבו. ברבות השנים נוצרו בכל קבוצה זוגות, ואלה הפכו למשפחות עם ילדים. כאמור, כל קבוצה התיישבה במחנה בגבעת הקיבוצים באופן זמני עד להצטרפותה לקיבוץ קיים, או בהמתנה להקמת קיבוץ. חלקן התגוררו במקום כמה חודשים, ואחרות כמה שנים. בפרק זמן זה שררה בין הקבוצות מתיחות על רקע חברתי ופוליטי, וזו הובילה לעיתים לסכסוכים ביניהן, ובמקרים קיצוניים אף לאלימות.

ההיבט הכלכלי. כל קבוצה פרנסה את עצמה במגוון של עבודות חוץ (חקלאות, בניין, תעשייה) במושבה רחובות ובסביבה המיידית של גבעת הקיבוצים. בה בעת, כל קבוצה עיבדה את השטח שהוקצה לה (גינת ירק, לול, רפת). נוסף על כך פיתחה כל קבוצה במחנה שלה מיזמים כלכליים מקומיים, ובהם נגרייה, מסגרייה, מאפייה ומכבסה. אולם רוב הזמן נותרו גם חברים מובטלים, לעיתים עד לכדי מחצית מחברי הקבוצה.

ההיבט הביטחוני. הקבוצות שישבו בגבעת הקיבוצים סבלו בייחוד בתקופת מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט (1936–1939), בשל ניתוקה מרחובות והיותה פרוצה ללא גדר. גדר היקפית נבנתה רק בראשית שנות הארבעים. לעבר הגבעה נורו מעת לעת יריות, כפי שהעיד חבר קבוצת "במעלה" שישבה במחנה גורדוניה:

והנה באו ימי המאורעות. הגבעה נתוקה מהמושבה. השביל היחיד שקושר אותנו עם המושבה, הוא דרך עקלקלות קשה ובלתי בטוחה. שכנותם הקרובה של נס ציונה הערבית [ואדי חנין], שכונת גרמני־היטלרי ('שפונט') [חוות שפון] שמאכסן בתוכו כמאה ערבים ובי"ס מיסיונרי ערבי, והשומרים הערבים בפרדסי היהודים בסביבה – מוסיפים נופך של "בטחון". מחנה הפתוח לרווחה, בו אוהלים מלבינים בחשכת הליל, מקשה ביחוד על השמירה. דרישתנו המתמדת מהסוכנות (שלא נענתה!) להקים לנו בית (50 איש אנו), קיבלה עכשיו משמעות נוספת. והן ברור לכל, כי בתנאינו אנו פשע הוא לישון כעת באוהלים! [...] את דממת הלילה מלוה עתה מוסיקה קבועה ומתמדת. צלילים חדשים לאזנינו – יריות וקולות נפץ הנשמעים מכל צד [...] דרישתנו מהמשטרה – לאחרי שהיריות על גבעתנו חזרו ונשנו – לתת נשק בידי כמה מאתנו – מצאה אוזן אטומה.[17]

כאמור, בין הקבוצות בגבעת הקיבוצים לבין רחובות היה חיבור גאוגרפי־מוניציפלי, תעסוקתי־כלכלי ותרבותי־חברתי. הדרך מגבעת הקיבוצים למושבה עברה בין פרדסים, ונמשכה כשעה בעגלות. משום כך נאלצו כלי רכב לפרוק את המטען בדרך למחנה הקבוצות, והוא הועבר אליו באמצעות בהמות עבודה. בתקופת מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט (1936–1939), אישרה הנהלת הרכבת המנדטורית לקבוצות בגבעת הקיבוצים להשתמש בדרך הפרטית שבבעלותה לאורך תוואי המסילה, שנמשכה עד לתחנת רכבת רחובות וכביש תל־אביב-רחובות. כפי הנראה, חברי הקבוצות השתמשו בדרך זו עוד לפני כן, ללא אישור. בראשית שנות הארבעים התעוררה מחלוקת בין הנהלת הרכבת לבין קבוצות במחנה (ובייחוד מול קבוצת "לשחרור" של "השומר הצעיר") על השימוש בדרך זו.[18] לקשר בין הקבוצות שישבו בגבעת הקיבוצים לבין רחובות הייתה גם יד מכוונת של המוסדות הלאומיים, משום שבמושבה נס ציונה הוקם כבר ב־1929 מחנה לקבוצות בגבעת מיכאל (שנודע אף הוא בשם גבעת הקיבוצים),[19] ומחנה נוסף לקבוצות הוקם ב־1931 בראשון לציון.[20]

נסכם: שבע קבוצות הוכשרו בגבעת הקיבוצים בשנים 1932–1945, ואליהן הצטרפה בספטמבר 1945 קבוצת הצופים א', שהייתה אחראית להקמת מכון איילון:

[14] אצ"מ, S9/467, א' ליכטינגר אל מחלקת העלייה, 29 בדצמבר 1935; קבוצת אחוה ברחובות אל י' רבינוביץ, 3 במרץ 1936.
[15] אצ"מ,S9/467, מפקד מחנות העבודה, קיבוץ הנוער הציוני אחוה ברחובות, ללא תאריך; אצ"מ, S9/557, מפקד מחנות העבודה, קיבוץ השומר הצעיר לשחרור, 11 במאי 1938; אצ"מ, S9/617, י' סופר, קיבוץ הנוער הציוני "שורשים", רחובות, 28 ביולי 1940.
[16] אצ"מ,S9/557, ד' גמיל אל ג' אסכולאי, 20 במאי 1943, 27 ביולי 1943; ד' ג'מיל אל מחלקת העבודה, 29 במאי 1944, 1 בדצמבר 1944; אצ"מ, S9/665, זיכרון דברים עם קבוצת נעורים, 13 בפברואר 1944.
[17] דבר, 19 ביוני 1936.
[18] אמ"י, מ-1782/27.
[19] דבר, 9 בפברואר 1933.
[20] דבר, 8 בפברואר 1931.

מחנה השומר הצעיר

שם הקבוצה	מועד ההגעה לגבעה	מועד עזיבת הגבעה	קיבוץ היעד	הערות
פלנטי	שלהי 1932 אפריל-מאי 1933	אוקטובר 1934 (באוקטובר עזבה קבוצה ראשונה, ואחרי כחצי שנה עזבה קבוצה שנייה)	רמת יוחנן	ב־1940 עברו החברים לבית אלפא
לשחרור	נובמבר 1934/ מרץ 1935	7 במאי 1943. ב־1940 התאחדה עם קבוצת "מצפה השרון", ובנובמבר 1941 יצאה מרחובות קבוצת הקמה שייסדה את רמת השופט	רמת השופט	

מחנה הנוער הציוני

שם הקבוצה	מועד ההגעה לגבעה	מועד עזיבת הגבעה	קיבוץ היעד	הערות
אחוה	1 באוקטובר 1933	מאי 1939	לוביה, ליד יבנאל. הוקמה במסגרת "חומה ומגדל"	הקבוצה התפרקה בקיץ 1940
שורשים	ינואר/פברואר 1939	אוגוסט 1940	החליפה את קבוצת אחוה בלוביה ליד יבנאל	הקבוצה עזבה את לוביה בשלהי 1943, והחברים התפזרו לקיבוצים תל יצחק וניצנים

מחנה גורדוניה

שם הקבוצה	מועד ההגעה לגבעה	מועד עזיבת הגבעה	קיבוץ היעד	הערות
גורדוניה ג'	אוגוסט 1933	אוקטובר 1934	דגניה ב'	
במעלה	נובמבר 1934	יוני 1936	מעלה החמישה	
ניר חיים	1936	1937	ניר עם	מספר חברים מצומצם

הצופים העבריים

שם הקבוצה	מועד ההגעה לגבעה	מועד עזיבת הגבעה	קיבוץ היעד	הערות
הצופים א'	ספטמבר 1945	ספטמבר 1949	מעגן מיכאל	הקבוצה הקימה את מכון איילון

› גרעין הצופים והקמתו של מכון איילון

לאחר עזיבת קבוצת "לשחרור" (מאי 1943) פורק מחנה הקבוצה בגבעת הקיבוצים, והצריפים והמחסנים שבבעלותה הועברו לקיבוץ רמת השופט. בהמשך ערכה מחלקת העבודה ביקורת מדוקדקת ורשמה את כל הרכוש שהיה בבעלות הסוכנות ונותר במקום. רכוש זה כלל מבני מגורים (שני מבני בלוקים בני ארבעה חדרים, וארבעה צריפים בני חמישה חדרים) ומבני עזר (צריף חדר אוכל, מאפייה, ביתנים למקלחות ובתי כיסא, עמדות לרפת עם רצפת בטון, חמש עמדות הגנה מעץ, בריכת במים מבטון, רשת צינורות מים וגדר היקפית).[21] בשנה שלאחר מכן הוצאו מהמחנה צריפים כדי לסייע לקבוצות שונות במגוריהן ברחבי הארץ. במאי 1944 נותרו בו שני מבני בלוקים בני ארבעה חדרים, וכמה מבני משק. כדי לשמור על המחנה ועל הציוד התגוררו בו בעת ההיא כמה נוטרים ומשפחותיהם.[22]

בשנים 1944–1945 עמד קיבוץ רמת השופט בקשר עם מחלקת העבודה בנוגע להוצאתם של המאפייה ורשת החשמל שהיו בבעלותו מהמחנה, אך חברי הקיבוץ עודכנו כי גבעת הקיבוצים הועברה לאחריותו ולניהולו של ישראל גלילי, מראשי ה"הגנה", וכי עליהם לבוא בדברים עימו.[23] בעת ההיא נבחרה גבעת הקיבוצים ברחובות לשמש להקמתו של מפעל מחתרתי לייצור כדורי תחמושת (מכון איילון). את תהליך קבלת ההחלטה תיאר גלילי בזיכרונותיו:

> **זכור לי כי השתתפתי בהתייעצות אם לבנות את המכון מעל הקרקע, מוסווה היטב, או מתחת לקרקע. אם לבנותו במקום מאוכלס או להעדיף מקום פחות רועש. לאחר שהוחלט לבנותו כמכון תת־קרקעי, ברור היה שקשה מאוד יהיה לבצע זאת במרכז עירוני, בגלל תהליך החפירה שיהיה חשוף לשאלות וחקירות. כך נקבע שהמכון יוקם באזור צדדי, כמובן שגם שם תהיינה בעיות של הסוואת תהליך החפירה, ולאחר מכן של האחזקה. אבידר [יוסף אבידר] חיפש מקום מתאים שלא יהיה מרוחק מתל־אביב. הבחירה נפלה על "גבעת הקיבוצים" ליד רחובות (צעדי, 26).**

ואכן יוסף אבידר, שהתמנה למנהל התע"ש ב־1945, נטל על עצמו משימה כמעט בלתי אפשרית: לייצר תחמושת בארץ ישראל מתחת לאפה של ממשלת המנדט הבריטי. במהלך שיחה משותפת של אבידר עם פסח איילון אברמוביץ, מנהלו העתידי של מכון איילון, ועם ארווין בלאו, המהנדס המומחה לייצור, עלה לראשונה הרעיון לקשר את המפעל המחתרתי עם קיבוץ שיתיישב מעליו: "קבוצה שתסכים להתאים את אורח חייה לצורכי הביטחון של המכון, שכן צריך יהיה להגביל את הביקורים בשטחה, ולהסתיר את מקום העבודה האמיתי של חבריה, הן מפני אנשים מחוץ לקבוצה, והן מפני מוסדות כגון 'המרכז החקלאי' ומועצת פועלי רחובות" (צעדי, 27).

למשימה זו הוחלט לגייס את קבוצת "הצופים א'", שישבה בפרדס חנה. גרעין זה הורכב מחניכי תנועת הצופים בארץ – קבוצה מגימנסיה הרצליה בתל־אביב וקבוצה מבית הספר הריאלי בחיפה. אליהן הצטרפה קבוצה מעליית הנוער מגרמניה ומאוסטריה, שחבריה היו בהכשרה בקיבוץ עין גב וחלמו על חידוש הדיג העברי בים. ב־24 באוגוסט 1945 הציג אבידר בפני הקבוצה את המשימה העומדת בפניה, ולאחר מכן ניהלו החברים דיון סוער אם להיענות להצעה בחיוב או לדחות אותה. בסופו של דבר גבר השיקול הלאומי, והקבוצה קיבלה על עצמה את המשימה.

מייד לאחר מכן הוחל בבניית המפעל התת־קרקעי בגבעת הקיבוצים, והוא קיבל את הקוד – מכון איילון. בה בעת נבנו מבני המשק של הקיבוץ: שני מבני מגורים, חדר אוכל, מבנה שירותים, רפת ולול גדול. בבנייה נטלו חלק חברי קבוצת "הצופים א" וחברי "קיבוץ ג'" מראשון לציון. כן הובאו מירושלים פועלים מעדת הכורדים, והללו סללו את הדרך מהגבעה לגשר הרכבת בשבועיים. במהלך עבודות הבנייה הועברה בהדרגה הקבוצה, שמנתה בראשיתה כמאה חברים, לרחובות. הייתה זו הקבוצה השמינית בגבעת הקיבוצים, ולמעשה האחרונה שישבה במקום. ב־12 בדצמבר 1946 הצטרפו הנשים והילדים, וב־5 במרץ 1946 הועבר באופן סופי הציוד מפרדס חנה (צעדי, 27–36).

עד מהרה זכו חברי קבוצת "הצופים" לחוות על בשרם את תנאי המקום שבו יחיו בשלוש וחצי השנים הבאות. בשלהי מרץ אירעו כמה תקריות שבהן חשדו הנוטרים הערבים בתחנת הרכבת כי אלמונים מנסים לפגוע במסילה ובגשר הרכבת, וביצעו מעצרים של יהודים שהסתובבו בסמוך. באחד המקרים כרעה אחת מחברות הקבוצה ללדת. מאחר שלא היה במקום טלפון כדי להזעיק טיפול רפואי מרחובות, נאלצו חברי הקבוצה לנסוע עימה למושבה בשעות הערב, למרות העוצר בדרכים. הנוטרים הערבים חשו בתנועה חשודה בחשכה סמוך לפסי הרכבת, ירו לעבר המתקרבים והזעיקו את משטרת רחובות. בדרך נס לא נפגע איש, ולאחר זיהוי קצר הועברה היולדת לבית החולים במכונית משטרה.[24]

עד לסיומה של תקופת המנדט והקמת המדינה, החיים בגבעת הקיבוצים לצד מסילת הרכבת היו רוויי מתיחות, בשל התקפות של כנופיות ערביות מהסביבה מצד אחד, ופעולות חבלניות של ארגוני המחתרות (אצ"ל ולח"י), שביקשו לפגע בבריטים ולהסב נזק לתשתיות הרכבת, מצד אחר. הידועה שבהן אירעה ב־29 בפברואר 1948, ובה רכבת צבאית בריטית מקהיר ללוד עלתה

---

[21] אצ"מ, S9/557, מחנה לשחרור, רישום מבנים שנשארו במחנה או הוצאו מהמחנה, אפריל 1943 (בכתב יד); ד' גמיל אל ג' אסכולאי, 20 במאי 1943, 27 ביולי 1943.
[22] אצ"מ, 557, א' ורטהים אל המחלקה הטכנית, 7 ביוני 1943; ד' ג'מיל אל מחלקת העבודה, 29 במאי 1944.
[23] אצ"מ,S9/557, קיבוץ רמת השופט אל מחלקת העבודה, 29 בינואר 1944, 5 ביוני 1944; א' ורטהים אל קיבוץ רמת השופט, 8 ביוני 1944, 7 במאי 1945.
[24] הבוקר, 27 במרץ 1946; הארץ, 28 במרץ 1946.

איורים 2, 3, 4, 5, 6 מתארים את הוויי החיים של גרעין צופים א' ואת ענפי המשק שפיתחו חבריו בגבעת הקיבוצים בשנים 1946–1948.

איור 2. קבוצת הצופים א' וענף גידולי השדה, 1946–1948.
ארכיון מעגן מיכאל

איור 4. קבוצת הצופים א' ופיתוח ענף הרפת, 1946–1948.
ארכיון מעגן מיכאל

איור 3. הוויי החיים של חברי קבוצת הצופים א', 1946–1948.
ארכיון מעגן מיכאל

איור 5. מבט ממגדל המים אל צריפי מחנה קבוצת הצופים בגבעת הקיבוצים, 1946–1948. ארכיון מעגן מיכאל

איור 6. השער למחנה, 1946–1948. ארכיון מעגן מיכאל

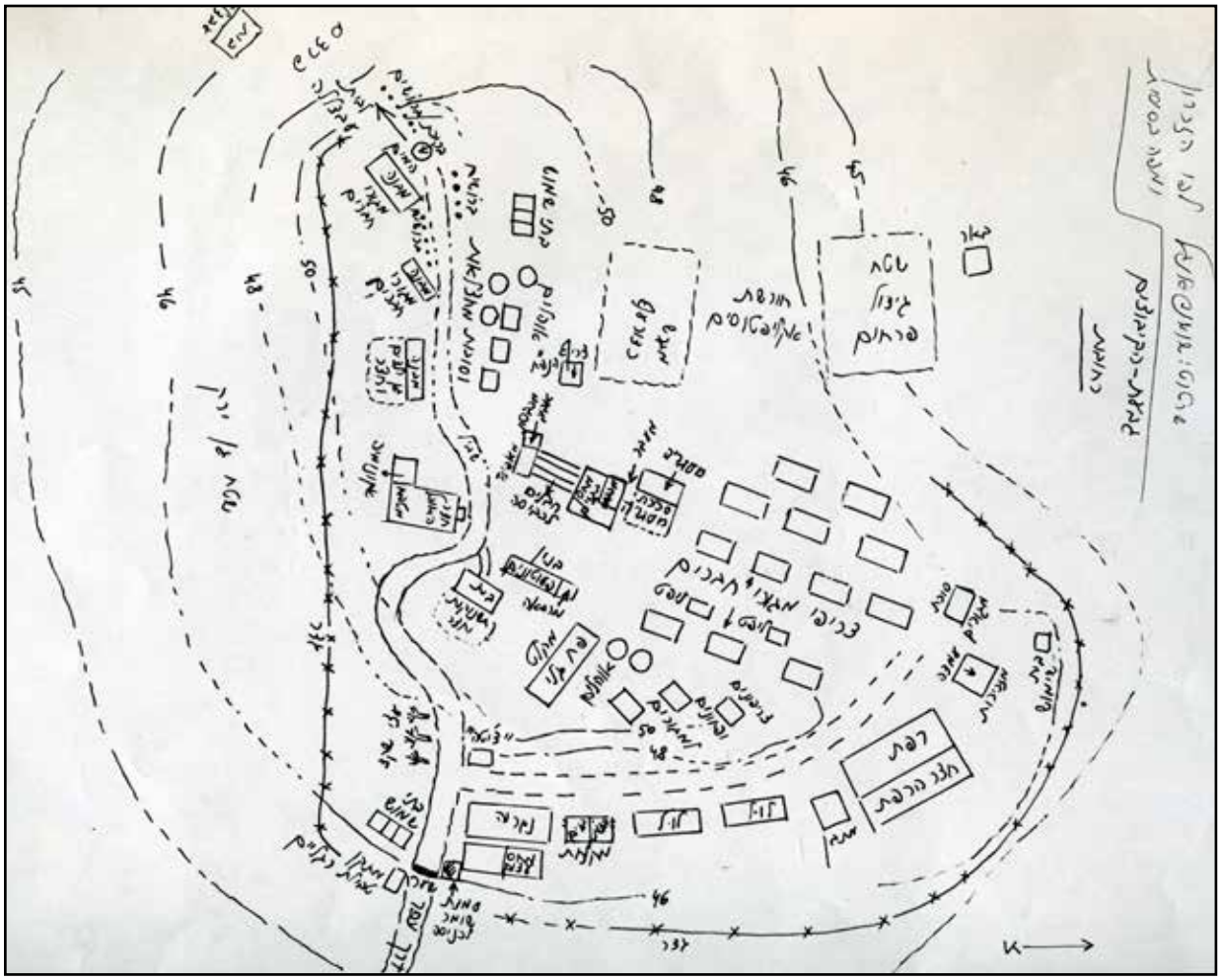

איור 7. מפת מחנה הצופים א'. שרטוט על סמך זיכרונותיה של שושנה אנגל. ארכיון מעגן מיכאל

על מוקשים שהוטמנו ליד שער הכניסה לגבעת הקיבוצים. הייתה זו פעולה של אנשי לח"י, ובפיצוץ נהרגו 28 חיילים בריטים ונפצעו יותר משלושים. כדי לנקות אותם מכל חשד יצאו במהרה חברים מקבוצת "הצופים" והגישו עזרה ראשונה לנפגעים. בימים הבאים עקרו הבריטים את פרדס פישר, הסמוך למקום האירוע (צעדי, 53–55).

קצרה היריעה מלתאר את אורח החיים "הכפולים" שניהלה הקבוצה בגבעת הקיבוצים. תרומתו של מכון איילון לייצור כדורי תחמושת הייתה משמעותית ביותר במאבק על הקמת המדינה במלחמת העצמאות, שבמהלכה תם המנדט הבריטי והמערכה התרחקה ממרכז הארץ. בשל כך הופסק הצורך לעבוד מתחת לאדמה, ומכונות ייצור הכדורים הועברו למכון Q בתל־אביב, ולימים נשלחו למפעל "יצחק" של תע"ש בנצרת עלית (כיום נוף הגליל). ב־25 בספטמבר 1949 עזבה קבוצת "הצופים א" (154 חברים ו־44 ילדים) את גבעת הקיבוצים ועלתה צפונה, להקים על אדמות כבארה את קיבוץ מעגן מיכאל (צעדי, 46–59).

› גבעת הקיבוצים לאחר הקמת המדינה: התולדות, הערכים והשימור

בשנים 1950–1952 שימשה גבעת הקיבוצים את חיל המדע (חמ"ד), שביצע במקום ניסויים כימיים ופיתח כלי נשק ייחודיים עבור מערכת הביטחון (חמ"ד ג'). ב־1952 הוסב חמ"ד לאגף מחקר ותיכון (אמ"ת) במשרד הביטחון, וגבעת הקיבוצים הייתה לאחד מבסיסיו העיקריים (מכון 4). כן ישבה בגבעת הקיבוצים הוועדה לאנרגיה אטומית, שהוקמה ב־13 ביוני 1952. במקום נערך מחקר והופק אורניום מפוספטים שנתגלו בנגב. ב־1958, עם הקמת רשות פיתוח אמצעי לחימה (רפא"ל), הועבר אליה ציודה הצבאי של היחידה. בראשית שנות השישים הועברה גבעת הקיבוצים לרשות מכון ויצמן. בעשרים השנים הבאות השתכנו במבנים הנטושים בגבעה מפעלי עתירי ידע. מהלך זה שימש כר להקמתו של פארק המדע למרגלותיה ב־1971, בשיתוף עם חברת אפריקה־ישראל. בט"ו בשבט תשל"ה (1975) יזמה ישראלה קומפטון, רכזת סניף רחובות של החברה להגנת הטבע, סיור

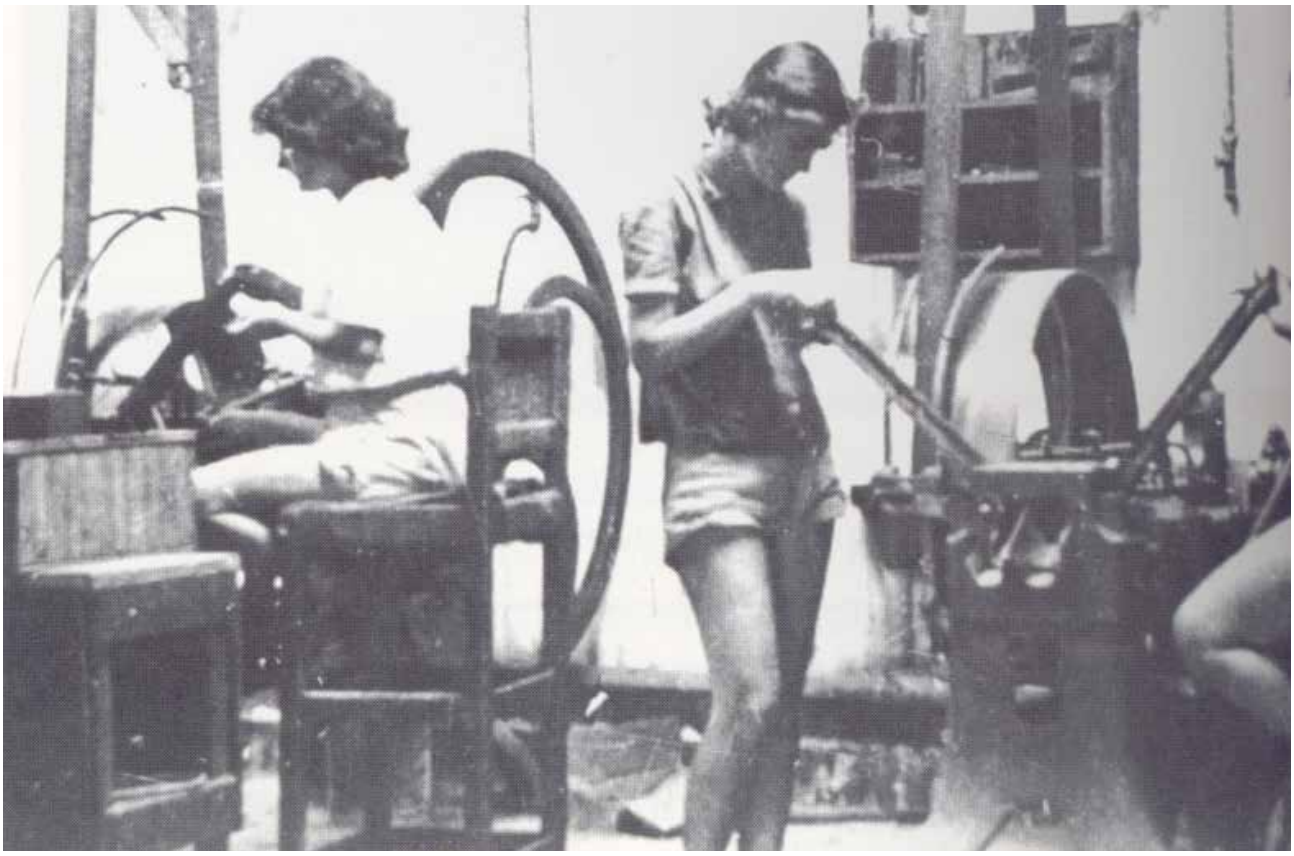

איור 8. מכון איילון, המכון לייצור כדורים בשנים 1946–1948. באדיבות ארגון מורשת ה"הגנה" וארכיון לתולדות ה"הגנה"

לגבעת הקיבוצים, ועוררה את הציבור לשימור האתר. בעשור הבא הוחל במאבק לשיקום מכון איילון. השיקום החל בספטמבר 1985, וכעבור שנתיים (29 באוקטובר 1987) נחנך במקום האתר הלאומי מוזיאון מכון איילון (צעדי, 60–64).

כיום אתר גבעת הקיבוצים הוא אחד מתשעת אתרי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ורבים מחבריה ומעמיתיה רואים בו "אתר הדגל" של המועצה. יעידו על כך תהליך השימור של הנכסים ההיסטוריים, הניהול והפעילות הענפה. השחזור כולל את מפעל הייצור לכדורי 9 מ"מ לתת־מקלע סטן, ואת התאמתו לסיורי מבקרים. ואכן, 80 אלף מבקרים מגיעים מדי שנה לסיור במוזיאון, הממחיש בצורה ויזואלית את הפעילות המחתרתית בייצור שני מיליון ורבע כדורים, ואת ה"כיסוי" למפעל זה באמצעות הפעלה של מכבסה ומאפייה. לצד שלל המוצגים מלווים את הביקור סרט ושיח שמנחים מדריכי האתר בהתאמה לגיל המבקרים, לתייר הישראלי ולתייר המגיע מחו"ל.

מרכז ההסברה
המועצה הציבורית לשמירת
מבנים ואתרי התיישבות

עירית רחובות
עמותת
"מכון איילון"

טכס חנוכת "מכון איילון"
שיחזור מפעל התחמושת של "ההגנה"

יתקיים במעמד: **יו"ר הכנסת שלמה הלל**
ביום חמישי, ו' בחשון ה'תשמ"ח (29.20.87) בשעה 17.30 בגבעת־הקיבוצים (ליד פארק תעשיות עתירות ידע). האתר יהיה פתוח למבקרים החל משעה 15.00.

★ ★ ★

העצרת לציון האירוע

תתקיים בשל מזג האויר הגשום הצפוי, באולם קולנוע בית העם, רחוב מנוחה ונחלה, פינת רחוב יעקב, ברחובות, בשעה 18.00.

בהשתתפות: **יו"ר הכנסת שלמה הלל**
שר הבטחון יצחק רבין

בתכנית: **חזיון אור קולי; תכנית אמנותית.**

האירוע נערך בשיתוף: החברה להגנת הטבע, קיבוץ מעגן מיכאל, קרן הקיימת לישראל, אירגון חברי ההגנה, התעשיה הצבאית, מכון וייצמן למדע.

איור 9. הזמנה לחנוכת מכון איילון, 28 באוקטובר 1987, עיתון מעריב. מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (הספרייה הלאומית)

איור 10, 11. גבעת הקיבוצים כיום. צילום: בוריס אמינוב

במרחבי האתר יש אולם ל־400 אורחים, שטח פתוח התואם פעילות של תנועות נוער, של"ח ובתי ספר. אלה מגיעים לאתר לפעילות יום ולילה, כולל לינה, מסיבות כיתתיות, אירועים משפחתיים, סמינרים והשתלמויות למורים ולעובדי הוראה. מגוון הפעילויות מתאפשר הודות לכיתות מחשבים, ובחדר האוכל המשוחזר מוצעות אפשרויות שונות לאירוח, כולל מקום מפגש לחברות ההיי־טק הפועלות בפארק המדע. בשנה האחרונה הסתיימה בנייתה של מבואה חדשה, המשדרגת את חוויית הסיור והשהות באתר.

האתר נקשר בשמו של שלמה הלל, מי שהיה בעברו יושב ראש הכנסת, שר בממשלות ישראל ונשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עד לפטירתו (פברואר 2021). הלל השתייך לגרעין הצופים ששהה בגבעת הקיבוצים, פעל במכון איילון, ולימים נמנה עם מייסדי קיבוץ מעגן מיכאל.

> סיכום והמלצות

שלושה אתרים המייצגים מקבץ נכסי מורשת הנושאים ערכי מורשת תרבות, היסטוריה, עיצוב ונוף ממוקמים בלב פארק תעשיית המדע רחובות־נס ציונה. שניים מהם מתייחדים בסיפורם ההיסטורי – גבעת הקיבוצים ופרדס מינקוב, והשלישי בנופיו – חורשת הצופים. לכל אתר סיפור משלו, אך לשלושתם מכנה משותף. מיקומם במרחב המתייחד בפעילותו הכלכלית, משותף לשתי ערים (רחובות ונס ציונה), ולמרות לחצי הפיתוח שומר על מאפיינים המבדילים בינו לבין השטחים העירוניים. למרות הקרבה בין נכסי המורשת, ולמרות ייחודו של המרחב, כל אחד משלושת האתרים מנוהל בנפרד. בכך הם אינם ממלאים תנאי מרכזי בהגדרתו של מרחב או מכלול מורשת – ניהול משותף. למקבץ מורשת זה פוטנציאל תיירותי עבור אוכלוסיות שונות; זהו מקום מפגש לשיח ולקבלת החלטות, וכן לפנאי ולנופש לעובדים בפארק המדע ולאורחיהם; הוא מתייחד בעיצובו ובסיפורו ההיסטורי, וככזה אטרקטיבי לתיירות פנים ולתיירות חוץ; עוד הוא משמש ריאה ירוקה לאוכלוסיית הערים רחובות ונס ציונה והיישובים הסמוכים.

נוסף על חשיבותה ההיסטורית של גבעת הקיבוצים ברמה המקומית והאזורית, יש לאתר גם חשיבות לאומית. זהו למעשה אחד השרידים האחרונים שנותרו במדינה מ"מחנות הפועלים". אלה הוקמו רובם סמוך למושבות, ובהם הוכשרו וחיו קבוצות שיתופיות מכל הזרמים – לעיתים במשך שנים – בטרם הקימו קיבוצים. לאור זאת, מן הראוי ללמוד ולחקור את הסוגיה בהקשר הרחב במרחב, ולהטמיע את הממצאים והתובנות במסגרת עבודתו של המוזיאון, המתמקד כיום רק בתולדות מכון איילון.

> **על המחבר:**

דותן גורן | do50@inter.net.il

ד"ר דותן גורן עוסק בגאוגרפיה-היסטורית ומתמקד בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בעת החדשה. מתמחה בחקר המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים ומחבר הספר "ובא לציון גואל".

מקורות

ארכיונים

ארכיון מדינת ישראל (להלן אמ"י)
ארכיון ה"הגנה"
הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ)
ארכיון מעגן מיכאל

- כץ, י' (1987). **גאולה תתנו לארץ: חברת "גאולה"' לרכישת קרקעות, 1902–1914.** יד יצחק בן־צבי.
- כץ, י' (1989). **היזמה הפרטית בבניין ארץ־ישראל בתקופת העלייה השנייה.** אוניברסיטת בר־אילן.
- צעדי, א' (1995). **מכון איילון: גבעת הקיבוצים – רחובות.** החברה להגנת הטבע.

ערך ה"שלמות" (integrity) ותפקידו באפיונם של מכלולי מורשת במרחבים עירוניים וכפריים

באמנות ששימשו בסיס להכנתם של תיקי היתכנות עבור הוועדה למורשת עולמית לקראת הכרזתם של נכסי מורשת ונופי תרבות כראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית, יש מקום מרכזי ל**אמנת נארה** (Icomos, 1994). האמנה פורסמה בשנת 1999 בעקבות דיון שהתקיים בכנס איקומוס בעיר נארה (Nara) שביפן בשנת 1994. בכנס הועלתה הדאגה כי כוחות כלכליים ותהליכים פוליטיים בין־לאומיים יובילו להחלשה ניכרת של הזהות התרבותית בכלל, ולפגיעה קשה בגיוון המורשת התרבותית בפרט. המסמך מבליט את התפיסה לפיה שימור מורשת תרבות, על תקופותיה ורבדיה, נעוץ בזיהוי אמין של ערכי המורשת ומאפייניהם ובהכרה בהם. לשם כך הוא מרחיב בשני מושגים שהפכו במהלך השנים אבן דרך בהכנת מסמכי היתכנות להכרזה על אתרי מורשת לאומיים ובין־לאומיים (המורשת העולמית): אותנטיות, ושלמות/יושרה (integrity). האותנטיות במרחב מורשת, במרקמים עירוניים, בנופים ובמרקמים כפריים מתייחסת לשימור, כמה שרק ניתן, של הפריטים המרכיבים את המכלול כפי שהיו בעת הקמתם. היושרה מתייחסת לבחינה ולתיעוד האמין והמדויק, והשלמות מתייחסת לחובה להדגיש את ההקשרים התרבותיים המתקיימים בין כל פריטי הנוף או הנכסים ההיסטוריים לבין רכיבי הסביבה ומאפייניהם הפיזיים, התרבותיים והחברתיים.

קריטריונים להערכה של מכלול נוף תרבות כפרי־פתוח

דפנה קסרטו | עירית עמית־כהן

> תקציר

הפיתוח המואץ מאיים על מכלולי מורשת במרחב העירוני והכפרי כאחד. כדי לאזן בין צורכי הפיתוח במכלולים אלה לבין הצורך לשמור על ייחודם וקיימותם גם עבור הדורות הבאים, נדרש ניהול מרחבי המבוסס על בחינת היחידה המרחבית על מכלול רכיביה, הנופיים והתרבותיים, על פוטנציאל ההתיישבות בה, ועל הדרכים למזער את הפגיעה במאפייניה הייחודיים. בחינה שכזו מתבססת על קריטריונים שלאורם נבדק המכלול כולו. הקריטריונים הם מגוונים; אחדים מדגישים ערכים תרבותיים ועיצוביים, אחרים מודדים פוטנציאל פיתוח, ויש שמייצגים שיקולי ניהול. חלק מן הקריטריונים האלה שימשו בסיס למערכות ניהול ופיתוח מרחבי בקנה מידה מקומי, אזורי וגם ארצי; אחרים פורסמו בהמלצות, באמנות ובהסכמות בין־לאומיות. באלה וגם באלה ניתן להיעזר באפיון מכלולי מורשת.

בישראל, לאור שטחה המצומצם, מעמדה האזורי, קצב הפיתוח המואץ המתקיים בה, מאפייניה ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים, זוכה המרחב הכפרי להתעניינות רבה. מרחב זה מתייחד במפגש בין נופי טבע לבין נופי תרבות, בין שרידי מורשת שהם עדות להתפתחותה ולהתחדשות היישוב בה לבין דרישות גוברות לפיתוח יישובי תוך שמירה על שטחיה הפתוחים ועל נופיה ונכסי תרבותה הייחודיים. לכל מאפיין ייחוד משלו, אבל החיבור ביניהם מייצר מרקם נוף תרבות ייחודי (Unique cultural landscape texture), ובלשון תמ"א 35 (2005): "מכלול נוף המייצג נאמנה את המראות, הערכים והזיכרונות, תמציתה של הארץ". כדי לאזן בין צורכי הפיתוח לבין הרצון לשמור על ייחוד הנוף של מרחב זה, נדרשת מדיניות תכנון שתתבסס על עיון מעמיק במכלול הקריטריונים שבאמצעותם נבחנים מרחב הנוף, עוצמתו והשפעתו של כל קריטריון על הקריטריונים האחרים, ותרומתו להתפתחות מכלול הנוף כולו.

מטרת מאמר זה היא להציג כלי להערכת נוף תרבות כפרי־פתוח. הכלי מתבסס על קריטריונים שבאמצעותם נמדדות החשיבות והבולטות של רכיבי נוף במרחב מתוחם. להצגתם של הכלי ושל האופן שבו נמדדים רכיבי הנוף נבחרו שני מרחבים. האחד הוא "מרחב שפיר", הממוקם במועצה האזורית שפיר באזור מישור החוף הדרומי (גבולותיו הם יער כרמון, קיבוץ נגבה וכביש 3). מרחב זה מתאפיין בשטחים לפעילות חקלאית מגוונת, בשטחים פתוחים למטרות פנאי ונופש, ובאתרי מורשת תרבות. האחר הוא "מרחב תל נג'ילה והסביבה הקרובה", הממוקם בצפון־מערב הנגב, בקרבת שמורת פורה. כמו קודמו, מרחב זה מתאפיין בשטחים פתוחים נרחבים, במרקמים כפריים, בנכסים היסטוריים ובשטחי חקלאות המותאמת לאקלים צחיח למחצה. עבור שני המרחבים, רכיביהם הנופיים והיישוביים, נבחרו קריטריונים למדידה. אחדים מהקריטריונים נבחרו על סמך פרסומים ומחקרים שנעשו במקומות אחרים בעולם והתמקדו במרחבים כפריים והם תואמים את המרחב הישראלי; אחרים מייצגים רק את המרחב הישראלי, נופיו ותולדותיו. בחינת כל קריטריון, עוצמתו, הבולטות שלו ומעמדו ביחס לקריטריונים אחרים במרחב הנוף הנבחר תישען על שיטות מחקר המתבססות על סקרי שדה ועל מערכות מידע גאוגרפיות (Geographic information systems, G.I.S).

מילות מפתח:

מכלול נוף תרבות, שטח פתוח, נוף כפרי־חקלאי, נכסי מורשת תרבות, הערכת נוף

> מבוא: מכלול נוף תרבות כפרי־פתוח – ההגדרות, המאפיינים, התכנון והניהול

בישראל, בדומה למדינות העולם, מאז שנות התשעים של המאה ה־20 נהוג לכלול בהגדרת השטחים הפתוחים מרחבים כפריים הכוללים מרקמים בנויים, תשתיות ושטחי עיבוד. הכללה זו מתבססת על ההכרה שבשטחים אלה מתקיים מפגש ייחודי בין נכסי מורשת ונופים מעוצבים (יער נטוע אדם, גן היסטורי, שטח חקלאי) המייצגים ערכי תרבות (היסטוריה, עיצוב, אורחות חיים, תפיסות עולם), לבין נופי טבע המייצגים ערכי טבע ואקולוגיה. הודות למפגש זה הופך המרחב הכפרי למוצר ציבורי המיועד לשימוש החברה כולה לצורכי פנאי ונופש, ולא רק לתועלתם של גורמים פרטיים, המעבדים את הקרקעות לצורכיהם בלבד ועל פי תפיסת עולמם הכלכלית־חברתית (קפלן ואח', 2011; Primdahl & Kristensen, 2016). הכרה זו תרמה לקידום ההגנה על ייחודם של מרחבים אלה באמצעות הוראות וחוקים מטעם גופי מינהל ומוסדות תכנון, והיא אינה ייחודית לישראל. היא חלק ממגמה רחבה של הגדרה ואפיון של רצפים מרחביים של נוף, טבעי ותרבותי, המשולב במרקמים כפריים בנויים בעלי ייחוד חזותי, חברתי, תרבותי וכלכלי. מגמה רחבה זו ראשיתה בשנות התשעים של המאה ה־20. בהחלטה לצרף לקריטריונים המייצגים נכסי מורשת תרבות ונופי טבע לשם הכללתם ברשימת המורשת העולמית, נקבעה הגדרה חדשה: נופי תרבות (UNESCO, 1992; 2005). על פי הגדרה זו, נוף תרבות מייצג את המפגש בין הטבע לבין היצירה התרבותית (עמית־כהן, 2017; עמית־כהן ובן דוד, 2012). ישראל אימצה הגדרה זו, ואת השפעתה ניתן למצוא בכמה תוכניות מתאר ארציות שפורסמו מאז. כך למשל, תמ"א 31 הדגישה שלא ניתן להפריד בין נוף כפרי, המרקמים הבנויים, החורשות, המטעים והשדות, לבין הנוף הפתוח, ובמסמכיה כללה הגדרה של נוף כפרי פתוח (מינהל התכנון, 1998). בשנת 2005, תוכנית המתאר הארצית המשולבת לבנייה, פיתוח ושימור, תמ"א 35 (מינהל התכנון, 2005), הרחיבה ופירטה הגדרה זו עוד.

תמ"א 35 התבססה על תוצאות הערכת נוף שבוצעה בשנת 1995 כחלק מהכנת תוכנית ארצית לישראל 2020 (תוכנית כלכלית, חברתית וסביבתית לפיתוח ישראל במאה ה־21) (מזור, 1995). התוכנית הארצית הכירה בשטחים הפתוחים כמרחבים המייצגים תרבות ותהליכים היסטוריים חברתיים בשילוב עם ערכי נוף וטבע (עמית־כהן ואח', 2015). לפי תוכנית זו חולק המרחב הישראלי לחמישה מרקמים, בהתאם להבחנה בין אזורים מוטי פיתוח לאזורים מוטי שימור: **מרקם כפרי** הוגדר כמרחב ש"אליו מכוון פיתוח יישובים כפריים ופיתוחם של היישובים המיוחדים שבו, לרבות שטחי תעסוקה, שטחים חקלאיים ושטחים לתיירות, ובלבד שלא ייפגע אופיו הכפרי־חקלאי הכולל ויישמר, ככל האפשר, רצף שטחים פתוחים וחקלאיים". נוסף עליו הוגדרו **מרקם עירוני, מרקם חופי, מרקם שימור ארצי ומרקם שמור משולב**. ארבעת המרקמים האחרונים מדגישים את החיפוש אחרי הוראות תכנון המאזנות בין הדרישות לפיתוח לבין הקריאה לשמר נוף ומרקמים בנויים ייחודיים. כך למשל, ב**מרקם שימור ארצי** ניתן לפתח שימושי קרקע יצרניים והתיישבותיים כל עוד הפגיעה בנוף היא מזערית והפיתוח משתלב בנוף. לעומת זאת, ב**מרקם שימור משולב** הדגש הוא על "שימור מרחבים גדולים ורציפים של שטח פתוח ערכי טבע, חקלאות ונוף". בהגדרותיה כללה תמ"א 35 גם את המונח מכלול, והשתמשה בו כדי להגדיר מכלול נופי, ובלשונה: "מכלול נופי הוא שטח שברובו פתוח, בעל רגישות נופית גבוהה, שמקורה בשילוב של ערכי נוף וטבע עם תופעות תרבותיות שהן מעשה ידי אדם. באלה נכללים שטחי חקלאות, שדות, מטעים וגנים, נכסי מורשת היסטוריים, תשתיות ומבנים" (מינהל התכנון, 2005).

תמ"א 35 והשימוש במונחים מרקם ומכלול מאפשרים לכותבות מאמר זה להגדיר מכלול נוף[1] כמרחב הכולל מקבץ נכסים ונופים שמתקיים ביניהם קשר המדגיש את ערכיהם, התרבותיים והפיזיים. קשר זה מעיד על חשיבותם ועל ייחודם, ומשום כך על היבדלותם ממכלולים אחרים, אך בעיקר – על היותם ראויים להיכלל ברשימות שימור ועל זכאותם להגנה ולשימור. לקשר זה חשיבות נוספת: הוא מכתיב את מאפייני שימור המכלול ואת ניהולו. מאפיינים אלה נשענים על הגדרות של מכלולי נוף ועל בחינת זכאותם לשימור באמצעות קריטריונים (תבחינים) שהוזכרו באמנות ובהמלצות לשימור שזכו להסכמה רחבה, ולכן גם לתפוצה רחבה, בקרב ארגונים ומדינות בעולם, והם ניתנים למדידה. להלן כמה מהם:

1. **שלמות (integrity)**: מקבץ נכסי מורשת בנויה ופריטי נוף המתייחד ברמה גבוהה של קשר והתאמה ביניהם. אם אחד מרכיבי המקבץ נגרע, שלמותו נפגעת.
2. **ייחודיות**: רכיבי המקבץ והיחסים ביניהם הם שמבדילים מרחב שימור אחד מהאחר.
3. **מיקום**: במכלול המיועד לשימור חשובה הקרבה בין מקבץ הנכסים ההיסטוריים ופריטי הנוף המוכרזים לשימור לבין המיקום המקורי שלהם (למשל, הגרעין העירוני ההיסטורי או שמורת טבע).
4. **עיצוב**: ברכיבי המכלול ניתן לזהות איכויות אסתטיות של סגנון, קנה מידה, פרופורציות ופרטים ייחודיים.
5. **חומרים, טכנולוגיות ושיטות בנייה**: עדויות לשימוש בחומרים אותנטיים ובשיטות בנייה שחלקם עברו מן העולם, והם מבטאים את הצביון ההיסטורי של המרחב הבנוי.

[1] בעברית המילים מכלול, מקבץ, מרחב ומרקם חופפות למשמעויות שמייצג המונח באנגלית texture. במדינות אחרות משמשים גם המונחים complex ו־ensemble לתיאור פריטי טבע ותרבות שמתקיים ביניהם קשר רעיוני והם מכונסים במרחב מתוחם. במאמר זה, ובמגזין הנוכחי כולו, העדפנו את המילה מכלול.

6. **תחושת מקום** (זהות מקום, תדמית מקום, רוח המקום): המכלול מקנה לתושביו חוסן והזדהות עם מקום. המבקרים במכלול מכירים בתרומתו לערכים ולזהות של האוכלוסייה המתגוררת בו.
7. **משמעות היסטורית (significance)**: הקשר המתקיים בין דמות או קבוצה היסטורית, אירוע, אידאולוגיה, אמונה ותפיסות עבר לבין המכלול תורם לאפיון המכלול בתודעה הציבורית.
8. **הקשר אקולוגי**: במכלול הנוף מזוהים קשרים אקולוגיים התפתחותיים (היסטוריים) בין הרכיבים שתורמים להדגשת ייחודו עבור הציבור הרחב.
9. **מתאר (setting)**: המכלול מתוחם על ידי גבולות היסטוריים או עקב התפתחות טבעית או התיישבותית (אורגנית, organic development), ואלה מקנים למרחב את ייחודו.

בשנים האחרונות מקודמת בישראל תוכנית מתאר ארצית, תמ"א 1. אומנם התמ"א אושרה בינואר 2020, אך לא כל מסמכיה גובשו (מינהל התכנון, 2020). תמ"א זו נועדה לאחד כחמישים תוכניות ארציות, ובאלה תמ"א 35, תמ"א 38 לחיזוק מבנים מפני רעידות אדמה, תמ"א 8 – תוכנית מתאר ארצית לגנים לאומיים, שמורות טבע ושמורות נוף, תמ"א 22 – תוכנית מתאר ארצית ליער ולייעור, ועוד. התוכנית המאוחדת מטרתה לחזק את הקשרים בין רכיבי הנוף, להגן על הטבע, על השטחים הפתוחים ועל נכסי התרבות, ובה בעת להתאימם לצורכי הציבור הרחב. כדי לקדם מטרה זו קובעת התוכנית המאוחדת הוראות תכנון לאור חמישה עקרונות מנחים: הבטחת שטחים לתכנון, תיאום בין מערכות התכנון, פיתוח תשתיות ושילובן בשטחים המתוכננים, מזעור השפעות סביבתיות והגנה מלחצי פיתוח, ושמירה על השטחים הפתוחים, נופיהם ונכסיהם הייחודיים. התוכנית המאוחדת מקודמת בשלבים, והשלב הראשון מתמקד בשתי חטיבות: חטיבת התשתיות, וחטיבת השטחים הפתוחים. בחטיבת השטחים הפתוחים התוכנית מבדילה בין **שטחים מערכתיים** (systematic areas) לבין **שטחים מוגנים** (protected areas).

השטחים המערכתיים מתייחדים בכמה רכיבי נוף, למשל נחלים וחופים, ומשום כך הוראות התכנון מתייחסות לרכיבי השטח כולו, למאפייניהם וליחסים ביניהם. השטחים המוגנים הוכרזו ככאלה בגלל ערכיהם. משום כך החוקים והוראות התכנון בשטחים אלה מטרתם לכוון פיתוח תוך הקפדה על מזעור הפגיעה בערכיהם. בשטחים אלה נכללים שמורות טבע, גנים לאומיים ויערות. ואכן, בפרק השטחים המוגנים כוללות הוראות התכנון גם קריאה לשמר את המערכות האקולוגיות והמגוון הביולוגי, את בתי הגידול, הצומח והחי שבהן, לרבות הקישוריות ביניהן, להגן על ערכי התרבות והמורשת, ובאלה עתיקות ואתרים בעלי חשיבות היסטורית או אדריכלית.

בפרק השטחים המוגנים מוזכרת הדרישה לחשוף ולהנגיש את השטחים המוגנים לציבור ולרווחתו, למטרות חינוך, מחקר ומדע, מורשת ותרבות, פנאי, תיור וטיול, תוך שמירה על ערכיהם האקולוגיים, הנופיים והתרבותיים. ההתייחסות הרחבה בתוכנית לשילוב בין נופים ייחודיים, טבעיים ותרבותיים, מרקמים כפריים ונכסי מורשת, מדגישה נושא נוסף שזוכה בשנים האחרונות להתייחסות רחבה: הכרה בחשיבות שיש לתת לשירותים שמספקות מערכות אקולוגיות, הערכתם ומדידת חשיבותם, ובלשון החוקרים – "שירותי מערכת אקולוגית". ההגדרה והאפיון של תופעה זו מלמדים גם הם על התפיסה המכלולית התופסת תאוצה, ועל ההכרה בחשיבותם של נופים המשלבים בין טבע לתרבות, בין שטח פתוח לנוף כפרי.

שירותי מערכת אקולוגית

בשנות השבעים של המאה ה־20, לנוכח היעדר התייחסות ראויה מצד קובעי מדיניות התכנון לתלות המשמעותית המתקיימת בין החברה לבין משאבי הסביבה, בין צורכי הפיתוח לבין הרצון לשמור על משאבים אלה, קודם המונח "שירותי המערכת האקולוגית" (שמ"א, ecosystem services). המונח מתייחס לצורך בתיאור, באפיון ובמדידה של השירותים שהאדם מקבל באופן ישיר מהסביבה שבה הוא חי ופועל. שירותים אלה מתחלקים לארבעה סוגים עיקריים: שירותי אספקה (provisioning services); שירותי ויסות (regulating services); שירותי תמיכה (supporting services); שירותי תרבות (cultural services). ההגדרה דחפה למחקר נרחב ולחיפוש אחרי שיטות וכלים להערכה של ארבעת סוגי השירותים. השיטות והכלים נועדו לקדם מדיניות לניהול יעיל של המערכות האקולוגיות; מדיניות שמקפידה על שמירת הסביבה ומשאביה, הטבעיים והתרבותיים, אך גם מכירה בצורכי הפיתוח. העיסוק הנרחב בשירותי המערכות האקולוגיות הוביל להצגתו של הפרויקט הבין־לאומי "הערכת המילניום, 2005" (Millennium Assesment, 2005) ולפרסומו המדעי באותה שנה (Assessment Ecosystems and human well-being Synthesis, 2005). הפרויקט הכיר בשירותי המערכת האקולוגית כשיקול עיקרי להערכות אקולוגיות־חברתיות ותרבותיות שאנו מקבלים בבואנו לקדם מדיניות סביבתית, כזו שמתייחסת לסביבה כאל מכלול של נוף, טבע ותרבות (Hirons et al, 2016).

ניתן לאמוד (assess) שירותי מערכת אקולוגית בדרכים שונות. אחדות מהן מתבססות על כלי מדידה כמותיים הלקוחים ממדעי החברה והסביבה (Pissourios, 2013). במדידה נכללים מדדים אובייקטיביים דוגמת מספר הפריטים ההיסטוריים במרחב הנבדק ותפרוסתם, הגודל הסטטוטורי שנקבע עבור השטח המוגן, שיעור קיבוע הפחמן לאור שטחי היער או מספר המינים המתקיימים בסביבת היער ועוד. למדדים האובייקטיביים מצטרפים מדדים סובייקטיביים, ובהם תחושת מקום, יחס למקום, תרומת רכיבי הנוף והתרבות להזדהות עם המקום או להגדרת הזהות של הקהילה השוהה במקום ועוד. בתהליך ההערכה של שירותי מערכת מובאים בחשבון לא פעם שיקולים כלכליים, מינהלתיים וחברתיים. למשל: חוסנן הכלכלי של רשויות ויכולתן

לדאוג לתקינות השירותים האקולוגיים במרחב מסוים, ההשקעה הנדרשת בשימורם, הפוטנציאל ליישום, לפיתוח ולפיקוח על השירות ועוד. הייחוד של כלל המדדים הוא באפשרות למדוד אותם ולנהלם (Lopez Sanchez et al, 2020).

בישראל אומצה גישת שירותי המערכת האקולוגית בשנת 2018, במסגרת התוכנית הלאומית להערכת מצב הטבע בישראל. דוח שכותרתו **מערכות אקולוגיות ורווחת האדם: הערכה לאומית** (המאר"ג) קבע כמה הגדרות יסוד ותרגם אותן לשפה מקצועית אחידה. כך למשל, בהגדרה של שירותי תרבות נאמר שאלה הם תהליכים ורכיבים במערכות אקולוגיות (הסביבה, משאביה, המגוון הביולוגי והנוף) שנועדו להעשרת חיי האדם (אורנשטיין ויצחקי, 2018, 3). בהגדרה זו, התועלות של שירותי תרבות מסווגות לשלוש קבוצות: **תועלות פיזיות (המייצגות פעילות פיזית)** – פעילויות נופש ופנאי דוגמת טיולים, שיט, תיירות, ספורט; **תועלות אינטלקטואליות** – מחקר, חינוך; **תועלות מופשטות** – צפייה והתבוננות, אסתטיקה, חוויה והנאה מנופים יפים, השראה רוחנית, דתית, יצירתית, תרבותית, מורשת, זהות, תחושת שייכות למקום, ערך של הקיים/המוחשי (existentece value) וערך של מהות (intrinsic value).

בניגוד לסקירה הנרחבת של שירותי ויסות ואספקה של המערכת האקולוגית, שירותי תרבות לא זכו לפירוט רב בספרות המדעית. את תשומת הלב המוגבלת ניתן לייחס למורכבות המובנית שבהערכת תועלות לא מוחשיות הקשורות לערכים אסתטיים, תרבותיים, חינוכיים וחווייתיים. עם זאת, היקף המאמרים בנושא זה הולך ומתרחב בשנים האחרונות, ועימו ההבנה שסביבה היא מערכת מורכבת הכוללת גם רכיבים טבעיים וגם רכיבים תרבותיים (Cheng et al, 2019; Lopez Sanchez et al, 2020; Nowak-Olejnik et al, 2022; Sowińska-Świerkosz, 2017).

הערכת נוף ככלי תכנון

נופי תרבות, שזכו להכרה ולרישום בגלל ערכיהם התרבותיים והאקולוגיים (UNESCO, 1992), הם לא רק אזורים מבודדים הראויים להגנה, אלא מרחבים מתפתחים ויצרניים. בהגדרה זו נכללים נופים כפריים, המרקמים הבנויים והשטחים החקלאיים. מצב זה מייצר לא פעם קונפליקט, וכדי לפתור אותו נדרשים פתרונות תכנון המבטאים איזון בין הקריאות לשמור על הנוף ועל ערכיו לבין צורכי הפיתוח. כדי לקדם תהליך תכנון כזה נדרשים שלבים אחדים, והמרכזי שבהם הוא הערכת הנוף על מגוון רכיביו ומאפייניו. כלי זה נועד לסייע, בין השאר, במיון ובהגדרה של טיפוסים ויחידות נוף, הערכים שהנוף מייצג ומאפייניו הייחודיים, אלה המבדילים אותו מנופים אחרים. תוצאות הערכת הנוף מלמדות על התפתחות הנוף לאור המצב הכלכלי, החברתי והסביבתי. הן עשויות להבליט את ייחודיותו, להדגיש את ההבדלים בין האזורים השונים, ובכך לחזק את הדרישה לשימורם (Swanwick et al, 2002).

הערכת נוף היא כיום כלי לקידום אסטרטגיות והנחיות ליישום מדיניות שימושי קרקע, ולקביעה של יעדיה כך שבתהליך הפיתוח תמוזער הפגיעה בערכיה (Munoz, 2016). בספרד, למשל, הערכת נוף מחויבת בחוק. ככזו היא משמשת כלי לתכנון ולניהול הנוף, ונחשבת משום כך למכשיר השימושי ביותר ביישום מדיניות לשימור הנוף ולפיתוחו בלי לפגוע בערכיו. על פי מדיניות זו נכתבות בספרד תוכניות ברמה הארצית, המחוזית והמקומית (Nogue & Sala, 2006). על פי הגישה המקובלת ברבות ממערכות התכנון, הערכת הנוף מתבצעת בשלושה שלבים עיקריים:

1. הצגה של קריטריונים למיון רכיבי הנוף: מאפיינים טבעיים – גאומורפולוגיה, גאולוגיה, קרקע, מים, אקלים, החי והצומח, ולצידם מאפיינים תרבותיים – מרקמים בנויים, תשתיות, שימושי קרקע (חקלאות, מרעה, פנאי ועוד).
2. תיחום יחידת הנוף, הצגת רכיבי הנוף ואפיונם.
3. ניתוח ומדידה של רכיבי הנוף ביחס למרכיבים האחרים, הבולטות של כל רכיב, הדומיננטיות שלו, הפריסה והמופע שלו במרחב (Farina, 1997; Forman & Godron 1986; Naveh & Lieberman, 1990; Zee & Zonneveld, 2001).

קריטריונים להערכת נוף

כלים להערכת נוף הם חלק מתחום מחקר שמתפתח בשנים האחרונות בקרב חוקרים ומומחים מתחומי הסביבה, התכנון ועיצוב המרחב. להתפתחות זו אחראית במידה רבה אמנת הנוף (Treaty No. 176) שפרסמה מועצת אירופה (Council of Europe Landscape Convention, 2000) ואומצה על ידי ארבעים מדינות. האמנה עוסקת בקידום ההגנה, הניהול והתכנון של נופים, וכן ביצירת שיתוף פעולה בין־לאומי בסוגיות נוף. האמנה נשענת על גישה נופית הוליסטית, המכירה במכלול הנופים כזכאים לאפיון, לתכנון, לניהול ולהגנה, אין מדובר רק בנופים הנחשבים יוצאי דופן בזכות רכיביהם הפיזיים, התפתחותם, האירועים ההיסטוריים שנקשרו בהם, עיצובם וערכיהם התרבותיים, אלא גם בנופים יום־יומיים: תשתיות, מתקנים חקלאיים, מרקמים כפריים, שדות ומטעים.

מחקר משנת 2019 (קסרטו, 2019) בחן את אמנת אירופה ואת מידת התאמתה למרחב הישראלי. המחקר סקר מקרים שונים שנשענו על כללי אמנת הנוף האירופית לנוף ונכללו ברשימת נופי התרבות של אירופה. הניתוח הציג 71 מאפיינים ומיין אותם לחמש קטגוריות, שנשענו על ההגדרה לנופי תרבות שקבעה בשנת 1992 הוועדה למורשת עולמית שבחסות אונסקו. הקטגוריות המרכזיות הן (1) נוף שנבחן לאור רכיביו, הטבעיים והתרבותיים; (2) נוף שנבחן לאור קריטריונים לא מוחשיים; (3) נוף שנבחן לאור קריטריונים עיצוביים; (4) נוף שנבחן לאור ערכיו התרבותיים;(5) נוף שנבחן לאור מעמדו (ראו לוח 1 בעמוד הבא). ממצאי המחקר הצביעו על מגוון רחב של קריטריונים התואמים את הנוף הישראלי. אחדים מהקריטריונים מוכרים ממחקרים

לוח 1. קריטריונים להערכת נוף, מתוך מקרי המבחן הנשענים על כללי האמנה האירופית לנוף

רכיבי נוף		קריטריונים לא מוחשיים	קריטריונים עיצוביים	ערכי תרבות	מעמד הנוף
תרבותיים	טבעיים				
אתרים היסטוריים	אקלים ומזג אוויר	איזון בין רכיבים	איכות	אקולוגי	זכאי לשימור
בעלות על הקרקע	גובה מעל פני הים	בולטות	דומיננטיות חזותית	היסטורי/תרבותי	כולל תכונות יוצאות מן הכלל
גודל והרכב	גאולוגיה	דרגת טבעיות	דרכי נוף	חברתי	מייצג תמורות או מגמות
הרכב אוכלוסייה	גאומורפולוגיה	הפרעות	חשיפה ומבנה חזותי	חזותי	משאב עיצובי
חלוקת השטח	הידרולוגיה	הקשרים	מידת התיחום	כלכלי	משאב טבעי
מבנה הנכס	חי וצומח אנדמי	זיכרונות	ניגודיות חזותית	פנאי, הנאה	נוף אינטגרטיבי
סוגי יישוב	ליתולוגיה (הרכב)	ייחודיות	נצפות	רלוונטיות היסטורית	
שימושי קרקע	סחיפה	ייצוג	נקודות תצפית		
תכסית	פנות/כיוון הנוף	מגוון	חוסר רציפות		
תשתיות	צומח קרבה לים קרקע שיפוע תבליט	מורכבות מידת הפראות ממד היסטורי מפעיל חושים מרקם מעורר אסוציאציות מתאר נדירות ניחוח צבע צלילים קוהרנטיות שלמות תבנית וסדר תופעה חולפת בזמן תחושת מקום	קנה מידה חזותי מייצג תמונה היסטורית		

בתחומים סביבתיים דוגמת גאומורפולוגיה, אקלים, שימושי קרקע וסוגי קרקע. אחרים מוכרים פחות, ובהם מידת הנראות, אסוציאציות נלוות לנוף, זיכרונות, חי וצומח אנדמי, מידת הפראות ועוד. לאלה מצטרפים קריטריונים שהם תוצר של תפיסות עולם סביבתיות שהתפתחו בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־20 וזכו להדגשה במאה ה־21, ובהן קיימות (sustainability) ושמירת משאבים סביבתיים ותרבותיים גם עבור הדורות הבאים.

נופי תרבות בישראל והניסיונות להגדרתם

בשנים האחרונות יותר ויותר מדינות מכירות בחשיבות המפגש בין הסביבה הטבעית לסביבה התרבותית, ובתהליך התכנון הן נמנעות מההפרדה בין המשאבים הטבעיים לבין נכסי התרבות. מדינות אלה מתבססות על ההבנה שהשילוב בין המשאבים הוא שמייחד את הנוף. גישה זו משתקפת גם בספר Cultural landscapes of Israel, שיצא לאור בינואר 2024. הספר הוא בחלקו תרגום של הספר בעברית שהתפרסם בשנת 2010, "נופי תרבות בישראל" (שר שלום ואח', 2010), אך הוא אינו מסתפק בכך. הוא מתייחד בפנייה לרשויות התכנון והמינהל בישראל לגבש כלים ברורים להערכת הנופים במרחב הישראלי, ועל ידי כך לאזן בין כיווני התפתחותם בעתיד לבין השמירה על ייחודם וערכיותם (Sar Shalom et al, 2024).

את המידע בשני הספרים לא ניתן להפריד מהגדרות שזכו לפרסום נרחב במסמכים בין־לאומיים, וגם לא מהוראות תכנון שהתפרסמו במהלך השנים בתוכניות מתאר ארציות בישראל. הפרסומים הרבים משקפים את השינוי שחל בהתייחסות הרשויות ומערכות התכנון למכלולים המייצגים נופי תרבות בשטחים פתוחים כפריים וחקלאיים, ובלשון מאמר זה – נוף תרבות כפרי־פתוח. ייחודו של נוף זה הוא בריבוי רכיביו: מרחבים שהוגדרו בתוכניות המתאר שטחים פתוחים למטרות נופש, נופי טבע מוגנים (שמורות טבע), מרקמים בנויים כפריים ושטחי העיבוד החקלאיים המצורפים להם, ונכסי מורשת תרבות, מונומנטליים ויום־יומיים, המשובצים גם במרקמים הבנויים וגם בשטחים הפתוחים. ריבוי הרכיבים וההתייחסויות מצביע על ההבנה כי כדי לנהל נוף זה, לפתחו אך בה בעת לדאוג לשימור ייחודו, נדרש להקדים שני עניינים: (1) לחשוף את מאפייני הנוף ורכיביו, את הגורמים המעורבים בעיצובו, את שימושיו ואת התהליכים הסביבתיים, ההיסטוריים, הכלכליים והחברתיים שהתרחשו בו בעבר ומתרחשים גם היום; (2) להציג קריטריונים ניתנים למדידה כדי לזהות את חשיבותכל מאפיין, רכיב וגורם, ואת חלקם בהגדרת ייחודו של המכלול כולו (Harrington, 2004; Turner, 2018; Wilkinson, 2003). במאמר הנוכחי יוצג שלב ההצגה של הקריטריונים לבחינת מכלול נוף תרבות כפרי־פתוח.

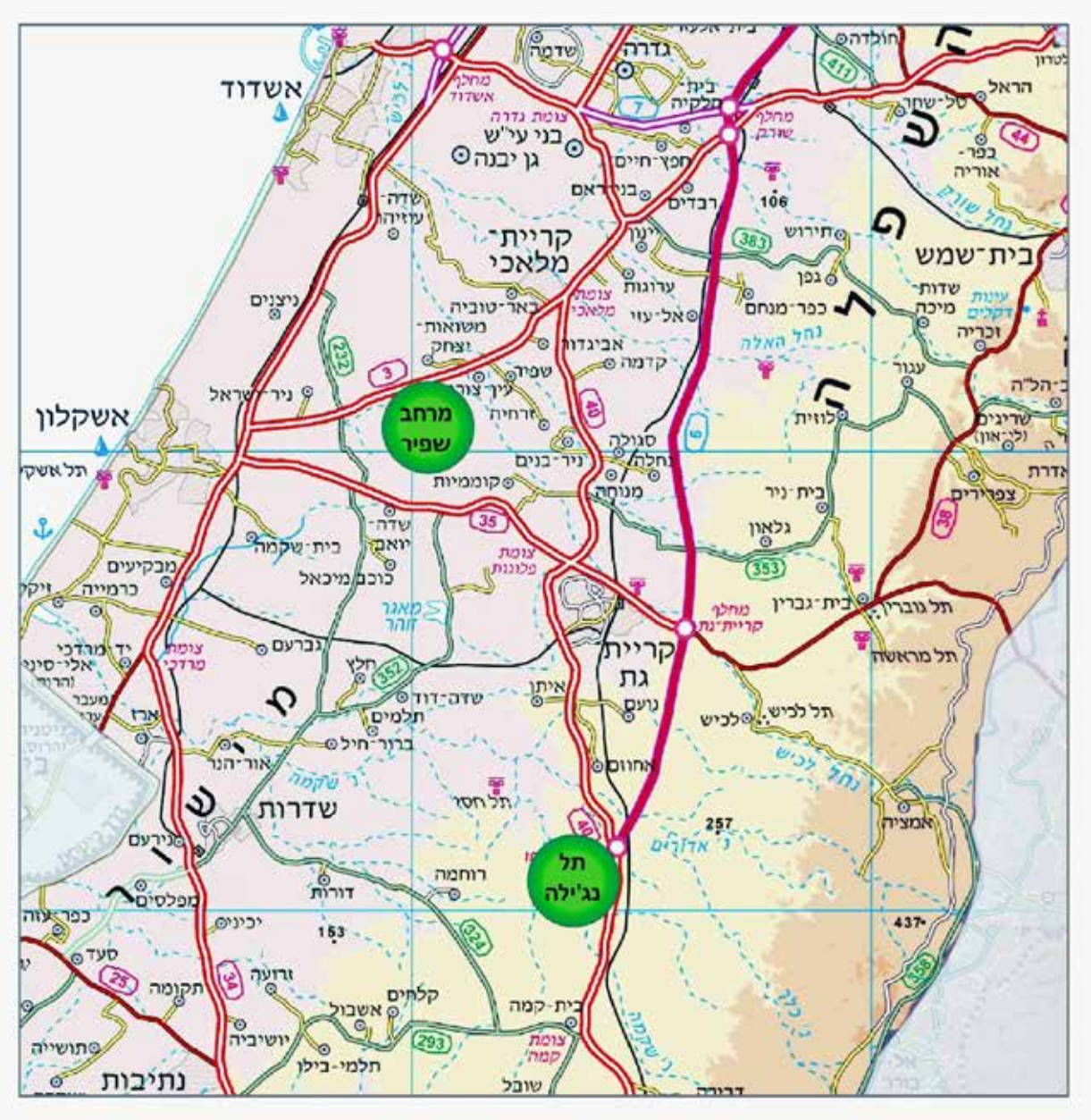

איור 1. תיחום שני המרחבים הנבחרים. מקור: מפ"י

› מטרת המחקר, השאלות והאמצעים לבחינתן

מאמר זה מטרתו להציג כלי המבוסס על בחינה והערכה של קריטריונים נופיים ותרבותיים למרחב המייצג מכלול מורשת של נוף תרבות כפרי־פתוח. הכלי נועד לתת מענה לצורך באפיון נופים שמתקיים בהם מפגש בין ערכי טבע לערכי תרבות, כדי לקדם בהם תכנון שיתבסס על איזון בין צורכי הפיתוח לבין הרצון לשמר את ייחודם של נופים אלה. הבחינה וההערכה מעלות שתי שאלות. האחת: מה הם הקריטריונים לבחינה של יחידת נוף המייצגת מכלול נוף תרבות, ובמקרה של המחקר הנוכחי, נוף כפרי־פתוח? השנייה: כיצד ניתן למדוד את עוצמתו של כל קריטריון במרחב הנבחר, ואת חלקו וחשיבותו ביחס לקריטריונים האחרים?

מענה לשתי שאלות אלה יכול לעודד רשויות להישען על כלי מדידה שכזה, ובאמצעותו לנהל מרחבי נוף המייצגים מפגש בין נוף כפרי, המרקמים הבנויים, השדות, המטעים ונכסי התרבות המשובצים בהם, לבין שטחים פתוחים.

כפי שצוין לעיל, כדי לבחון את יעילותו של הכלי, ובאמצעותו לענות על שתי השאלות, נבחרו שני מרחבים. האחד הוא מרחב שפיר, הממוקם במועצה האזורית שפיר באזור מישור החוף הדרומי, וגבולותיו הם יער כרמון, קיבוץ נגבה וכביש 3. האחר הוא מרחב תל נג'ילה והסביבה הקרובה, הממוקם בצפון־מערב הנגב, בקרבת שמורת פורה (איור 1).

> תל נג'ילה ומרחב שפיר: המאפיינים, הקריטריונים ומדידתם

הקריטריונים, האפיון והמדידה

אפיון שני מכלולי נוף התרבות הכפרי־פתוח, תל נג'ילה ומרחב שפיר, נשען על מחקר לתואר שני של דפנה קסרטו בהנחיית פרופ' עמית־כהן (2019), ועל מחקר לדוקטורט המתבצע בימים אלה ובו שותפות השתיים. המחקר המורחב נשען על קריטריונים נוספים לבחינת נוף תרבות שהציגו לופז סנצ'ס ואח' (Lopez Sanchez et al, 2020). החוקרים התמקדו במרחב מורשת המייצג נוף תרבות שנפגשים בו נופים כפריים (המרקמים הבנויים והשטחים החקלאיים) עם מרחבים פתוחים הכוללים נופי טבע מוגנים, יערות וגנים. חלקו של כל קריטריון במכלול כולו ועוצמתו ביחס לקריטריונים האחרים נבחנים במאמר באמצעות תוכנת ממ"ג (מערכות מידע גאוגרפיות, G.I.S). תוכנה זו הוכחה כיעילה, וכבעלת פוטנציאל רב לשמש כלי להערכה של רכיבי נוף – הן הטבעיים הן התרבותיים, המרקמים הבנויים, השטחים המעובדים ונכסי המורשת הבנויים ופזורים במרקמים הבנויים ובנוף הפתוח. הערכה זו יכולה להקל את ניהול המכלול כולו: הפעלת שיקולי העדפה בדבר רכיבים הזכאים לשימור מחמיר ואלה הזכאים לשימור חלקי, תכנון שיאזן בין צורכי הפיתוח של המכלול ורכיביו השונים לבין שמירה על ייחודו ועוד.

בחינת שני הנופים נעשתה בארבעה שלבים:

1. תיחום יחידות הנוף באמצעות אזור חיץ במתאר מעגלי בקוטר של ארבעה קילומטרים, המהווים כ־12,5 קמ"ר. בהגדרת נופי תרבות יש לאזור החיץ תפקיד כפול: להפריד בין אזור הליבה, המוכרז לשימור לבין אזור מעבר, שבו מתקיימות פעילויות לשימור, ולהגן על אזור הליבה מאיומים. בקביעת אזורי חיץ נעזרים בתשתיות, בגבולות טבעיים כמו נחל ויער, נצפות של אזור הליבה ועוד.
2. איסוף מידע רלוונטי לאיתור רכיבים טבעיים של הנוף. לשם כך נעשה שימוש במפות גאולוגיות, טופוגרפיות, מודל גבהים וקרקעות. כיסוי הקרקע פוענח באמצעות ניתוח תצלומי אורתופוטו מהשנים 2003 ו־2022. המידע אודות מתקנים במקום, נוכחות של שירותי חינוך ותיירות הפרעות ויזואליות התקבל בעקבות סקר שדה.
3. בחירת הקריטריונים לניתוח שתי יחידות הנוף (לוח 2).
4. ניתוח שתי היחידות והשוואה ביניהן.

לוח 2. קריטריונים לניתוח שתי יחידות הנוף, שנבחרו מתוך מחקרם של לופז סנצ'ז ואח', 2020 (Lopez Sanchez et al, 2020) [2]

קטגוריה	קריטריון	הסבר
מבנה הנוף	מגוון תצורות נוף גופי מים	אפיון צורות התבליט אפיון תפרוסת גופי המים
שימושי קרקע	תכסית (landcover) תכסית צמחייה טבעית נוכחות מתקנים ו/או תשתיות	תיאור וכימות סוגי הכיסוי של פני הקרקע תיאור וכימות הכיסוי של פני הקרקע בצמחייה טבעית[3] אפיון וכימות מתקנים ו/או תשתיות
היסטורי־מורשת	נוכחות ומגוון של רכיבים היסטוריים מוגנים/לא מוגנים	אפיון וכימות של רכיבים היסטוריים
חזות	נוכחות רכיבי נוף שמפריעים בנקודות תצפית	מיפוי תפרוסת רכיבי נוף המפריעים בנקודות תצפית
מיקום	המרחק בין יחידת הנוף לבין יישובים סמוכים[4] מרחק הליכה מנקודת ההגעה, החניון, למוקדי העניין ביחידת הנוף	מדידת המרחק ומיפוי התפרוסת בין יחידת הנוף לבין יישובים במרחק של חמישה קילומטרים ובמרחק של 20 קילומטרים סמוכים

[2] נעיר, קריטריונים אלה נשענו על מבחן נוסף לבדיקת מידת המגוון של כלל הקריטריונים בכל מרחב נבחר. המגוון התייחס לתצורות הנוף ולשימושי הקרקע, והמדד נקרא "מדד שאנון" (Shannon index). במאמר הנוכחי לא הרחבנו בנושא זה.

[3] קיימת הפרדה בין תכסית אנתרופוגנית לבין תכסית טבעית. המטרה היא למדוד מה שיעור השטח המכוסה בתכסית שאינה שטח בנוי או שנועדה לשימוש חקלאי (naturalness), למשל שטח בור, יער, רצועת נחל.

[4] הכוונה בקריטריון הזה היא לרמוז על מידת ה־remoteness – המרחק ממרכזי האוכלוסייה עיקריים. במקרה שלנו, ברדיוס של חמישה קילומטרים מיחידת תל נג'ילה יש שלושה יישובים בלבד, ואילו ברדיוס של חמישה קילומטרים משפיר יש כעשרים יישובים.

איור 2.1. מבט אל תל נג'ילה וסביבתו. צילום: דפנה קסרטו, 2022

מרחב תל נג'ילה: רכיבי הנוף, הנכסים, הערכים והמדידה

ככלל, תל הוא גבעה מלאכותית המורכבת ממפלסים של שרידי יישובים, מבנים ותשתיות, ושכבות של משקעים אנתרופוגניים (משקעים שהם תוצאה של פעילות האדם במרחב). התילים מתאפיינים בשינויים רבים בשימושי הקרקע (Orengo et al, 2020; Sofaer et al, 2020). בחפירות ארכיאולוגיות מתגלים, בין השאר, מבנים אדריכליים, חפצי יום־יום, לבני בוץ, שברי חרסית, פסולת ועוד, והם מסייעים בחשיפת אורחות חיים, תהליכי התיישבות, סגנונות בנייה, התפתחות טכנולוגית, שיטות הגנה, תפיסות עולם ואמונות ועוד (Hritz et al, 2020).

תל נג'ילה הוא אתר ארכיאולוגי הנמצא במישור פלשת, וממוקם בגדה המערבית של נחל שקמה, במפגש עם נחל פורה. הסביבה מתאפיינת בגבעות מתונות בגובה 180–220 מטרים מעל פני הים, ובשטחים פתוחים וחקלאיים נרחבים. כמות המשקעים הממוצעת השנתית נעה בין 300 מ״מ ל־400 מ"מ. התל עצמו מתנשא לגובה 210 מטרים, ופסגתו רחבה ושטוחה, דמוית מלבן. חפירות ארכיאולוגיות בתל חשפו שרידי מבנים, תנורים, חומות, מגדל, שרידי יישוב, מתקנים חפירות ארכיאולוגיות בתל נג'ילה חשפו שרידי מבנים, תנורים, חומות, מגדל, כתובות, קברים וחרסים.

מרחב תל נג'ילה שוכן באזור המעבר שבין גבעות הקִרטון שבשפלה הנמוכה במערב, לבין אזור בתרונות רוחמה במזרח. המרחב מתאפיין בתבליט גלי, ובמעבר הדרגתי מהמדרונות לעמקים של הנחלים שקמה ופורה. נחלים אלה מבתרים וחושפים במקומות מסוימים את סלע הקרטון, אשר מכוסה בקרקעות סיין־חרסיתיות. באזור משתרעות קרקעות חומות כהות בעלות תכונות של קרקעות גרומוסול (קרקע במרקם חרסיתי), ואכן, בחלקן נראים סימני סחיפה. בעמקי הנחלים התפתחו סוגים שונים

איור 2.2. שרידי מסילת הרכבת הגשר מתקופת מלחמת העולם הראשונה. צילום: דפנה קסרטו, 2022

של קרקעות אלוביאליות סייניות (קרקעות שנוצרו עקב הסעה והשקעה של חלקיקים באמצעות זרימת מים). שימוש הקרקע העיקרי הוא חקלאות, בעיקר שדות חיטה, קטניות ומספוא ללא השקיה מלאכותית, לצד שטחי יער אורנים, חלקם עם סימני שריפה במדרונות. הצמחייה הבולטת היא קנה וצומח נחלים, בגדות הנחלים שקמה ופורה, כלניות בשלל צבעים הצומחות בחורף, וצמחייה ים־תיכונית: עירית גדולה, וינקה עשבונית, קדד פר גדול וקדד פיינברון, עצי אורן, שקמה ורימון. צבעי הצמחייה בשלבי הגידול השונים מעניקים לנוף גוני צהוב, חום וירוק, בהתאם לעונות השנה. במרחק קילומטר מדרום־מזרח לתל נג'ילה נבנה בנחל פורה סכר היוצר אגם עונתי ובו צמחיית קנה צפופה. הסכר תורם להתפתחות בית גידול לח, וכן להיווצרות

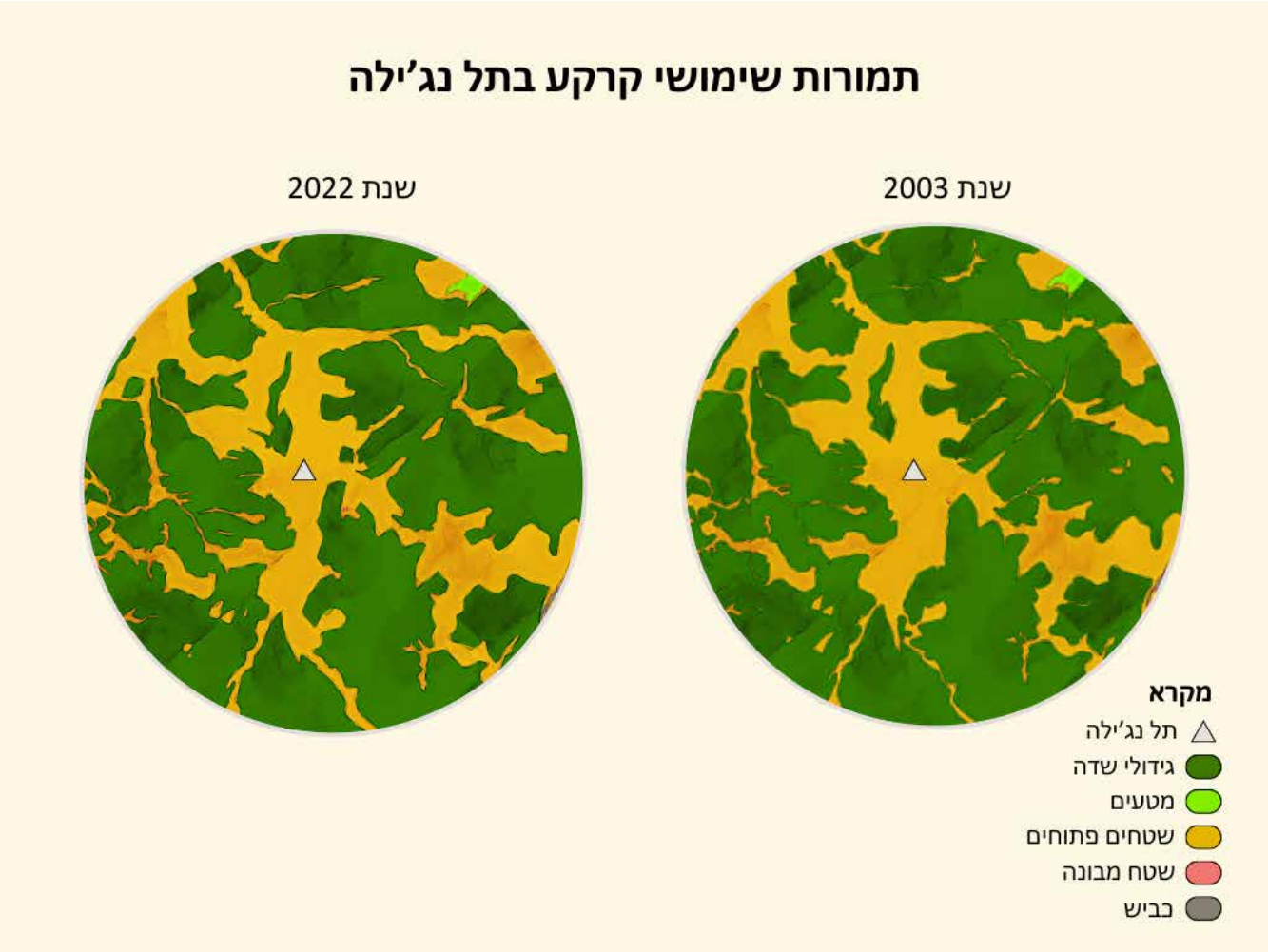

איור 3. תמורות בשימושי קרקע בשנים 2003–2022. מקור: דפנה קסרטו, 2023, מתוך סקר קרקע המתבצע במסגרת כתיבת תזה לדוקטורט

קרקעות הידרומורפיות למחצה המתאפיינות ברטיבות גבוהה לתקופות קצרות או מתמשכות, ואז מתפתחים בחתך הקרקע תנאים אנאירוביים.

ביחידת נוף זו בולטים שני שבילי טיול מרכזיים מוסדרים. פיתוח האתר הוא פרי שיתוף פעולה של כמה גופים: רשות נחל שקמה, רשות הטבע והגנים, והקרן לשמירת שטחים פתוחים של רשות מקרקעי ישראל. בשטח מוצבים שלטים המסמנים את גבולות שמורת הטבע, מכוונים את ההולכים בה ומיידעים על היותה חלק מ"שביל ישראל" ומדרך "סובב מאגר פורה", וכן שלטי הסברה בעברית, בערבית ובאנגלית על רכיבי הנוף: הצומח, החי, השתנות הנוף בהתאם לעונות השנה, אופי החקלאות המקומית ומחזורי זריעה. בולט בחסרונו שלט הסברה על תל נג'ילה עצמו, הממצאים הארכיאולוגיים שנחשפו בו או חשיבותו מבחינה מקומית ואזורית. שבילים אחדים מאפשרים טיפוס רגלי בתל. לצד השבילים המוסדרים נצפתה תופעה מוכרת ברחבי הארץ – רכיבה בטרקטורונים וברכבי שטח וכניסה לשטחים לא מסומנים. בחורשת קק"ל הסמוכה לתל מוצבים ספסלים, ובחניון בכניסה לשמורת פורה פועל בעשור האחרון דוכן מזון נייד, "השמורה 215", המציע שירותי מזון ורענון למבלים בחיק הטבע. העסק הוא יוזמה פרטית מוסדרת מול מנהלת נחל שקמה, הגוף האחראי ליישום תוכנית האב לשימור השטחים במרחב נחל שקמה. הקהל מגוון והוא מורכב מאנשי צבא, נהגי משאיות ומטיילים – בעיקר בימי פסטיבל "דרום אדום" – ונוסעים בדרכם לאילת. בעונת החורף קטן מספר המבקרים בשמורה ובתל, ועיקר הפעילות בו מתרכזת בסופי השבוע.

ניתוח צילום אורתופוטו משנת 2022 מצביע על שימוש חקלאי

נרחב במרחב. 66% מהשטח הם שטחים מעובדים של גידולי שדה, ופחות מ־1% מטעים. שיעור שטחי הצמחייה הטבעית הוא כ־33%, ושיעור השטחים המבונים והתשתיות הוא פחות מ־1%. השוואה של הרכב והיקף שימושי הקרקע בין שנת 2003 לשנת 2022 מגלה כי למעט התרחבות קטנה של שטחים מעובדים של גידולי שדה (2%), לא חל שינוי בהרכב שימושי הקרקע (איור 3).

הסבר מרכזי ליציבות בהרכב ובהיקף שימושי קרקע ביחידת הנוף תל נג'ילה, לשבילים המסודרים ולשלטים הרבים, וכך גם לפעילות התיירות המפותחת (ביקור וטיול בשטחים הפתוחים, נופש והנאה משירותי מזון מגוונים), הוא ההקפדה ארוכת השנים על התכנון באזור זה. ואכן, בתוכניות מתאר ארציות, מחוזיות ומקומיות האזור נתפס מוטה שימור. בולטת בתוכניות אלה תמ"מ פארק שקמה 43-14-4 (2012). תוכנית זו נועדה לשמש מסגרת תכנון לפארק שקמה כמרחב הכולל שטחים פתוחים ורציפים, תוך כדי שמירה על ערכי הטבע, הנוף, החקלאות והתרבות. כל אלה כדי ליצור תחושת מרחב, רווחה ועניין, וכן לאפשר לתושבי היישובים הסמוכים לפארק הנאה כלכלית ותיירותית. הציר המקשר בין כל רכיבי הנוף במרחב הוא נחל שקמה. כך, נוסף על סימון של שביל פארק שקמה מסומן גם תל נג'ילה. התל מסומן כאתר פתוח לביקור, אך פיתוחו מזערי כדי לא לפגוע בערכיו. בתוכנית משנת 2012 נכתב כי אלה הם "אתרי טיול, פנאי ונופש בשטח הפתוח, בחלקם באזורים בעלי רגישות נופית וסביבתית גבוהה, ומשום כך על הפיתוח בהם להיות מתון, מינימלי ומשתלב עם הסביבה ככל שניתן".

על פי התוכנית, תל נג'ילה הוא "תל ארכיאולוגי שנמצא ראוי לפיתוח כאתר ביקור לאחר היוועצות עם רשות הטבע והגנים ורשות העתיקות". נוסף על כך, התוכנית מגדירה אזורים רגישים לתכנון, ומסווגת אותם לארבע רמות שונות: אזור רמה 1 – שולי הפארק; אזור רמה 2 – נוף פארק פתוח; אזור רמה 3 – מעטפת הליבה השמורה (אזור החיץ); ואזור רמה 4 – ליבת השמורה. על אזור החיץ, המסומן ברמת רגישות תכנונית 3, נכתב: "מכלול לשימור נוף – שטח בעל ערכיות נופית סביבתית גבוהה, המאופיין בשטחים ערכיים בהיבט האקולוגי, נופי והתרבותי. שטח זה כולל תילים, בוסתנים, מצפורי נוף, שטחי יער, אתר פריחה, אתר מורשת ושטחי חקלאות פתוחים". כמו כן, אזור המעטפת של ליבת השמורה מיועד "לשימור כשטח פתוח משולב בעיבוד חקלאי, למעט פיתוח מוגבל ביותר" דוגמת מתקנים לפנאי ונופש, למרעה ולתשתיות מפורטות בתוכנית, ואף למבנים חקלאיים – לאחר היוועצות עם רשות הטבע והגנים ומשרד החקלאות ופיתוח הכפר.

באתרי מורשת התרבות שבקרבת תל נג'ילה עצמו נכללים שרידי סוללה של מסילת רכבת וגשר בנחל פורה, שבנה השלטון העות׳מני בתקופת מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1915–1917. המסילה נסללה על ידי הצבא העות׳מני כציר לוגיסטי להעברת אמצעי קיום ולחימה. שרידים אלו כוללים מסילת ברזל של הרכבת שחיברה בין דמשק לבין החלק המערבי של סיני. בתוך שטחה של ארץ ישראל היא מוכרת בשם ״המסילה המזרחית״, ומסלולה עבר בקו צפון-דרום מטול כרם ועד באר שבע, שם המשיכה מערבה לכיוון סיני (תחנת קוסיימה). ביחידת נוף זו מסלול הרכבת חיבר את התחנות א־תינה (היום תחנת רכבת קריית מלאכי־יואב) ותחנת תל שרע ליד נחל גרר. בחלק התחתון של הסוללה, בנקודת המפגש עם אפיק נחל פורה, חשוף קיר הגנה במצב בלוי. בגדה הצפונית של אפיק נחל פורה עומדים שני עמודי בסיס לקשת שחצתה את האפיק. ממול, בגדה הדרומית, שרד חלק מהקשת של הגשר. על השרידים נמצאו כתובות בשפה הערבית.

מבחינה חזותית מרחב תל נג'ילה מתאפיין בשדה ראייה פתוח ורחוק, בזכות העובדה שהשטחים החקלאיים אינם מתוחמים בגדרות, ברשתות או בשדרות של עצים. עם זאת, עמודי מתח גבוה ומתקן גז טבעי (תחנת הגפה שקמה), הממוקמים כ־500 מטרים בלבד ממוקדי העניין התיירותי והחווייתי, נתפסים כמפגע חזותי או כרכיב נוף הפוגם במאפייני המרחב הפתוח בתל. לצד אתר העתיקות מתקיימות תופעות טבע דוגמת מחשופי סלע קרטון מתצורת מרשה, ומחשופים של קרקעות אלוביאליות בסביבת הסוללה של מסילת הברזל והגשר העות'מני.

המיקום של מרחב תל נג'ילה נגיש. ניתן להיכנס אליו מכביש 6, מכיוון צפון לדרום, לבקר בשמורת פורה, לחנות או לסייר במרחב. שבילי העפר עבירים לרכב, הם מתוחזקים ותחומים בבולי עץ כתחליף לגדרות אבן או מתכת. במרחב מוצבים שלטי אזהרה מפני שיטפונות, ומעברים איריים באפיקי יובלי הנחלים מקילים את הנסיעה בשטח גם בימים גשומים. מרחקי הנסיעה מיישובים סמוכים קצרים יחסית, עשרים קילומטרים, והמרחק מהעיר הקרובה, קריית גת, הוא 15 קילומטרים בלבד.

מרחב שפיר: רכיבי הנוף, הנכסים, הערכים והמדידה

רכיבי הנוף ביחידת נוף כפרית זו כוללים שימושי קרקע מגוונים: שדות חקלאיים, שטחי יער ויישובים כפריים. במרחב משובצים כמה אתרים היסטוריים, ובולטים בהם המשלטים הקשורים לקרבות מלחמת העצמאות ולהקמת מדינת ישראל. כאלה הם משלט עיבדיס, שבו התנהל אחד הקרבות הקשים במלחמת העצמאות ב־7–12 ביולי 1948, וגבעת התאנים, שבה פעלה סוללת תותחנים. לאתרי מלחמת העצמאות נוספו במהלך השנים אתרי הנצחה. אחד המוכרים שבהם הוא "גבעת תום ותומר", לזכרם של 73 נספי אסון המסוקים, שהוא גם גן בוטני לצמחי ארץ ישראל. ביחידת נוף זו מצויים גם כמה נכסי מורשת תרבות המתעדים את תולדות ההתיישבות החקלאית באזור. עם אלה נמנה בית הסביל – בית באר מהתקופה העות'מנית, ששימש בעבר תחנת דרכים על הדרך מאשקלון צפונה. במתחם נותרו מבני מגורים, באר וחומת אבן כורכר.

מרחב שפיר נמצא במישור החוף הדרומי, כחמישה קילומטרים

איור 4.1. מרחב הנוף בדרך לגבעת תום ותומר. צילום: דפנה קסרטו, 2023

איור 4.2. יד לזכר חללי צה"ל שנפלו באסון המסוקים. צילום: דפנה קסרטו, 2023

מדרום־מערב לקריית מלאכי. הוא משתרע ממזרח לכביש 3, נופו גלי, והמרחקים בין יישוביו – מושבים, קיבוצים והעיר קריית מלאכי – קצרים. על פי תמ"א 35, מרבית השטח ביחידת נוף זו מוגדר "מכלול נופי", החצוי על ידי מסדרון אקולוגי. הנוף מורכב מרכסי כורכר המבותרים על ידי ואדיות. על פי מדד שאנון, מגוון תצורות הנוף עמד על 1.7. הקרקעות המשתרעות באזור הן פרה רנדזינה, חוסמס, וקרקעות כהות גרומוסוליות. המרקם הכפרי של מרחב שפיר מאופיין בכיסוי מרבי של שטחים מעובדים על ידי מטעים (38%) וגידולי שדה (36%). שטחי הצמחייה הטבעית או היער מהווים כ־15% מהמרחב, והשטחים המבונים, התשתיות ומאגר המים תופסים כ־10% מכלל השטח. השוואה של הרכב שימושי הקרקע בין שנת 2003 לשנת 2022 מצביעה על גידול רב יחסית בשטחים המעובדים לגידול מטעים (מ־19% לכ־38% מכלל השטח). התרחבות זו נעשתה על חשבון שטחי גידולי השדה, אשר הצטמצמו מ־58% ל־36% מכלל השטח. מגמה דומה ניכרת בגודל השטחים המבונים ושטחי מאגר מים, והם הכפילו את שטחם. לפי מדד שאנון, מידת המגוון של שימושי הקרקע עמדה על 1.3 בשנת 2022, ועל 1.1 בשנת 2003. ניתן להסביר תמורות אלו לאור מגמה כללית במדינת ישראל: גידול במשאבי המים המוקצים לפעילות החקלאית באמצעות טיפול במי שפכים, שימוש במים מותפלים, והקמת מאגרים חדשים. מצב זה מאפשר להגדיל את כמות הגידולים החקלאיים הצורכים כמויות גדולות של מים, שהביקוש להם והרווחיות שלהם גבוהים יותר. למעבר מגידולי שדה למטעים יש משמעות בנוף. נופם של שדות חקלאיים שונה מנופם של מטעי אבוקדו או מתחם חממות, ועבור החפצים בצפייה או בשהות בנוף פתוח, נוף מטעים באשר הוא מייצר חוויה שונה מזו שמייצר נוף שדות.

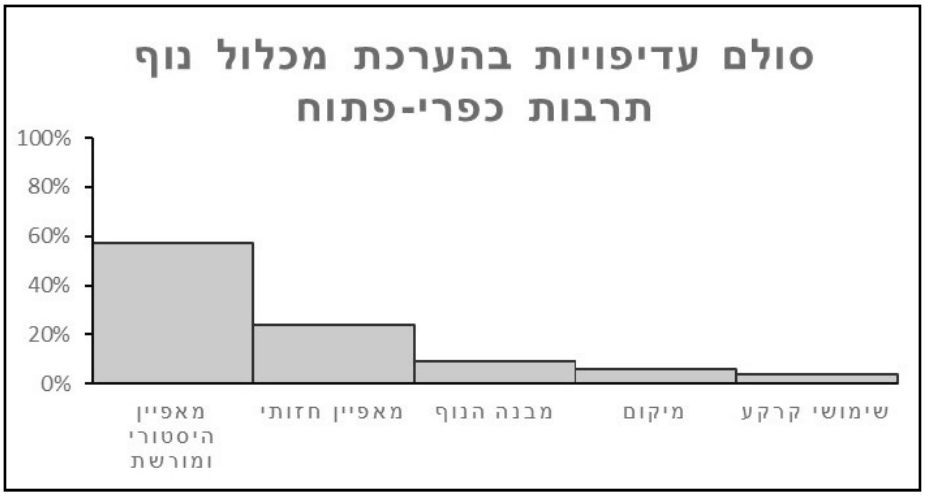

איור 5. מאפיינים של נוף כפרי פתוח על סמך מתודולוגיית "תהליך ניתוח היררכי"

> קריטריונים למדידת האטרקטיביות של יחידת נוף כפרית ויישומם במרחב תל נג'ילה ובמרחב שפיר

לבחינת האטרקטיביות של שני מרחבי הנוף נבחרו חמישה קריטריונים: מבנה הנוף, שימושי קרקע, היסטוריה ומורשת, חזות, ומיקום. קריטריונים אלה נבחרו באמצעות מתודולוגיה של "תהליך ניתוח היררכי" (analytic hierarchy process, AHP), המתאפיינת בהשוואה בין זוגות קריטריונים. כלומר בכל פעם נבדק זוג קריטריונים אחד, הקריטריונים מתחלפים, עד שנבדקים הקריטריונים כולם. על סמך מתודולוגיה זו נבחרו הקריטריונים, ועוצמתו של כל אחד מהם נמדדה בסולם ציונים 1 עד 9. איור 5 מציג את המתודולוגיה ואת תוצאותיה ביחס ליחידת נוף כפרי־פתוח באשר היא.

השוואה בין מאפייני הנוף מצביעה על החשיבות הגבוהה שיש למאפיין ההיסטוריה והמורשת (60%), שהביטוי שלו הוא אתרי מורשת תרבות; המאפיין החזותי, שביטויו במראה הפתוח, בגליות וברכות הנוף, זוכה למקום השני (24%). במקום השלישי ניצב מבנה הנוף (9%), המתייחס להימצאותם של רכיבי נוף טבעיים – גבעות, נחלים, מחשופי סלע מגוונים – המצביעים על ייחודה של יחידת הנוף ועל שונותה מאחרות. במקום הרביעי נמצא מאפיין המיקום (6%), המייצג את מידת הנגישות של האתר, המרחק שלו ממרכזי יישוב וזמן ההגעה אליו. המאפיין החמישי הוא שימושי קרקע (4%), והוא מתייחס למגוון השימושים ולסוגים השונים.

בחינה של מאפיינים אלה ביחס למרחבי הנוף שנבחרו למחקר הנוכחי, תל נג'ילה ושפיר, מצביעה על כך שבשני המרחבים ההיבט החזותי והנופי זוכים למעמד גבוה. הסבר לבולטות של המאפיינים הללו בשני המרחבים הוא הדמיון ביניהם. בשניהם הנוף מתייחד במגוון תצורות נוף, אך הן אינן מייצגות נוף אתגרי. זהו נוף גלי של גבעות ומרחבים פתוחים, ללא פסגות גבוהות, מצוקים או מקווי מים שוצפים. גם היבט ההיסטוריה והמורשת זוכה למעמד גבוה, אם כי נמוך מעט מהיבטי מבנה הנוף והחזות.

השוואה בין שני המרחבים מצביעה על כך שבשני האתרים זוכה במקום הראשון היבט היסטורי ומורשת, אם כי ההתייחסות אליו שונה: בתל נג'ילה מודגשים מגוון אתרי המורשת, אך גם הפיזור הרב שלהם במרחב. לכך מצטרפים קשיי הנגישות במרחב וההשלכות של קשיים אלה על ניהול המרחב ופיתוחו, בעיקר לצורכי תיירות. לעומת זאת, במרחב שפיר יש ריכוז של נכסי מורשת, מה שמאפשר ניהול יעיל יותר. הקישור בין מגוון אתרי המורשת, פיזורם במרחב וניהולם מסביר גם את מיקומו של היבט "המיקום" בשני המרחבים. במרחב שפיר ההתייחסות לחשיבותו גבוהה מזו שבמרחב תל נג'ילה. אשר להיבט שימושי קרקע, בשני המרחבים הוא אינו נתפס כקריטריון חשוב המשפיע על ייחודם. עם זאת, הוא נתפס כגורם שכדאי להתחשב בו בפיתוח תיירות – במיוחד במרחב שפיר. שם יש מקום לפיתוח פעילויות תיירות וחינוך בנושא החקלאיות המקומית וההיסטוריה הקשורה בהן.

> דיון

מאמר זה הוא חלק מדיון נרחב המתקיים במדינות רבות על מעמדם של נופי תרבות; נופים שמתקיים בהם מפגש בין היצירה התרבותית לבין הנופים הטבעיים. לדיון היבטים שונים, אך בולט בהם הניסיון למיין נופים אלה באמצעות הכרזה על קריטריונים שזכו להסכמה רחבה, שניתנים למדידה, ובכך מקילים את תכנון המרחבים ואת ניהולם היעיל; ניהול המתבסס על ההבנה שנדרש איזון בין צורכי הפיתוח המתבססים על משאביו של המרחב לבין הרצון לשמור על ערכי הנוף והתרבות המייחדים אותו, עבור דור ההווה ועבור הדורות הבאים.

מאמר זה מתמקד בסוג אחד של נוף תרבות – נוף שהוכרז

במוסדות התכנון הארציים והמחוזיים כנוף כפרי־פתוח. זהו נוף שמשאביו מתאימים לפעילות חקלאית, אך בה בעת הוא מתייחד במרחביו הפתוחים, בנופי טבע ייחודיים, ביערות ובשרידים היסטוריים המתעדים את תולדות ההתיישבות בו לאורך שנים. בישראל יש לנוף מסוג זה חשיבות כפולה. מצד אחד, בגלל שטחה המצומצם של המדינה, לחץ האוכלוסייה הגדלה על משאבי הקרקע והאצת תהליכי הפיתוח המתרחשים בה, נדרש לתחם מרחבים הנגישים לאוכלוסייה רחבה לצורכי פנאי ונופש. מצד אחר - תולדותיה, הדגש המושם בהן על התיישבות כפרית וחשיבות הפיתוח החקלאי, וכך גם ייחודה הנופי הטבעי – שהוא תוצר של היותה ארץ מעבר בין יבשות ואקלימים – כל אלה מדגישים את החשיבות שבשימור מאפייניהם הייחודיים של נופים אלה.

מטרת המאמר היא להציג כלי המבוסס על קריטריונים נופיים ותרבותיים. לכלי נועד תפקיד כפול: האחד, לאפיין באמצעותו יחידת נוף, ובמקרה של מחקר זה, נוף תרבות כפרי־פתוח, ולבדוק אם היא ראויה להיכלל ברשימת נופי התרבות בישראל. האחר, לקדם באמצעות הכלי ניהול יעיל של יחידת הנוף, כזה המאזן בין צורכי הפיתוח לבין שימור המשאבים המייחדים ומבדילים אותה מנופים אחרים. כדי לממש מטרה זו נשאלו שתי שאלות: (1) מה הקריטריונים לבחינתה של יחידת נוף כזו? (2) איך ניתן למדוד את מעמדו של כל קריטריון ביחס לקריטריונים האחרים? זאת בהנחה שהמדידה תקדם את ניהולה היעיל של היחידה הנופית.

מענה לשאלה הראשונה ניתן בעקבות עיון במסמכים שגיבשו מוסדות בין־לאומיים והוצגו בהם קריטריונים שזכו להסכמה רחבה. קריטריונים אלה שימשו לבחינה של שני מרחבים שהוכרזו שטחים כפריים פתוחים בזכות ייחודם הנופי והתרבותי והפעילות החקלאית המתקיימת בהם. האחד הוא מרחב שפיר, הממוקם במועצה האזורית שפיר באזור מישור החוף הדרומי, והאחר הוא מרחב תל נג'ילה והסביבה הקרובה, הממוקם בצפון־מערב הנגב.

ניתוח שני המרחבים הצביע, לאור קריטריונים אובייקטיביים, על חשיבותם של הקריטריונים שנבחרו ועל התלות המתקיימת ביניהם. קריטריון החזות, שזכה בשני המרחבים למקום השני בחשיבותו ברשימת הקריטריונים, הוא דוגמה לחשיבות וגם לתלות הללו. במרחב זה לא ניתן להפריד בין קריטריון הנוף לבין הקריטריון החזותי, וגם לא בין שני אלה לבין קריטריון שימושי הקרקע. הבחינה של קריטריון החזות כוללת את מבנה הנוף, את השדות והמטעים, הגידולים והצבעים המתחלפים בהתאם לעונות השנה, את מחשופי הקרקע ואת המפגש בינם לבין היער הטבעי והשדות, את פיזור היישובים והתשתיות – תשתיות הדרכים, המים והחשמל.

דוגמה לקושי להפריד בין הקריטריונים היא הדיון שמתקיים בתפקידה של תשתית החשמל בשני המרחבים. מרחב תל נג'ילה מתאפיין בשדה ראייה פתוח, המשתרע למרחוק בזכות העובדה שהשטחים החקלאיים בו אינם מתוחמים בגדרות, ברשתות או בשדרות של עצים. עם זאת, במרחק של כ־500 מטרים בלבד ממוקדי העניין התיירותי מצויים עמודי חשמל מתח גבוה ומתקן גז טבעי (תחנת הגפה שקמה). מתקנים אלה נתפסים כמפגע חזותי הפוגם במאפייני המרחב הפתוח. משום כך, בדרישות שמציבים מוסדות תכנון ארצי ומחוזי חוזרת ועולה הבקשה להתחשב במאפייני הנוף – גם הטבעי וגם התרבותי – ולהתאים את תשתיות החשמל לייחודו.

גם במרחב שפיר עמודי המתח הגבוה מייצרים מפגע חזותי. ניסיון להתמודד עם מפגע זה נעשה סמוך לגבעת תום ותומר, בגן המתאפיין בשיחיו, בעציו ובפרחיו המייצגים את החורש הים־תיכוני, בשרידים הארכיאולוגיים הסמוכים אליו, ובעיקר בהיותו גן זיכרון לשניים מהנופלים באסון המסוקים, 1997. הגן הוא אטרקציה תיירותית שחברת החשמל השתלבה בו, ואת אחד מעמודיה צבעה, איירה ביונים ובציטוט מתוך "שיר ארץ" של נתן יונתן. תשומת הלב הסגנונית הפכה את עמוד החשמל לאטרקציה תיירותית־חווייתית בפני עצמה.

לדגש החזותי ולתלות בין הנופים יש ביטויים נוספים: במחשופי הקרקע, בצבעי הסלע והאדמה, ובצבעי הצמחייה החקלאית המשתנים מעונה לעונה. כך למשל, הוזכרו לעיל צבעיו של מרחב תל נג'ילה, המתאפיין בהיותו אזור מעבר מגבעות הקרטון של השפלה הנמוכה במערב לבין אזור בתרונות רוחמה במזרח. הקרקע והמבנה הטופוגרפי מפגישים בין שדות חקלאיים לבין שטחי יער אורנים במדרונות הגבעות ועצי שקמה בגדות נחלים. בנחל שקמה הצמחייה הבולטת היא קנה וצומח נחלים, ונחל פורה מתייחד בכלניות בשלל צבעיהן הפורחות מדי חורף, ובצמחייה ים־תיכונית לאורך השנה כולה.

גם בין הקריטריון ההיסטורי לקריטריון המיקום יש תלות. בשני המרחבים שנבדקו יש אתרי מורשת מרובים. חלקם ארכיאולוגיים, שזמן ייסודם לפני 1700 ומשום כך חל עליהם חוק העתיקות, ואחרים מייצגים את ההתיישבות בשלהי המאה ה־19, בתקופה העות'מנית, בתקופת המנדט וההתיישבות הציונית, והם חלק מאתרי המורשת, שההגנה הסטטוטורית עליהם מעטה. ערכיותם התרבותית הגבוהה של אתרים אלה ופוטנציאל הפיתוח שלהם, בעיקר התיירותי, הם תוצאה של פני הקרקע, המקילים על פיתוח תשתיות ודרכי גישה לאתרים ועל התאמתם לפיתוח תיירות עבור אוכלוסיות שונות: תיירות בודדים ותיירות של משפחות, תיירות אתגרית, ספורט עממי, פעילות חינוך ותרבות באתרים ההיסטוריים ובשטחים הפתוחים ועוד.

איור 6. ציר מורשת במרחב שפיר: אתר זיכרון בגבעת עיבדיס, תחנה במסלול התקדמות הצבא המצרי במלחמת העצמאות לכיבוש נגבה, ניצנים ומשם לתל-אביב, ניסיון שלא צלח. צילום: עירית עמית־כהן, 2024

> סיכום

בחינה של נוף תרבות, וכפי שנבדק במחקר הנוכחי, נוף כפרי־פתוח, באמצעות קריטריונים אובייקטיביים עשויה לתרום לניהול טוב יותר שלו. שתי סיבות מרכזיות לכך: האחת היא שהנוף הכפרי הפתוח הוא מרחב רב־תפקודי הכולל נוף ארכיאולוגי, נוף יצרני כזה המייצר מזון, שומר על שטחים פתוחים וחושף את התפתחות הנוף, הרכיבים התרבותיים־ההיסטוריים והרכיבים הפיזיים. השנייה, הקשורה בראשונה, היא שירותי המערכת שהמרחב שהוגדר נוף תרבות כפרי־פתוח מציע. לשירותים אלה מאפיינים אקולוגיים ותרבותיים שלא ניתנים להפרדה. כך למשל, היכרות עם המערכת האקולוגית היא גורם יסוד בהקמת יישובים ותשתיות, בפיתוח ענפי חקלאות ובקביעת שטחי הייעור. את

ערכיה הפיזיים של הקרקע לא ניתן להפריד מערכיה התרבותיים והחברתיים; אירועים היסטוריים הנקשרים בה, שייכות וזהות לאומית, כל אלה הם חלק ממנה.

למרות ממצאים אלה, ניהול המרחבים המייצגים נוף תרבות כפרי־פתוח עדיין מתקיים בהפרדה. גופים שונים מנהלים את המרחב הפתוח, את משאביו הטבעיים ואת נופיו; את המערכת הכפרית־חקלאית; ואת נכסי מורשת התרבות הבנויים. להיעדרה של מדיניות תכנון מרחבית המתייחסת לכל רכיבי המרחב, בוחנת כל רכיב בפני עצמו, את יחסו ואת השפעתו על הרכיבים האחרים, יש השפעות מרחיקות לכת על מצבם של הנופים ונכסי התרבות בישראל. ברבים מהאזורים קצב הפיתוח מואץ, ועימו גם הרס הנוף והתרבות. מצב זה מחייב את מוסדות המינהל והתכנון להעמיק בהגדרתן של יחידות הנוף המרכיבות את המרחב הישראלי, לבחון את רכיביהן, את קצב ההשתנות של כל רכיב ואת חלקו בכל יחידת נוף – תרומתו לשמירה על ייחודה לאורך זמן. הכלי שהוצג כאן להערכת יחידת נוף מבוסס על מדידתם של קריטריונים אובייקטיביים, ויכול לשמש פתרון לניהול משותף של יחידת נוף שכזו.

מקורות

- אורנשטיין, ד' ויצחקי, ע' (עורכים) (2018). **מערכות אקולוגיות ורווחת האדם – הערכה לאומית – המסגרת הרעיונית – הפרק המלא.** התוכנית הלאומית להערכת מצב הטבע בישראל (המאר"ג).
- מזור, א' וצוות מחקר (עורכים) (1995). **תוכנית ארצית לישראל 2020 (תוכנית כלכלית, חברתית וסביבתית לפיתוח ישראל במאה ה־21).** הטכניון.
- מינהל התכנון (1998). **תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת העלייה – תמ"א 31.** מינהל התכנון.
- מינהל התכנון (2005). **תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, לפיתוח ולשימור – תמ"א 35.** מינהל התכנון.
- מינהל התכנון (2020). **תוכנית מתאר ארצית אחת – תמ"א 1.** מינהל התכנון.
- עמית־כהן, ע' (2017). נוף תרבות: בין האדם לבין הנוף. **אתרים – המגזין, 7**, 7–14.
- עמית־כהן, ע', אגוזי, ר', מרואני, צ', פרץ, א' וגולדשלגר, נ' (2015). **מודל לניהול אגני משולב בהדגמה על אגן נחל פולג: דוח מחקר.** אוניברסיטת בר־אילן.
- עמית־כהן, ע' ובן דוד, א' (2012) מכלולי מורשת של ההתיישבות העובדת ויחסם למערך השטחים הפתוחים: המקרה של מישור החוף המרכזי בישראל. **אופקים בגיאוגרפיה, 81**, 22–42.
- קסרטו, ד' (2019). **הערכת נוף, היבטים וכלים לניהול : המקרה של הנגב הצפון מערבי** (עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת בר־אילן).
- קפלן, מ', רינגל, נ' ואמדור, ל' (2011). **חקלאות נופית: חקלאות בת־קיימא.** נקודת חן.
- שר שלום, א', עמית, ע', ששון, א', ריש, ר' ופלד, י' (2010). **נופי תרבות בישראל.** רשות הטבע והגנים.

- Cheng, X., Van Damme, S., Li, L., & Uyttenhove, P. (2019). Evaluation of cultural **ecosystem services: A review of methods. Ecosystem Services, 37**, 100925. https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2019.100925
- Council of Europe. (2000). **Council of Europe Landscape Convention**. Florence, Italy.
- Farina, A. (1997). **Principles and methods in landscape ecology**. Chapman & Hall.
- Forman, R., & Godron, M. (1986). **Landscape ecology**. John Wiley & sons.
- Harrington, J. T. (2004). **Being here: Heritage, belonging and place making: A study of community and identity formation at Avebury (England), Magnetic Island (Australia) and Ayutthaya (Thailand).** (Doctoral dissertation, James Cook University)
- Hirons, M., Comberti, C., & Dunford, R. (2016). Valuing cultural ecosystem services. **Annual Review of Environment and Resources, 41**(1), 545–574. https://doi.org/10.1146/annurev-environ-110615-085831
- Hritz, C., Al-Hawi, N. D., Al-Sudani, K. J., Albadran, B. N., & Pournelle, J. R. (2020). Resilient landscapes: The evolution of riparian landscape studies in southern Iraq. In D. Lawrence, M. Altaweel, & G. Philip (Eds.), **New agendas in remote sensing and landscape archaeology in the Near East** (pp. 228–267). Archaeopress Publishing.
- ICOMOS. (1994). **The NARA document on authenticity.**
- Lopez Sánchez, M. L., Cabrera, A. T., & del Pulgar, M. L. G. (2020). The potential role of cultural ecosystem services in heritage research through a set of indicators. **Ecological Indicators, 117**, 106670. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106670
- Millennium Ecosystem Assessment. (2005). **Ecosystems and human well-being: Synthesis.** Island Press
- Munoz, A. (2016). **Guia metodologica, Estudio de Paisaje**. Generalitat Valenciana, Conselleria de infraestuctura, territorio y medioambiente.

> על המחברות:

דפנה קסרטו | dafnaleon@gmail.com

דפנה קסרטו היא דוקטורנטית בהנחיית פרופ' עירית עמית-כהן במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן. מחקרה 'הערכת נוף ככלי לניהול ופיתוח המרחב הכפרי' מתמקד בבחינת מאפיינים של נופי תרבות במרחבים כפריים בהם מתקיים מפגש בין נופי תרבות, שדות ומטעים ונכסי מורשת תרבות. במסגרת תפקידה בחטיבה לניהול משאבי הסביבה במשרד החקלאות ופיתוח הכפר היא עוסקת במיפוי קרקעות והערכתן לשימוש חקלאי תוך שימוש במגוון מתודולוגיות לניתוח רכיבי הנוף. תוצרי המיפוי מהווים אמצעי לייעוץ למגזר החקלאי.

עירית עמית־כהן | amitirit@gmail.com

פרופ' עירית עמית־כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית.
פרופ' עמית־כהן חברת איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

- Naveh, Z., & Lieberman, A. S. (1994). **Landscape ecology: Theory and application**. Springer-Verlag.
- Nogue, J., & Sala, P. (2006). **Prototype landscape catalogue. Conceptual, methodological and procedural bases for the preparation of the Catalan Landscape Catalogues. Summary**. Observatori del Paisatge.
- Nowak-Olejnik, A., Schirpke, U., & Tappeiner, U. (2022). A systematic review on subjective well-being benefits associated with cultural ecosystem services. **Ecosystem Services, 57**, 101467. https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2022.101467
- Orengo, H. A., Conesa, F. C., Garcia-Molsosa, A., Lobo, A., Green, A. S., Madella, M., & Petrie, C. A. (2020). Automated detection of archaeological mounds using machine-learning classification of multisensor and multitemporal satellite data. **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 117**(31), 18240–18250. https://doi.org/10.1073/pnas.2005583117
- Pissourios, I. A. (2013). An interdisciplinary study on indicators: A comparative review of quality-of-life, macroeconomic, environmental, welfare and sustainability indicators. **Ecological indicators, 34**, 420–427. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2013.06.008
- Primdahl, J., & Kristensen, L. S. (2016). Landscape strategy making and landscape characterisation: Experiences from Danish experimental planning processes. **Landscape Research, 41**(2), 227–238. https://doi.org/10.1080/01426397.2015.1135322
- Sar Shalom, A., Peled, Y., Singer, R., Amit-Cohen, I., Rich, R., Sasson, A., & Rosenberg, E. (2024). **Cultural landscapes of Israel** (1st ed.). Springer.
- Sofaer, J., Sørensen, M. L. S., & Vicze, M. (2020). The practice of everyday life on a European Bronze Age tell: Reflections from Százhalombatta-Földvár (Hungary). In A. Blanco-Gonzalez & T. L. Kienlin (Eds.), **Current approaches to tells in the prehistoric old world: A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age** (pp. 163–172). Oxbow Books.
- Sowińska-Świerkosz, B. (2017). Review of cultural heritage indicators related to landscape: Types, categorisation schemes and their usefulness in quality assessment. **Ecological Indicators, 81**, 526–542. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2017.06.029
- Swanwick, C., Bingham, L., & Parfitt, A. (2002). **Topic paper 3: Landscape character assessment – How stakeholders can help**. Landscape Character Assessment Guidance. Countryside Agency, Cheltenham and Scottish Natural Heritage, Edinburgh.
- Turner, S. (2018). Historic landscape characterisation. In G. Fairclough, I. S. Herlin, & C. Swanwick (Eds.), **Routledge handbook of landscape character assessment** (1st ed., pp. 37–50). Routledge.
- UNESCO. (2992). **World heritage cultural landscape**.
- UNESCO. (2005). **Operational guidelines for the implementation of the world heritage convention**.
- Wilkinson, T. J. (2003). **Archaeological landscapes of the Near East**. University of Arizona Press.
- Zee, D., & Zonneveld, I. (2001). **Landscape ecology applied in land evaluation, development and conservation: Some worldwide selected examples**. ITC Publication; IALE Publication: International Association for Landscape Ecology, 81.

מסמכים בין־לאומיים כבסיס למסמכים מדינתיים, תרומתם להגדרת נכסי מורשת תרבות ולדרכים לשימורם

עד לסוף המאה ה־19 הדיון בנושא מורשת תרבות התנהל במסגרות מצומצמות של יישוב, מדינה או לאום. שינוי ביחסן של מדינות וקריאה להסכמות רחבות שתובלנה להאחדה של הגדרות בנושא המורשת ושל כללי שימור התעצמו לאחר מלחמת העולם השנייה, בעקבות ההרס של ערים ומונומנטים היסטוריים. ההאחדה נועדה להקל על קהילות וממשלות את הגדרת מורשתן ושימורה, ובמקום להאריך במחקר ובהתדיינות, להישען על כללים שזכו להסכמה רחבה ולהתאימם לתנאים ולייחוד של כל קהילה ומדינה. ביטוי לתהליכים אלה הוא הציטוטים וההגדרות המופיעים בפסקאות פתיחה של פרסומי מדינות ולקוחים מאמנות ומהמלצות אוניברסליות שחיברו הוועדה למורשת עולם (World Heritage Committee) בחסות אונסקו, איקומוס, מועצת אירופה ועוד.

דרכי תרבות במרחב דרכי הבשמים בנגב: בחינתן של דרך הבשמים ודרך היין לאור אמנת איקומוס לדרכי תרבות ותוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה

עדי סלע וינר

> תקציר

מאמר זה מתמקד בשתי תפיסות מרכזיות של דרכי תרבות כפי שהוגדרו באמנת איקומוס לדרכי תרבות ובתוכנית לדרכי תרבות של מועצת אירופה, ובבחינתן של שתי דרכים במרחב דרכי הבשמים בנגב כדרכי תרבות לאור תפיסות אלה. באמנה הוגדרה דרך תרבות כדרך בעלת גבולות פיזיים ברורים, המאופיינת בהתפתחות ייחודית ובתפקיד היסטורי ששירת מטרה ברורה וקבועה לאורך זמן. לצד ההגדרה פורטו התנאים והרכיבים הנדרשים לבחינת התאמתן של דרכים קיימות להגדרה זו. בד בבד גובשה תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה, הרואה בדרכים כלי ליצירת שיתוף פעולה תרבותי, חינוכי ותיירותי שמטרתו לקדם הבנה והיכרות עם ערכי מורשת כלל־אירופית ושימור שלהם. על פי אמנת איקומוס, ההכרזה על דרך תרבות מחויבת להסתמך על דרך עתיקה בעלת תוואי מקורי מוגדר ועדויות מוחשיות ובלתי מוחשיות, ואילו התוכנית האירופית לדרכי התרבות מאפשרת יצירת דרכים חדשות על בסיס היסטורי או נושאי.

בשנת 2005 הכריזה הוועדה למורשת עולם של אונסקו על דרכי הבשמים וערי המדבר בנגב לאתר מורשת עולם. בשנים שלאחר ההכרזה אושרו שני שינויים לתוכנית המתאר המחוזית של מחוז דרום ונכלל בהם נושא הדרכים. האחד, "תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 42) – דרך היין ברמת הנגב", והאחר, "תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 55) - "מרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים". השינוי בנושא מרחב דרכי הבשמים נסמך על הדרך העתיקה שהוכרזה על ידי אונסקו. לעומתו, השינוי בנושא דרך היין נסמך על תוואי כביש 40 מצומת משאבי שדה עד מצפה רמון, ומציע נרטיב נושאי לחיבור אתרים ומוקדים קיימים ומוצעים במרחב ולהמשכיות הפעילות האנושית בו, בדגש תיירותי־חקלאי. למרות השוני, שתי הדרכים נתפסות כמחוללות שינוי וכיוצרות הזדמנות למינוף כלכלי של המרחב באמצעות שילוב של פיתוח תיירות, חקלאות ושימור ערכי טבע, נוף ומורשת.

מאמר זה מטרתו לבחון את התאמתן או אי התאמתן של דרך הבשמים ושל דרך היין להגדרות ולתנאים שהוצגו באמנת איקומוס ובתוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה. לשם כך כולל המאמר שלושה חלקים. בחלק הראשון מוצגות שתי הגישות ונעשית השוואה בין פרמטרים נבחרים המופיעים בשני המסמכים. בחלקו השני נסקרות דרך הבשמים ודרך היין והתוכניות הסטטוטוריות המעגנות אותן, ומוצג הפוטנציאל התיירותי הקיים בפיתוח מקומי, אזורי ובין־לאומי שלהן, שחלקו מקודם כיום. בחלקו השלישי מובא ניתוח של שתי הדרכים בהתאם לשתי הגישות המוצגות. בסיכום המאמר מוצגות תובנות המתבססות על ההשוואה בין שני המסמכים – האמנה והתוכנית האירופית – ובין האתרים במרחב דרכי הבשמים בנגב. מתודולוגיה זו תאפשר לבחון את התאמתן של דרכים נוספות הקיימות במרחב הישראלי, ואולי גם במקומות אחרים בעולם, לתפיסות המוצגות במסמכים אוניברסליים שדנים בדרכי תרבות וזוכים להכרה ולהסכמה נרחבות.

מילות מפתח:

דרכי תרבות, דרך הבשמים, דרך היין, מורשת תרבות, שימור

› מבוא: דֶּרֶךְ – ההגדרה והמשמעות

למושג דֶּרֶךְ שלל משמעויות. משמעות אחת מתייחסת לדרך כאל נתיב, רצועת אדמה כבושה או סלולה לתנועת בני אדם או כלי רכב. משמעות אחרת מתייחסת לשימוש המושאל של הדרך כמנהג, כלל הפעולות שאדם עושה כדי להגיע למטרה מסוימת, וכאופן, הצורה והגישה לעשיית הדברים. העברית מאפשרת להתייחס לדרך בלשון זכר ובלשון נקבה כאחד. בשפה קיימות מילים נרדפות רבות למילה דרך, ושלל צירופי מילים שהיא נוכחת בהם (האקדמיה ללשון העברית).[1] מאמר זה מתמקד במשמעות הראשונה של המושג.

דרכים יבשתיות ונתיבים ימיים, וכיום גם אוויריים, שימשו ומשמשים את האדם למעבר ממקום למקום. מניעי המעבר ומטרותיו מגוונים, וכך גם תדירות השימוש בדרך. כיום, כמו בעבר, נוצרות ומתוכננות דרכים. חלקן עוקבות אחר תוואי של דרכים עתיקות, ואחרות מתוות נתיבים חדשים.

› אֵם הַדֶּרֶךְ: דרכי תרבות בין שמירה ליצירה, בין מקור לכלי

בעשורים האחרונים התרחבה תפיסת מורשת התרבות והיא כוללת ערים היסטוריות ומודרניות, נופי תרבות ונופים אורבניים היסטוריים הנתפסים כראויים להגנה ולשימור. בד בבד, תמורות נוספות בתחום הדגישו את מקומן של קהילות בתהליכי השימור מראשיתם – הגדרת הערכים והמשמעות התרבותית, ועד יישומם – ניהול נכסי התרבות על ידי הקהילה ועבורה. במסגרת התהליכים הללו מקודמים אתרי מורשת תרבות סדרתיים (serial properties) ואתרים חוצי־גבולות מדינתיים (transboundary sites), החוצים תאי שטח גדולים ומאפשרים שילוב של מדינות וקהילות רבות באחריות לשימור ולניהול של האתרים. דרכי תרבות, שבהן עוסק המאמר, הן אתרים ליניאריים־המשכיים החוצים אזורים גאוגרפיים ומדינתיים נרחבים. הדרכים נתפסות כאתרים דינמיים המאפשרים שיתוף פעולה בין־לאומי, כחלק ממאמצים להגברת ההידברות בין עמים ומדינות ולהעצמה של מורשת בעלת ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל (Outstanding Universal Values, OUV) עבור כלל האנושות.

במאמר זה מוצגות שתי גישות מרכזיות לדרכי תרבות: האחת באה לידי ביטוי באמנה לדרכי תרבות של איקומוס (2008), והאחרת בתוכנית לדרכי תרבות של מועצת אירופה (1987). שתי הגישות התפתחו באותה עת, ובשתיהן ניכרים השינויים והתמורות שחלו בתחום שימור המורשת, ומודגשים היבטים שונים לצורך קידום השימור של דרכים במרחב וחידוש המשמעות והשימוש העכשווי בהן. שתי ההגדרות והגישות יכולות לשמש בסיס לבחינה ולהערכה של דרכים קיימות ושל דרכים חדשות כדרכי תרבות, ולפיתוח שלהן במרחב נתון.

› אמנת איקומוס לדרכי תרבות, 2008

בשנת 2008 פרסם ארגון איקומוס הבין־לאומי את האמנה לדרכי תרבות (ICOMOS, **Charter on Cultural Routes**, 2008). האמנה נכתבה על ידי הוועדה המדעית הבין־לאומית לדרכי תרבות (International Committee on Cultural Routes, CIIC) ואושררה על ידי האספה הכללית של איקומוס. בשנת תשפ"ב (2021) היא תורגמה לעברית על ידי צוות מקצועי, כחלק מפעילותה של הוועדה המדעית לדרכי תרבות של איקומוס ישראל.[2] תרגום לעברית של מסמכים מקצועיים בין־לאומיים שעניינם שימור המורשת, והנגשתם לקהילה המקצועית בארץ, מעשירים את הידע על אודות תחומי המורשת השונים והתמורות החלות בהם ואת ארגז הכלים הקיים והמתעדכן, ותורמים לקידום השיח המקצועי של האמונים על שימור המורשת בישראל.

באמנה הוגדר המושג דרכי תרבות, ונוסחו התבחינים (קריטריונים) לבחינת עמידתן של דרכים בתנאים של "דרך תרבות":

> כל דרך מקשרת – בים, ביבשה, באוויר או במרחב אחר, שגבולותיה הפיזיים מוגדרים – המאופיינת בהתפתחות ייחודית ובתפקיד היסטורי ששירתו מטרה ברורה וקבועה, ועומדת בתנאים שלהלן:
>
> 1. הדרך היא תוצר ושיקוף של יחסי גומלין בין אנשים, וכן מערך רב־ממדי של חילופי מוצרים, רעיונות, ידע וערכים שהתקיימו בין עמים, מדינות, אזורים או יבשות למשך פרק זמן משמעותי;
> 2. הדרך קידמה הפריה הדדית בין תרבויות שהושפעו זו מזו בזמן ובמרחב, וזו משתקפת במורשת המוחשית והבלתי מוחשית שלהן;
> 3. הדרך השתלבה במערכת דינמית של יחסים היסטוריים ושל איכויות תרבותיות שנקשרו בקיומה (איקומוס, 2008, הגדרה).

דרכי התרבות שנכללות ברשימת אתרי מורשת עולם של אונסקו, ובהן קמינו דה סנטיאגו דה קומפוסטלה (ספרד 1993 ו־2005, צרפת 1998); אתרים קדושים ודרכי העלייה לרגל ברכס הרי הקיי ביפן (2004); דרכי מסחר דוגמת דרכי המשי, רשת הנתיבים של פרוזדור צ'אנגאן־טיאנשאן (2014) ודרך הבשמים ערי המדבר בנגב (2005), שבה עוסק המאמר – כולן מייצגות דרכים עתיקות בעלות מאפיינים מובהקים, שימוש רציף, תוואי פיזי מוגדר ועדויות מוחשיות ובלתי מוחשיות להשפעתן הרבה ולאורך זמן על התרבויות שלאורכן.

ייחודיותו של רעיון דרכי התרבות והמהות שלהן מחייבת, על פי האמנה, תהליך זיהוי סדור שבו נבחנים סממנים ראשוניים בולטים של הדרך, האותנטיות והשלמות שלה. עוד מוצעת באמנה

---

[1] https://hebrew-academy.org.il

[2] ייעוץ מקצועי: עדי סלע וינר, מיכל הלוי־בר, עירית עמית־כהן; תרגום מאנגלית: בת שבע סובלמן; עריכת לשון: נירית איטינגון; עיצוב: נועה זמר.

מתודולוגיה ייחודית לבחינה, להערכה, להגנה, לשימור, להשמשה ולניהול של הדרך, הן בהיבט הכולל שלה הן בקטעים שלה (איור 1). נוסף על שלושת התנאים המלווים את ההגדרה, האמנה מפרטת נושאים שונים שבאמצעותם ניתן לבחון את ההתאמה של דרכים קיימות למושג דרכי תרבות, ובהם הרכיבים והסממנים הייחודיים של דרכי תרבות והסוגים שלהן. פרק שעניינו שיתוף פעולה בין־לאומי חותם את האמנה ומצביע על הפוטנציאל הגלום בדרכי תרבות. באופן זה עונים תוכן האמנה והמבנה שלה על מטרותיה:

- לנסח עקרונות ושיטות מחקר שיהיו ייחודיים לקטגוריה של דרכי תרבות, ובד בבד יתייחסו לקטגוריות ולמחקרים אחרים הקיימים בתחום של נכסי מורשת תרבות.
- להציע מנגנונים בסיסיים לפיתוח ידע, הערכה, הגנה, שימור וניהול של דרכי תרבות.
- להגדיר את הקווים המנחים, העקרונות והתבחינים לשימוש ראוי בדרכי תרבות כמשאב לפיתוח חברתי וכלכלי בר־קיימא באופן המכבד את השלמות, האותנטיות והשימור הנאות שלהן, ואת חשיבותן ההיסטורית.
- להניח את הבסיס לשיתוף פעולה לאומי ובין־לאומי הנדרש לקידום מחקר ופרויקטים של שימור ופיתוח הקשורים לדרכי תרבות, וכן להשגת המשאבים הדרושים למימושם (איקומוס, 2008, מטרות האמנה).

מגוון הנושאים המוצגים באמנה ממחיש את התקדמות התפיסה של נכסי תרבות, הערכים הקשורים להגדרתם, חשיבותם התרבותית וההיקף המרחבי שלהם, ומדגים את המבנה המערכתי של המורשת כמכלול. האמנה דנה בתהליכים ההדדיים (האינטראקטיביים), הדינמיים והמתפתחים של קשרים בין תרבויות, שבאמצעותם מועברים המגוון העשיר שלהן ותרומתן למורשת התרבות בעבר, בהווה ובעתיד.

בחינת ההגדרה של דרך תרבות כפי שהיא מוצגת באמנת איקומוס מעלה שאלות רבות. למשל, סוג הדרכים שיכולות להיחשב דרך תרבות (דרכי מסחר, דרכי עלייה לרגל, דרכי דואר); מועד היווצרותן ומשך הזמן המוחלט או היחסי שהן היו בשימוש; התפקיד המקורי שלהן, וההמשך או ההשתנות שלו במהלך התקופות; צורך להישען על תוואי פיזי מוגדר והאפשרות להוסיף דרכים שהתפתחו בעשורים האחרונים ושתואמות את התמורות שחלות עם הזמן בהגדרה של דרך תרבות. שאלות אלה עולות לדיון במפגשים השנתיים של הוועדה המדעית הבין־לאומית לדרכי תרבות של איקומוס.

איור 1. מתודולוגיה ייחודית לבחינת דרך תרבות בהתאם לאמנת איקומוס לדרכי תרבות, 2008

› תוכנית דרכי תרבות של מועצת אירופה

לצד התפיסה המוצגת באמנה לדרכי תרבות, שעליה מתבססת הוועדה למורשת עולם של אונסקו בבחינת מועמדותן של דרכים והכללתן ברשימת אתרי מורשת עולם, קיימות תפיסות אחרות הרואות בדרכי תרבות כלי ומנגנון שבאמצעותם ניתן לקדם את העיסוק במורשת תרבות, בזהות ובקידום תיירות מורשת. דוגמה לכך היא תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה (Cultural Routes of the Council of Europe).[3]

דרכי התרבות של מועצת אירופה הן רשתות אירופיות של גופים וארגונים בעלות מעמד חוקי (אגודה או פדרציה) המנוהלות באופן עצמאי ויכולות להגיש בקשות למימון מתוכניות אירופיות ואזוריות. תוכנית דרכי התרבות הושקה בשנת 1987 עם הכרזתה של "דרך עולי הרגל סנטיאגו דה קומפוסטלה" (Santiago de Compostela Pilgrim Routes), נתיב החוצה שמונה מדינות באירופה, לדרך תרבות. התוכנית נתפסת כאמצעי של מועצת אירופה לשימור מורשת תרבות ולהגברת ההערכה אליה ברחבי אירופה, וניתן לראות בה תוכנית משלימה ליוזמות אוניברסליות אחרות המוקדשות לקידום ערכי מורשת תרבות, ובהן רשימת אתרי

[3] **מועצת אירופה** (Council of Europe): ארגון בין־לאומי שהוקם בשנת 1949 ופועל למען שיתוף פעולה בין מדינות אירופה, בייחוד בתחומי זכויות האדם, קידום הדמוקרטיה והמשפט הבין-לאומי. בארגון חברות 46 מדינות החתומות על האמנה האירופית לזכויות אדם שנכתבה בשנת 1950. כמה מדינות נוספות, ובהן ישראל, הן במעמד של משקיפות בארגון.

מורשת עולם של אונסקו ותווית המורשת האירופית (European Heritage Label) שקידמה התוכנית האירופית. תוכנית דרכי תרבות של מועצת אירופה מגדירה דרך תרבות כך:

> דרך תרבות היא פרויקט של שיתוף פעולה תרבותי, חינוכי ותיירותי שמטרתו פיתוח וקידום מסלול (itinerary), או סדרה של מסלולים המבוססים על דרכים היסטוריות, תפיסה תרבותית, דמות או תופעה שהן בעלות חשיבות ומשמעות חוצת־לאומים, עבור ההבנה וההכרה של ערכים אירופיים משותפים. לכל דרך יש מפעיל (operator) שהוא ארגון או קבוצה של ארגונים הרשומים כחוק במדינה אחת או בכמה מדינות החברות במועצת אירופה, או מוסד ציבורי, הנושא באחריות המשפטית, הכספית והמוסרית לניהול של דרך התרבות ותפקודה, והמייצג את הדרך מול מועצת אירופה (Council of Europe, 2023a).

את התוכנית ומטרותיה מייצגים ארבעה עקרונות מרכזיים, ומהן נגזרות דרכי הפעולה, הניהול, הארגון, המיתוג והשיווק שלה.

- התמקדות ביעדים פחות מוכרים, המאפשרת פיתוח מקומי ואזורי מאוזן יותר, שכן 90% מדרכי התרבות, העוברות ב־47 המדינות החברות במועצת אירופה, הן באזורים כפריים.
- הכללת אתרים רבים המספקים הזדמנויות לפיתוח אשכולות של תיירות מורשת אירופית ושיתוף מספר רב של בעלי עניין מקומיים.
- אופי חוצה־לאומים אמיתי המדגיש ערכים אירופיים משותפים, כאשר לכל דרך שותפות לפחות שלוש מדינות החברות במועצת אירופה.
- דגש על גישה של "מלמטה למעלה" (bottom-up approach) לניהול תרבות, שכן היוזמה ליצירת דרכי התרבות והניהול שלהן נעשים על ידי רשתות ששותפים בהן מגוון בעלי עניין ציבוריים ופרטיים, ולא על ידי ממשלות (Council of Europe, 2023b).

בפועל, תוכנית דרכי התרבות מנוהלת ומתופעלת באמצעות כמה גופים ומנגנונים, ובהם המכון האירופי לדרכי תרבות (European Institute of Cultural Routes, EICR), המסייע בבחינת בקשות לפרויקטים חדשים, בפיקוח על הפעילות בשטח, בריכוז העבודה של הארגונים השותפים, בהפצה ובאחסון של מסמכי מידע ועוד; ההסכם החלקי המורחב בנושא מסלולי תרבות (The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes, EPA), שנקבע בשנת 2010 במטרה לחזק את התוכנית מבחינה פוליטית וכלכלית, ומתוקפו פועלים ועד מנהל וועדה סטטוטורית. מתוקף ההסכם מוענקת ההסמכה לדרכי תרבות של התוכנית, ובמסגרתו נערך

איור 2. השלבים הנדרשים כדי לזכות בהסמכה של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה

איור 3. היתרונות שבהשתייכות לתוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה

פורום ייעוץ שנתי רחב שבו מובאים לדיון נושאים, מגמות עדכניות ושיטות עבודה מומלצות לקידום ההכרזה, הפיתוח והשימור של הדרכים. בהתאם להסכם, כל דרך תרבות שהוסמכה מחויבת בדיווח שנתי, בהערכה מטעם ה־EPA אחת לשלוש שנים לבחינה של עמידתה בקריטריונים של ההסמכה, במיתוג המזוהה עם התוכנית, בהשתתפות פעילה בפורום הייעוץ השנתי, באירועים והשתלמויות, ובשיתוף חברי התוכנית והציבור הרחב במידע שוטף.

כיום (אוקטובר 2023), שלושה עשורים וחצי לאחר השקתה, כוללת התוכנית 47 דרכים מוסמכות, והן נחלקות לארבעה נושאים: דרכים בנושא היסטוריה ותרבויות (ציוויליזציות); דרכים בנושא אומנות ואדריכלות; דרכים בנושא מורשת דתית; ודרכים בנושאי נוף ומלאכות (handicrafts). יש השקעה רבה במיתוג התוכנית, בשיווק שלה ובפנייה למדינות החברות במועצת אירופה להציע דרכי תרבות, כולל הצגת היתרונות שבתוכנית לארגונים ולקהילות המעוניינים להיות שותפים לה, וכן לציבור המטיילים המעוניינים לחוות את הדרכים באופנים שונים (Council of Europe, 2023a, 2023b, 2023c) (איורים 2, 3).

› האמנה והתוכנית: מבט משווה

לסיכום חלק זה, אבקש לעמוד על הדמיון והשוני בין ההגדרות של דרכי תרבות והגישות כלפיהן בשני המסמכים, כפי שעולה מבחינת פרמטרים נבחרים.

ההשוואה המוצגת בטבלה מצביעה על כך כי קיים שוני, ולעיתים אף שוני רב, בין ההגדרות והתפיסות של המסמכים בפרמטרים הקשורים למהות הדרך ולסוג הדרך, לתוואי הפיזי שלה ולתפיסת ההיבטים התיירותיים בכל אחת מהן. וכפועל יוצא מכך – בפרמטרים שעניינם ניהול דרך התרבות והשגת מימון, שימוש הציבור ומעורבותן של קהילות מקומיות. ואילו בפרמטרים אחרים, דוגמת פיתוח מחקר נלווה וקידום שיתוף פעולה בין־לאומי, קיים דמיון בין התפיסות (טבלה 1).

חלקו השני של המאמר מוקדש להצגתן של שתי דרכי תרבות – דרך הבשמים ודרך היין – במרחב דרכי הבשמים בנגב, ולבחינה שלהן בהתאם להגדרה ולגישה המוצגות בכל אחד מהמסמכים שנסקרו, ובהתאם לפרמטרים הנבחרים שהוצגו בטבלה המשווה.

איור 4. מיפוי אתרים ארכיאולוגים לאורך תוואי דרך הבשמים ברמת נקרות. צילום רחפן: עוואד שליבי רשות הטבע והגנים, 2021

פרמטר	אמנת איקומוס לדרכי תרבות	תוכנית דרכי תרבות של מועצת אירופה
מהות הדרך	הכרח. דרך עתיקה קיימת שלה עדויות מוחשיות־פיזיות ועדויות בלתי מוחשיות היסטוריות, ששימשה לאורך זמן, השפיעה על מגוון תרבויות והושפעה מהן	גמישה. הדרך היא כלי לשימור מורשת תרבות כלל אירופית ולהגברת ההערכה אליה ברחבי אירופה באמצעות יצירת רשתות של שיתופי פעולה
תוואי פיסי מקורי מוגדר	הכרח. דרך בעלת תוואי מוגדר וגבולות פיזיים מוגדרים העוקבת אחר דרך עתיקה	גמיש. הדרך יכולה, אך אינה חייבת, להסתמך על תוואי פיזי עתיק/היסטורי
תוואי חדש	הכרח. לא ניתן להגדיר דרך תרבות על סמך תוואי חדש. יש להבחין בין "מסלולי תרבות" לדרכי תרבות גם אם בראשונים קיים עניין תרבות	גמיש. תוואי הדרך ניקבע בהתאם לנושא הדרך ולאתרים המייצגים אותו. ניתן להרחיב את הדרך ולכלול אתרים נוספים במדינות השונות
סוג הדרך	הכרח ומצומצם. הדרכים הן תוצר של מעשה אנושי מהעבר עבור מטרה מסוימת: דרכי עליה לרגל, דרכי מסחר, דרכים צבאיות וכדומה	גמיש ורחב. דרכים במגוון נושאים: היסטוריה ותרבויות (ציוויליזציות); אומנות ואדריכלות; מורשת דתית; נוף ומלאכות (handicrafts)
הדרך כמכלול	הכרח. אחד המאפיינים החשובים ביותר בהגדרת דרך תרבות. קושר בין הרכיבים השונים של הדרך, האתרים שלאורכה, התוואי והמרחב בו היא עוברת לכדי ישות אחת	ללא התייחסות מיוחדת. ניכר כי המכלול גמיש בשל היכולת להוסיף אתרים לדרך ובשל התייחסות למרחב הכפרי בו היא עוברת
אופי דינמי	מודגש. מתבסס על שימושי העבר ועל תפקידה של הדרך כמקדמת יחסי גומלין בין תרבויות שונות. בחלקן האופי הדינמי ממשיך להתקיים כיום ובחלקן הוא הופסק	ללא התייחסות מיוחדת. ניכר כי הדינמיות מושרשת בטבען של הדרכים הנוצרות בשל החיבור עם הגופים והקהילות המובילות את הפעילויות המוצעות וגישת ה־bottom up
היבטים תיירותיים	ערך נלווה. פעילות תיירותית נתפסת כחלק משימוש בר־קיימא וכאמצעי לקידום פעילות חברתית וכלכלית שלה חשיבות לשמירה על פיתוח מתמשך של הדרך. כל אלה מבלי לפגוע בערכים, במשמעות, בשלמות ובאותנטיות	עיקרון מרכזי. הנושא התיירותי הוא בליבה של תוכנית דרכי התרבות מאמץ רב מושקע במיתוג דרכי התרבות והפיכתן למוצר תיירותי בדגש על תיירות בת־קיימא
שימוש הציבור	היבט חיובי. יעשה על בסיס בחינת ההשפעות השליליות האפשריות על הדרך ופיתוח אמצעי בקרה וניהול כדי למנוע אותן	עיקרון מרכזי. דרכי התרבות הן של הציבור ועבורו. לפוקדים את הדרכים מוצעות מגוון של פעילויות של טיילות, למידה, התנדבות ועוד
קהילות מקומיות	היבט חיובי. ככל שיהיה פיתוח תיירותי יש להעדיף השתתפות ומעורבות של קהילות על-פני מונופולים של חברות בין-לאומיות חזקות	עיקרון מרכזי. 90% מדרכי התרבות עוברות באזורים כפריים הרחק מיעדי תיירות. התוכנית מתבססת על מעורבותן של קהילות מקומיות ותורמת לפיתוח הכלכלי־המקומי שלהן
מחקר	הכרח. עומד בבסיס הזיהוי, ההבנה וההכרה בדרך תרבות. ניתנים קווים כלליים לאיפיון המחקר, היקפו והצוותים המבצעים אותו	עיקרון מרכזי. קיום מחקר אקדמי בנושא הדרך הכרחי לצורך הסמכתה כדרך תרבות. המחקר נעשה עלידי רשת אוניברסיטאות ומוסדות מחקר במגוון תחומים
מימון	מודגש. המימון הנדרש גבוה. מופנה למחקר. מומלץ להשיגו כחלק משיתופי פעולה וגופים ייעודיים שיוקמו למחקר של הדרך וכן גיוס תרומות מגופים פילנתרופיים ותורמים פרטיים	עיקרון מרכזי. השתתפות בתוכנית דרכי תרבות של מועצת אירופה והסמכתה של דרך, נתפסות כערובה להגדלת הזדמנויות המימון ולהשגתו בפועל
ניהול דרך תרבות	מודגש. הניהול מתבסס על הבנת המשמעות של דרכי התרבות. ניתנים קווים כלליים לעקרונות ולאופן בו נדרש לקיימו	עיקרון מרכזי. ניהול משותף על ידי רשתות המורכבות מבעלי עניין ציבוריים ופרטיים מגוונים בעלות מעמד חוקי. תפיסת ניהול של bottom up
שיתוף פעולה בין־לאומי	היבט חיובי. דרכים רבות חוצות מרחבים הנחלקים כיום בין מספר מדינות. הוא הכרחי למחקר, להערכה ולשימור. דרכי התרבות הן סמל לחיבור בין עמים בעבר ובעלות פוטנציאל לתרום לחיבור מחודש בהווה	עיקרון מרכזי. מחויב בתוכנית כי כל דרך תחצה לפחות שלוש מדינות באירופה. מרביתן חוצות אף יותר מדינות. שיתוף הפעולה הכרחי להסמכת הדרך

טבלה 1. ההבדלים בין דרכי תרבות על פי אמנת איקומוס לבין דרכי תרבות ותוכנית דרכי תרבות של מועצת אירופה: השוואה בין פרמטרים נבחרים

> מוֹרֶה דֶּרֶךְ: דרכי תרבות במרחב דרכי הבשמים בנגב

דרך הבשמים

ארץ ישראל היא ארץ מעבר בין שלוש יבשות – אירופה, אסיה, אפריקה – והחל מתקופות קדומות חצו אותה דרכי אורך ודרכי רוחב רבות. נתיביהן נחקרו ומופו. עדויות מוחשיות לתוואי הדרכים קיימות בשטח ונתמכות בעדויות כתובות, בלתי מוחשיות. דרך הבשמים הייתה דרך מסחר יבשתית. הדרך על סעיפיה הייתה חלק מרשת דרכי מסחר שחיברו את דרום ערב, עומאן ותימן דרך ערב הסעודית וירדן לנמלי הים התיכון, ומשם בדרכי מסחר ימיות אל שווקי אירופה, יוון והאימפריה הרומית. בדרך הועברו סחורות ממקור גידולן למקום צריכתן. אורחות גמלים ארוכות נהוגות בידי שבטי הנבטים חצו את המדבר עמוסות סחורות יקרות, תבלינים, ובעיקר בשמים שהופקו מעצי המור והלבונה. אורכה הכולל של הדרך היבשתית הוא כ־2,500 קילומטרים, ובמהלכה היא חוצה מדבריות גדולים בתוואי שטח קשים ובתנאי אקלים קיצוניים. אורך הקטע מהגבול הבין־לאומי עם ירדן ועד עזה הוא כ־180 קילומטרים. לאורך הדרך הוכשרו נתיבים ומעלות למעבר השיירות, מצדים לשמירה על העוברים בדרך, ותחנות דרך וחאנים שסיפקו שירותי דרך, לינה והסעדה למובילי השיירות ולגמלים. המסחר לאורך דרך הבשמים שגשג והיא שימשה באינטנסיביות תקופה בת כ־500 שנה, מהמאה ה־3 לפני הספירה עד המאה ה־2 לספירה. הדרך ירדה מגדולתה עת כבשו הרומאים את פטרה בשנת 106 לספירה, סיפחו את הממלכה הנבטית אל האימפריה הרומית והעבירו את מרבית המסחר לדרכים חלופיות, חלקן בנתיבים ימיים (בן דוד, 2021; UNESCO, 2005c, 22-23).

אתר מורשת עולם

ב־15 ביולי 2005 הוכרז קטע של דרך הבשמים לאתר מורשת עולם, כחלק מאתר "דרך הבשמים – ערי המדבר בנגב". ההכרזה רחבה, והיא כוללת נוסף לדרך ארבע ערים – חלוצה, ממשית, עבדת ושבטה. עוד היא כוללת את העורף החקלאי של הערים הללו, ובו מערכות איסוף מי נגר משוכללות, וחקלאות קדומה ששגשגה בתקופה הביזנטית בערוצי הוואדיות. "דרך הבשמים – ערי המדבר בנגב" הוכרזה "אתר" (Site) על פי סעיף 1 של האמנה להגנה על המורשת התרבותית והטבעית של העולם (אונסקו, 1972; UNESCO, 1972); ו"נוף תרבות" על פי סעיף 39 של "ההנחיות האופרטיביות ליישום האמנה", ובהתאם לקריטריונים (iii) ו־(v) של "ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל" (צוק, 2021, 243–248; UNESCO, 2005a, 186; 2005b, 141-142).[4] סלע וינר והלוי־בר (2021) מציינות כי בשנים שבהן הוכן תיק המועמדות של "דרך הבשמים וערי המדבר בנגב" וקודמה ההכרזה של האתר היה תהליך כתיבת האמנה של איקומוס לדרכי תרבות בעיצומו, והיא אושררה רק שלוש שנים מאוחר יותר, בשנת 2008. לכן, הגם שהמונח "דרכי תרבות" היה קיים בשיח המקצועי, מסמך האמנה לא שימש כלי מנחה בעת כתיבת המסמכים והכרזת האתר.

אורך קטע הדרך בישראל שזכה להכרה כאתר מורשת עולם הוא 65 קילומטרים. תחילתו באורחן מור (מויאת עואד, מואה) שבערבה וסיומו בעבדת. קטע זה הוא ייחודי ושונה משאר חלקי הדרך במאפייניו הגאוגרפיים ובהימצאותם של שרידי דרך בנויים, הנעדרים מקטעים אחרים שלה. השתמרו בו מרבית מאפייני הדרך, והם כוללים תוואי מסומן בחלקו ובו אבני שפה, גלי אבנים ואבני מיל, מצדים, תחנות משמר, תחנות דרכים (חאנים) ובורות אגירה. מצב השתמרותם הטוב עד מצוין של שרידי הדרך ושל רכיביה תומך באותנטיות ובשלמות הגבוהות של הקטע המוכרז (סלע וינר, 2012; UNESCO, 2005c, 17-19) (איור 4).

דרך הבשמים כמוצר תיירות

המיתוג התיירותי של דרך הבשמים לווה בהסתכלות כוללת על המרחב הגאוגרפי שבו עוברת הדרך, ככזו המאגדת ערכים של מורשת תרבות עם ערכי טבע ונוף ועם תפיסה תיירותית־כלכלית מקומית ואזורית. טמקין (2021) מציין שש תחנות בקידום התפיסה.[5] את ניצניו של רעיון מיתוג דרך הבשמים וקידומו הוא מזהה בביקור של אנוואר סאדאת בישראל לקראת חתימת הסכם השלום עם מצרים (26 במרץ 1979), הסכם שבעקבותיו פונו מרחבי סיני שהיו יעד תיירותי נחשק, והוקם מערך תיירות וטיילות

---

[4] קריטריון III: מבטא עדות ייחודית או לפחות עדות יוצאת דופן למסורת תרבותית או לתרבות (ציוויליזציה) חיה או נכחדת; ההנמקה: הערים הנבטיות ודרכי המסחר שלהן נושאות עדות ברורה לחשיבות הכלכלית, החברתית והתרבותית של הלבונה לעולם ההלניסטי־רומי. הדרכים סיפקו אמצעי מעבר לא רק ללבונה ולסחורות אחרות, אלא גם לאנשים ולרעיונות.

קריטריון V: מהווה דוגמה יוצאת מן הכלל ליישוב אנושי מסורתי או לשימוש בקרקע המייצגים תרבות (או תרבויות), ובמיוחד אם זו הפכה לפגיעה עקב השפעה של שינוי בלתי הפיך; ההנמקה: השרידים הכמעט מאובנים של הערים, של המבצרים, החאנים ומערכות החקלאות השזורים לאורך "דרך הבשמים" במדבר הנגב מציגים תגובה יוצאת דופן לתנאים העוינים של הסביבה המדברית, ושגשגו במשך חמש מאות שנים (WHC Decision 29 COM 8B.50, 141-142. תרגום חופשי, עס"ו).

[5] אלה שש התחנות שטמקין מתייחס אליהן: (1) "הנה בא נשיא מצרים"; (2) המנהלה לפיתוח התיירות בנגב; (3) הסכם השלום עם ירדן: מזרח תיכון חדש; (4) תוכנית אב לדרך הבשמים; (5) מרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים – תוכנית מתאר מחוזית; (6) בדרך לתחנה השישית, לא סופית: פיתוח התיירות בנגב – יוזמה ממשלתית בהובלת משרד התיירות המבקשת למצב את המרחב המדברי של מדינת ישראל כיעד לתיירות בין־לאומית, ולנורמליזציה של היחסים עם איחוד האמירויות והצטרפות צפויה של מדינות נוספות לתהליך השלום.

חלופי בשטחי הנגב. זאת בד בבד עם התארגנות הצבא, הכרזה על שמורות טבע ומיצוב ערים ויישובים בנגב. המשכו בהסכם השלום עם ירדן (26 באוקטובר 1994) וקידומה של תפיסת "מזרח תיכון חדש", והכללתה של דרך הבשמים בנושאים לשיתוף פעולה עם ממלכת ירדן והרשות הפלסטינית במסגרות אזוריות רחבות שבהן נתיבי תיירות חוצי־גבולות ופארקים דו־לאומיים. את סיומו, הלא סופי נכון לשנת 2020, מציינות היוזמה הממשלתית של משרד התיירות למיצוב המרחב המדברי של מדינת ישראל כיעד לתיירות בין־לאומית, והנורמליזציה של היחסים עם איחוד האמירויות.

את שש התחנות ניתן לחלק לשתי קבוצות: תחנות בעלות מאפיינים רעיוניים (הראשונה, השלישית והשישית) שתוארו לעיל, ותחנות בעלות מאפיינים יישומיים־תכנוניים־פרויקטליים (השנייה, הרביעית והחמישית) המתוארות להלן. הצעד הראשון נעשה בתוכנית לפיתוח התיירות בנגב משנת 1989. את התוכנית הגתה ויישמה המנהלה לפיתוח התיירות בנגב, שהוקמה במרץ 1988 בעקבות החלטת ממשלה "נגב 7". בתוכנית הודגשה החשיבות שיש לפיתוח מרחב דרכי הבשמים כייעד תיירות מרכזי בנגב, והתקבלו תקציבים לקידומם של פרויקטים שונים במרחב. בתוכנית האב לפיתוח כלכלי־תיירותי של דרך הבשמים (2002)[6] ובתוכנית המתאר המחוזית למרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים – תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 55) שהמשיכה אותה, ניתן לראות את הכלים המרכזיים שבאמצעותם מיושמת התפיסה הרעיונית במהלך שני העשורים האחרונים.

תוכנית המתאר המחוזית למרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים אושרה לפרסום ברשומות ביולי 2017.[7] התוכנית מסדירה את התשתית הסטטוטורית למרחב דרכי הבשמים, ומאפשרת פיתוח תיירותי בר־קיימא המאזן בין צורכי השימור לצורכי הפיתוח באמצעות הכנתן של תוכניות מפורטות. התוכנית קושרת את ערכי הטבע והנוף של המרחב – ארץ המכתשים – שנקבעו לשיקום ולשימור בהחלטת ממשלה משנת 1994, עם ערכי המורשת שלו – מרחב דרכי הבשמים – ובכך נותנת ביטוי לתפיסת נופי תרבות המייצגים יצירות משולבות של טבע ומעשה ידי אדם. לתוכנית שתי מטרות: האחת מתמקדת בשימור ערכי הנוף, הטבע והמורשת, והאחרת בפיתוח ובחיזוק רכיבי תיירות הנשענים על ערכים אלה.

אשר לנכסי מורשת תרבות, התוכנית מגדירה "דרך עתיקה" ו"רצועת חיץ לאורך דרך עתיקה".[8] היא מפרטת את השימושים המותרים בתחום רצועת החיץ; קובעת הוראות לאתרי עתיקות הכוללות שחזור, שיקום ושימור שלהם, ומעגנת את השמירה על אתר מורשת העולם שהוכרז. בהתייחסה לנכסי הטבע והנוף קובעת התוכנית כי, ככלל, המרחב יישמר כנכס נופי וגאולוגי וכשטח פתוח. התוכנית הוכנה לאחר הכרזת דרך הבשמים, והיא כוללת את מקטע הדרך שהוכרז מאורחן מור (מואה) לעבדת, ממשיכה אותו מעבדת בכמה נתיבים מזרחה לכיוון שבטה וניצנה, צפונה וצפון־מזרחה לכיוון חלוצה ורחובות בנגב, עין הבשור ותל גמה, ומרחיבה את הדרך לנתיבים נוספים מאורחן מור (מואה) צפונה לכיוון חצבה וממשית. אומנם בהגדרת "דרך עתיקה" ו"חיץ לאורך דרך עתיקה" מאמצת התוכנית את העיקרון של קביעת אתר ואזור חיץ (buffer zone) סביבו, אך בחינה של סימון גבולות האתר וגבולות אזור החיץ בתשריט ייעודי קרקע מצב מוצע של תמ"מ 14/4 (שינוי 55), שהוטמעו בו הסימונים מהכרזת אונסקו, ממחישה את הפרשנות שניתנה למושגים אלה בתוכנית הסטטוטורית, את הפער הקיים בין התפיסות, ואת השלכות השוני על תפיסת המרחב ועל ההתערבויות שהתוכנית מאפשרת (איור 5, בעמוד הבא).[9]

אשר להיבטי התיירות, התוכנית בוחנת את המרחב בכללותו ומתווה את ארגונו באמצעות מערכת של שערים שבהם ימוקמו תחנות מידע ונקודות יציאה לטיולים, מתקנים פתוחים לנופש ופנאי ושירותי הסעדה. היא מאפשרת קביעת מוקדי תיירות שבהם מותרים אכסון מלונאי ושירותי תיירות, חניוני יום וחניוני לילה. התייחסות נרחבת ניתנת למקרים שבהם הבינוי והפיתוח מבוקשים בשטחים שבהם לא מוקמו מוקדים לפיתוח, דוגמת שטחים פתוחים, שטחים בעלי רגישות סביבתית גבוהה, שטחים בתחום אזור החיץ של הכרזת אונסקו, או שטחים שבהם הבינוי אינו צמוד דופן או אסור.

דרך היין

דרך היין היא מיזם התיישבותי חקלאי־תיירותי הכולל רצף חוות

---

[6] תוכנית האב הוכנה ביוזמת המשרד לשיתוף פעולה אזורי בראשות השר שמעון פרס ז"ל ובשיתוף הרשות לפיתוח הנגב, מינהל מקרקעי ישראל, הרשויות המקומיות באזור וגורמים נוספים, בד בבד עם הכנת תיק המועמדות לאונסקו שתואר לעיל. חזון התוכנית שאף ל"מיצוי הפוטנציאל הכלכלי־תיירותי של דרך הבשמים כמותג על תיירותי חוצה גבולות, המעודד שיתוף פעולה אזורי ומחויב לטיפוח ולשימור של המורשת ההיסטורית וערכי הנוף, הטבע והתרבות" (טמקין, 2021, 270–273).

[7] ילקוט פרסומים מס' 7548, 20 ביולי 2017 (תשע"ז), עמ' 7812. https://www.nevo.co.il/Law_word/law10/yalkut-7548.pdf

[8] **דרך עתיקה:** דרך המהווה שביל טיולים, כמסומן בתשריט תוכנית זו (הוראות התוכנית; סע' 3: הגדרות).
רצועת חיץ לאורך דרך עתיקה: רוחבה 500 מטרים מציר הדרך העתיקה, ולכל צד. היא נחלקת לתחום איסור בנייה ברוחב של 100 מטרים מציר הדרך לכל צד, הכולל את הדרך העתיקה, ולרצועה שמורה מקו 100 המטרים ועד גבולה החיצוני של רצועת החיץ. לכל תחום יש שימושים מותרים (הוראות התוכנית; סע' 6.1).

[9] בהכרזת אונסקו מסומנים גבולות האתר לאורך ציר הדרך משני צידיו, ובמרחק כמעט שווה ממנו. שטח האתר המוכרז הוא כ־66 קמ"ר, ואזור החיץ, המתפרס משני עברי גבולות האתר באופן הנובע מתוואי השטח וממאפייניו, גדול מאוד ועומד על כ־638 קמ"ר. זאת ועוד, בתמ"מ 55/14/4 מסומנת הדרך העתיקה כציר המשכי, ללא הגדרת שטח סביבו. גבולות האתר שנקבעו בהכרזת אונסקו מתורגמים לגבולות האזור המוגדר כ"חיץ לאורך דרך עתיקה" ומסומנים במרחק של 500 מטרים מהציר לכל צד, באופן העוקב פחות או יותר אחר גבולות האתר בהכרזה. רצועת החיץ נחלקת ל"תחום איסור בנייה" ברוחב של 100 מטרים מהציר, מכל צד של הדרך העתיקה, ומעבר לו ועד הגבול החיצוני של רצועת החיץ מוגדרת "רצועה שמורה". אזור החיץ הרחב שהוגדר בהכרזת אונסקו ומתייחס אל המרחב שהדרך עוברת בו אינו מיוצג. במעשה זה חוזר ה"אתר" – הדרך – להיות "ציר" במקום תחום, ולהכיל בתוכו את אזור החיץ שאמור להגן עליו, וגם זאת באופן לא מלא. זאת בשל ההבחנה בין תחום איסור בנייה לבין רצועה שמורה, אשר למעשה מצמצמת את השטח המוגן בתמ"מ לכדי חמישית מרוחב האתר המוגדר בהכרזת אונסקו.

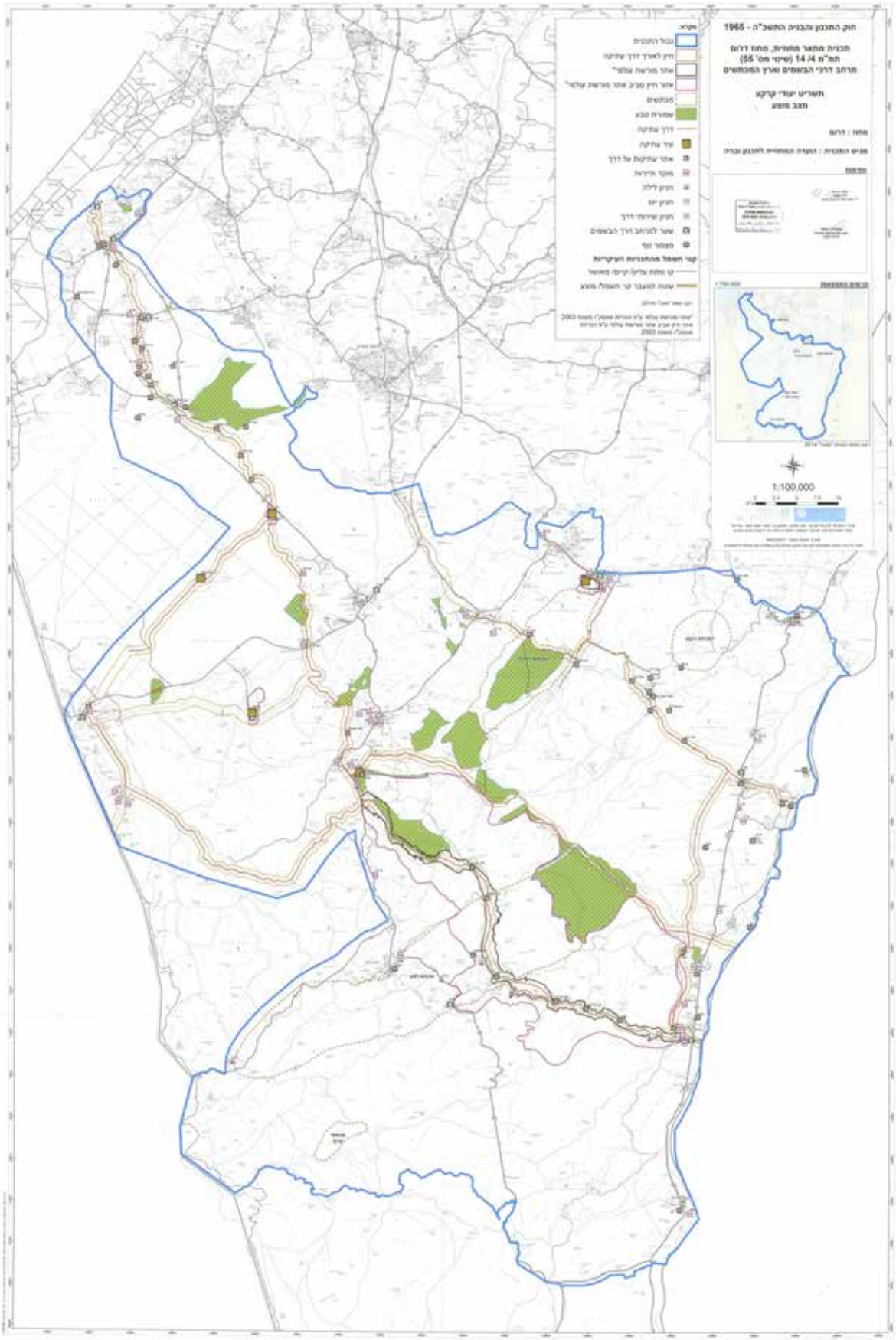

איור 5. תוכנית מתאר מחוזית למרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים – תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 55), תשריט ייעודי קרקע מצב מוצע.
מתוך: אתר מידע תכנוני - מינהל התכנון

איור 6. חוות אדלר – חוות בודדים סמוך לבית הסוהר נפחא. צילום: ברק גרונר, 2014

בודדים בתחום מועצה אזורית (מוא"ז) רמת נגב. החוות ממוקמות בעיקר לאורך כביש 40, במקטע שבין צומת משאבי שדה למצפה רמון, ולאורך כביש 222 צאלים-טללים, 204 דימונה-שדה בוקר, ו־211 צומת טללים-ניצנה. החוות מתפרסות על פני שטחים נרחבים, וכל אחת מהן משמשת לרוב למגורים של משפחה אחת העוסקת בחקלאות ובתיירות. ענפי החקלאות העיקריים הם כרמי גפנים לייצור יין, מטעי זיתים לייצור שמן זית, ומשק חי לייצור חלב וגבינות. כמה מהחוות מתמחות בענפי חקלאות ייחודיים. התוצרת נמכרת למבקרים בחוות, וכן בשווקים מקומיים ובמרכז הארץ. החוות הן יעד לתיירות פנים אזורית ולאומית. שירותי התיירות הניתנים בהן כוללים הסעדה, הצטיידות במצרכים, לינה ומגוון פעילויות תיירותית דוגמת עבודה חקלאית, אומנות ויצירה, פעילות לימודית וטיולי מדבר (דגן, 2014, 24–32; רותם, 2002; רכטמן, 2011, 5–15) (איור 6).[10]

תוכנית דרך היין – תוכנית המתאר המחוזית מחוז דרום תמ"מ 14/4 שינוי מס' 42 (תמ"מ 42/14/4) – עיגנה סטטוטורית את "פרויקט דרך היין". התוכנית תחמה את מרחב הדרך, והסדירה את ההקמה של שלושים חוות בודדים בשטח המוא"ז רמת נגב.[11] גבול התוכנית כולל רצועה ברוחב של כשלושה קילומטרים, 1.5 קילומטרים מכל צד, לאורך כחמישים קילומטרים בכביש 40 (איור 7). מטרותיה של התוכנית מתייחסות אל מרחב דרך היין והשטחים הנכללים בו, ולייעוד שטחים אלה לשלושה שימושים מרכזיים: תיירותיים, חקלאיים ונופיים. זאת תוך שימור ופיתוח שלהם באמצעות מערך של עד שלושים חוות תיירותיות־חקלאיות

[10] חוות הבודדים הראשונות הוקמו בשנות התשעים של המאה ה־20 ובמהלך העשור הראשון של המאה ה־21 בצפון הנגב ובערבה הצפונית, כחלק ממיזם שקידמה מוא"ז רמת נגב. המיזם עוגן במדיניות משרד החקלאות, גובה בהחלטות מינהל מקרקעי ישראל, וזכה לתמיכה של משרד התשתיות, אך נתקל בהתנגדות רבה מצד הגופים הירוקים, מחשש לפגיעה בערכי הטבע והנוף. חלק מהחוות הוקמו ללא תוכניות מתאר וללא אישורים מוועדות התכנון, ללא אישורים לפטור ממכרז ואף ללא חוזי חכירה עם מינהל מקרקעי ישראל.

[11] הפקדת תמ"מ 14/4 (שינוי 42) ואישורה לוו בהגשת התנגדויות של גורמים שונים ובעתירה לבג"ץ. במרכז ההתנגדויות עמדו טענות בגין סתירה של מדיניות התכנון הארצית כפי שבאה לידי ביטוי בתמ"א/31 ובתמ"א/35, ההשלכות התכנוניות של התוכנית, והפגיעה בעקרון השוויון והצדק החלוקתי־מרחבי־חברתי. התוכנית פורסמה לתוקף ברשומות בשנת 2007 (במקום, ללא שנה).

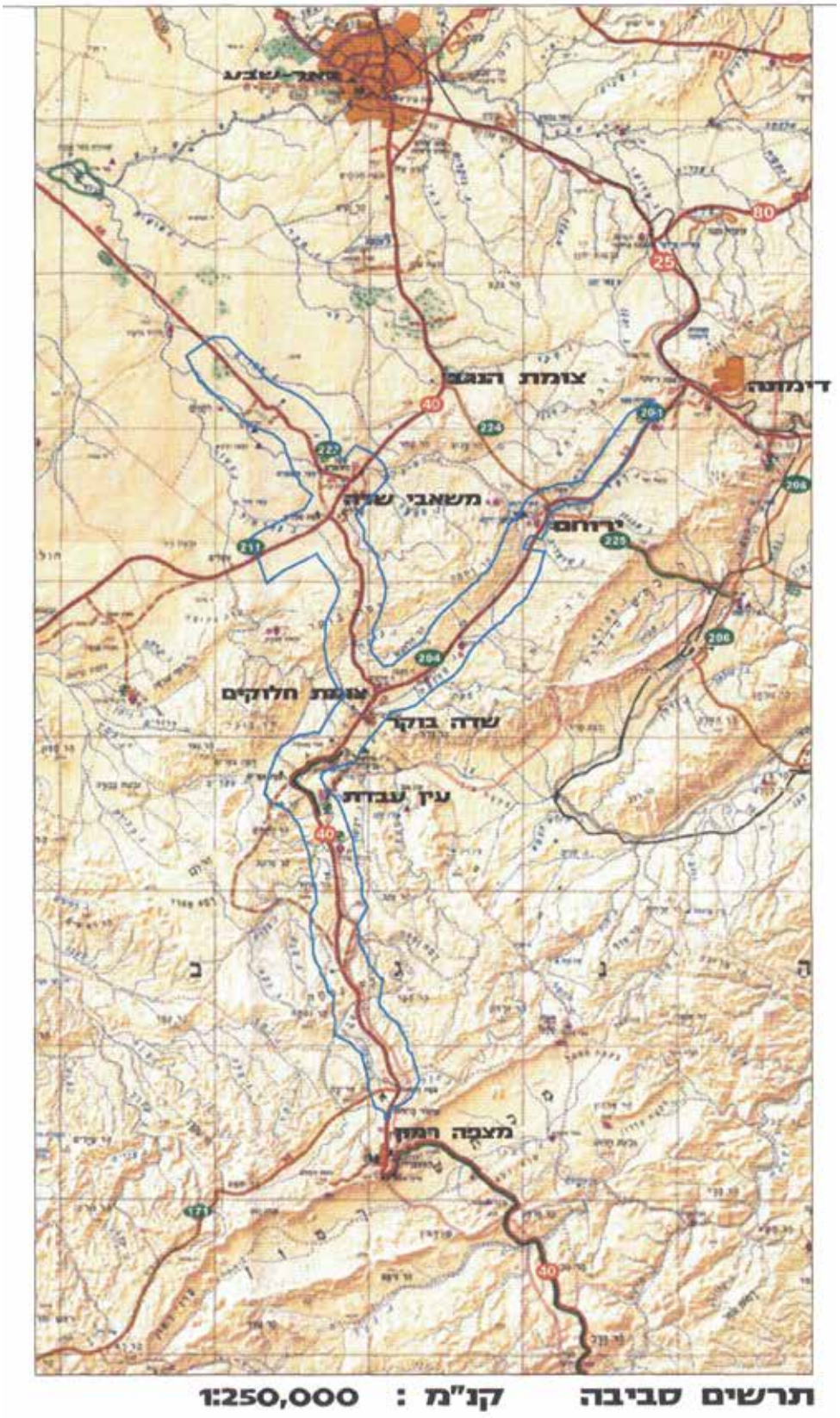

איור 7. תוכנית מתאר מחוזית, דרך היין ברמת הנגב, תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 42), תרשים סביבה.
מתוך: אתר מידע תכנוני - מינהל התכנון

שיוקמו מתוקף התוכנית (אביגדור, 2004, סע' 6). מאלה אושרו, נכון לאוקטובר 2023, תוכניות מפורטות להקמת 15 חוות (לשכת תכנון מחוז דרום, 17 באוקטובר 2023, תקשורת אישית). אומנם התוכנית מורה על הכנת תוכניות מפורטות לתכנון החוות החקלאיות ולקביעת השימושים המותרים בהן, אך היא אינה כוללת הוראות מפורטות לתכנון הדרך ומרחב הדרך שהיא מגדירה, ואף אינה מורה על הכנת תוכנית מפורטת שבה ייעשה התכנון שלהם (שם, סע' 9.1).

בתחום החוות החקלאיות מתמקדים היבטי שימור מורשת התרבות ושרידי העבר בעיקר בשימור אתרים ארכיאולוגיים ושרידי החקלאות העתיקה, כחלק מפיתוח עתידי שלהן. היבטים ציבוריים־קהילתיים, ובהם השימוש התיירותי־חקלאי לתועלת הציבור, הם רכיב מרכזי בתפיסת התוכנית. היבטי נוף וסביבה, החשובים עבור המכלול, הם חלק מהשיקולים למיקום החוות בהתאם לקריטריונים של נצפות, נגישות, טופוגרפיה, השתלבות בנוף וזמינות קרקע חקלאית. ככלל, דרך היין דרך משמשת למיתוג אזור תיירות חקלאית המתבסס על החוות החקלאיות.

› "פָּרָשַׁת דְּרָכִים": דרך הבשמים, דרך היין – דרכי תרבות?

האם דרך הבשמים היא דרך תרבות? האם דרך היין היא דרך תרבות? חלק זה של המאמר בוחן אם שתי הדרכים עונות להגדרה של דרך תרבות ולתנאים הנדרשים לכך כפי שהם מוצגים באמנת איקומוס לדרכי תרבות (2008), ואם הן תואמות את העקרונות המרכזיים של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה. הבחינה תוצג כניתוח כולל המתבסס על הפרמטרים הנבחרים כפי שהוצגו במאמר.

מקרה מבחן 1: דרך הבשמים

דרך הבשמים **במהותה** היא דרך עתיקה שלה עדויות מוחשיות־פיזיות לכל אורכה, החל מנקודת המוצא בעומאן וכלה בנקודות היעד בנמלי הים התיכון. בעדויות המוחשיות תומכות עדויות בלתי מוחשיות היסטוריות רבות. המוכרות שבהן מקורן בפליניוס הזקן (Gaius Plinius Secundus, המוכר יותר בשמו Pliny the Elder, 23/24–79 לספירה), המתאר את המסחר והשיירות לאורך הדרך ואת תוואי הדרך והתחנות לאורכה. יחד הן ממחישות את היותה של הדרך מעשה ידי אדם שכוון למטרה מסוימת, ומסייעות **בסיווגה** כ"דרך מסחר". שלושה אתרי מורשת עולם שהוכרזו לאורכה – "פטרה בירת הנבטים" (ירדן, 1985), "ארץ הלבונה מקור הבשמים" (עומאן, 2000), "דרכי הבשמים: ערי המדבר בנגב" (ישראל, 2005), ואתר נוסף הנמצא ברשימה טנטטיבית – נמל אנתדון בעזה (פלסטין, 2012) – תומכים בקביעה זו (סלע וינר והלוי־בר, 2021).

לדרך **תוואי פיזי מוגדר** העוקב אחר תוואי הדרך העתיקה. קטע הדרך שהוכרז בישראל ומצב השתמרותו הטוב מאשררים את האותנטיות של הדרך. נתיבים נוספים, ששרידים פיזיים שלהם מוכרים ממרחב הערבה והנגב, עוגנו לשימור בתוכנית מתאר מחוזית למרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים – תמ"מ 14/4 (שינוי מס' 55). גילויו של קטע מקורי בין מצד מחמל למצד גרפון בשנת 2018, ואבני המיל שנמצאו לאורכו, מאששים אף הם את העדויות לדרך העתיקה (שרצר, 2021). באזורים שבהם לא נמצאו שרידים קדומים הוצע תוואי מחבר, שאף כי אינו **תוואי מקורי**, הוא מחזק את התופעה וערכיה. מגוון הממצאים והשרידים שהתגלו לאורך הדרך וקשורים במישרין לתפקיד המקורי שלה, ובהם נקודות התכנסות ומקומות הלינה – החאנים ותחנות הדרכים, מקורות המים, אבני המיל והממצא הקטן (הממצא הנייד, artifacts), וכן האופן שבו תוכננו הנתיבים בהתייחס לתנאי השטח ולתצורות הנוף, מקומות המעבר והחציה והמעלות שלאורכם, כל אלה תומכים בהיותה של הדרך **מכלול** שמשמעותו עולה על זו של חלקיו. תפיסת המכלול מקבלת הרחבה ומשנה תוקף בהסתכלות הכוללת על המרחב הגאוגרפי, המאגדת ערכים של מורשת תרבות עם ערכי טבע ונוף ומוצגת בתוכנית האב ובתוכנית סטטוטורית דרכי הבשמים וארץ המכתשים.

השימוש האינטנסיבי בדרך הבשמים בתקופות הקדומות, וההשפעות ההדדיות הבין־תרבותיות שנוצרו בעקבות התנועה לאורכה, מעניקים לדרך את **אופייה הדינמי**. הכשרתם של מסלולי טיול רגליים ורכובים לאורכה של הדרך והשימוש בהם, בעצימות משתנה בהתאם למועדי השנה ולמאפיינים של קטעים שונים, מחזירים לדרך את אופייה הדינמי העכשווי. פתיחתם של מסלולים ומיזמי תיירות **לשימוש הציבור**, לאחר בחינת ההשפעות השליליות שלהם על הדרך וערכיה, עומדת בהלימה להנחיות האמנה ועונה על עיקרון מרכזי של התוכנית לדרכי תרבות של מועצת אירופה. מעורבותן של **קהילות מקומיות** מתבצעת בהתאם לאזורים המיושבים ולסוג המיזמים הקיימים והמתוכננים. **ניהול הדרך** נעשה בבסיסו מתוך התייחסות למשמעות התרבותית של דרך התרבות, כנדרש באמנה. אך להבדיל מתוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה הוא אינו נעשה על ידי רשתות משולבות של בעלי עניין ציבוריים ופרטיים, אלא על ידי רשות הטבע והגנים, שהיא רשות ממשלתית האמונה על שימור הטבע, הנוף והמורשת בישראל.

ההיבטים התיירותיים, הנתפסים באמנה כחלק מפיתוח בר־קיימא פוטנציאלי, מתורגמים לתפיסה מעשית: תחילה עם ראשית הפיתוח של מותג דרכי הבשמים בשנות השבעים, ובהמשך בפעילות המנהלה לפיתוח התיירות בנגב ובשתי התוכניות שהוכנו לדרכי הבשמים וארץ המכתשים. את פעילות המנהלה ואת התוכניות ממשיכה יוזמה ממשלתית בהובלת משרד התיירות לפיתוח מוצר התיירות המדברית במדינת ישראל כיעד **לתיירות בין־לאומית** (טמקין, 2021, 274–275).

לסיכום, ניתן לומר כי דרך הבשמים עונה להגדרה של דרך תרבות באמנת איקומוס לדרכי תרבות (2008), ותואמת את

העקרונות הבסיסיים של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה. התשתית האזורית הקיימת יכולה לשמש בסיס איתן למימוש הפוטנציאל הגלום בדרך, עם הבשלתם של התנאים לשיתופי פעולה בין־לאומיים.

מקרה מבחן 2: דרך היין

דרך היין **במהותה** היא דרך נושאית המתבססת על תופעה בעלת משמעות אזורית שניתן לחבר לתקופות עבר. עדויות לכרמים, לגידול גפנים ולתעשיית היין באזור הנגב, בעיקר מהתקופה הביזנטית, נמצאות בתחומי היישובים ופזורות בשטחים הנרחבים של העורף החקלאי שהתפתח סביבם. מבין ארבעת **סוגי הדרכים** שמגדירה התוכנית לדרכי תרבות של מועצת אירופה ניתן לסווג את הדרך בקבוצת דרכי הנוף והמלאכות (Routes on landscape and handicrafts). **המחקר** הארכיאולוגי והבוטני שמקדמים מוסדות אקדמיים בשיתוף רשות הטבע והגנים ורשות העתיקות, מאשש קביעות אלה באמצעות לימוד שרידים ארכיאולוגיים, ובהם גיתות רבות, וממצאים ניידים, ובהם זרעי ענבים. אלה מתגלים בשטח ומניחים את הבסיס לפיתוח חקלאות עכשווית המחוברת למקור. לדרך היין אין **תוואי פיזי** מקורי מוגדר. גם התוואי המוגדר בתוכנית הסטטוטורית אינו **תוואי חדש** ואינו תוואי ייעודי שהוכשר במטרה לשמש את הדרך, אלא נשען על מערכת כבישים קיימת. באופן זה תואמת דרך היין את עקרונות תוכנית דרך היין של מועצת אירופה, אך לא קיימות בה העדויות הפיזיות וההיסטוריות הנדרשות מדרך תרבות באמנת איקומוס לדרכי תרבות. אומנם לאורך דרך היין מוצעים שלושה מסלולים המתמקדים בשלושה מקטעים, אך הם אינם מודגשים בתיאור המוצר ובשיווקו, או במחקרים הבוחנים את התיירות במרחב הנסקר.

היעדרו של תוואי דרך מקורי או תוואי חדש ייעודי מוגדר מקשה להגדיר את **המכלול** במשמעות שאליה מכוונת האמנה לדרכי תרבות. עם זאת, הגדרתו של "מרחב דרך היין" בתמ"מ 14/4 (שינוי 42) ותיאורו כמרחב דרך תיירותית־נופית מעבירים את הדגש מאתר ליניארי־המשכי – ציר הדרך אל המכלול והאזור – אל מרחב הדרך (שם, סע' 9.1). בכך הם תואמים תמורות שחלו בתחום השימור והתבטאו במעבר מהגנה ושימור של מונומנטים ומבנים אל הגנה ושימור של אתרים ומתחמים, ומהם לנופים ולאזורים. באופן זה, היבטי נוף וסביבה מקבלים ביטוי בתוכנית, ועם היבטי שימור מורשת התרבות מציגים תמונה משולבת – כשם שהוצגה בחיבור של דרכי הבשמים וארץ המכתשים. כיוון שדרך היין אינה דרך עתיקה, לא ניתן להתייחס אל **אופי דינמי** מקורי כשם שמנחה האמנה. עם זאת, ניתן לצפות כי ככל שהשימושים החקלאיים והתיירותיים לאורכה יתרחבו תיווצר דינמיות עכשווית, וזו תייצר השפעות הדדיות בין קבוצות אוכלוסייה שונות ואולי אף בין תרבויות שונות.

היבטים תיירותיים הם מאבני היסוד של תוכנית דרך היין. יצירת דרך נושאית המתמקדת במוצר מסוים וביצרנים המייצרים את אותו מוצר היא אחת מהדרכים המשמשות למיתוג אזורי תיירות חקלאית. הדרך מאפשרת יצירה של אטרקציות תיירותיות שלהן זיקה נושאית למוצר, ורצף תיירותי במרחב שמפותחים בו מוצרי תיירות נלווים ובהם שירותי לינה והסעדה (בן ישראל, 2011, 5–6). במקרה של מרחב דרך היין ניכר כי הבילוי והצריכה מתמקדים בעיקר בחוות הבודדים, ופחות בחוויית הדרך (דגן, 2014; רכטמן, 2011). דרך היין אינה משמשת מנגנון לניהול המורשת שהיא מייצגת. זאת ועוד, כיום, אף שתעשיית היין המקומי בישראל פורחת, ואף שאזורים שונים בארץ – מהגולן והגליל דרך שפלת יהודה ועד לנגב, המזוהים עם גידול גפנים, כרמים וייצור יין – ממתגים עצמם באמצעות תעשייה זו, ניכר כי במיתוג ובשיווק דרך היין לא מוצגת תפיסה ארצית כוללת המחברת ביניהם (אפללו, 2014).

לסיכום, ניתן לומר כי דרך היין אינה תואמת את ההגדרה של דרך תרבות כפי שהיא מוצגת באמנת איקומוס לדרכי תרבות (2008), אך תואמת את העקרונות הבסיסיים של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה. התשתית המקומית הקיימת בדרך היין בנגב יכולה לשמש בסיס ראשוני לשיתופי פעולה ברמה הארצית, למשל עם אזורי תיירות־חקלאית אחרים המתמקדים בתעשיית היין בישראל, ואף ברמה הבין־לאומית, כחלק מדרכים קיימות דוגמת דרך היין (Iter Vitis Route) שהוסמכה על ידי תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה ושישראל חברה בה.

> סוֹף הַדֶּרֶךְ

במאמר זה הוצגו שתי תפיסות מרכזיות בנוגע לדרכי תרבות. האחת היא זו המוצגת באמנת איקומוס לדרכי תרבות (2008), והאחרת היא זו של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה (1987). שתי התפיסות, הגם שהתפתחו בד בבד, מציעות מבט שונה על מהות דרך התרבות ומאפייניה, ועל הרכיבים המחויבים להיכלל בה. האמנה לדרכי תרבות מחפשת את האמת ההיסטורית־מדעית ואת המשמעות התרבותית. לשם כך היא מחייבת הישענות על דרך עתיקה ועל עדויות המאששות את קיומה, ובכך היא מצמצמת את האפשרות של דרכים מסוימות להיחשב דרכי תרבות. לעומתה, תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה מציעה גישה גמישה. דרכי התרבות, שהן מבוססות נושא (תמה), נתפסות ככלי לשימור מורשת תרבות והמשכה, ולחיזוק ההערכה אליה ברחבי אירופה, באמצעות יצירת רשתות כלל־אירופיות הפועלות בשיתופי פעולה נרחבים. התוכנית מאפשרת להסתמך על דרך קיימת או על התוויה של דרך חדשה, ובכך מרחיבה את מספר הדרכים שיכולות לקבל הסמכה. שתי הגישות, כל אחת מנקודת מבטה, רואות את הפוטנציאל הגלום בדרכי תרבות לקידום היבטים של מחקר, תיירות ושיתופי פעולה אזוריים ובין־לאומיים. הצגתן של שתי התפיסות וההשוואה ביניהן יכולות להעשיר את הידע ולתרום לשיח המקצועי בנושא של דרכי תרבות.

הצגתן של דרך הבשמים ודרך היין מאפשרת היכרות עמוקה

עם שתי דרכים, לכאורה שונות בתכלית, החוצות מרחב משותף של דרכי הבשמים בנגב. בחינתן לאור אמנת איקומוס לדרכי תרבות ולאור העקרונות של תוכנית דרכי התרבות של מועצת אירופה מאפשרת להבין את התאמתן או אי התאמתן לתפיסה, ואת יכולתן להיחשב דרך תרבות על פי כל אחת מהתפיסות. בה בעת יש לבחינה ערך מוסף בהצעת מתודולוגיה שתוכל לשמש לבחינתן של דרכים נוספות. מסקנות הבחינה הצביעו על התאמתה של דרך הבשמים לשתי התפיסות ועל התאמתה של דרך היין לתפיסה אחת בלבד. הגם שהמסקנות הדגישו את השוני בין הדרכים, הן גם האירו את המכנה המשותף הקיים ביניהן, ובו נתפסות הדרכים כמחוללות שינוי וכיוצרות הזדמנות למינוף כלכלי של המרחב באמצעות שילוב של פיתוח תיירות, חקלאות ושימור ערכי טבע, נוף ומורשת.

> על המחברת:

עדי סלע וינר | adisewi@gmail.com

עדי סלע וינר, אדריכלית. מתמחה בשימור ומורשת תרבות. מרצה באקדמיה לאומנות ולעיצוב בצלאל, ירושלים, בבית הספר לארכיטקטורה ובתוכנית בתרבות חזותית וחומרית, ומרכזת את מסלול השימור והמורשת בתוכנית לתואר שני לעיצוב אורבני. ריכזה את פרויקט EDICULA של האיחוד האירופי ותוכנית Erasmus+, ואת הדיווח התקופתי השש־שנתי לאונסקו בנושא מורשת עולם. בעלת תואר שני בלימודי שימור ומורשת תרבות, וכיום משלימה לימודי דוקטורט. יועצת שימור למינהל התכנון, לוועדות מחוזיות ולרשויות מקומיות. בעבר ריכזה את נושא מדיניות השימור במינהל שימור ברשות העתיקות. עדי היא יו"ר בהתנדבות של הוועדה המדעית לדרכי תרבות של איקומוס ישראל.

מקורות

- אביגדור, י' (2004, עדכון 12.2006). **תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום מס' 14/4 (שינוי מס' 42), דרך היין ברמת נגב.** מינהל התכנון, משרד הפנים, ירושלים.
- אונסקו (1972). **האמנה להגנה על המורשת התרבותית והטבעית של העולם.** https://whc.unesco.org/archive/convention-he.pdf
- איקומוס (2008). **האמנה לדרכי תרבות** (תרגום: ב' סובלמן, תשפ"ב 2020–2021).
- אפללו, א' (2014, 18 בספטמבר). **תחת גפנו וטיולו: דרכי היין של ישראל.** וואלה.
- במקום – מתכננים למען זכויות תכנון (ללא שנה). **חוות הבודדים בנגב.**
- בן דוד, ח' (2021). תולדות סחר הבשמים. בתוך ח' בן דוד, וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 11–17). דן פרי.
- בן ישראל, ב' (2011). **תיירות חקלאית "ליד הבית": ביקוש והיצע של תיירות חקלאית בעורף המטרופולין** (עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך"). אוניברסיטת חיפה.
- דגן, ע' (2014). **"טוסקנה זה כאן": תיירות אליטות וייצור המרחב האתנו־לאומי בחוות הבודדים בדרום ישראל.** אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- טמקין, ז' (2021). מרחב דרכי הבשמים בנגב: תכנון ופיתוח תיירות וסביבה. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 267–275). דן פרי.
- סלע וינר, ע' (2012). אותנטיות ושלמות במסמכי ההכרזה על אתר מורשת עולמית "דרך הבשמים ערי המדבר בנגב: עבדת, ממשית, חלוצה, שבטה". **הכינוס הארצי ה־1 לשימור מורשת התרבות** (עמ' 21–31).
- סלע וינר, ע' והלוי־בר, מ' (2021). דרך הבשמים בנגב בראי האמנה לדרכי תרבות. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 253–265). דן פרי.
- צוק, צ' (2021). הכרזת "דרכי הבשמים וערי המדבר בנגב" אתר מורשת עולמית. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 243–251). דן פרי.
- רותם, צ' (2002, 31 באוקטובר). **"דרך היין" יוצאת לדרך: 30 חוות בודדים יוקמו בנגב.** הארץ.
- רכטמן, א' (2011). חוות הבודדים בנגב כאתרים חדשים על מפת התיירות בישראל: ניתוח מבוסס תפיסות מטיילים. **אופקים בגאוגרפיה, 77**, 5–27.
- שרצר, ז' (2021). גילוי הקטע החדש ואבני המיל. בתוך ח' בן דוד וד' פרי (עורכים), **דרכי הבשמים 2020** (עמ' 207–220). דן פרי.
- תיק פרויקטים (2017). **תוכנית מתאר מחוזית מחוז דרום מס' 14/4 (שינוי מס' 55), מרחב דרכי הבשמים וארץ המכתשים.** מינהל התכנון, משרד הפנים, ירושלים.

- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (UNESCO, 1972). https://whc.unesco.org/en/conventiontext/
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003a). **Booklet for cultural routes**. https://rm.coe.int/booklet-for-cultural-routes-eng-2023/1680aa03d0
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003b). **Booklet for member states**. https://rm.coe.int/booklet-for-member-states-eng-2023/1680aa00ca
- Cultural Routes of the Council of Europe (2003c). **Booklet for travellers**. https://rm.coe.int/booklet-for-travellers-eng-2023/1680aa00cc
- Cultural Routes of the Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about
- The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes (EPA). https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about-the-epa
- European Institute of Cultural Routes (EICR). https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/european-institute-of-cultural-routes
- International Committee on Cultural Routes (CIIC). https://ciicicomos.org/en/
- Iter Vitis. https://itervitis.eu/
- The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO. https://whc.unesco.org/en/guidelines/
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005a). Advisory Body Evaluation (ICOMOS), The Incense Route (Israel), No 1107 rev. (pp. 184–189). https://whc.unesco.org/document/151771
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005b). **Decision 29COM 8B.50 – Nominations of Cultural Properties to the World Heritage List** (The Incense Route – Desert cities in the Negev) (pp. 141–142). http://whc.unesco.org/en/decisions/515
- World Heritage Convention (UNESCO, 2005c). Nomination file 1107rev: **The Incense and Spice route and the desert cities in the Negev** (January 2003). http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1107rev.pdf

מהמונומנט למקבץ, למכלול ולציר מורשת וליחסיהם עם סביבתם

במשך שנים, ספרות המחקר, האומנות, החוקים וההגדרות שדנו בנכסי מורשת תרבות בנויה התמקדו במונומנט הבודד, בנכס התרבות שבלט בעיצובו, הנציח אירוע הרואי או דמות בעלת שם. מעמדו של המונומנט היה כשל "שמורת זיכרון" שנועדה להזכיר תופעת עבר. ברבים מהמקרים ניצב המונומנט בבדידותו, בתוך סביבה שעברה תמורות פיזיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות, והוא עצמו היה תלוש מהן. במהלך השנים חלו במצב זה שינויים, ובהם בלטו שלושה: הפסקת ההתמקדות במונומנט ההרואי והיוצא מהכלל, והחלת ההגדרות על נכסים המייצגים מורשת ורנקולרית, כזו המייצגת אדריכלות עממית, טכנולוגיות ומסורות העוברות מאב לבן, מלאכות ועבודות יום־יומיות; הדיון ביחסי הנכס וסביבתו התרחב, ונכללו בו נושאים הקשורים בהשמשת הנכס, בהתאמתו לשינויים שחלו בזמן, באוכלוסייה המתייחסת אליו, בצרכיה וברצונותיה; להתמקדות בנכס הבודד נוסף דיון ביחסי הנוף והיצירה התרבותית, במרחב מורשת ובמקבץ נכסיו, במופע ובפריסה שלהם.

מרחב מורשת בליבה של סן פרנסיסקו: ערכים, זיכרון והשמשה

אפרת אנגל

> תקציר

בליבה של העיר סן פרנסיסקו, מדרום לרחוב מרקט (South of Market), מצויה שכונה שהמבקרים בה זוכים לחוויה מיוחדת, גם ויזואלית וגם רגשית. לחוויה תורם מקבץ של מבנים ונופים שמתקיים ביניהם קשר גאוגרפי, היסטורי, עיצובי ותרבותי. המקבץ, וכן החוויה, מבדילים את השכונה ממקומות אחרים בעיר. בעבר לב העיר והשכונה הנכללת בו נודעו בדלותם, אבל החל משנות השמונים עבר האזור כולו תהליך פיתוח חדשני והפך למרכז עירוני תרבותי ומסחרי תוסס. שמו של המרחב הוא Yerba Buena (עשב טוב), והוא כולל גנים, כיכרות, פיסול חוצות, אנדרטאות, מוזיאונים, מבני דת ותרבות. יש בו מבנים היסטוריים שהוקמו במהלך המאה ה־19, שומרו וזכו להשמשה מחודשת. מטרת סקירה זו להתמקד בפינה אחת בתוך שכונה זו, בקבוצת מבנים ובתפקודים שנבחרו עבורם, ובאמצעותה לתאר את השינוי שחל במעמדו של האזור כולו.

מילות מפתח:

מרחב מורשת, ערכי תרבות, שימור הזיכרון, השמשה

> מבוא: ירבה בואנה – המרכז ההיסטורי של סן פרנסיסקו: ההיסטוריה וההתחדשות

אזור ירבה בואנה, גניו, כיכרותיו, נכסיו ההיסטוריים, האנדרטאות הפזורות במרחביו, מבני הציבור, וכמותם גם בתי המלונות המודרניים, בתי הדירות ומרכזי המסחר המתנשאים לגובה רב, הם עדות להתפתחותה של סן פרנסיסקו. ראשיתה של העיר בהסכם השלום שנחתם ב־2 בפברואר 1848 וסיים את המלחמה בין ארצות הברית למקסיקו. בעקבות ההסכם העבירה מקסיקו 55% משטחה לבעלות ארצות הברית. שטח זה כלל את מדינת קליפורניה. באותו זמן, ינואר-פברואר 1848, התגלה זהב לא הרחק מסן פרנסיסקו. השמועה על גילוי המתכת גרמה לנהירה עצומה של אנשים מכל רחבי ארצות הברית והעולם למערב, ובתוך פחות מעשר שנים הפכה סן פרנסיסקו לעיר סואנת ביותר. לצד בתי עסק ובתי מרזח הוקמו בה מרכזי דת שתאמו את אמונתם של קהילות המהגרים שהגיעו לעיר. במהלך השנים פקדו את סן פרנסיסקו רעידות אדמה, ולמרות זאת, אחדים מהמבנים שהוקמו בסוף המאה ה־19 הצליחו לשרוד.

בליבו של המרכז ההיסטורי נמצא האזור שמדרום לרחוב מרקט, שבעבר שילב בין מבני תעשייה למבני מגורים עבור פועליו ופועלי הנמל. בשנת 1961 שינה הנמל את מיקומו, אוכלוסיית הפועלים התחלפה באוכלוסיית מהגרים, ומצבו של האזור הלך והידרדר. באמצע שנות השישים גיבשה הרשות לפיתוח העיר תוכנית לשינוי ייעודו של האזור, שהשתרע על פני 87 דונם, למרכז תרבות עבור העיר כולה, וקראה לו ירבה בואנה. בשנים הראשונות

איור 1. גני ירבה בואנה בלב ההיסטורי של סן פרנסיסקו. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

איור 2. המרכז לאומנות בליבה ההיסטורי של סן פרנסיסקו. צילום: עירית עמית־כהן

התנגדו תושבי השכונה לשינוי, ורק לאחר שהוחלט לא לפנותם אלא לשקמם ולבנות עבורם מבני ציבור שיתאימו לצורכיהם, מומשה תוכנית הפיתוח החדשה.

כיום בלב האזור משתרעים גני ירבה בואנה, ולצידם מרכז כנסים מפואר, מרכז לאומנויות הבמה, מוזיאונים, בתי מלון, מסעדות, חנויות, ומרכזי פעילות לילדים ולנוער. בשנת 2006 זיכתה אגודת San Francisco Beautiful את האזור בפרס (San Francisco Beautiful Award), וזמן קצר אחר כך זכתה תוכנית הפיתוח לפרס על מצוינות עירונית מטעם Rudy Bruner Award for Urban Excellence. ההוקרה והפרסים מדגישים את ייחודו של האזור. ואכן, האזור מתאפיין במפגש היסטורי ועיצובי בין נופים לנכסים. אחדים מהם הוקמו במאות ה־18 וה־19 והם מתעדים את תולדות ההתיישבות בעיר, אחרים נבנו בשלהי המאה ה־20 ובראשית המאה ה־21 והם מייצגים את לחצי הפיתוח וההתחדשות העירונית. מטרת הסקירה היא לתאר מפגש זה, את מכלול נכסיו ונופיו, ולבחון את ערכיו ההיסטוריים והתרבותיים.

› רחבת ג'סי והמבנים הסמוכים

הרחבה משתרעת על פני שלושה דונמים. היא מתייחדת באלמנטים עיצוביים שהופכים אותה למרחב עירוני פתוח ומזמין, המושך את העין ומזמין את המבקרים לעצור ולהיפגש בו. האלמנטים הבולטים מחזקים את תפקודה זה ונכללים בהם דשא, שיחים, בריכות מים וספסלים. סמוך לכיכר ניצבים כמה מבני ציבור – כנסיית סנט פטריק, המוזיאון היהודי העכשווי, המוזיאון ההיסטורי החדש לתולדות מקסיקו. את שלושת מוסדות הציבור קושר מוטיב אחד, חיבור: בין ישן לחדש, בין עבר להווה, ובין תפיסות עיצוב.

המבנה שבו שוכן המוזיאון היהודי, וכן מבנה כנסיית סנט פטריק,

איור 3. תחנת כוח ששינתה את ייעודה והפכה למוזיאון היהודי העכשווי. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

נבנו בסוף המאה ה־19, ובשנת 1976 הוכנסו לרשימת המורשת של העיר סן פרנסיסקו והוכרזו לשימור. בשני המבנים רמת השימור שונה. במבנה המוזיאון החזית נותרה ללא שינוי, ושאר חלקי המבנה והפנים תוכננו מחדש על ידי האדריכל דניאל ליבסקינד והותאמו לשינוי שחל בתפקוד המבנה – מתחנת כוח למוזיאון עכשווי המתעד את תולדות הקהילה היהודית בעיר, את התמורות שחלו בה, את מעמדה ומאפייניה. הכנסייה זכתה לשימור מחמיר, והאדריכלים ששימרוה הקפידו על כל חלקי המבנה ופרטיו כפי שעוצבו בשנת 1906.

המוזיאון היהודי העכשווי

תחנת הכוח, שלימים הפכה למוזיאון, נבנתה ב־1881 ועוצבה מחדש לאחר רעידת האדמה של 1906 בידי אדריכל מקומי, ויליס פולק (Willis Polk). פולק בחר לעצב את המבנה בסגנון נאו־קלאסי ומתוך קשר לתנועה של אדריכלים, City Beautiful, שקידמה אחדות ואסתטיקה במבנים ציבוריים. פולק יצר חזית מרשימה: לבנים אדומות מקושטות בכרכובים עם מלאכים וזרים בצבע קרם ובציפוי טֶרֶקוֹטֶה. שבעה חלונות זהים חוברים לדלת כניסה מרשימה. ב־1960 הפסיקה תחנת הכוח לפעול, והמבנה עמד ללא שימוש קרוב לארבעים שנה. בשנת 1971 רכשה החברה לפיתוח סן פרנסיסקו את המבנה במטרה להורסו ולבנות במקומו מבנים חדשים, אך התנגדות של תושבי העיר מנעה את ההרס וקידמה את הכרזתו לשימור בשנת 1977. בשנת 1994 הזמינה החברה לפיתוח סן פרנסיסקו את ראשי הקהילה היהודית, שביקשו להקים מוזיאון יהודי עכשווי, להשתמש במבנה ולעצב מחדש את תחנת הכוח, תוך הקפדה על שימור אחדים ממאפייניה. ב־1998 נבחר האדריכל דניאל ליבסקינד לתכנן את העיצוב החדש של המבנה ואת התאמתו למוזיאון.

איור 4. האותיות חי"ת ויו"ד והביטוי העיצובי הניתן להן במוזיאון היהודי העכשווי. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

איור 5. הסגנון שנבחר לכנסייה מייצג את האימוץ האמריקאי של סגנונות הנאו־קלאסיקה האירופיים. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

עיצובו של ליבסקינד התבסס על שתי האותיות העבריות המרכיבות את המילה "חי", חי"ת ויו"ד. המילה "חי" נבחרה בגלל סמליותה. היא מצביעה על הייעוד ההיסטורי של תחנת הכוח – הזרמת אנרגיה לעיר, ומשמשת עדות לקהילה היהודית ששגשגה ומשגשגת גם כיום בסן פרנסיסקו. לשתי האותיות ביטויים עיצוביים שונים במבנה (איור 4). הן פורצות מתוך המבנה ההיסטורי; הן חלק ממעטפת ייחודית עשויה מפלדה כחולה המורכבת מכ־3,000 לוחות פלדה כחולים, המשנים את צבעם בהתאם לשעה ביום, למזג האוויר או לנקודת התצפית של המתבונן, בתוך המבנה או מבחוץ. ניתן להניח שהצבע הכחול נבחר משום שהוא מתחבר לרעיון החיים, למים כמקור החיים, ולמשמעות הסמלית של הצבע הכחול ביהדות.

הכנסייה הקתולית סנט פטריק

ראשיתה של הכנסייה בשנת 1870, אך ברעידת האדמה בשנת 1906 נהרס המבנה. בעקבות רעידת האדמה עזבו רבים מבני הקהילה האירית את האזור, ואלה שנשארו בנו כנסייה חדשה, הדומה לכנסייה הישנה. בסופו של דבר גם הם התפזרו ברחבי העיר, ולא התמידו בחברותם בכנסייה זו. איור 5 מתאר את מבנה הכנסייה. הכנסייה לא נותרה ללא שימוש. תנועת ההגירה שעיצבה את אוכלוסייתה של סן פרנסיסקו השפיעה גם עליה, וכיום היא משמשת את הקהילה הפיליפינית. ההחלטה לשמר את המבנה קבעה כי יש למזער ככל שניתן את הפגיעה בערכיו האדריכליים, וכך קרה שגם העיצוב וגם ההמשכיות התפקודית הקנו למבנה מעמד של מונומנט היסטורי.

איור 6. את המפגש בין הדתות, הנצרות הקתולית והיהדות, מייצג קיר של הכנסייה במבנה המוזיאון היהודי העכשווי. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

איור 7. המפגש בין בנייני ציבור, מגורים ובתי מלון רבי־קומות. צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

איור 6 מציג את "המפגש" בין הדתות בין המוזיאון היהודי לכנסייה. לבולטות העיצובית, הן של המוזיאון היהודי הן של הכנסייה, מצטרפת ההתחדשות של האזור כולו והתאמתו לצורכי האוכלוסייה המקומית וערכיה התרבותיים, וכן לתמורות החלות במעמדו הכלכלי של המרכז ההיסטורי של סן פרנסיסקו, לביקוש למגורים, למרכזי תיירות ועסקים. איור 7 משקף את התחדשות האזור.

המוזיאון לתולדות מקסיקו

למוזיאון ארבע קומות, חלקן משתלבות ב־Four Seasons Private Residences – מגדל דירות חדש ומודרני בן 43 קומות שנחנך ב־2021, וחלקן משתלבות ב-Aronson Building – בניין היסטורי שנבנה בשנת 1903, והיה מהמבנים הספורים ששרדו את רעידת האדמה של שנת 1906. המוזיאון, שתוכנן בידי TEN Architects, נועד לשמש מרכז חברתי, תרבותי וחינוכי לקידום האומנות והתרבות המקסיקניות והמקסיקניות־אמריקאיות. כדי להבחין בין קומות המוזיאון לבין מגדל הדירות "נעטפו" קומות המוזיאון במעטפת מודרנית המורכבת מסבכת מתכת מסורגת שצבעה בהיר. המעטפת לא רק מבדילה בין השימושים, אלא גם מאפשרת שקיפות וחדירה של אור יום לחללי המוזיאון.

› גני ירבה בואנה (Yerba Buena Gardens)

הגנים משתרעים על פני שלושים דונמים, ועיצובם נועד להדגיש את תפקידם הכפול: לייצג מרחב פתוח למטרות פנאי ונופש, ולשמש

מקום מפגש בין קהילות ותרבויות. קול המים המגיע מכמה מפלים ומזרקות, ריח הפרחים והצמחים, אור השמש – כל אלה מייצגים את התפקיד הראשון. לתפקיד השני אחראים כמה מיצבים שעיצובם נועד להעביר מסרים של תרבות רבת־גוונים, שוויון וחירות.

גינת ההשתקפות (Reflection Garden)

המיצב, המשלב אבנים ומים, הוקם בשנת 1993 על ידי שני אומנים: האומנית ג'ון קוויק־טו־סי סמית (Jaune Quick-to-See Smith), והאומן ג'יימס לונאין (James Lunain). השניים ביקשו להנציח באמצעותו אורחות חיים ומסורות של שבט אינדיאני (Ohlone) שאזור זה היה מרחב מחייתו. המיצג כולל אבנים המסודרות בצורה של סהר, ולפניהן קיר עץ חצי עגול התוחם בריכת מים קטנה. היצירה נותנת כבוד למנהג חברתי קדום של ישיבה במעגל לשם סיפור ושירה, ובאמצעותם העברת מסורות מדור לדור. כיום המקום מזמן ישיבה משותפת של כל הקבוצות החברתיות המאפיינות את אוכלוסיית סן פרנסיסקו למטרות הרהור ושיח.

האנדרטה לזכרו של מרטין לותר קינג, Martin Luther King Memorial

האנדרטה, שנוסף לה הכינוי "התגלות" (Revelation), נחשבת לשנייה בגודלה בארצות הברית. היא נבנתה בשנת 1993 על ידי שלושה ששיתפו ביניהם פעולה: הפסל יוסטון קונוויל (Houston Conwill), המשוררת אסטלה מאז'וזה (Estella Majoza) והאדריכל ז'וסף דה פאס (Joseph De Pace). האנדרטה ממוקמת מאחורי מפל גדול של מים זורמים, הנשפכים מבריכת מים גדולה על אבני גרניט גדולות. הנפילה יוצרת רעש חזק, החוסם את המולת העיר. מאחורי מפל המים יש שביל הליכה, והצועד בו יכול לקרוא ציטוטים מנאומו המפורסם של ד"ר קינג מ־1963, החרוטים ב־12 לוחות זכוכית. כל ציטוט מתורגם לשפתה של אחת מהערים התאומות של סן פרנסיסקו, ובהן עברית, ערבית וניב אפריקאי.

המרפסת העליונה, The Upper Terrace

המרפסת העליונה משקיפה על הגנים. היא נמצאת מעל האנדרטה של מרטין לותר קינג, ועולים אליה במדרגות. העומד בה זוכה לצפות בכנסייה ובמוזיאון היהודי הניצבים זה לצד זה. במקום נמצאת בריכת מים מוקפת בריצוף ייחודי שעיצב האומן לין אוטזון (Lin Utzon).

גן הערים האחיות, Sister Cities Garden

הגן משתרע לכל אורכה של המרפסת העליונה, ויש בו צמחים מ־18 ערים תאומות של סן פרנסיסקו ברחבי העולם: אביג'אן, אסיזי, בנגלור, ברצלונה, קורק, אסטלה, חיפה, הו צ'י מין סיטי, קרקוב,

איור 8. המרפסת העליונה והמבט על הגנים, הכנסייה והמוזיאון היהודי.
צילום: עירית עמית־כהן, ספטמבר 2023

מנילה, אוסקה, פריז, סאול, סידני, שנגחאי, טאיפיי, סלוניקי וציריך. התוצאה היא מרבד של צבעים וריחות.

הגנים והמיצבים זכו להכרה לאומית בעקבות ההחלטה של אגודת "סן פרנסיסקו היפה" (San Francisco Beautiful) לזכות את הגנים ב"פרס היופי" (Beautification Award) מטעם אגודת היערות והפארקים. הכרה זו התבססה על עיצובם של הגנים ועל תפקידם החברתי־תרבותי: לשמש מרחב למפגש בין קהילות; כל קהילה ותרבותה, דתה ומנהגיה.

> סיכום

בערים רבות לב העיר מוכרז כמתחם היסטורי, מרחב או מכלול מורשת הראוי לשימור (Historic District). ההכרזה מכירה בחשיבות ההתייחסות למקבץ נכסי המורשת הקיים בלב ההיסטורי, למגוון המבנים, לרחובות, לשטחים הפתוחים, לצמחייה העירונית, לתשתיות ולקשרים ביניהם. להתייחסות זו חשיבות תכנונית,

השלכות על כיווני הפיתוח של לב העיר ועל מעורבות האוכלוסייה בפיתוח העיר ובשימור צביונה. להכרה זו שלוש רמות: רמה אוניברסלית – דוגמת הכללה ברשימת המורשת העולמית, רמת המדינה, ורמת הרשות המקומית. ברבים מהמקרים, דווקא ההכרה ברמה המקומית מגדילה את מעורבות הקהילה בשימור המקבץ ובהתייחסות אליו כאל אמצעי המבטא את זהותה ואת ייחודה.

ההגדרה למתחם או למכלול מורשת לשימור הלב ההיסטורי של העיר מצביעה על מאפיין מרכזי אחד, **שלמות** (integrity), ובלשון מדויקת יותר – מקבץ של מבנים ורכיבי נוף אחרים המתייחסים זה לזה ומשום כך הם מייצגים רמה גבוהה של שלמות בחלק מהמתחמים של לב העיר או בכולם.[1] רכיבים אלה יכולים להיות מיקום, עיצוב, חומרים ושיטות עבודה, תחושה וחוויה של מקום בזמן מסוים (sense of place), הקשר היסטורי, גבולות המתחם ומערך מרכיביו (setting). לעיתים מזוהה במערך זה מוקד חזק וברור, ולעיתים קיימים מוקדים אחדים.

תהליך ההכרה במתחם ובערכיו ושימור רוחו מורכב משלבים אחדים: תיעוד; מיון הנכסים ורכיבי הנוף לאלה ששימורם מחמיר, לאלה ששימורם חלקי, ולאלה שהתפקוד או העיצוב רומזים לערכים התרבותיים והשימור מזערי ביותר; הוראות טיפול בנכסים ובנופים בהתאם לסיווגם; כללים וחוקים להבטחת שימור שלמותו של המתחם לאורך זמן; מסגרת תכנונית ומנהלית המקפידה על קיום השלבים כולם.

אזור ירבה בואנה (Yerba Buena District), המצוי בליבה ההיסטורי של סן פרנסיסקו, מייצג את ההגדרה של מתחם או מכלול מורשת ואת תהליך שימורו. האזור הוא מובלעת תרבותית המכילה מקבץ של שמורות זיכרון שמייצגות את תולדות העיר, האירועים, הדמויות וסיפורן של הקהילות שהתגוררו בה לאורך השנים. אולם ייחודו של המקבץ אינו רק במבנים ובערכים ההיסטוריים. לצד המבנים ההיסטוריים מתרוממים מבנים חדשים, רבים מהם מייצגים התפתחות עירונית עכשווית וביקוש גדל לעסקים ולמפעלי תרבות שהעיר מתייחדת בהם. המבנים החדשים לא דוחקים את המבנים הישנים. אלה זוכים לשימור, מלא או חלקי; אחדים ממשיכים את תפקודם הישן, ואחרים מותאמים לתפקידים חדשים. באלה וגם באלה זוכה העיצוב ההיסטורי להבלטה.

המפגש בין נכסים היסטוריים לנכסים חדשים, וכן התפקודים שנקבעו להם, מייצרים יחד את השלמות הייחודית של המרחב ושל אוכלוסייתו; אוכלוסייה שקהילותיה רבות, אך הן חולקות ערכים משותפים של שוויון, צדק וחירות.

> **על המחברת:**

אפרת אנגל | liorefi@gmail.com

אפרת פלד־אנגל היא פסיכולוגית תעסוקתית המתגוררת בקליפורניה, וכיום לומדת לתואר שני בחינוך יהודי באוניברסיטה העברית בירושלים. בשנים האחרונות שימשה כמדריכה במוזיאון היהודי העכשווי בסן פרנסיסקו והנחתה סיורים עצמאיים בעברית על הסיפור היהודי בסן פרנסיסקו. היא פעילה במחלקה הישראלית בתוך ה־JCC בפאלו אלטו ושימשה כאחת המנחות בתוכנית "גוונים במפרץ" - בתוכנית ייחודית המיועדת לישראלים המתגוררים באזור מפרץ סן פרנסיסקו ומתעניינים בשאלות של זהות ישראלית־יהודית.

[1] בעברית תרגום המילה integrity כפול: שלמות אך גם יושרה. במקרה של מורשת תרבות, חקרה ושימורה הכוונה ליושרה מדעית; הקפדה על תיעוד הנכס ובחינה מעמיקה של ערכיו התרבותיים.

על הקשרים בין ערכים, שימור ותכנון של ציר ומכלול מורשת

ככלל, נוף טבעי או תרבותי ומרקם בנוי אינם קופאים על שמריהם. הם מתפתחים, משתנים, וברבים מהמקרים עוברים התאמות למאפייני הסביבה שהם נמצאים בה, לרצונות האוכלוסייה, לצרכיה ולתפיסותיה. במקרה של נוף או של נכס שהוכרזו לשימור נעשית בתהליך זה התערבות. זוהי התערבות מודעת, והיא מתבססת על הכרה בתפקידים של הנכס והנוף לייצג ערכי מורשת תרבות, ובצורך למזער את השינויים וההתאמות בנכס ובנוף. פעולת התכנון, הממלאת תפקיד זה, מורכבת מכללים סדורים שכל אחד מהם מתבסס על קודמו, וכולם יחד זכו להסכמה רחבה. במקרה של שימור מכלול או ציר מורשת התכנון מתבסס על זיהוי המכנה המשותף, אותו ערך תרבות הקושר בין רכיבי הציר והמכלול. המכנה המשותף יכול להיות היסטורי, עיצובי או תפקודי. בתכנון קורה לא פעם שהעדפת המכלול מבטלת את הבלטתו של יוצא הדופן, של ערך תרבות שלא זכה להבלטה או לנוכחות במכלול או בציר המורשת.

מכלול מורשת תרבות: קו ההגנה הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה – אזור צפת*

אבישי עוז

תקציר

במסגרת נספח השימור של תוכנית המתאר הכוללנית לצפת (2019–2023) נסקרו "מגננים"[1] שהיוו חלק ממערך ההגנה על שטח פלשתינה בזמן מלחמת העולם השנייה, מערך שכונה גם "קו אידן".[2] מערך זה היה חלק מתוכנית ההיערכות לפלישה של כוחות הציר הנאצים, ובהם צבא ממשלת וישי הצרפתית, מכיוון סוריה ולבנון של ימינו.

תהליך עבודת המחקר המיפוי והתיעוד מעלה שתי סוגיות חשובות: שיתוף הפעולה הפוטנציאלי של מתכנן השימור עם ההיסטוריון, והיישום הפוטנציאלי של "ארכיאולוגיה של העבר העכשווי" במחקר הממצאים.

המגננים המנדטוריים סביב צפת מציגים פער גדול במיוחד. מחד גיסא מדובר בממצאים מרשימים בהיקפם וברמת השתמרותם הגבוהה. אלו מספרים סיפור חשוב בתולדות הארץ, ובתוכו את סיפור ההתיישבות היהודית בישראל בימי החרדה מפלישת כוחות הציר הנאצים לארץ ישראל. מאידך גיסא מרבית האתרים הללו לא מופו ולא תועדו עד לסקר זה, ובספרי ההיסטוריה נכתב עליהם רק מעט. מטרת המאמר היא לעשות צעד נוסף לסגירת הפער, ולהציג את ממצאי הסקר וגישות שונות למחקר, לתכנון ולפיתוח מערך האתרים המרשים.

מילות מפתח:

תקופת המנדט הבריטי, קווי הגנה, מלחמת העולם השנייה, סר אנטוני אידן, כוחות הציר, הנאצים, וישי, שימור, ארכיאולוגיה של העבר העכשווי, תכנון עירוני, תעלות קשר, דרכי סולינג, מגננים

מבוא

סוגיית "קו ההגנה" הצבאי־אסטרטגי עלתה לדיון נרחב בחודשים האחרונים עקב אירועי מלחמת "חרבות ברזל". האמרה הידועה בצה"ל, ולפיה "קו ההגנה הראשון לעולם ייפרץ", נשמעת כיום רלוונטית יותר מתמיד. מאמר זה עוסק בשרידים מקו ההגנה הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה, ויוצגו בו ממצאים חדשים המספרים את סיפורו המרתק.

מי שסייר במורדות הר כנען ורמת רזים, הסובבים את העיר צפת ממזרח ומדרום, הבחין אולי בשרידים היסטוריים יוצאי דופן. במבט ראשון, מזכירים הם תעלות קשר של צה"ל. במבט נוסף רואים כי התעלה בנויה אבן ברובה, ומתפרסת במרחב כאליפסה שמתפצלות ממנה הסתעפויות רבות. אין מדובר באתר יחיד, אלא בסדרת אתרים המופיעים במרחב וחוזרים בתצורות שונות באזורים נוספים בארץ. ממצאים אלו הם שרידים של קו אידן, שהיה חלק חשוב מתוכנית ההגנה הבריטית לבלימת פלישה לשטח ישראל במלחמת העולם השנייה.

שרידי קו ההגנה במורדות הרי צפת כוללים מגננים, בורות מים בנויים אבן ובטון וכן דרכי סולינג.[3] ממצאים אלו תועדו במסגרת סקר השימור שביצע מינהל שימור ברשות העתיקות לתוכנית המתאר הכוללנית לצפת. בסקר תועדו אתרים מגוונים ובהם אתרי קבורה ודת, שרידי שכונות מגורים מהתקופה הממלוכית ומהתקופה העות'מנית, שרידי מלונות היסטוריים ושרידים ארכיאולוגיים נוספים. בולטים בייחודם ובהיקפם הם שרידי קו אידן, הכוללים יותר מחמישים מגננים ועשרות קילומטרים של דרכי סולינג, ופזורים במרחב של כ־7,000 דונמים.

במאמר שלפניכם אתאר את תהליך המיפוי והמחקר של

* מבוסס על מאמר שפורסם בקובץ המאמרים ה־5, מינהל שימור, רשות העתיקות, 2023, 113–131

[1] "מגנן" הוגדר בסקר השימור כמערך בנוי הכולל תעלה ראשית, חדר עורפי, תעלות משניות ולעיתים עמדות קצה עגולות. המגנן שימש למטרות תצפית, הגנה ולחימה.
[2] "קו אידן" הוא הכינוי למערך ההגנה על ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, והוא קרוי כך על שם שר החוץ הבריטי אנטוני אידן (Eden) (אביגד, 2017).
[3] להסבר על דרכי הסולינג ראו בהערה 4.

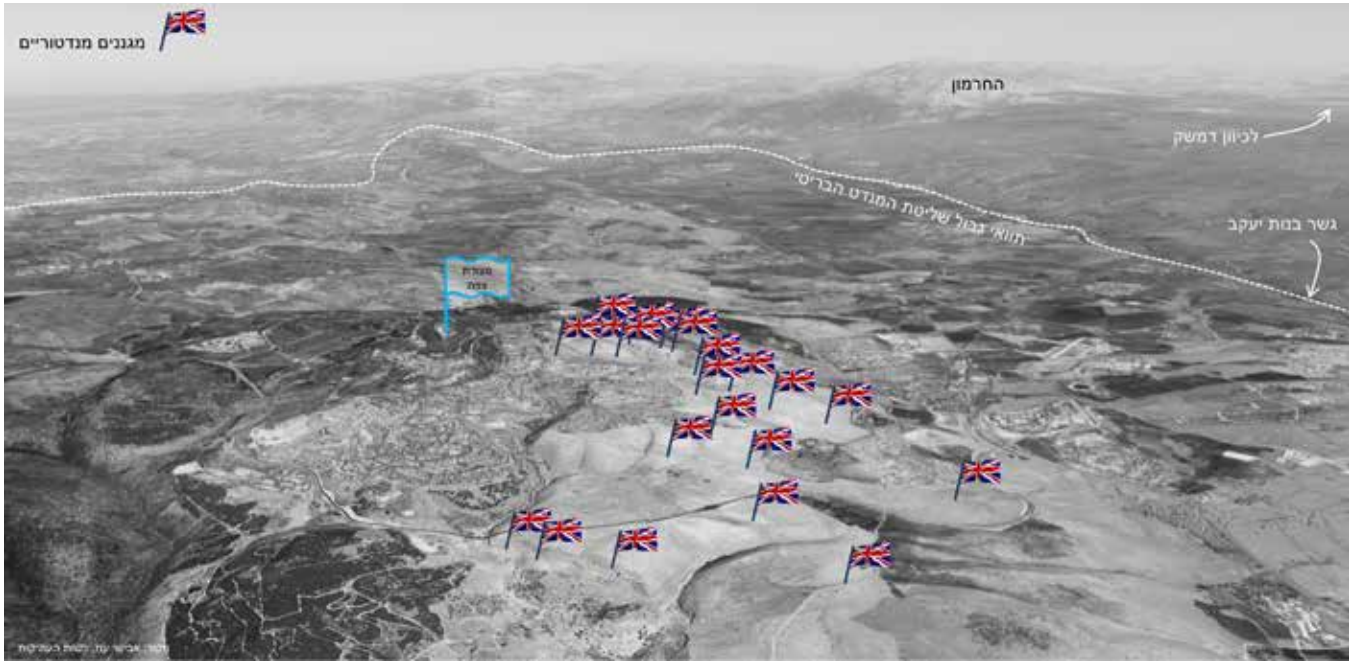

איור 1. אילוסטרציה: מיקום אסטרטגי של המגננים המנדטוריים סביב צפת. מקור: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2022

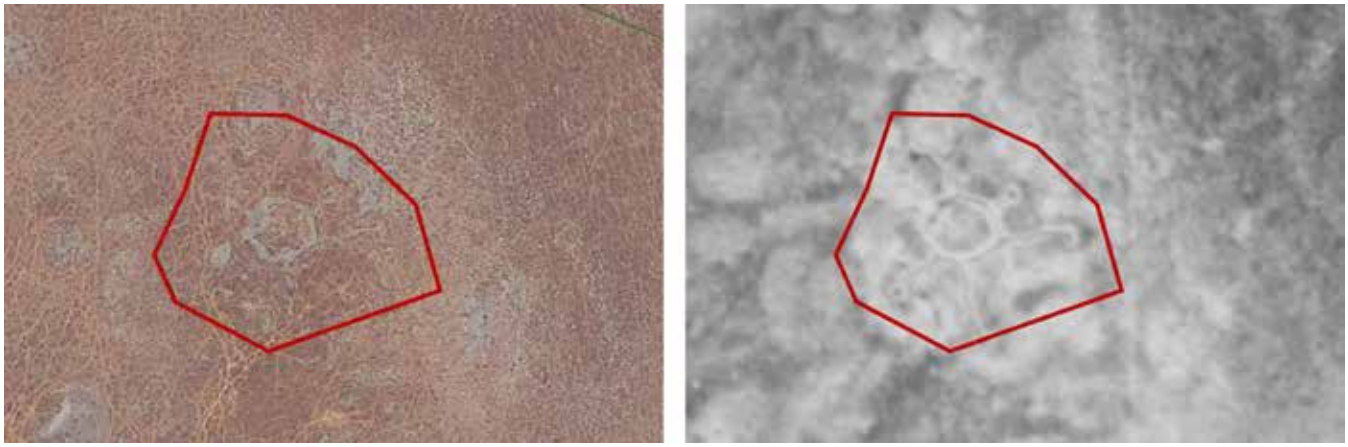

איור 2. מימין: סימון מגנן מנדטורי בתצ"א משנת 1945. משמאל: סימון אותו מגנן בתצ"א משנת 2020. מקור: רשות העתיקות, 2022. מקור התצ"אות: מפ"י

שרידי קו אידן, ואציג חלופות למחקר ולתכנון האתרים מבעד לשתי פריזמות מרכזיות. האחת תעסוק בשיתוף הפעולה הפוטנציאלי בין מתכנן השימור להיסטוריון ככלי לשיפור רמת המחקר, התיעוד והתכנון. האחרת תבחן את היישום הפוטנציאלי של "ארכיאולוגיה של העבר העכשווי" במחקר ואת התיעוד של פרויקט מסוג זה. בסיכום המאמר אדון באסטרטגיות לשילוב אתרים מסוג זה במהלכי התכנון העירוני.

› גילוי האתרים ותיעודם

קצה חוט ראשון הנוגע לממצאי קו אידן הגיע מהארכיאולוג אורי ברגר, ומוצג בדוח חפירה מ־2019 שכתב בשיתוף מיקי גוטשלק (ברגר וגוטשלק, 2019). באתר הממוקם בשיפולי רמת רזים מתוארים ביצור מנדטורי, דרך סולינג ובור מים. על פי דוח החפירה, ניתוח תצלומי האוויר והמסמכים ההיסטוריים, האתר משויך לסיפור מערך ההגנה הבריטי על פלשתינה בראשית שנות הארבעים. עוד צוין בדוח כי סמיכות הממצאים מראה על הקשר המרחבי והתפקודי בין המגננים לבין דרכי הסולינג ובורות המים, וכי כמויות פסולת הסיתות ושבבי האבן באתר מראות כי סיתות האבן נעשה במקום. הנחת הבסיס בדוח הייתה כי אתר זה הוא חלק מסדרת אתרים אשר רובם טרם מופו או תועדו. על הפרק עמדו שאלות רבות: מה עושים? כיצד מגלים את מיקומם המדויק של האתרים בתוך השטח הטרשי והמטעה של הר כנען ורמת רזים? עד כמה משימה זו ישימה, על רקע ההבנה כי מגננים אלו תוכננו במטרה שלא לבלוט בשטח?

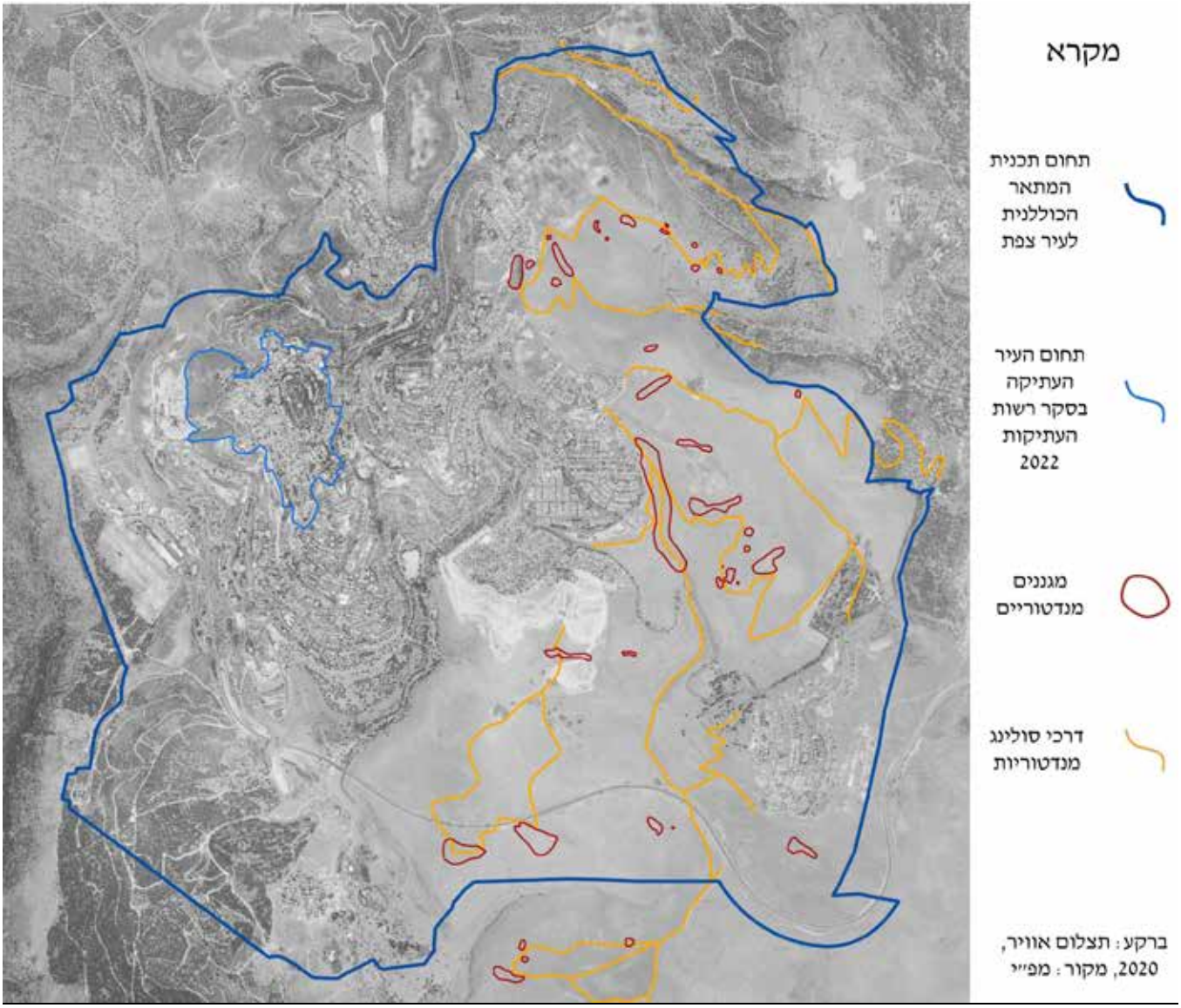

איור 3. סימון המגננים ודרכי הסולינג סביב צפת על רקע תצ"א משנת 2020. מקור: סקר השימור לתוכנית המתאר הכוללנית, צפת, רשות העתיקות, אבישי עוז, 2022

איתורו של מגנן על בסיס תצלום אוויר עדכני הוא משימה כמעט בלתי אפשרית. השטח הטרשי מטעה, והצמחייה אשר כיסתה חלק מהאתרים ברבות השנים לא הקלה את המלאכה. נוסף על כך ראינו בשטח כי חלק מהמגננים נהרסו או כוסו בכוונה, ככל הנראה כדי שלא יגיעו לשימושו של אויב פוטנציאלי.

› רקע היסטורי

בחודש יוני 1940 התערער המעמד הגאו־פוליטי של המנדט הבריטי בפלשתינה. בצרפת הוקמה ממשלת וישי הפרו־נאצית, ושטחי המנדט הצרפתי אשר כללו את סוריה ולבנון של ימינו הפכו, למעשה, לבסיס של גרמניה בגבולה הצפוני של פלשתינה.

בספטמבר הצטרפה איטליה למהלכי הכיבוש של תעלת סואץ לצידה של גרמניה. התרחשויות אלו עוררו חשש ממשי מפני פלישה נאצית לפלשתינה. חשש זה לא פסח על אנשי היישוב היהודי בארץ, והוא מתואר היטב בשיר אשר כתב אז זאב פרקר מקיבוץ שער הגולן, אשר ממוקם על קו הגבול עם סוריה.

שר החוץ הבריטי סר אנטוני אידן הורה להיערך לפלישת כוחות הציר מצפון. תוכנית ההגנה התוותה שלושה קווי ביצורים. אלה נבנו על ידי חברת "סולל בונה", וכללו מערכות תעלות קשר, עמדות מקלעים ומרגמות, מחפורות ומכשולי טנקים, תותחים ובונקרים. קו ההגנה הראשון נמשך ממפעל החשמל בנהריים, דרך גבעת תל קציר, סמרה (קיבוץ האון כיום), כפר

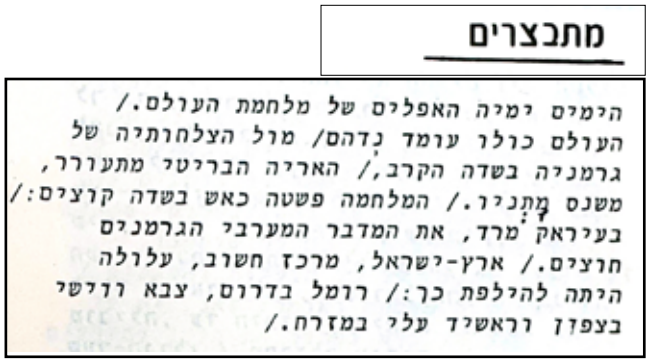

מתבצרים

הימים ימיה האפלים של מלחמת העולם./
העולם כולו עומד נדהם/ מול הצלחותיה של
גרמניה בשדה הקרב,/ האריה הבריטי מתעורר,
משנס מתניו./ המלחמה פשטה כאש בשדה קוצים:/
בעיראק מרד, את המדבר המערבי הגרמנים
חוצים./ ארץ-ישראל, מרכז חשוב, עלולה
היתה להילפת כך:/ רומל בדרום, צבא ורישי
בצפון וראשיד עלי במזרח./

איור 4. הבית הראשון בשיר **מתבצרים**, מאת זאב פרקר. השיר ממחיש את החשש הגדול בקרב היישוב היהודי מפני פלישה כוחות הנאצים לארץ ישראל. פרקר, 1987. באדיבות עודד פרקר

נחום, עמיעד, פילון, צפת, והמשיך צפונה עד ע'ג'ר שלמרגלות הר דב. סעיף נוסף התפצל מערבה לכיוון נחל כזיב (אביגד, 2017). קו ההגנה השני השתרע מהרי הגלבוע לאורך רכסי הכרמל. קו ההגנה השלישי התחיל בגשר דמיה בבקעת הירדן, המשיך דרך שכם ונמתח לאורך נחל אלכסנדר (מתוך אתר המוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, 2022). המגננים, שתוכננו תחת ענגת האיום של פלישה צבאית מיידית, הוקמו ככל הנראה במהירות ובתקופת זמן קצרה יחסית על ידי תושבי הסביבה, יהודים וערבים, בפיקוח הבריטים (בירן וזלצר, 2018).

במאי 1941 פלשה בריטניה לסוריה ולבנון. לאחר כחודשיים נכנעו כוחות צרפת של וישי, וב־14 ביולי 1941 נחתם עימם הסכם הכניעה. בסוריה ובלבנון כונן משטר מטעם "צרפת החופשית", אשר תמך בבעלות הברית (אביגד, 2017). מנקודה זו ואילך, כשנה בלבד לאחר הקמתו, הפך קו אידן למיותר, ונראה כי לא נעשה בו שימוש צבאי בהמשך.

› תיאור ממצאי הסקר

הממצאים הנוגעים לקו אידן פזורים בשיפולים המזרחיים והדרומיים של הר כנען ורמת רזים. מיקום המגננים נקבע לרוב בנקודות שולטות בשיפולי ההר. בין המגננים מחברות דרכי סולינג, ולצד חלק מהמגננים נבנו בורות מים. בסקר אותרו ומופו יותר מחמישים מגננים, ארבעה בורות מים, ודרכי סולינג שאורכן המצטבר מגיע ליותר מ־33 קילומטרים. כל אלו נפרסים על שטח של כשבעים דונמים. כלל השרידים נבנו באופן סדרתי, תוך שמירת סטנדרטיזציה קבועה המתבטאת בסוג חומרי הבנייה, בשיטות הבנייה ובתכנון. להלן תיאור הממצאים:

המגנן

המגנן הוא מבנה תעלות בנויות אבני גיר, בשילוב בטון באזורים מוגדרים, וגובהו עד שמונה נדבכים לרוב. רכיבי המבנה ושיטות הבנייה חוזרים על עצמם במגננים השונים, אך צורת המבנה הסופית ואורכו משתנים בהתאם לתוואי השטח, לזוויות התצפית

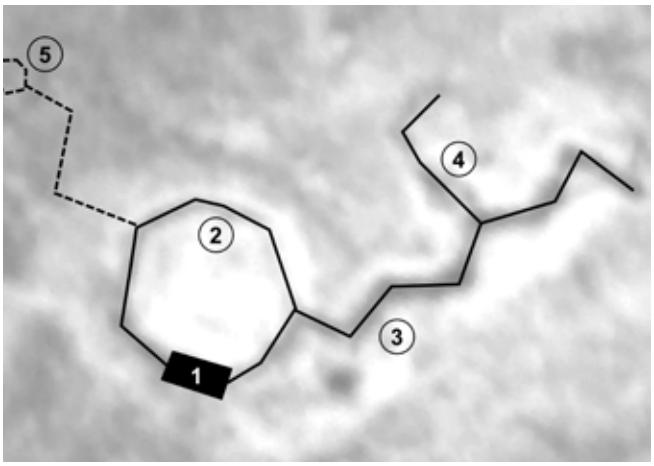

איור 5. סכמה של רכיבי המגנן המנדטורי על בסיס תצ"א משנת 1945. מקור: אבישי עוז, רשות העתיקות. מקור התצ"א: מפ"י

איור 6. רכיבי המגנן. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2022

ולצורכי ההגנה. להלן תיאור של הרכיבים המצויים בכל מגנן, אך בתמהיל ובהיקף משתנים.

1. **החדר העורפי:** חלל מלבני הבנוי קירות אבן בשילוב בטון, וממוקם לרוב בעורף המגנן. שרידים שאותרו בחלק מהמגננים מראים כי חדרים אלו היו מקורים ביציקת בטון על בסיס פח גלי.
2. **תעלה ראשית:** תעלת אבן המתווה לרוב צורה אליפטית, ויוצאת משני צידי החדר העורפי.
3. **תעלות דרג משני:** מהאליפסה המרכזית יוצאת לפחות תעלה אחת בצורת "זיגזג".
4. **תעלות דרג שלישוני:** התפצלות תעלה נוספת מתוך תעלה בדרג משני.
5. **עמדת קצה עגולה:** בחלק מהמגננים ממוקמת לצד או בקצה תעלה עמדת הגנה ותקיפה עגולה. עמדה זו נועדה, ככל הנראה, לתצפית ולירי מקלעים ומרגמות.

איור 7. עמדות תצפית ותקיפה בראש ערוץ נחל רבי ינאי. תצלום רחפן. צילום: אניה קליינר, רשות העתיקות, 2020

איור 8. מימין: פנים בור מים, בניית אבן ותקרת בטון שנוצק על פח גלי. משמאל: דופן בור מים, בניית אבן בשילוב קורות רלסים מברזל. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2020

תת־סוג נוסף של מגנן הוא עמדות התצפית והתקיפה בערוצי הנחלים. עמדות אלו בנויות כסדרת מבני קירות אבן רבועים הפרוסים לאורך ראשיהם של ערוצי הנחלים, משני צידי הערוץ.

בורות המים

בורות המים בנויים אבן בשילוב בטון. תקרת הבור בנויה בטון שנוצק על פח גלי, לעיתים בשילוב קורות "רלסים" מברזל. לרוב, מפלס תקרת הבור מוגבה מעט מסביבתו המיידית, ובו פתח או שני פתחים רבועים וסולמות ברזל המאפשרים גישה למי המאגר. בכל בורות המים שנסקרו, נמצאו מים, גם בעונות הקיץ והסתיו. עובדה זו מצביעה על איכות הבנייה הגבוהה ותכנון היעיל של תעלות ההזנה לבור המים.

דרכי הסולינג

דרכי הסולינג[4] מחברות בין המגננים ומאפשרות לכלי הצבא תנועה גמישה ונוחה במרחב. חלק מהדרכים הפכו ברבות השנים לכבישים, ובמקרים אחרים כבישים חדשים חצו דרך היסטורית וכך חילקו אותה לכמה מקטעים. חלק מהדרכים מתמשכות בקווי רכס ושלוחות, אחרות עוברות בתוואי ערוץ נחל, ויש שעוברות בתוואי בקו גובה אחיד יחסית בשיפולי ההר.

דרכי הסולינג שנסקרו הן בעלות אופי אחיד יחסית: רוחבן נע לרוב בין 2.5 ל־4.5 מטרים, וברבות מהן שרדו אבני השוליים העשויות גיר. שכבות המילוי שבין אבני השוליים עשויות גם הן סלע גיר, לעיתים בתצורת שברי אבן ולעיתים מחלוקי נחל. רבות מהדרכים שנסללו באזורים תלולים מתפתלות בצורת סרפנטינה כדי לתת מענה להפרשי הטופוגרפיה. תימוך צד הדרך נעשה, במידת הצורך, באמצעות גלי אבנים, בשילוב קירות אבן בבנייה יבשה. בתקופת המנדט נבנו דרכי סולינג רבות ברחבי הארץ, ובבנייתן הועסקו פועלים מקומיים (השולמי והשולמי, 2012, 107–108).

מצב ההשתמרות של המגננים ושל דרכי הסולינג שנסקרו אינו אחיד. חלקם נהרסו או כוסו, וחלקם נשתמרו ברמה גבוהה. בורות המים שנסקרו נשתמרו ברמה גבוהה, וחלקם נמצאו מלאים במים. מערכת הדרכים השתמרה כמכלול ברמה טובה מאוד, תוך שמירת רצף המאפשר במקרים רבים תנועה רצופה במרחב.

[4] דרך הסולינג (Macadam) הומצאה על ידי תומאס טלפורד הבריטי ופותחה על ידי ג'ון מקאדם, שחי בסקוטלנד במאה ה־18. חתך הדרך אפשר מיסוד דרכים עבירות לרגל, לבהמה ולכרכרה ללא שימוש באבני תשתית גדולות, כמו בדרכים דומות בעת העתיקה. במטרה לתמוך את העומס, חתך הדרך של מקאדם היה מורכב משכבת סלע גיר או גרניט גרוסים ומהודקים, ומעליה שכבת אבן קלה וצפופה פחות, אשר תפקידה לספוג את הבליה ולאפשר ניקוז של מי הנגר העילי לצידי הדרך (Britannica Editors, 2014). הדרכים תוכננו בשיפוע מוצלב של 1/36 כדי לאפשר ניקוז מיטבי. בסלילת הדרך היה נהוג לסמן את תוואי הכביש בשני חוטים, ולאורכם לשקע אבני שפה. בין אבני השפה, לכל רוחב הדרך, הונחו אבני גיר קשות שחלקן הרחב כלפי מעלה. מצע אבנים זה נקרא "סולינג" (Macadam method of construction, n.d). מקור המונח סולינג הוא במילה האנגלית "סוליה" (Sole), והוא מתייחס לתהליך היצירה של תשתית הכביש באמצעות כתישת אבנים לחצץ. בהדרגה החלה המילה סולינג לשמש, לעיתים, גם לתיאור של כביש לא סלול (Britannica Editors, 2014).

איור 9. דרך סולינג בהר כנען, ממזרח למחנה פיקוד צפון. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2020

> לכתוב את ההיסטוריה מחדש

עבודתו של מתכנן השימור משלבת כמה דיסציפלינות, שכן הוא האמון על תיעוד האתר ועל תכנון השימור, השחזור או הפיתוח הסביבתי. לצורך זה הוא נדרש לשיתוף פעולה שוטף עם ארכיאולוגים, מהנדסי שימור, משמרים ויועצים נוספים. אי שם, בנקודת ההתחלה של תהליך העבודה, נלמדים ההיבטים ההיסטוריים הנוגעים לאתר. בנקודה זו פונים אנו אל מקורות המידע השונים, שיהוו בסיס להבנת האתר: תצלומי אוויר, מפות, דוחות חפירה, מאמרים וספרים. לאחר איסוף החומר מתחילים בעבודת העיבוד: הצלבת מידע ממקורות שונים, ממסמכים היסטוריים ועד לתצלומים היסטוריים. לעיתים אנו נתקלים בסתירות בין פיסות המידע, או במידע "מתגלגל": מידע המופיע במסמך אחד וחוזר על עצמו, לפעמים אף בניסוח דומה, במסמכים מאוחרים יותר. במקרים כאלו עולה שאלת מהימנותו של המידע ההיסטורי: מהו המקור הראשון בשרשרת אשר הזכיר עובדה מסוימת? על מה הוא התבסס למעשה? אותן "עובדות היסטוריות" מהוות גורם מכריע בהחלטות התכנוניות בדבר שימור ופיתוח, ונוגעות לעיתים להגדרת המשמעות התרבותית[5] של ממצא או מבנה מסוים, או לציון הסיפור שהתרחש באתר. המחקר ההיסטורי בכלל, וזה העוסק בארץ ישראל בפרט, נמצא בתנועה מתמדת, ומחקרים חדשים נכתבים מעת לעת. אנשי המחקר העוסקים בהיסטוריה מיומנים באיסוף המידע ובהסקת מסקנות המבוססות על ידע היסטורי מעמיק ועל היכרות עם מסמכים ישנים וחדשים. לאור חשיבות המידע ההיסטורי בתיעוד ובתכנון האתר, ולאור הבנת האיכויות הגלומות בתחום המחקר ההיסטורי, ראוי לבחון שיתוף נרחב ומעמיק יותר של היסטוריונים בתהליכי התיעוד ובתכנון אתר היסטורי או ארכיאולוגי. ייתכן כי היסטוריונים יוכלו ללמוד מהמפגש עם ממצאים פיזיים בשטח, וכך לעודד מחקר מבוסס ידע מגוון. שיתוף פעולה מפרה של מתכנן שימור עם היסטוריון יוכל להוביל ל"כתיבת ההיסטוריה מחדש" באמצעות דיוק מידע היסטורי באמצעות הוספת מידע היסטורי שטרם נכתב.

שרידי קו אידן יכולים לשמש כר פורה לשיתוף פעולה בין אנשי השימור להיסטוריונים. מיעוט המחקרים והכתובים בנושא מפתיע מאוד לאור חשיבותם הרבה של השרידים כחלק מסיפור ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, וההיקף המרשים של הממצאים. את הפער הגדול בידע ניתן למלא תוך שיתוף פעולה עם היסטוריון, אשר יעמיק את ההבנה של הרקע ההיסטורי ושל חשיבות האתר בתקופתו. זאת ועוד, ניתוח מידע היסטורי בשילוב ניתוח מרחבי ב־GIS ובמידול תלת־מימד יכול להוביל לחשיפת ממצאים חדשים בסביבה הקרובה והרחוקה.

> ארכיאולוגיה של העבר העכשווי

שרידי קו אידן נבנו בשנת 1940, כ־240 שנים מאוחר יותר משרידים שחוק העתיקות (תשל"ח-1978) מגדיר כ"עתיקה". עם זאת, הם מהווים עדות פיזית מרשימה לסיפורם של קו אידן וארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה. סתירה זו מעלה שאלות רבות: עד כמה חשוב לשמר שרידים אלו בתקופתנו? האם בעוד כ־240 שנים חשיבותם תהיה גדולה יותר? מה יהיה מצבם של השרידים הללו בעוד שנים כה רבות?

חלק מהתשובות הערכיות לנושא ניתן למצוא במחקר "הארכיאולוגיה של העבר העכשווי". פרופ' רונדי האריסון מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת לונדון מגדיר את התחום כך: "הארכאולוגיה של העבר העכשווי היא תחום מחקר מולטי־דיסציפלינרי המשלב לימודי מורשת, אומנות, אתנוגרפיה והיסטוריה מודרנית. סוג זה של ארכיאולוגיה, כפי שהוא פועל כיום, נולד בשנות התשעים של המאה ה־20, אך שורשיו שנים קודם לכן" (Harrison, 2011, 141). תחום מחקר זה עושה שימוש בשיטות העבודה של הארכיאולוגיה הקונבנציונלית לשם מחקר הנוגע במקרים רבים בעשרות השנים האחרונות. מתוך כך, נוסף על לימוד ההיסטוריה הקרובה ניתן ללמוד בעזרתו גם על הסוציולוגיה, הכלכלה והגאו־פוליטיקה של זמננו. חפירה ארכיאולוגית של ממצאים מאוחרים יכולה לעסוק בכל תחום שהארכיאולוגיה המסורתית עוסקת בו. נוסף על כך היא יכולה להתרכז באזורי מחצבות, במבני תעשייה נטושים, במטמנות אשפה ותיקות או בבסיסי צבא ובאתרי מלחמה.

חפירה ומחקר ארכיאולוגיים של שרידי קו אידן יכולים ללמדנו על סיפור ההגנה על ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, על אסטרטגיות צבאיות של הצבא הבריטי ושיטות הבנייה בתקופה זו, וכן על האנשים אשר עסקו בסלילת דרכי הסולינג ובבניית המגננים. ייתכן שניתן לבחון את רכיבי המבנים (אבנים, ברזל, חומרי מליטה ומשטחי בטון) בתנאי מעבדה ולהסיק מסקנות בדבר הרכבם ומקורם של חומרי הבנייה. ניתן גם לדייק את תאריך הקמת המגננים בשיטות תיארוך מתקדמות. מידע זה חשוב להבנת התפתחותה של תוכנית ההגנה על ארץ ישראל לאור קרבות, הסכמים ואירועים היסטוריים שהתרחשו בזמן המלחמה בסביבה הקרובה והרחוקה.

נוסף על הפוטנציאל שבחשיפת הממצאים והתרומה למחקר ההיסטורי חשובים גם החפירה, התיעוד והשימור של שרידי קו אידן למען הדורות הבאים. ייתכן כי אלו יתפסו את סיפור קו אידן מזוויות ראייה חדשות, או יוכלו לחקור את הממצאים בכלים חדשים אשר אנו עדיין לא מכירים כיום.

---

[5] על פי אמנת בורה (1985) המשמעות תרבותית" היא ערך אסתטי, היסטורי, מדעי, חברתי או רוחני של דורות העבר עבור דור ההווה ודורות העתיד. משמעות תרבותית מגולמת במקום עצמו, במבנה שלו, בסביבה, בשימוש, בהקשרים, במשמעויות, בעדויות, ובקשר שלו למקומות ולחפצים. ייתכן שמקום מסוים יגלם בתוכו מגוון של ערכים עבור פרטים או קבוצות שונות" (אלף, 2009).

איור 10. תעלה ראשית במגנן מנדטורי. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2020

› תמות מרכזיות

בין האתרים שתועדו בסקר נמצא קשר מובהק בהיבט ההיסטורי, הנושאי ומרחבי. ניתן לאפיין קשר זה דרך כמה תמות עיקריות:

צפת וארץ ישראל במלחמת העולם השנייה

שרידי קו אידן הם חלק ממערך הגנה צבאי אזורי וארצי נרחב בתקופת המנדט. פריסת המגננים, בורות המים ודרכי הסולינג בהיקף נרחב בשיפולי העיר צפת ממחישים את החשש הגדול בקרב הממשל הבריטי מפני פלישת כוחות הנאצים לפלשתינה. העובדה כי תושבי צפת והסביבה נרתמו להקמת המגננים יכולה להעיד על הימצאות חשש זה גם בקרב האוכלוסייה המקומית. רמת הבנייה הגבוהה של התעלות, העמדות ודרכי הסולינג מצביעה על המשאבים הרבים שהשקיע הממשל הבריטי במערך ההגנה.

טקטיקות הגנה ובלימה צבאיות

המגננים ודרכי הסולינג, שנשתמרו בחלקם ברמה גבוהה, מספקים מידע על טקטיקות ההגנה, הבלימה והלחימה של הצבא הבריטי בראשית שנות הארבעים. ניתוח מרחבי של מכלול הממצאים מלמד על שיטת קרב בלימה ייחודית, ובה מכניסים את האויב לעומק השטח תוך תצפית מתמדת ותקיפה מכמה כיוונים מנקודות שולטות.

נופי צפת וסביבתה

המגננים ממוקמים בנקודות אסטרטגיות שולטות, ולכן נשקף מהם נופם המרהיב של הגליל, הגולן והחרמון. בניית האבן של דופנות התעלות משתלבת היטב במסלע המקומי, ועל כן הן אינן נראות מרחוק, בדרך כלל. ההפתעה שבגילוי המגנן מקרוב היא חלק מחוויית הביקור באתר. מערך דרכי הסולינג מאפשר תנועה בדרך נוף רציפה ברכב, באופניים וברגל, בשטחי הטבע והנוף שמדרום וממזרח לצפת.

› גישות לשימור ולפיתוח

אמנת ונציה מדגישה את חשיבות ההקשר ההיסטורי־מרחבי של אתר מורשת (ICOMOS, 1964). כאשר מדובר במכלול אתרים, חשיבות זו מודגשת ביתר שאת. בשרידי קו אידן גלום פוטנציאל גדול לפיתוח כדרכי נוף או כמכלול מורשת בעל משמעות תרבותית־סביבתית אשר ישתלבו בפארק עירוני או באתרי טבע ונוף. פריסת השרידים על פני המרחב ההררי שמדרום וממזרח לצפת היא חלק ממשמעותם ומעוצמתם, אך היא מזמנת גם אתגר תכנוני: האתרים מפוזרים במרחב כ"איים לשימור", אך בהיבט של שימור המורשת, השטחים שביניהם ניתנים, בחלקם הגדול, לפיתוח ולבנייה. גישת השימור הסטרילית הנהוגה לעיתים קרובות באתרים ארכיאולוגיים אינה מתאימה כאן, ונדרשת גישה מתואמת לשימורם ולפיתוחם באופן מושכל. משימה מורכבת זו דורשת עבודת מחקר רחבה ותכנון רב־תחומי.

להלן כמה גישות עיקריות ומשתנות שניתן לנקוט בתכנון המרחב, בהתאם למצב השרידים ההיסטוריים של מערך הביצורים.

איור 11. תעלה ראשית במגנן מנדטורי. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2020

איור 12. תעלה ראשית במגנן מנדטורי. צילום: אבישי עוז, רשות העתיקות, 2020

איור 13. סכמה: הגישות העיקריות לשילוב ממצאי קו אידן בתכנון עירוני על רקע תצ"א 2021. אבישי עוז, רשות העתיקות. מקור תצ"א: מפ"י

גישת האתר הבודד (1): מתאימה לאתר הממוקם בלב שמורת טבע, פארק פתוח או יער נטוע. היא מאפשרת גישת מבקרים ברכב, באופניים או ברגל, וחוויה של האתר כחלק מהנוף הפתוח.

גישת האי העירוני (2): מתאימה לשימור מתחם שרידים שלם בתוך מתאר עירוני בנוי, וסביבו שמירת תא שטח גדול יותר אשר יכול לשמש כפארק בפיתוח אקסטנסיבי.

גישת השילוב העירוני (3): מתאימה לשימור ולשילוב השרידים כחלק מרצף הרקמה הבנויה, או אפילו כחלק ממבנה ציבור, תרבות או חינוך. המגנן יוכל להוות חלק מחללי החוץ המיידיים של המבנה, ואף להשתלב בחללי הפנים. שילוב כזה דורש יכולות תיעוד, שימור ותכנון גבוהות, אך מציע חשיפה חווייתית של השרידים ההיסטוריים למשתמשי המבנה.

גישת התיעוד וההריסה (4): מתאימה לשרידים במצב הרס מתקדם, שבו כמעט שלא נשתמרו ערכי המבנה המקורי. ניתן לנצל את ההזדמנות לחפירה ארכיאולוגית ולתיעוד מדויק של הממצאים לפני הריסה.

> סיכום

המאמר הציג את ממצאי סקר השימור הנוגעים לשרידי קו אידן. הממצאים המרשימים בהיקפם ובהשתמרותם תועדו ומופו לראשונה באופן מדויק, והם מהווים בסיס לשימור ולפיתוח השרידים ההיסטוריים ולשילובם באופן מיטבי הפיתוח העירוני. תפיסת הממצאים ופיתוחם כמכלול לשימור תאפשר חוויה מרחבית ונופית מרשימה ויכולה לשמש נדבך נוסף בעושר התרבותי שהמרחב מציע. על כן יש לשמר את האתרים כמכלול המדגים רצף מרחבי ונושאי, ולא כפריטים בודדים. ההווה של היום הוא ההיסטוריה של המחר. ההיסטוריה של היום היא הארכיאולוגיה של המחר. אין לדעת מה יתרחש במרחב בעוד כמה מאות שנים, אך גישות השימור והתכנון של ימינו יכולות להציע סביבת מחקר טובה יותר לארכיאולוגים של העתיד.

> על המחבר:

אבישי עוז | avishoz@gmail.com

אבישי עוז, אדריכל בוגר הטכניון, תואר שני באדריכלות נוף. מתכנן שימור בכיר במינהל שימור, רשות העתיקות. עוסק בתכנון ושימור אתרים היסטוריים וארכיאולוגים ופרהיסטוריים. בשנים האחרונות עוסק בהוראת אדריכלות ושימור במכללה הטכנולוגית תל־חי. חבר קיבוץ בית זרע ומתעניין בשימור הרקמה ההיסטורית הקיבוצית. משמש כנציג המקצועי בועדת השימור של המועצה האזורית עמק הירדן.

מקורות

- אביגד, ש' (2017). **ההגנה על ארץ ישראל, 1940–1942.** אוניברסיטת חיפה.
- אלף, י' (2009). **מילון מונחים בשימור המורשת הבנויה.** רשות העתיקות והוועד הישראלי לאונסקו, מינהל שימור.
- בירן, א' וזלצר, א' (2018). יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פינה-ג'אעוּנֶה, 1918–1948. **עיונים, 30**, 145–180.
- ברגר, א' וגוטשלק, מ' (2019). **צפת, רמת רזים (צפון).** רשות העתיקות.
- **המלחמה סביב ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה** (ללא תאריך). מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה. https://did.li/Museum-of-the-Jewish-Soldier
- השולמי, י' והשולמי, ע' (2012). **עולם הולך ונעלם.** מילוא.
- פרקר, ז' (1987). **כחלום יעוף: עשור מתוך יובל, 1935–1945. סיפורים, חוויות, דמויות.** שער הגולן. באדיבות עודד פרקר.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2014, August 11). **Macadam. Encyclopedia Britannica**. https://www.britannica.com/technology/macadam-road-construction
- Harrison, R. (2011). Surface assemblages: Towards and archaeology in and of the present. **Archaeological Dialogues, 18**(02) 141–161. https://doi.org/10.1017/S1380203811000195
  Macadam method of construction (n.d). Civilease. https://www.civilease.com/2020/04/macadam-method-of-construction.html
- ICOMOS. (1964). **The Venice charter: International charter for the conservation and restoration of monuments and sites.**

לקריאה נוספת:

גלבר, י' (1979). **תולדות ההתנדבות: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939–1942.** כרך 1. יד יצחק בן־צבי.

סקר השימור בוצע על ידי מינהל שימור ברשות העתיקות. עו"ד עמי שחר - ראש מינהל שימור, אדר' אבי משיח - מנהל תחום מיזמי שימור, אדר' יערה שאלתיאל - רע"ן תכנון שימורי, אדר' נוף עינת גרוס ואדר' אבישי עוז - מתכנני שימור בכירים. שותפים לשלבי הסקר הראשוניים גם אדר׳ הילה קובריגו ואדר׳ אלדד גרינפלד".

מורשת ביטחון: המופע במרחב, הקשרים וקשיי השימור

נכסי מורשת ביטחון שהוכרזו לשימור בגלל ערכיהם התרבותיים, ההיסטוריים, הטכנולוגיים והעיצוביים, מופיעים במרחב בצורות שונות. יש שהם מכונסים במחנה צבאי, יש שהם פרוסים לאורכה של דרך, ויש שהם מבודדים, בולטים במרחב או מוצנעים בתוכו. למרות השונות במופע יש להם גם מאפיינים דומים, המחזקים את הקשרים ביניהם. במאפיינים אלה בולטים שניים: היותם חוליות בסיפור תולדות עם ומדינה, וייעודם – מבנים, מתקנים ותשתיות שנועדו להגן על חברה ומרחב. הפריסה במרחב, הסיפור והצורך להבליט את הקשרים ביניהם מקשים לא פעם על שימורם. לאלה מצטרפים קשיים שהזמן גרמם: לחצי פיתוח והידרדרות במצבם הפיזי, ומגבלות פוליטיות דוגמת שינויי גבולות המאיימים על קטיעת נתיב ביטחון. למרות קשיים אלה, לשימורם חשיבות עצומה גם לזיכרון המקומי־קהילתי וגם לזהות הלאומית של עם ומדינה.

מצדיות תש"ח: טיפולוגיה של עמדות בטון מימי מלחמת העצמאות

אסתי ינקלביץ

"המצודות הללו – שאבקש לכנס תחת השם פילבוקס, הואיל והן מצייתות, אם גם באורח חלקי, למודל ארכיטקטוני מסוים של בונקר, בונקר הניצב, לפחות בחלקו, מעל פני הקרקע ולא מתחתיה" (עמית, 2018, 17).

> תקציר

פיתוח ותוכניות להרחיב את אזור התעסוקה והתיירות מצפון למושבה יסוד המעלה איימו על קיומן של שתי מצדיות. האחת נבנתה ערב קרבות מלחמת העצמאות בצפונה של ארץ ישראל, והאחרת נבנתה ככל הנראה במהלך מלחמת העולם השנייה, כחלק מהיערכותה של ממשלת המנדט לקראת סכנת הפלישה מצפון.

המצדית תועדה כחלק מדרישת מינהל התכנון, והיא שוכנת במתחם הארכיאולוגי תל שחף. התיעוד מעיד לא רק על ערכי התרבות של המצדית ועל החשיבות שבשימורה, אלא גם על היותה חלק מתופעה רחבה יותר: מצדיות שנבנו במהלך מלחמת העצמאות ביישובי הגליל העליון והתחתון, בעמקים ובמרחבי ארץ ישראל (דצמבר 1947–אפריל 1948), כחלק מהיערכות היישוב היהודי לקראת סכנת הפלישה הערבית.

המאמר מציג את ממצאי התיעוד של מצדית אחת – מצדית יסוד המעלה, ומבקש לחשוף באמצעותם תופעה אזורית וארצית. התיעוד מסייע בזיהוי של מאפייני התכנון והבנייה הייחודיים של מצדיות אלה. מטרת המאמר היא לעורר את המודעות לקיומן ולחשיבותן של המצדיות בנוף, בתקווה שהמידע המוצג בו יסייע בזיהוין ובשימורן כחלק מציר מורשת.

מילות מפתח:

מצדית, פילבוקס, עמדת הגנה, תיעוד, המשכיות

> מבוא

הרעיון לכתיבת מאמר זה התעורר בעקבות תובנות שהגעתי אליהן במהלך הכנת תיק תיעוד למצדית המתנוססת בראש תל שחף, ביסוד המעלה (2022). התיק הוכן כחלק מדרישות הוועדה המחוזית לאישור תוכנית אזור תעסוקה ותיירות ביסוד המעלה, ויועץ השימור של הוועדה המחוזית דרש לתעד את המצדית המסומנת לשימור הנמצאת השטח המתוכנן.

תל שחף (תל אבליס), שעליו הוקמה המצדית, הוא תל מלאכותי עגול. קוטרו כארבעים מטרים בראשו, וכשמונים מטרים בבסיסו. התל עצמו לא נחפר, ומשרידי הממצא הקרמי המפוזרים בשטח מעריכים שסמוך לתל התקיים יישוב מהתקופה הנאוליתית (שקד, 1998). המצדית נבנתה בתחילת שנת 1948, כחלק מההיערכות להקמת מערך הגנה בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, ומיקומה על התל העניקה לה יתרון אסטרטגי.

העמדה עצמה בנויה מבטון מזוין. היא טמונה ברובה בתוך הקרקע, וחלקה העליון, שבו חרכי ירי, בולט מעל פני הקרקע. המבנה מתומן. בכל אחת משמונה הפאות יש שני אשנבים הממוגנים בחלונות פלדה. בפתח המצדית דלת ברזל משוריינת. גג הבטון של המצדית מעוגל, ובמרכזו פתח הסגור גם הוא בברזל מחוסם. מעל המבנה הונחו שקי חול כשכפ"ץ ולצורך הסוואה. מצדית זו נותרה בשלמותה ופגעי הזמן כמעט שלא נתנו בה את אותותיהם. ועל כן היא יכולה לשמש מודל לשימור המצדיות האחרות מדגם זה, הפזורות במקומות שונים בארץ.

בתחילת התחקיר, במהלך הניסיונות לחשיפת מידע, הוצגו

* תודתי לד"ר שי רוזן, חוקר ארץ־ישראל ומורה דרך, שהעמיד לרשותי לצורך מחקר זה תיק שאיתר בארכיון הלאומי הבריטי ורכש ממנו.

איור 1. המצדית על תל שחף. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

בפניי שתי טענות סותרות. האחת גרסה כי העמדה הייתה אחת מהעמדות שנבנו לאורך גדר הצפון, שהוקמה במהלך המרד הערבי (1936–1939). האחרת קבעה כי המצדית הוקמה במהלך מלחמת העולם השנייה. תשובות אלה סתרו את התובנה שהגעתי אליה לאור בחינה של צילום אוויר איכותי משנת 1945, וממנו עלה כי בשנה זו לא הייתה עמדה על רכס תל שחף. מכאן שהעמדה הוקמה לאחר מכן.

ידעתי כי סמוך למקום מגוריי באילניה, בשטח הבסיס הצבאי חוות השומר, ניצבת עמדה דומה שהוקמה במהלך מלחמת העצמאות. מצדית נוספת אותרה בקיבוץ שמיר. תחקיר בארכיון הקיבוץ לימד כי העמדה הוקמה על ידי "סולל בונה" בתחילת שנת 1948. לאור מידע זה הערכתי שהמצדית ביסוד המעלה היא אחת מסדרת עמדות שנבנו במהלך מלחמת העצמאות, ויצאתי לאתר עמדות נוספות מדגם זה.[1] המשך התחקיר לתיק התיעוד הוביל למסקנה כי עמדה זו היא אב טיפוס של עמדות, מצדיות (פילבוקסים), שהוקמו באותה תקופה באזורים שונים בארץ: בגליל העליון המזרחי, בגליל התחתון, בעמקים ובמישור החוף הדרומי. ואכן, במהלך הכנת התיק אותרו עמדות זהות, מצפונה של הארץ ועד לדרומה. המצדיות הוקמו במסגרת ההיערכות של היישוב לקראת מלחמת העצמאות ובמהלכה. הן נבנו בתכנון ובפיקוח של "סולל בונה" באמצעות מנגנון "בֶּצֶר", שעליו הוטל לטפל בביצור היישובים במלחמת העצמאות.

מטרתו של מאמר זה היא להציג את האופן שבו תיעוד של מצדית אחת חשף אירוע רחב יותר. התיעוד הוא של עמדת הגנה חפורה

[1] עמדות ספורות שהוקמו בארץ בתקופת המנדט סומנו לשימור בתמ"א 21 – תוכנית מתאר ארצית 21 – אתרי מלחמת העצמאות, שאושרה בשנת 1982.

שתכננה והקימה חברת "סולל בונה" במהלך מלחמת העולם השנייה. בעקבות חקר של מבני ביטחון שנבנו ברחבי אירופה במהלך מלחמת העולם הראשונה, ושל מצדיות שנבנו בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, בנתה "סולל בונה" עמדה שתאפשר לכמה לוחמים לשהות בה באותה עת, וכללה פתחי ירי, פתח אוורור, גג ודלת משוריינים ומוסווים, ומקום לאחסון תחמושת. האירוע הרחב הוא פעולת ביצור מתוכננת לפרטים שקידם פיקוד ה"הגנה". הפיקוד ניצל את משאבי הידע והניסיון שרכשה "סולל בונה" בהקמת עמדת ההגנה החפורה, ויצר מערך הגנה רחב היקף (דן, 1963). מערך זה הפך לציר ביטחון שנועד לתת מענה ליישובים יהודיים בחבלי הארץ השונים ולהגן עליהם מפני פלישה. התיעוד המוצג במאמר זה יכול לשמש בסיס לתיעוד ולשימור המצדיות הפזורות ברחבי הארץ ושעדיין לא נחקרו, ולהשלים בכך את שרטוטו וסיפורו של הציר.

› פילבוקס/מצדית, 1936–1948: ההגדרה והמאפיינים

המושג "פילבוקס" שאול מהמונח באנגלית "קופסת כדורים" (pill box), והוא גם הכינוי הרווח בישראל למגדלי בטון מוגבהים, מעוגלים או מרובעים, המשמשים לתצפית ולאבטחת גבולות ומוצבים בנקודות מפתח לשליטה בצירים ובתנועת עוברים ושבים (זלמנוביץ ובן שלום, 2009). כך קרה שהכינוי "פילבוקס" הפך לשם השגור למצדיות בכלל, וגם לאלה המוצגות במאמר זה.[2]

בתקופת המרד הערבי (1936–1939) הקימו הצבא הבריטי והיישוב היהודי בארץ ישראל מצדיות רבות במסגרת ההתמודדות עם ההתקוממות המזוינת של האוכלוסייה הערבית. הבריטים כינו את המצדיות בשפה הצבאית המקצועית – "בלוקהאוס" (Blockhouse). הכינוי הצביע על ייעודן: לשמש נקודת שליטה במרחב, כחלק מתוכנית הגנה כוללת שמטרתה לחסום את חדירת האויב. יש הטוענים שמצדיות אלה הוקמו על סמך הניסיון שרכשו הבריטים במאבקים שניהלו נגד התקוממויות ברחבי האימפריה: במלחמת הבורים השנייה (עימותים שהתחוללו בדרום־אפריקה בין האימפריה הבריטית לבורים), 1899–1902, וכן בצפון־מערב הודו (עמית, 2018). אחרים סבורים שעמדות אלה תוכננו ונבנו במלחמת העולם הראשונה (קרויזר, 2006). שתי הגישות מדגישות את חלקו של המהנדס סר ארנסט מויר (Moir) ממשרד התחמושת הבריטי, שתכנן במהלך מלחמת העולם הראשונה קונסטרוקציה של מבנה בטון עגול הטמון בחציו מתחת לפני הקרקע, בקוטר פנימי של כ־180 סנטימטרים. העמדה נבנתה מגושי בטון טרומיים בעלי צורה שונה ומעוגלת, כך שיתאימו זה לזה בקלות.

על פי תכנונו של מויר, עוביו של הבטון שכיסה את העמדה היה כעשרים סנטימטרים (עובי דופן). גובה העמדה אִפשר לשני לוחמים לעמוד בה בנוחות. למעלה הונחה כיפה העשויה מלוח פלדה, ומעליה יצקו בטון. וינסטון צ'רצ'יל, שר החימוש דאז, התרשם מההצעה, והזמין 500 יחידות מסוג זה. עמדות כאלה, המורכבות מגושי בטון, יוצרו על ידי רויאל מהנדסים בריצ'בורו (קנט), ועם חלקי פלדה נשלחו לצרפת ולבלגיה בקיץ 1918. עד סוף המלחמה יוצרו 1,500 פילבוקסים, והם שולבו במערך הלחימה של בעלות הברית במערב אירופה. אב טיפוס זה היה הבסיס לפילבוקסים שהוקמו לאורך הכביש וגדר התיל, גדר הצפון.

גדר הצפון שהוקמה לאחר פרוץ המרד הערבי נועדה לחצוץ בין ארץ ישראל לבין תחום השלטון של המנדט הצרפתי, ולמנוע העברה של לוחמים חמושים, נשק, תחמושת וכסף מלבנון ומסוריה למורדים הערבים בארץ ישראל. את הגדר תכנן סר צ'רלס טגארט (Tegart) על סמך הניסיון שצבר בהודו, והקימה אותה חברת "סולל בונה". המערך שתכנן טגארט התבסס על הגדר, על מצודות משטרה ועל סיורים ניידים. כל פילבוקס צויד בזרקור, והתוכנית הייתה לאיישו בכוח מצומצם של שניים-שלושה שומרים חמושים במקלע. הם נועדו למלא "חורים" באבטחה, למשל בוואדיות באזור הגליל שנוצלו למסתור ולהברחת נשק. אחד השימושים החשובים של עמדות הפילבוקס היה באבטחת צירי תעבורה. הפילבוקסים היו עגולים ומוגבהים. הקוטר הפנימי של הפילבוקס שנבנה בארץ ישראל היה 3.3 מטרים, קוטר שאפשר להפעיל בו מקלע ברן. במלחמת העולם השנייה הפיקה בריטניה לקחים מאירועי המרד הערבי וממערך ההגנה שבנתה ללחימה במהלכו, בעיקר במדבר המערבי בצפון־אפריקה (קרויזר, 2006).

› סולל בונה בשירות הצבא הבריטי: בניית העמדות

בארכיון הלאומי הבריטי מצוי תיק בנושא בניית הפילבוקסים במצרים ובפלשתינה, והוא מלמד על פיתוח העמדות האלה כחלק ממערך המלחמה במלחמת העולם השנייה. בתיק, שמספרו WO.201/2088, שמורות הנחיות לבניית פילבוקסים, וכן עדויות לכך שהתכנון מתבסס על ניסיון ולקחים שהופקו מהקמת פילבוקסים לאורך גדר הצפון. המסמכים מתייחסים לאב טיפוס של Palestine P.Bs ולסוגיות האוורור במצדיות האלה. כן יש בהם התייחסות לקשיי ההתמודדות עם חדירת האבק המדברי לעמדות. על בסיס הניסיון שהצטבר בבניית פילבוקסים במדבר המערבי הוכן בקיץ 1941 המפרט הטכני לבניית המצדיות, ובו התייחסות לגובה העמדה מעל פני הקרקע, לחסינות הגג ועוד.

כאן נכנסה ארץ ישראל לתמונה שוב. שלוש פלוגות הנדסה – 745 743 ו־739 Artisan Works Coy (R.E). אנשיהן היו עובדי "סולל בונה" שגויסו לצבא הבריטי במהלך המלחמה והצטרפו למאמץ המלחמתי של בעלות הברית. מפקד פלוגה 745, מייג'ור

[2] במאמר זה ישמשו לסירוגין המושגים מצדית, עמדה ופילבוקס.

דב חיימוביץ (גבעון), היה ממנהלי העבודה הבכירים בחברה. לצידו שירת קפטן שמואל וילנסקי, שהיה אחראי מטעם "סולל בונה" להקמת גדר הצפון וכביש הצפון בפני ממשלת המנדט. דוד הכהן, ממנהלי "סולל בונה", קידם עם חיימוביץ ו-וילנסקי את הקמתה של פלוגת עובדי "סולל בונה" 745, שהתגייסה לשירות חיל ההנדסה המלכותי של הצבא הבריטי. הפלוגה הוקמה בספטמבר 1942, והתגייסו אליה כ־270 איש: מנהלי "סולל בונה" (מייסודה של ההסתדרות הכללית), מנהלי עבודה ופועלים שעברו את גיל הגיוס. עם סיום השירות זכתה הפלוגה למכתב הערכה ממפקדת הכוחות הלוחמים במזרח התיכון.[3] בסיסה הראשון של פלוגה 745 היה בפורט תאופיק, על תעלת סואץ, ובקיץ 1943 היא הועברה לסייע בבניית קו הביצורים באל־עלמיין במדבר המערבי. לאחר מכן היא נפרסה מטוברוק ועד טריפולי. אנשיה עסקו בהקמת מחנות, בשיקום גשרים, בבניית שדות תעופה ובהתקנת קווי מים. הפלוגה הקימה את הנמל החדש בעיר ביזרטה שבתוניסיה, במסגרת ההכנות לפלישת בעלות הברית לאיטליה. בשלהי 1943 הוחזרה הפלוגה מטריפולי למצרים.

פלוגה 743 הצטרפה בשנת 1941 למשימות הנדסה קרבית

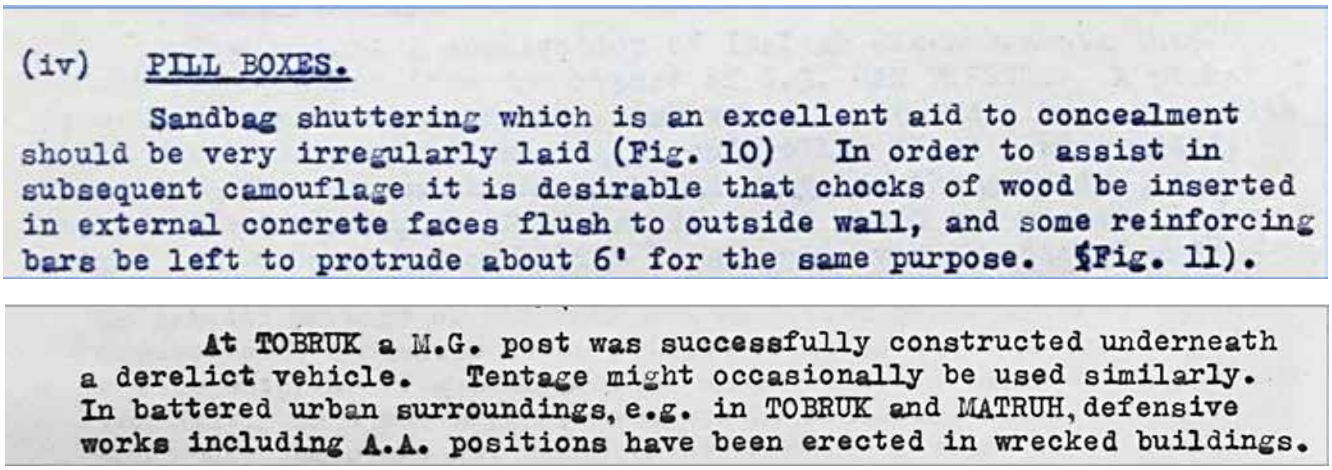

(iv) PILL BOXES.

Sandbag shuttering which is an excellent aid to concealment should be very irregularly laid (Fig. 10) In order to assist in subsequent camouflage it is desirable that chocks of wood be inserted in external concrete faces flush to outside wall, and some reinforcing bars be left to protrude about 6' for the same purpose. (Fig. 11).

At TOBRUK a M.G. post was successfully constructed underneath a derelict vehicle. Tentage might occasionally be used similarly. In battered urban surroundings, e.g. in TOBRUK and MATRUH, defensive works including A.A. positions have been erected in wrecked buildings.

איור 2. הנחיות לחיפוי של גג העמדות בטוברוק בשקי חול, לצורך הסוואה. מקור: הארכיון הלאומי הבריטי, WO.201/2088 TNA, 29 יוני 1941

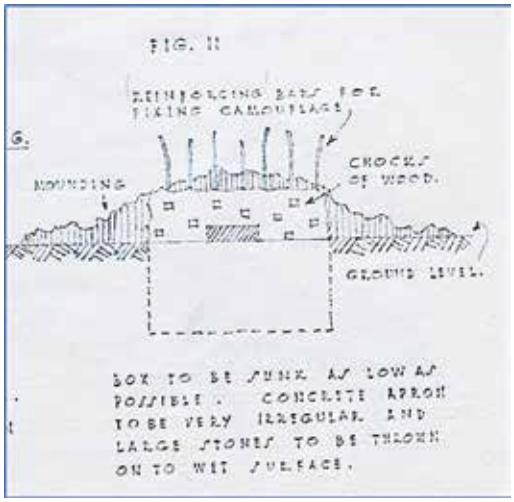

איור 3. שיקוע העמדה באדמה והסוואתה. מקור: הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO.201/2088 TNA, 29 יוני 1941

איור 4. המצדית שהוקמה ביסוד המעלה ב־1948, בהשוואה לשרטוט האב טיפוס מ־1941 (איור 3). צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

[3] ארכיון שיכון ובינוי, 17 בפברואר 1946. https://did.li/historical-archive-shikunbinui

בהקמת קווי ביצורים בארץ ישראל, ובהמשך במצרים. בשנת 1943 נשלחה הפלוגה לטוברוק כדי לשקם את הריסות הנמל ולבנות מתקנים חיוניים דוגמת בית חולים צבאי (מוזיאון הלוחם היהודי). בינתיים נערך הצבא הבריטי בארץ ישראל לקדם את פני הרעה מצפון. כיבוש צרפת בקיץ 1940 בידי גרמניה הוביל לכך שמשטר וישי שלט למעשה בשטחי המנדט הצרפתי בלבנון ובסוריה. כחלק מההיערכות בנו הבריטים לאורך גדר הצפון עמדות נוספות. אחת מהן נבנתה ביסוד המעלה, והיא ניצבת כיום בשטח מטע הרימונים של משפחת הארדי (אלחדף). עמדה זו ממוקמת כ־400 מטרים מצפון למצדית הנחקרת, וגם היא ייחודית בנוף.

בדצמבר 1940 הוחל בהקמת פלוגת הנדסה 739. אנשיה היו טירונים וקצינים זוטרים ארץ־ישראליים. בתחילה הועסקה הפלוגה בעיקר במשימות בינוי המחנות, שהיו אזרחיות באופיין. בהמשך המלחמה התאמנה פלוגה 739 גם במשימות של הנדסה קרבית, ובאפריל 1941 החלה להתאמן כיחידת הנדסה. מיוני 1941 עבדה הפלוגה בבניית ביצורי הגבול הצפוני בגליל, באזור מארג' עיון שמצפון למטולה.

הניסיון המקצועי שרכשו אנשי הפלוגות בהקמת הביצורים במסגרת הצבא הבריטי ישרתו את היישוב היהודי במהלך מלחמת העצמאות.

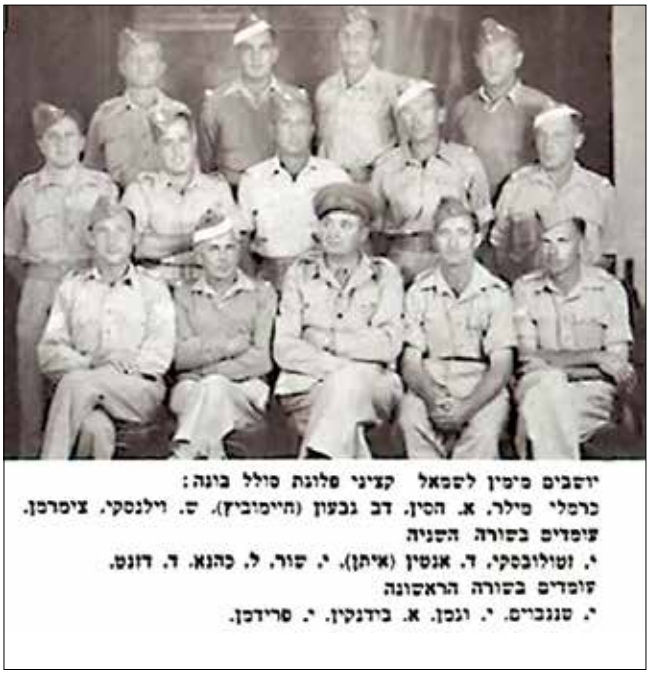

איור 5. קציני פלוגת "סולל בונה" במצרים. מקור: בילצקי, 1974

פלוגת „סולל בונה" יצאה למחנה האמונים

אתמול יצאו למחנה האימונים 130 איש מפלוגת עובדי סולל בונה ובסוף החודש יצאו יתר 140 איש. פלוגה זו תשתייך „מהנדסים המלכותיים". מפקדי הפלוגה: מילם מאנשי סולל בונה. בין המתגייסים מנהלי סולל בונה, מנהלי עבודה ופועלים מלמעלה מגיל הגיוס.

ליד בנין סולל בונה ולשכת הגיוס של הסוכנות היהודית, לכשהתיצבו המתנדבים בשורותיהם, הביא ד"ר פרידנטל את כל־ת הלשכה ואמר: „בשם המחלקה אני מברך את הפלוגה העברית הראשונה שתת־ייסד כיחידה שלימה. אנו מקוים, כי יצי־אתכם תהיה דוגמת לרבים, ולחלקים אחרים של הישוב. לסולל בונה היה חלק חשוב במאמץ המלחמה שלנו ועכשיו זוא שלח את שליחיו למערכה ממש. תחזקנה ידיכם!"

באולם הישיבות של הועד הפועל נערכה מסיבת פרידה לחברים היוצאים. דברי בר־כה אמרו הח"ח ד. רמז, י. שפרינצק, ב. רפסור ודוד הכהן. בשם המתגייסים ענה הח' היימוביץ. המתגייסים עברו ברחובות העיר הראשיים כשעל מכוניותיהם סיסמאות הקוראות להגברת הגיוס.

מסבת הפרידה לעובדי סולל־בונה בירושלים

מועצת פועלי ירושלים נפרדה אף היא משמונה עשר פועלים ותיקים מ„סולל־בונה", אשר נתגייסו לצבא לפלוגה המיו־חדת. המסיבה נערכה באחד מאולמי המסע־דה. הברים רבים, כתם כמת חברים־חיילים, הסבו אל שולחנות ערוכים. פתח בשם מועצת פועלי ירושלים הח' ח. רובל. הח' חסמן הביא את ברכת הנהלת סולל־בונה. הח' זינגר, מותיקי העובדים בסולל בונה בירו־שלים, ציין שפועלי הבנין החלו זה מכבר לחיות כאנשי צבא במחנות עבודה. בן ציון ישראלי עמד על המסנה שחל בצבור שלנו בגילוי כוחו ומסירותו למאמץ המלחמתי. המסיבה נסתיימה בשירה ובהקראות מ.

איור 6. "דבר", 16 בספטמבר 1942. מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה

איור 7. סמל פלוגת ההנדסה "סולל בונה" 745. באדיבות מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה

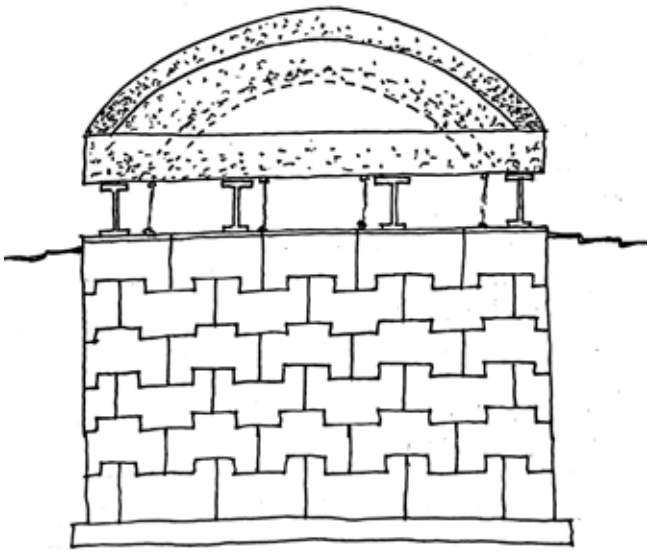

איור 8. תרשים של פילבוקס המיועד להצבת מכונת ירייה. באדיבות: אדר' קדרוב סרגיי, המועצה לשימור אתרים

איור 9, 10. העמדה המחופרת, על פי התכנון של מויר. יסוד המעלה. העמדה בנויה מבלוקים משתלבים מבטון וגג מבטון מזוין, והיא בעלת דלת פלדה ושני פתחי ירי. המצדית יועדה לשני אנשים חמושים במקלע ברן, ונועדה לשהיית לילה בלבד. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

› בניית המצדיות בימי מלחמת העצמאות, ינואר–אפריל 1948

לאחר החלטת החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947, וחשרת ענני המלחמה, הוחלט במטה ה"הגנה" להעביר את ביצוע תוכנית הביצורים של היישוב היהודי ל"סולל בונה", שרכשה כאמור ניסיון בתחום הביצורים במהלך מלחמת העולם השנייה. כדי לנהל ולבצע את העבודות בגליל ובעמק הירדן הקימה החברה מנגנון מרכזי, שעם חבריו נמנו דוד טוביהו – ממנהלי הביצוע הבולטים שלה, המהנדס דב חיימוביץ (גבעון) – לשעבר אחד ממפקדיה של פלוגת המהנדסים של "סולל בונה" (פלוגת 745), והלל כהן – ממנהלי החברה. מנגנון זה פעל בתיאום עם שירות ההנדסה ועם גוף מיוחד בשם "בצר", שהקימו ה"הגנה" והסוכנות לצורך התכנון, הניהול והמימון של עבודות הביצורים. עם חברי הנהלת "בצר" נמנו מומחי הביצורים של המפקדה הארצית: עקיבא ויטנברג, עמנואל שחר, חיים קריספין – שהיה המֶרכז, ופנחס קוזלובסקי (ספיר), שכיהן כגזבר. בסך הכול ביצרה "סולל בונה" ומיגנה בעבור "בצר" ושירות ההנדסה כשישים יישובים בגליל ובעמק הירדן, ועוד יישובים בעמק בית שאן, בעמק יזרעאל ובדרום מישור החוף (רוזן, 2022).

אחת ההנחות של דרג הפיקוד הייתה ש"היישובים הגדולים (ערים ומושבות) יהיו מטרות יותר 'כדאיות' לאויב מיישוב קטן ומבודד", ולכן היוו "בעיה רצינית מאוד כי הם מוגנים יחסית פחות מאשר יישובים קטנים". אך מאחר ש"היישובים הקטנים כורעים תחת עול העבודה הרבה וקיימת הייתה הסכנה רצינית שמחוסר ידיים עובדות ועלות החומרים לא ניתן יהיה להשלים את ההיערכות במועד".[4] "בצר" הציע להמשיך בחפירת תעלות הקשר ביישובים, ולהתקדם בבניית העמדות. להנהגה היה ברור כי היישובים הקטנים לא יוכלו לבצע את העבודה בעצמם, ועל כן יש להנהיג משטר עבודה כלל־יישובי שבו כל אחד פועל למען הקמת מערך המגן. הארץ נחלקה לנפות שהיו כפופות לחטיבות השונות שהוקמו באותם הימים, ובאחריותן.

ההיערכות כללה ביצור יישובים ברמת דחיפות א', ולצידם יישובים ברמת דחיפות ב' ו־ג'. הביצורים התקדמו בקצב משביע רצון, אך עם זאת דווח שלא היה פיקוח – לא על תהליך התכנון ולא על הביצוע, לא מצד הנפה ולא מצד החטיבה.

התקציב הכולל להקמת הביצורים של יישובי הגליל עמד על 205,000 לא"י. עלות כל פילבוקס (מהדגם הנחקר) עמדה על 645 לא"י. עד מהרה התברר כי לא ניתן יהיה להקים מספר כה גדול של עמדות, ובתכנון הבא צומצם מספרן לשלושים בלבד.[5]

עיון במפרט (בעמוד הבא) מלמד כי מדובר באב טיפוס של הפילבוקס המתועד: שמונה פאות לעמדה, ובכל פאה שני חלונות (בסך הכול 16); דלת משורינת; פתח בתקרה ומכסה לנ"ל; תקרה בעובי 17 מ"מ, שקי חול על הבליטה; ועוד.

[4] ארכיון צה"ל, 52/1804/1950. ללא תאריך. התיק מתוארך מ-23 בפברואר 1948 עד 12 במאי 1948.
[5] ארכיון צה"ל, 52/1804/1950.

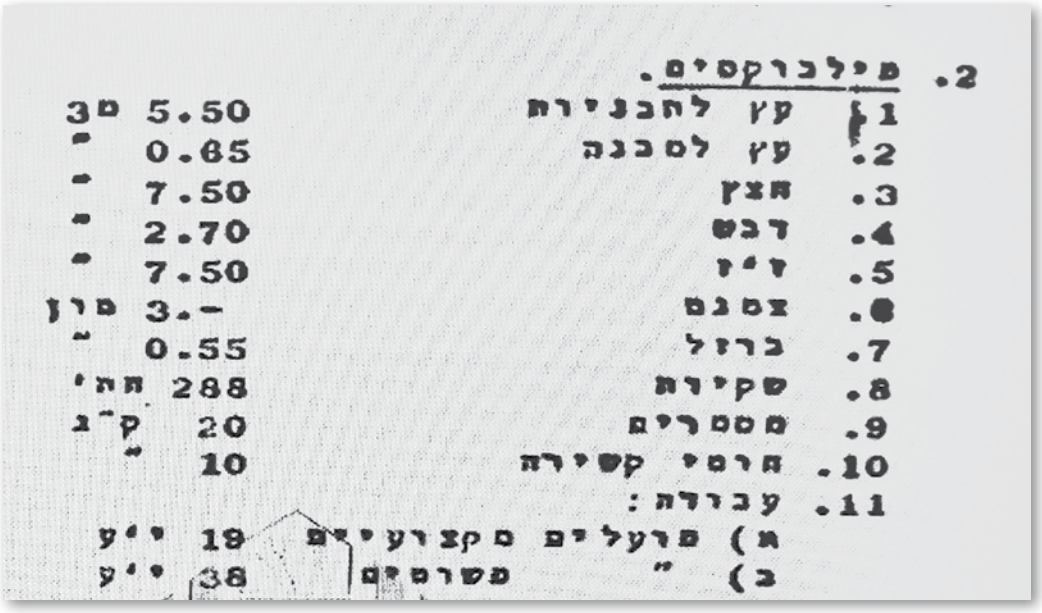

2. פילבוקסים.

1.	עץ לחבנירת	5.50	מ3
2.	עץ לסבנה	0.65	"
3.	חצץ	7.50	"
4.	דבש	2.70	"
5.	ז"ז	7.50	"
6.	צמנט	3.-	פון
7.	ברזל	0.55	"
8.	שקירת	288	תת'
9.	מסמרים	20	ק"ג
10.	חומי קשירה	10	"
11.	עבודה:		
	א) פועלים מקצועיים	19	י"ע
	ב) " משומים	38	י"ע

איור 11.כתב הכמויות לבניית פילבוקס אחד. מקור: ארכיון צה"ל ומעהב"ט, תיק מס' 52/1864/1950 - יחידה: מטכ"ל אג"מ מחלקת תכנון

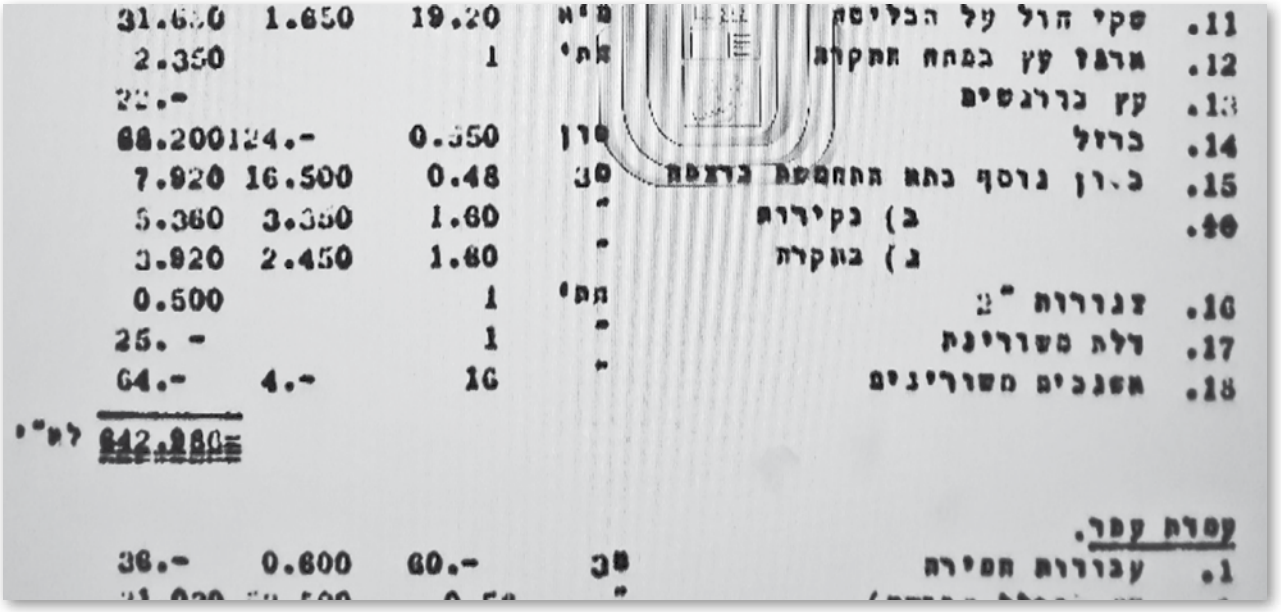

11.	שקי חול על הבליסה	מ"א	19.20	1.650	31.6[illegible]0
12.	ארגז עץ במחח חתקרה	תת'	1		2.350
13.	עץ בורגשים				22.-
14.	ברזל	פון	0.550	124.-	68.200
15.	כ.ון נוסף בתא התחמשת ברצפה	מ3	0.48	16.500	7.920
16.	ב) נקירות	"	1.60	3.350	5.360
	ג) באקרת	"	1.60	2.450	3.920
16.	צגורות "2	תת'	1		0.500
17.	דלת משורינת	"	1		25. -
18.	אשנבים משורינים	"	16	4.-	64.-
					642.986= לא"י

עמדת עמר.

1.	עבודות חפירה	מ3	60.-	0.600	36.-

איור 12. התחשיב להקמת פילבוקס אחד- 642.986 לא"י. מקור: ארכיון צה"ל ומעהב"ט, תיק מס' 52/1864/1950 - יחידה: מטכ"ל אג"מ מחלקת תכנון

איור 13. הפילבוקס של יסוד המעלה. רמת השימור של העמדה גבוהה. על הכיפה ניתן להבחין בשרידי ההסוואה. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 14. דלת משוריינת. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 15. אשנבים משוריינים. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 16. פתח התקרה עם המכסה. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 17. אשנבים משוריינים ותא תחמושת.
צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

› התיעוד, הסקר והחשיפה של ציר מורשת ביטחון

להלן תוצאות סקר השדה שאותרה בו שורת המצדיות לאורך ציר המורשת. היישובים שהוקמו בהם המצדיות הללו מוזכרים, כאמור, גם במסמכים מארכיון צה"ל:

איור 18. עמדה מטיפוס שונה שנבנתה בסג'רה לצד העמדה המתועדת. צילום: בנו רותנברג, 1951. מתוך אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים ע"ש משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

איור 19. העמדה בקיבוץ שמיר. מקור: ארכיון קיבוץ שמיר

איור 20. העמדה בקיבוץ שמיר כיום. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 21. העמדה בקיבוץ דן. צילום: שי רוזן

איור 22. העמדה הצפונית בקיבוץ דפנה. צילום: בנו רודה, ארכיון קיבוץ דפנה

איור 23. העמדה בעמיעד בשלבי ההקמה, 1948. מקור: ארכיון קיבוץ עמיעד

עמדות זהות אותרו בגליל באיילת השחר ובכפר סאלד, וגם הן מצויות בשטח (איילת השחר, כפר סאלד וטבריה). בנפת שמעון (כנרת) נקבע ביצורם של היישובים הללו בדרגת דחיפות א': חוקוק, תל אור (חברת חשמל), נהריים, גשר, שער הגולן, מסדה, יבנאל, בית קשת, אילניה וחוות סג'רה, טירה (בכפר טירה ישב באותה העת גרעין התיישבות יהודי, שיקים לימים את קיבוץ עין דור) ופוריה.[6]

איור 24. דנדי (דניאל) בן צבי, ממייסדי עמיעד ומלוחמיה בתש"ח, ליד העמדה. לאחר מלחמת העצמאות שימשה העמדה כמחסן תחמושת. מקור: ארכיון קיבוץ עמיעד

איור 25. העמדה בבית הלל. צילום: אורי בן ציוני, 2023

איור 26. העמדה בכורזים. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

איור 27. העמדה באילניה – חוות השומר. צילום: אסתי ינקלביץ, 2022

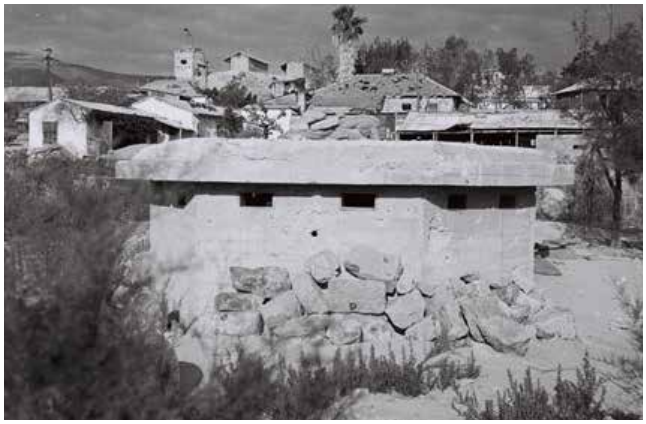

איור 28. העמדה בקיבוץ גשר, 1948. צילום: זולטן קלוגר. מקור: ארכיון קיבוץ גשר

איור 29. העמדה בגשר הישנה. צילום: נירית בגרון

[6] ארכיון צה"ל, 52/1804/1950.

איור 30. עמדת ההגנה בעפולה צילום עמית מנדלסון

איור 31. עמדת ההגנה ביד מרדכי. מקור: ארכיון קיבוץ יד מרדכי

עוד אותר תצלום היסטורי של העמדה בבית קשת, אך נראה שהיא נעקרה ממקומה.

בנפת בנימין (גלבוע) נכללו היישובים אבוקה, תל יוסף, חרמונים, נווה איתן, כפר רופין, עין הנציב, טירת צבי, שדה אליהו ותל עמל. ביישובים אלה הוקמו עמדות, אך לא אותרו בהם עמדות מהדגם הנחקר.

עמדה מהטיפוס הנחקר אותרה בעפולה. עבודות פיתוח בעיר חייבו את עקירתה, ונאמני השימור בעיר פעלו עם עיריית עפולה והמועצה לשימור אתרי מורשת כדי להצילה. כיום מחצית מן העמדה מוצבת בצומת היציאה הדרומי של העיר, וסמוך אליה שלט המספר את סיפורה. העמדה הדרומית ביותר בציר זוהתה ביד מרדכי. עמדה נוספת אותרה גם בראש תל קשיש (סמוך לצומת יקנעם), אך לא נמצא תיעוד להקמתה. היא חריגה במבנה שלה, ואינה מאותו דגם.

נח אטלס, מ"פ פלוגת ההנדסה 743, תיאר בספר "אילן ושלח" את ביצור הגליל העליון המזרחי. לדבריו, הוא שהציע למטה התכנון תוכנית מדוקדקת של ביצורים, על בסיס ניסיונו במלחמת העולם השנייה. אטלס הציע למסור את ביצור הגליל (בתקציב מאוחד של רבע מיליון לירות) ל"סולל בונה", "כי רק לחברה הקבלנית הזאת היה המנגנון, הציוד והיכולת לבצע ביצוע מהיר מפעל כל כך גדול" (אטלס, 1959).

מרבית העמדות במבנה ארכיטקטוני ייחודי זה נותרו פזורות בשטח, עדות בנוף לתקופה הרת גורל שבה עמדו יישובים קטנים באמצעים דלים בחזית הקרבות.

> סיכום

במאמר זה הראיתי כיצד ניתוח של מצדית אחת שנותרה בשלמותה ביסוד המעלה הוביל לזיהוי טיפולוגיה של עמדות ביטחון, ובעקבותיו גילוי של שלושים עמדות זהות, מדן בצפון ועד יד מרדכי בדרום. עמדות אלה הן חלק מציר שלהקמתו היו שותפות חברת "סולל בונה" וה"הגנה". העמדות הוקמו כחלק מתוכנית ההתבצרות שבוצעה תוך כדי הקרבות, מינואר 1948 ועד קרבות עשרת הימים ביולי 1948. לתוכנית ההתבצרות היה אחראי חיל ההנדסה. לשם כך הקים החיל את מנגנון "בצר", ובאמצעותו העביר ל"סולל בונה" את האחריות לביצוע ולניהול ההתבצרות. העמדות הוקמו ביישובים מבודדים שהיו סמוכים ליישובים ערביים, על פי סדר עדיפויות שקבעו מפקדות ארגון ה"הגנה" והנפות השונות, על סמך צפי כי יעמדו בחזית הלחימה.

הבסיס לתכנון המצדיות היה דגם ה"בלוקהאוס", שפותח בשלהי מלחמת העולם הראשונה על ידי ארנסט מויר. העמדה המתועדת במאמר גדולה בהרבה מדגם זה, והיא יועדה לחמישה עד שבעה לוחמים שיכלו לשהות בה כשהם חמושים במקלעים וברשותם גם ארגז תחמושת וציוד נוסף. יתרונה של העמדה היה בתצפית שסיפקה, באמצעות אשנבי ירי ב־360 מעלות, ובהיותה ממוגנת ומוסווה בשטח.

בהשוואה לעשרות עמדות שנבנו בתקופת המרד הערבי, בשנים 1936–1939, ומיעוטן עדיין נותרו ברחבי הארץ, העמדות המתועדות במאמר הן ייחודיות, ובעלות קווים משותפים. סיפור הקמתן מתוחם בזמן, נקשר במוסד אחד – "סולל בונה", ועיצובן

אחיד. הן בולטות במאפייניהן הארכיטקטוניים, בתכנונן הקפדני ובעבודת הבנייה המקצועית. העמדות הן פרי תכנון מדוקדק, וזו אולי אחת הסיבות שרבות מהן שרדו את פגעי הזמן והטבע. סיבה נוספת לשרידותן היא הימצאותן ביישובים שעדיין שומרים על מאפייניהם הכפריים.

אבל בכל אלה אין כדי להבטיח את השתמרותן לאורך זמן. רבות מהמצדיות נותרו במרחב כאבן שאין לה הופכין, ומצבן הפיזי הולך ומידרדר. כדי להצילן נדרשים כמה צעדים: הראשון שבהם הוא תיעוד, השני – שילוט, והשלישי – השמשה. דוגמה להשמשה שכזו התרחשה בשעתו לאחר מלחמת העצמאות, אז חלק מקיבוצי הצפון הסבו את העמדות ל"בתי גמדים" – חלל משחקים לילדי הקיבוצים, ובדרך זו הפכו העמדות ממקום מאיים למרחב פנאי ומשחק.

כיום ניתן לשלב את המצדיות בפיתוח תיירותי המתקיים במרחב הגלילי כולו, להתייחס לכל מצדית בנפרד, ולהציג את חלקה בציר המורשת הממחיש את היוזמה, את הביצוע ואת סיפור עמידתו של היישוב היהודי במלחמת העצמאות.

> **על המחברת:**

אסתי ינקלביץ | estiyan@gmail.com

ד"ר אסתי ינקלביץ מתגוררת באילניה משנת 1977, חוקרת תולדות החווה והמושבה. נשואה לאבי, ושתיים מבנותיהם מתגוררות במושב עם משפחותיהן. בשנת 1953 הגיעה משפחתו של אבי למעברת אילניה במסגרת התנועה "מהעיר אל הכפר", ובשנת 1956 התיישבה במקום וגידלה בו את ארבעת ילדיה. היא עמיתת מחקר בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה, חוקרת מפעל ההתיישבות של יק"א בגליל התחתון, תולדות החינוך החקלאי וטבריה. היא יו"ר הוועדה הציבורית של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל – מחוז צפון, ומאז שנת 2015 עורכת את העלון של המחוז – "הגלילה".

מקורות

אטלס, נ' (1959). **מהנדסים מבצרים.** בתוך ב' עציוני (עורך), אילן ושלח: דרך־הקרבות של חטיבת גולני (עמ' 156–157). תל־אביב.

בילצקי, א' (1974). **סולל בונה: 1924–1974.** עם עובד.

דן, ה' (1963). **בדרך לא סלולה: הגדת סולל בונה.** שוקן.

זלמנוביץ, ב' ובן שלום, ע' (2009). **עמדות פילבוקס: התפתחותן, תפקידיהן והפעלתן.** מערכות, 426, 57–65.

עמית, ג' (2018). **חורבות מן ההווה: בונקרים ופילבוקסים במאה העשרים.** פרדס.

קרויזר ג' (2006). **הקמת נדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת.** קתדרה, 120, 201–230.

רוזן, ד' (2022). **סלילה, בנייה ואש: פעילות "סולל בונה" במלחמת העצמאות.** יד טבנקין.

שקד, ע' (1998). **מערך הישובים והדרכים בעמק החולה במאות העשירית–השלוש עשרה לספירה.** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן)

ארכיונים

ארכיון צה"ל

ארכיון קיבוץ איילת השחר

ארכיון קיבוץ בית קשת

ארכיון קיבוץ גשר

ארכיון קיבוץ דן

ארכיון קיבוץ דפנה

ארכיון קיבוץ יד מרדכי

ארכיון קיבוץ כפר סאלד

ארכיון קיבוץ עמיעד

ארכיון קיבוץ שמיר

ארכיון שיכון ובינוי

הארכיון הלאומי הבריטי TNA,

https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C167362

דרכים היסטוריות: ההגדרה, התפקידים, ערכי המורשת והתרבות

בשפות רבות המילה "דרך" היא חלק מצירוף לשוני קבוע המקנה לדרך משמעויות שונות, מוחשיות ולא מוחשיות. "דרך המלך" תייצג משמעות מוחשית של נתיב ראשי, ואילו "דרך חיים" או "דרך צלחה" יציינו משמעויות לא מוחשיות; "דרך פתלתלה", "דרך צדדית", "דרך ראשית" ו"אבן דרך" יציינו את שני סוגי המשמעויות. למשמעויות המוחשיות והלא מוחשיות של הדרך תורמים תפקידיהן. הן נתיב פיזי המקשר בין מקומות, חברות ותרבויות; הן אמצעי למעבר ממקום למקום, להעברת סחורות, להרחבת שליטה, לפיתוח, להנאה ולחוויה. בדרכים היסטוריות החיבור בין המשמעויות והתפקידים מחדד עוד יותר את ערכיהן התרבותיים. לערכים ההיסטוריים הקשורים באירועים ובהתפתחות הדרך והמקומות, ולערכי הנוף, מצטרפים ערכים תרבותיים וחברתיים, ובאלה היכרות עם השונות בין מקומות ותרבויות, מפגש עם הגיוון התרבותי והחברתי, חילופי מידע ותרבות, שמירה על זכויות, לימוד ומחקר והחלפת דעות.

כביש 1 ככביש מורשת*

מיכל הלוי־בר

תקציר

התפתחותן המודרנית של הדרכים הסלולות הצריכה מאמצים הנדסיים רבים. הטכנולוגיה החדשה שייצרה "מכונות שנוסעים בהן", ובמהירות, חייבה התאמה של תשתיות הדרכים לכלי התחבורה המודרניים. עיקר המאמצים התרכז בחקר מבנה הדרך, תפקודה, וההשפעות שלהם על מיקום, זרימת התעבורה ובטיחותה, וממצאי חקר זה הכתיבו את סולם העדיפויות של המתכנן. בחלוף השנים התפתחה ההכרה בחשיבות שיש לתכנון של צורת הדרך והשתלבותה בסביבה. להכרה זו משמעויות שונות במרחב, שכן מכלול היחסים בין הדרך, הנוף והאדם הפך מושא למחקר והתבוננות, ולכר פורה לתכנון; פרי ההבנה שנוסף על תפקידה הפיזי בחיבור בין מקומות, יש לדרך תפקיד תרבותי הקשור בהיכרות עם הנוף ונכסי המורשת השזורים לאורכה, בהתבוננות בהם וביכולת לפרשם.

מטרת מאמר זה היא לבחון היבטים אחדים של תהליך קבלת ההחלטות בתכנונו של כביש 1 – הכביש המהיר מתל־אביב-יפו לירושלים, על נתיביו, צדדיו, נופיו ונכסיו. תכנון הכביש שחיבר בין שתי הערים המרכזיות, ובין יישובים ואתרים על התוואי ההיסטורי לירושלים, חייב התאמה של תשתיות הדרכים ששימשו שנים רבות את אמצעי התעבורה המסורתיים – חמורים, סוסים וכרכרות – לכלי התחבורה המודרניים. תכנון הכביש היה מעשה מודרני במהותו, אך כלל גם חשיבה על ערכיו ההיסטוריים והתרבותיים ועל המציאות שהוא עשוי לייצר. עיון במסמכי הדרך, מסמכים "יבשים" לכאורה, מגולל את השאיפות המודרניות של מדינת ישראל בחיתוליה. שאיפות אלה חושפות מערך של לבטים וקשיים, לצד הבנה תרבותית עמוקה שתכנון כביש 1 אינו מעשה סתמי, אלא נוגע באופן שבו תיסלל המורשת אל לב הנוסעים בכביש.

מילות מפתח:

דרך יפו-ירושלים, כביש 1, כביש מורשת, דרך תרבות, נוף תרבות

הקדמה

זה כעשר שנים אני חוקרת את דרך יפו-ירושלים, דרך עולי רגל עד תחילת סלילתה המודרנית, הנחווית עתה כנסיעה בכביש 44 ובכביש המהיר מספר 1. הנוסעים בכביש זה כיום זקוקים לדמיון ולידע רב כדי להבין שתוואי הכביש הנוכחי מבוסס על נוכחותה הנעדרת של הדרך העתיקה שהובילה מיפו לירושלים עוד מימי קדם. דרך עתיקה זו, שחיברה את יפו עם אמאוס וירושלים, נסללה בתקופת השלטון הרומי. התוואי הקצר של הדרך הפך ברבות הימים לדרך העיקרית לירושלים. לאורך ההיסטוריה שימשה הדרך רבים: עולי רגל מאמינים משלוש הדתות – היהדות, הנצרות והאסלאם, סוחרים בדרכם מנמל יפו, וצבאות שעלו על העיר ירושלים לכובשה. במחצית השנייה של המאה ה־19 ובמאה ה־20 שימשה דרך זו ציר תנועה פעיל עבור עולים, חוקרים, טיילים ותיירים שבאו אל ארץ הקודש. התנועה בה גברה, ולאורכה התפתח מערך שירותים עבור המשתמשים בה. לצידה נוספו יישובים חדשים, ואלו היו לחלק אינטגרלי ממנה. הציר הליניארי שקשר מקומות אלה בעבר לא נשמר עד היום (הלוי־בר, 2017א). במאמר בגיליון 7 של **אתרים – המגזין** עסקתי במשמעויות הנגזרות מהגדרת דרך יפו-ירושלים והאתרים החרוזים לצידה כ"דרך תרבות" (הלוי־בר, 2017ב), ובאפשרויות הגלומות בכך לשימור הדרך ולהנכחתה בנוף (איקומוס, 2021; ICOMOS, 2008). במאמר זה אעסוק בחילוץ המשמעות של דרך יפו-ירושלים מתוך הייצוג המודרני שלה ככביש מהיר, פרי הקדמה, ה"אשמה" לכאורה בסלילת הדרך רבת השנים ובהריסת חלקים ממנה לטובת הכביש המהיר – כביש מספר 1 – של מדינת ישראל. אטען שתכנונו של כביש 1 הולאם לטובת הדגשת הסיפור טעון המשמעות של ציר מורשת היסטורי זה בנוף; תכנון שבשירות המדינה הנולדת מחק, לעיתים, את הטופוגרפיה הטבעית של הדרך לטובת הרבדה טופוגרפית חדשה של נרטיבים לאומיים.

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שנעשתה במסגרת מחקרי לתואר שני, בהנחייתה של פרופ' טל אלון־מוזס, המסלול לאדריכלות נוף בפקולטה לארכיטקטורה ותכנון ערים בטכניון. המחקר עסק ביצירת מתווה לקריאת המשמעות התרבותית של דרך: **"דרך עולי הרגל" מיפו לירושלים כמקרה מבחן.**

במאמר זה לא נכללו כלל ההיבטים שנחקרו בעניין כביש 1. מפאת קוצר היריעה נבחרו רק אחדים המבליטים את ייחודו של הכביש. ההיבטים שעניינם התפתחות סלילת הכביש על סמך המקורות ועל ציר הזמן יובאו במאמר אחר. במאמר זה הסתפקתי בהצגה גרפית של התפתחות זו.

› מבוא: מדינת ישראל ותכנון דרכיה כמעשה מודרני

בספרו **מדינת היהודים** שרטט הרצל תוכנית מפורטת והתייחס, בין השאר, גם לתשתית התחבורה:

> **ויציאת היהודים, כאמור, חלילה לנו מחשוב כי תהיה לפתע פתאם, לאט לאט תתנהל ולעשרות שנים תמשך... ראשונה יצאו העניים שבהם ויתקנו את אדמת הארץ לעבודה. בסדר ומשטר נכון וקבוע מראש יסלו שם דרכים ומסילות, יבנו גשרים, יקימו עמודי התלגרף, יישרו את שטף הנהרות ויבנו להם בתי מושב [...] בבנותנו לנו בתים, לא נבנה בתי עץ רעועים על שפת הים, כי אם נבנה על פי תורת הבניה בימינו, בתים גדולים וחזקים, ספונים ויפים למראה מאשר עד כה, כי יש לנו אמצעים שלא היו עוד לעולמים (הרצל, 1896/תרע"ב, 26–27).**

תוכניתו וחזונו של הרצל החלו לקרום עור וגידים עם הקמת מדינת ישראל, אך התשתית לכך הונחה שנים רבות קודם לכך. חוקר האורבניות מרשל ברמן, בספרו **כל המוצק ניתך באוויר**, מתאר את כוח המעשה המודרני כמעשה של הרס ובנייה מחדש; כוח מניע המצוי בתוך מרכז סוער ומפעפע של התחדשות, יצירתיות ותעוזה, וביכולתו להתמודד עם החורבן של כל הישן והמוכר כדי לבנות עולם מחדש (**Berman, 1982**). לפיכך, הקמת הבית הלאומי ליהודים בארץ ישראל הייתה מעשה מודרני. מתוך חורבן השואה ומלחמת העצמאות קם בארץ בית חדש לעם שהתקבץ כדי להגדיר את עצמו ואת מצבו מחדש. מגילת העצמאות, שבה הכריזה הממשלה הזמנית על הקמת המדינה בה' באייר תש"ח, כרכה את מדינת ישראל באתגר המודרניזם והקדמה, והיא כמניפסט המעיד על כמיהת המדינה הצעירה להיחשב למדינה ריבונית מפותחת:

> **מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה חתרו היהודים בכל דור לשוב ולהיאחז במולדתם העתיקה; ובדורות האחרונים שבו לארצם בהמונים, וחלוצים, מעפילים ומגינים הפריחו נשמות, החיו שפתם העברית, בנו כפרים וערים, והקימו יישוב גדל והולך השליט על משקו ותרבותו, שוחר שלום ומגן על עצמו, מביא ברכת הקידמה לכל תושבי הארץ ונושא נפשו לעצמאות ממלכתית (מגילת העצמאות, 1948, 1).**

על הגדרת נוף הארץ ויצירתו מחדש באותה עת אמר ליפא יהלום, מאדריכלי הנוף המזוהים ביותר עם התוויית דמותה החדשה של מדינת ישראל וממתכנני ציידי הדרך של כביש 1, שעם קום המדינה נדמה היה שהכול היה אפשרי ושאדמה הייתה בשפע. מתכננים, בוני ערים, ראשי ערים, משרדי ממשלה, כולם ביחד וכל אחד לחוד ובחיפוי נאה של מליצות ציוניות, הסתערו על נוף הקדומים הטבעי והלבישו אותו שלמת בטון ומלט. יהלום תוהה על זהות אותם "ראשונים" שעשו זאת, ושואל אם היו אלה "ראשונים" במובן של נפילים בעלי הילה של קדושה, או "ראשונים" במובן של בני אדם, מעוטי ניסיון וידע (עומר, 1996). אותה ראשוניות חלוצית, בין שכתוצר נפילים בין שכתוצר של ניסוי וטעייה, יצרה בארץ משק פעיל הניזון מרשת של כלכלה כלל־ארצית. התפתחותה הייתה תלויה בהובלה תקינה של חומרי גלם, דלק ומזון אל היישובים. לצורך כך הוקמו מערכות תחבורה ונפרסו לאורכה ולרוחבה של הארץ. מערכת כבישים מודרנית זו הכינה את המדינה, בבוא העת, לעצמאותה. לא בכדי, המאבק לשבירת רוחה ועורק נשימתה של המדינה שבדרך היה המאבק המר שהתנהל בחודשי המלחמה הראשונים על המעבר בכבישים ובדרכים.

התפתחות מערכת הכבישים בארץ ישראל

פיתוח וארגון הארץ באמצעות תכנון רשת דרכים בשיטה המודרנית החל עוד ב־1921, בתקופת המנדט הבריטי. הרברט סמואל, שכיהן כנציב העליון בארץ ישראל, פעל להקמת גופים אדמיניסטרטיביים אזרחיים בארץ, ובהם המחלקה לעבודות ציבוריות (Public Works Department, P.W.D), ששימשה כיחידה ההנדסית של ממשלת המנדט בארץ. בתקופת המנדט פעלה מחלקה זו בפרויקטים רבים הקשורים למערכת התחבורה בארץ, ובהם סלילת כבישים, בניית נמלים וגשרים. עם הקמת המדינה הועברה האחריות למחלקה למשרד העבודה של מדינת ישראל, ושמה הוסב למע"צ. לבקשת ראש מִינהל התכנון דאז אדר' אריה שרון, תיקי המחלקה מימי המנדט (לרבות תיקי ועדת התכנון שעל יד הסוכנות היהודית, שפעלה על פי סעיף 4 בכתב המנדט כלשכת קשר בין היישוב היהודי בארץ ישראל לבין המנדט הבריטי) הועברו בנובמבר 1948 לטיפול משרד העבודה ואגף התכנון.

הריבונות וההגנה על שטחים חדשים שנוספו למדינה עקב המלחמה, וגלי העלייה ההמוניים באותה תקופה, הצריכו יישוב מהיר של אוכלוסייה חדשה בכל שטחי ישראל. יישובם חייב את חיבורם המיידי למרכזי האוכלוסייה באמצעות סלילת כבישים חדשים, נוסף על הצורך בתחזוקת הכבישים הקיימים והרחבתם. עוד צריך היה ליצור מקורות תעסוקה רבים כדי למנוע אבטלה. משאבי המדינה באמצעות מע"צ הושקעו גם בפיתוח התשתיות הקיימות שנפגעו במהלך מלחמת השחרור. בעיתות מלחמה היה למע"צ תפקיד גם בפריצת דרכים בשטחי האויב ובהנחת גשרים

איור 1. קטע מדרך יפו-ירושלים באזור באב אל־ואד, מיוער מחדש בעצי אורנים, 1930–1933 בקירוב. מקור: אוסף מטסון

מעל מקורות מים, כדי לאפשר תנועה לכוחות הלוחמים. פרטי־כל ישיבת ועדת העבודה של הכנסת הראשונה מיוני 1950,[1] שבה נסקרו עבודות הכבישים והדרכים, מסכם את שלל תפקידיה המגוונים והמורכבים של מע"צ עם קום המדינה: עבודות תחזוקה רגילות; שיקום כבישים;[2] הרחבת הכבישים לרוחב המובילים; סלילת כבישי גישה חדשים ליישובים חדשים, ליישובים חקלאיים או ליישובי עולים, תוך התחשבות הן בצורכי התנועה הארצית ובהכרח ליצור מקומות תעסוקה, הן בצורכי הביטחון ובדרישות הצבא; ונטיעות לאורך הכבישים בתיאום עם כוחות הביטחון ובאופן שיאפשר הרחבת כבישים עד לשבעה מטרים (איור 1).

למלאכת מע"צ היה פן חלוצי, והיא תרמה להתפתחות החברתית והכלכלית של החברה הישראלית בראשית ימיה. רשת התחבורה הנרקמת תרמה לתנופה של הפעילות הכלכלית במדינה, אפשרה תכנון של שימושי קרקע, ניידות של אנשים והון. את סלילת הכבישים ביצעו חלוצים, חלוצות ועולים חדשים והיא תרמה נדבך לכור ההיתוך של החברה היהודית במדינה. לבניית הכבישים הייתה חשיבות גם בהצגת ישראל כמדינה מסודרת ומפותחת. עיון במסמכי מע"צ מאותה עת מראה שעם הדרישה הגוברת לסלילת כבישים פיתחה מע"צ שיטות ליעילות ולטיוב העבודה: גיבוש נוסח קבוע למכרזים שיצאו אל קבלני חוץ, שימוש בחומרים מודרניים, וכן אמצעי בטיחות חדשים לשיפור רמת הבטיחות בכבישים ולמניעת תאונות דרכים, ובהם מעקות הפרדה, שוליים מיוצבים, מפרדות צמחיות, מפרצונים לתחבורה ציבורית, תאורת לילה, סימנים (תמרורים) ועוד.[3]

› כביש 1 כביטוי לקשר של מדינת ישראל למולדת העתיקה

התפתחות התוואי

דרכים מתפתחות במקום שבו הטכנולוגיה מאפשרת זאת, וטכנולוגיה מתפתחת בזכות ידע העובר בדרכים. המהפכה התעשייתית ושיפור הטכנולוגיות אפשרו את התפתחות המסחר בין ערים ומדינות, ופיתוח הדרכים הפך למשימה הכרחית. פיתוח התחבורה היבשתית והימית נבע מצרכים ומשאיפות כלכליות לשלוט על דרכי מעבר, ואלו בתורן אפשרו שליטה על אמצעי המסחר והכלכלה. שליטה זו אפשרה העברה של תוצרי התיעוש המואץ, גילוי שווקים חדשים, מציאת חומרי גלם ושינוע של כוח עבודה זול לתעשייה המתפתחת. התפתחות הדרך מיפו לירושלים הייתה תולדה של תמורות טכנולוגיות פרי המהפכה התעשייתית. המשמעותית שבתמורות אלה הייתה המצאת הקיטור, שהחל מאמצע המאה ה־19 הניע אוניות רבות לנמל יפו (איור2) (אביצור, 1972; קרק, 1976, 1984).

הנסיעה בכביש 44 ובכביש 1 חופפת בחלקה הגדול את התוואי הישן של דרך יפו-ירושלים. הכביש המהיר מספר 1 הוא הדרך הראשית בין הערים תל־אביב וירושלים,[4] ואחד משלושת הכבישים היחידים בארץ החוצים אותה לכל רוחבה ממערב למזרח על פני מגוון חבליה הטופוגרפיים של הארץ. הכביש מורכב משלושה מקטעים: החלק המערבי עובר על פני מישור החוף ושפלת יהודה, ומחבר בין תל־אביב לנמל התעופה בן־גוריון, ומשם אל שער הגיא; החלק המרכזי כולל את העלייה לירושלים ממחלף שער הגיא דרך הרי יהודה; והחלק המזרחי ממשיך מירושלים דרך מעלה

---

[1] פרטי־כל כ"ט. הכנסתה ראשונה. ישיבת ועדת העבודה והרווחה. סקירה על העבודות הציבוריות – כבישים ודרכים מוחזקים וחדשים; שאלות ותשובות. 13 ביוני 1950, כ"ח בסיוון תש"י. אתר הכנסת. https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Pages/AllCommitteeProtocols.aspx?ItemID=2026028

[2] טיפול בשוליים של הכביש, באבני הצד, תיקון הבורות ולפעמים תיקון הציפוי העליון לפני עונת הגשמים, כדי שהמים לא יחדרו לכביש; תיקון תעלות המים והכבישים. עבודות השיקום כללו רקונסטרוקציה יסודית בכביש באמצעות בניית שכבה נוספת חדשה, או באמצעות הקמת גשר חדש במקום גשר ישן שכבר לא הספיק לתנועה בגלל רוחבו, בגלל כושר ההעמסה שלו, או שנהרס בזמן המלחמה.

[3] אחד מקבלני החוץ החשובים שעבדו עם מע"צ היה חברת הבנייה הקבלנית העברית "סולל בונה", שהוקמה ב־1924. החברה לקחה חלק חשוב בבניית הארץ, וחזונה היה "להוציא לפועל עבודות קבלנות כללית ועבודות בניין לסוגיהן: לבנות בתים, גשרים, מנהרות, נמלים. לסלול דרכים, מסילות ברזל, לייבש ביצות ולהקים יישובים. לייסד ולפתח מחצבות, מכרות, חרושת ומלאכה. לפתח עסקי הנדסה, תכנון מדידות וידע טכני. להדריך וללמד את העוסקים בבנייה ולסייע בהתמחותם בכל ענפי הפעילות. ליזום ולהקים מפעלים להרחבתו ולביסוסו של משק הפועלים" (דוד רמז, חזון סולל בונה, תרפ"ד).

[4] למעשה, הכביש ממשיך מזרחה מירושלים לכיוון צפון ים המלח דרך מדבר יהודה, ואמור היה במקור להגיע עד לרבת עמון.

איור 2. ספינות קיטור בעומק הים בנמל יפו, מקור: אוסף מטסון

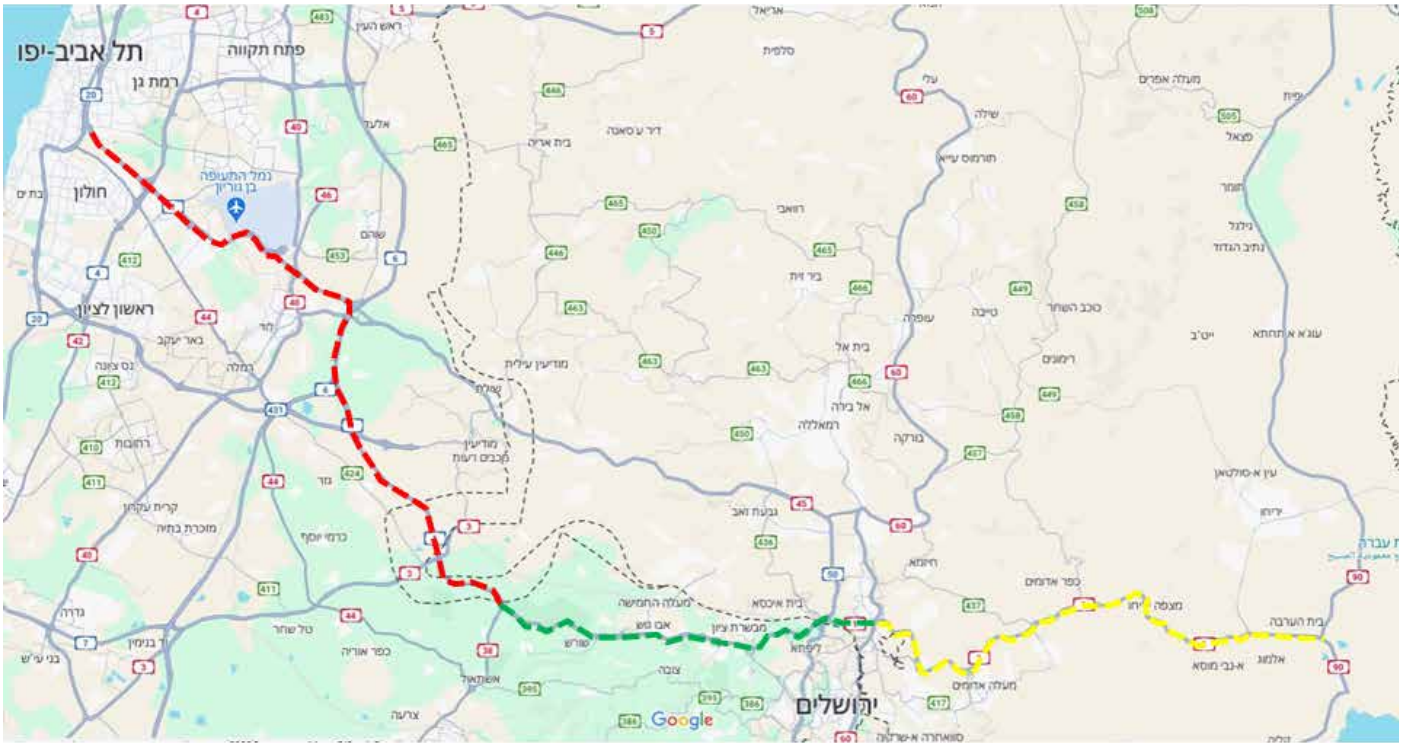

מפה 1. כביש 1. באדום: החלק המערבי; בירוק: החלק המרכזי; בצהוב: החלק המזרחי. מקור: גוגל מפות. עיבוד: מיכל הלוי־בר

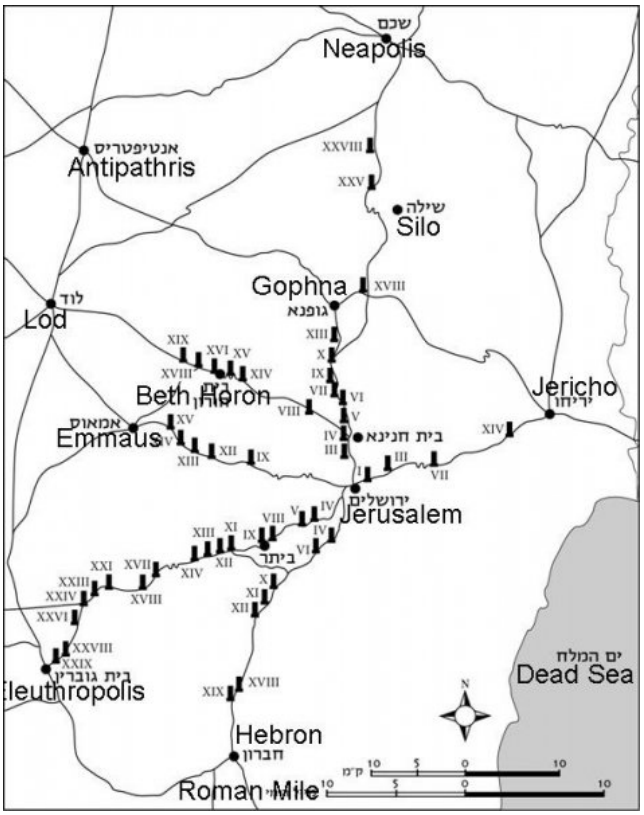

מפה 2. כלל ממצא אבני המיל מרשת הדרכים הרומית שהובילה אל ירושלים.
מקור: בן דוד, 2013, 208

אדומים ויורד מהרי יהודה אל מדבר יהודה ובקעת הירדן (מפה 1). התוואי של כביש 44 וכביש 1 עוקבים, בחלקם, אחר הדרך העתיקה שהובילה מיפו המקראית לירושלים עוד בימי קדם. הדרך הרומית העתיקה שנסללה בתוואי קדום זה מיפו לירושלים, המוכרת הן מן המקורות ההיסטוריים, הן מן החפירות הארכיאולוגיות, הן מאבני מיל שהתגלו לצידה (מפה 2), התחלקה לחמישה מקטעים, לפי התוואי הטופוגרפי המשתנה (בן דוד, 2013; טפר וטפר, 2013; רול, 1987) (מפה 3).[5]

תוואי הדרך בתקופה הצלבנית עבר מאמאוס (ניקופוליס) דרך נבי סמואל אל ירושלים, ונחקר על ידי הגאוגרף וההיסטוריון פרופ' רוני אלנבלום (אלנבלום,1987). מפת המשלחת של וילסון, שעמד בראש הצוות ההנדסי הבריטי שסקר ומיפה את ירושלים בשנים 1864–1865 בהזמנת השלטון העות'מני, מתארת את רשת הדרכים והשבילים שהובילו לעיר עד שנות השישים של המאה ה־19 (Wilson &Warren, 1866). רשת זו, שהסתמכה גם על הדרכים העתיקות, משקפת במידה רבה את מתווה הדרכים החדשות שנסללו אל העיר במחצית השנייה של המאה ה־19. כבר במפה זו, תוואי הדרך מיפו לירושלים דומה לתוואי הנוכחי שלה כפי שהוא מוכר כיום.

בשנים 1871–1872 הגיעו לארץ מודדים מ"שירות המדידות הבריטי", מטעם הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל (Palestine Exploration Fund, PEF), במטרה ליצור את המפה המקיפה והמדויקת ביותר של ארץ ישראל. מפה זו אמורה הייתה לאתר ולתעד את כל המקומות שהוזכרו בתנ"ך, בספרים החיצוניים ובספרות חז"ל. הסקר שביצעו סיפק שירותי מדידה ומיפוי גם לצרכים צבאיים ואזרחיים בין אזור יפו לירושלים. בסיומו הוכנה מפה טופוגרפית של השטחים שנסקרו בכל שטח פלשתין ממערב לירדן, מאזור הגליל העליון ועד באר שבע. המפה השתרעה על גבי 26 גיליונות, ולכל גיליון נלווה כרך מחקר (Warren & Wilson, 1871). במפה שיצאה במהדורתה הראשונה בשנת 1880, דרך יפו-ירושלים מופיעה כדרך סלולה ומרכזית (בן־אריה, 1979) (מפה 4).

תמורות טכנולוגיות והיסטוריות בהתפתחות כביש מס׳ 1 על ציר הזמן

התפתחות הדרך מיפו לירושלים בעידן המודרני היא תולדה של תמורות היסטוריות וטכנולוגיות שהתחוללו במחצית השנייה של המאה ה־19 (אביצור, 1970, 1988). החידושים הטכנולוגיים השפיעו על תוואי הדרך ועל התחנות שלצידה, אך בד בבד גם על הכלכלה והמסחר ועל היוזמות המקומיות. בתרשים שלהלן מרוכזים אירועי המפתח לתמורות אלה (איור 3).

השיפור בתשתית הגישה לירושלים עמד בראש משימותיה של המחלקה לעבודות ציבוריות, שהקימה ממשלת המנדט בשנת 1921. כבר בשנת 1923 נסלל ברחוב יפו ציר התנועה המרכזי, המוביל מכיכר אלנבי לכיוון היציאה מהעיר, ושטחי האדמה שהכביש עבר בהם הופקעו מבעליהם בצו ממשלת המנדט. **מדריך קוק** לפלשתינה וסוריה מציין בשנת 1924 כי מדובר בכביש מעולה, המחבר את יפו עם ירושלים דרך רמלה ובאב אל־ואד במרחק כ־40 מייל (64 קילומטרים) וכי ניתן לעבור אותו במכונית במעט יותר משעתיים (Luke, 1924). תיקי המחלקה לעבודות ציבוריות המנדטורית משנים אלה מעידים על עיסוקה בשיפור צמתים בכביש יפו-ירושלים ובשיפור דרכי הגישה אליהם, לרבות אל מחנה צריפין (סרפנד), שהוקם בשנת 1917 כבסיס לצבא הבריטי על הדרך הראשית מיפו לירושלים. לסלילת

[5] קטעי הדרך: (1) כביש יפו-לוד בשטח מישורי; (2) כביש בית חורון מלוד לירושלים (בתקופת בית שני שימש עורק תחבורה ראשי ממישור החוף לירושלים); (3) כביש לוד-אמאוס באזור הדום הרי יהודה; (4) כביש אמאוס-בית חורון – חיבר בין שני עורקי התחבורה הראשיים לירושלים; (5) כביש אמאוס-ירושלים: הקטע תלול מאוד בתחילתו (עלייה של כ־300 מטרים במהלך שלושה קילומטרים) ולכן חלקו התפצל לשני סעיפי דרך מקבילים: הסעיף הצפוני מיאלו לחורבת מצד, והסעיף הדרומי מחורבת עקד דרך דיר איוב שמצפון לשער הגיא עד לחורבת מצד שליד נווה אילן של היום. מחורבת מצד ממשיך התוואי לאורך רכס נווה אילן עד אבו גוש, ובהמשך מדרום לרכס בית נקופה, עד לקסטל ולשלוחת גבעת שאול, ומשם בתוואי של רחוב יפו בירושלים כיום. במקטע זה כלולה דרך העפר הקרויה כיום "מעלה רומאים", שקטע ממנה התגלה בחפירות רשות העתיקות בבית חנינא, והוא חלק ממערך הכבישים האימפריאלי שהוביל ממישור החוף לירושלים (עדוי, 2012).

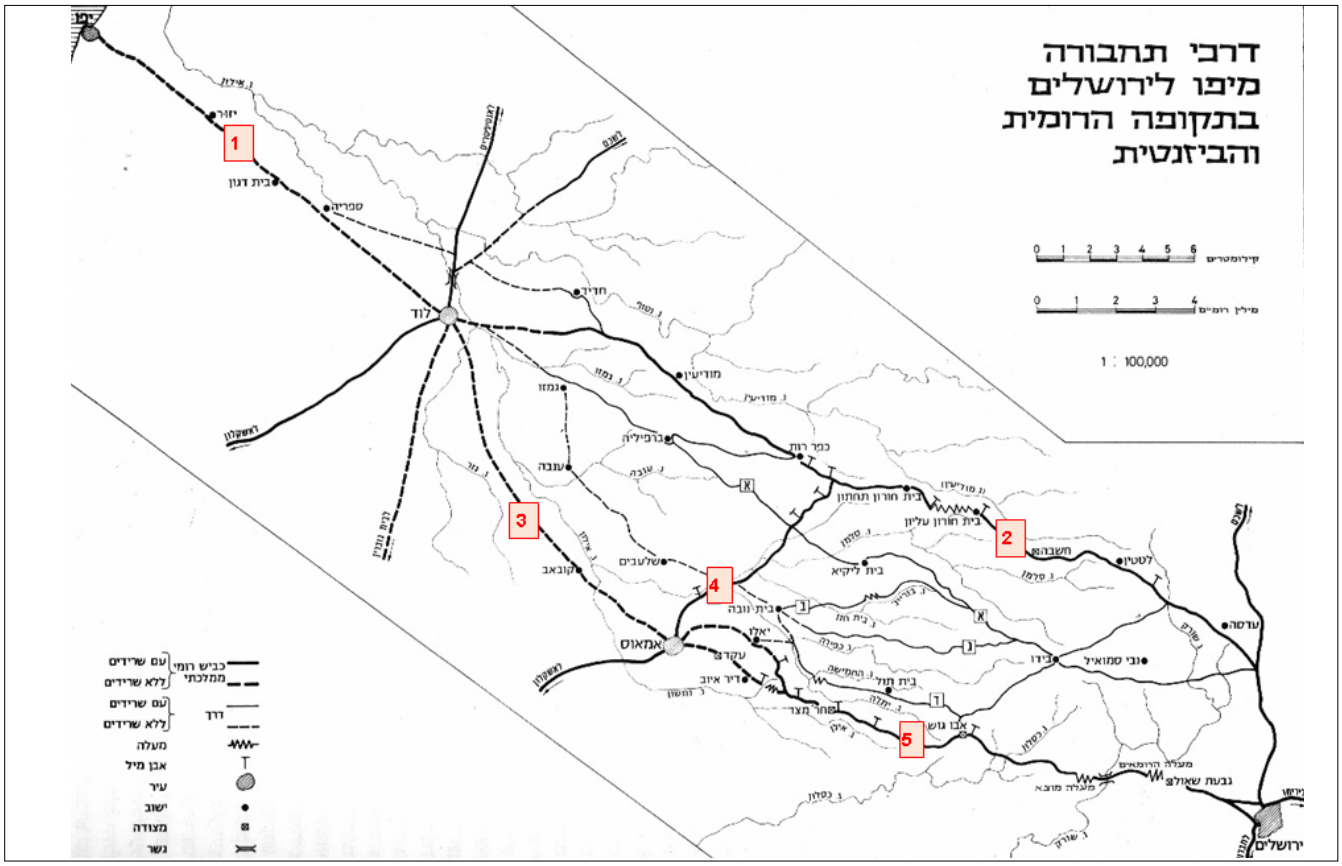

מפה 3. חלוקת דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומית והביזנטית לחמישה צירים מסוגים שונים, בהתאמה לתנאי השטח (המספרים מודגשים באדום). מקור: רול, 1987, 123. עיבוד: מיכל הלוי־בר

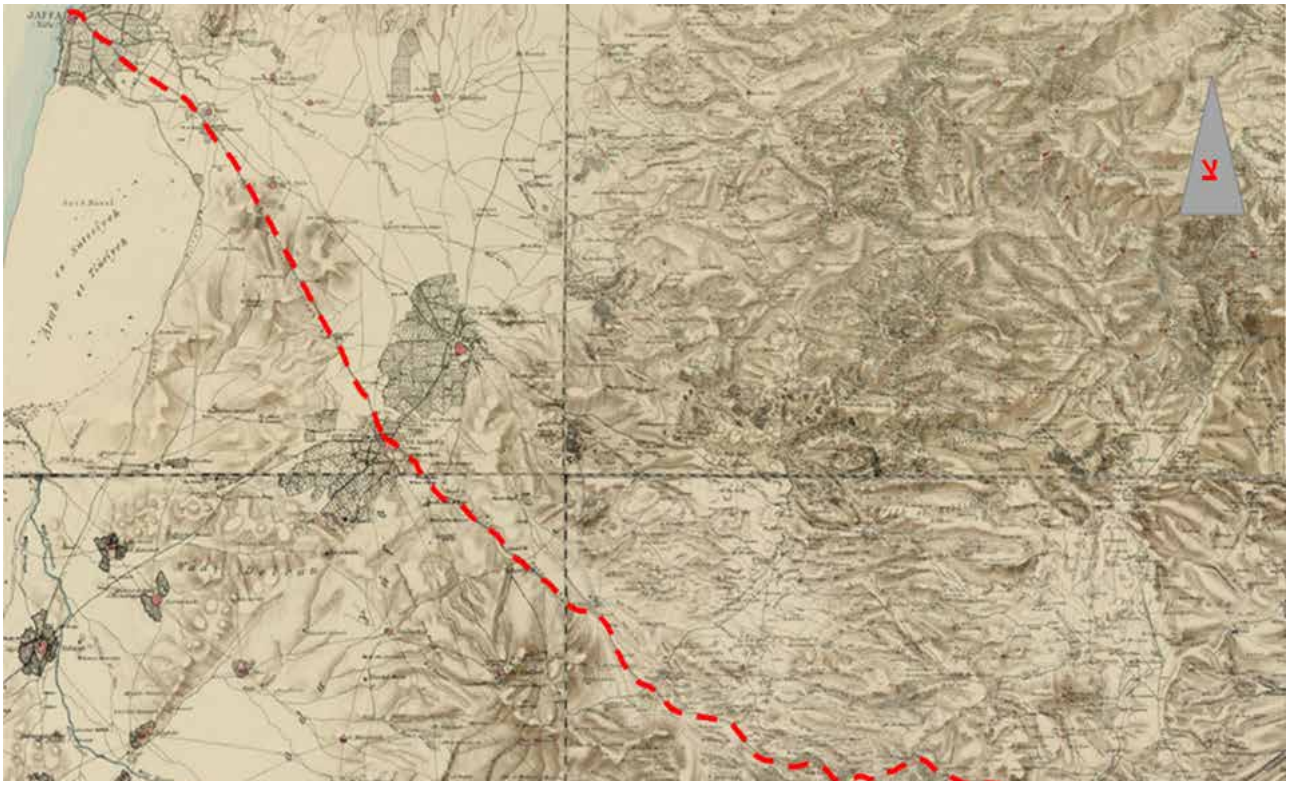

מפה 4. באדום: דרך יפו-ירושלים מסומנת בארבעה מתוך 26 הגיליונות של מפת פלשתינה המערבית מ־1880. המפה הסתמכה על הסקר שערכה קרן המחקר הבריטית לחקר ארץ ישראל בניהולם של קלוד רנייה קונדר והוריצ'יו הרברט קיצ'נר בשנים 1872–1877. מקור: הספרייה הלאומית. עיבוד: מיכל הלוי־בר

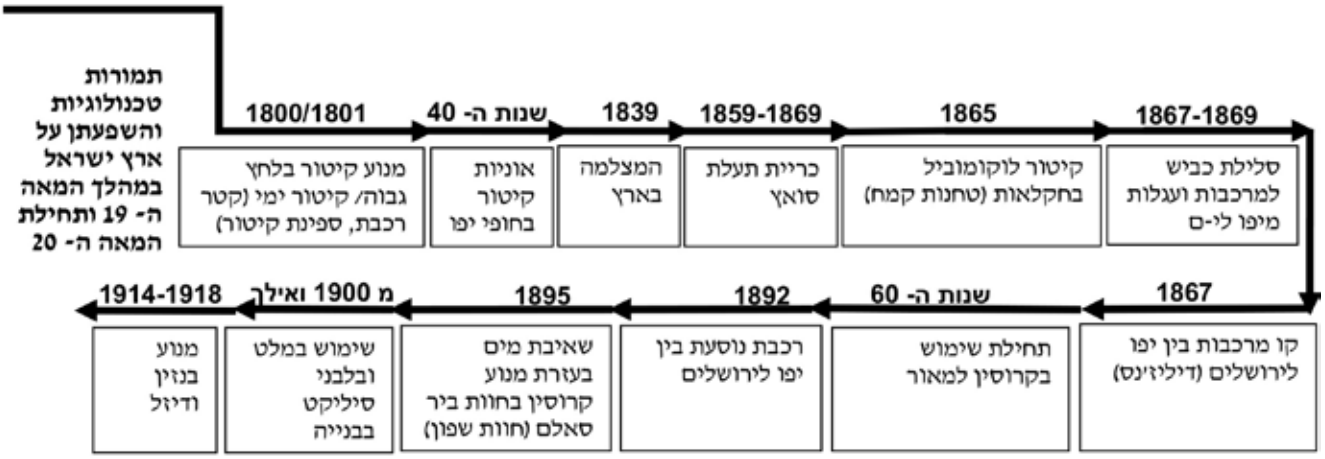

איור 3. תמורות טכנולוגיות שהתחוללו במהלך המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 והשפיעו במישרין ובעקיפין על התפתחות התשתית התחבורתית בארץ ישראל. עיבוד: מיכל הלוי־בר

הכבישים השתמשה המחלקה בחומרים המודרניים ששימשו ברחבי האימפריה הבריטית בשיטת המקאדמיזציה, דוגמת טרמק (Tarmac, אספלט) (איור 4).[6]

כביש 1 במלחמה על ירושלים כסמל לריבונות המתחדשת

כבישי הגישה שסללה מע"צ המנדטורית שימשו מטרה לפעולות איבה רבות מצד כפריים ערבים. אלה פעלו נגד התחבורה היהודית ברחבי הארץ עוד במהלך המרד הערבי הגדול, בשנים 1936–1939. כדי להתגונן מפני המתקפות ולפעול נגד המורדים מקרב ערביי ארץ ישראל ונגד הכוחות הערביים הבלתי סדירים שחשו לעזרתם מסוריה ומלבנון, הוקמה במהלך שלטון המנדט הבריטי בארץ שרשרת מצודות משטרה בריטיות, ביוזמת סר צ'ארלס טיגארט. רבות מהמצודות הללו מוקמו בנקודות אסטרטגיות חשובות להגנה על צירי הדרכים.

עם פרוץ מלחמת העצמאות, יישובים יהודיים רבים היו מבודדים. לרשותם עמד כביש גישה יחיד אל מרכז היישוב היהודי, וגם הוא עבר בשטח עוין. יישובים אלה חוו ניתוק ופגיעה בדרכי הגישה לעורקי האספקה החיונית לקיומם. ירושלים הייתה היישוב המבודד הגדול ביותר (כ־100 אלף תושבים יהודים) וסבלה מפגיעות בדרכי הגישה אליה. ההצלחה לבודד את עיר העניקה לערבים יתרון מוראלי גבוה. המערכה על שחרור ירושלים העברית ופתיחת הדרך אליה לתנועה היו אפוא אחד ממוקדיה של מלחמת העצמאות.

כביש יפו-ירושלים היה מסוכן יחסית לנסיעה, היות שעבר סמוך ליישובים ערביים רבים, הן בחלקו המערבי (בשפלה), הן בחלקו

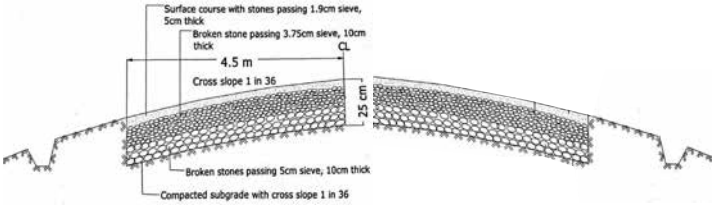

איור 4. למעלה: Boonsborough Turnpike Road – בניית דרך מקאדאם הראשונה באמריקה, בין האגרסטאון לבונסבורו, מרילנד, 1823. ציור של קרל רייקמן (Carl Rakeman) בהשראת עבודתו של המהנדס הסקוטי ג'ון לאודון מקאדם (McAdam). מקור: US Department of Transportation (https://www.fhwa.dot.gov/rakeman/1823.htm). למטה: חתך אופייני של דרך מקאדאם. עיבוד סימטרי: מיכל הלוי־בר

[6] ג'ון לאודון מקאדם (McAdam) – מהנדס אזרחי סקוטי וממציא הכביש המודרני. הפך את דרכי העפר הבוציות והמשובשות של בריטניה במאה ה־18 לכבישים יבשים, קשים וחלקים, באמצעות פיתוח שיטה לסלילת כבישים משברי אבנים שאוחדו בחומר מלכד. במקום לבני אבן, "כבישי מקאדם", שנקראו על שמו נבנו ממצע של אבנים שבורות וכתושות לגדלים אחידים (חצץ), שהונחו בצפיפות. שכבות האבנים הונחו זו על גבי זו באופן סימטרי, ושברי האבנים הלכו וקטנו מלמטה כלפי מעלה. שכבת היסוד הייתה חצץ גס מאבן קשה, עליה הונחה שכבה של חצץ דק מאבן רכה יותר, וזו כוסתה בשכבה של אבק אבן (חצץ כבוש). הרחבת והגבהת שכבת היסוד הקשה במרכז הכביש יצרה קימור קל בחתך הכביש, שאפשר למי הגשמים להתנקז לתעלות שבצידי הדרך. באופן זה לא נקוו במרכז הכביש שלוליות שהיו עלולות לגרום לחלחול המים אל תוך מבנה הדרך ולהריסתה. כבישי מקאדם שרדו לאורך ימים, חסכו בהוצאות תחזוקה והאריכו את חיי הסוסים שרכבו בדרכים (אלה שרדו עד אז כשלוש שנים בלבד). השיפור באיכות הכבישים סייע מאוד לתנופת המהפכה התעשייתית והצמיח את כלכלת אירופה במהירות. עד סוף המאה ה־19 עברו כבישי אירופה מקאדמיזיציה, ובתוך זמן קצר הועתקה השיטה גם במדינות אחרות בעולם, ובהן בארץ ישראל.

איור 5. מחסום אבנים בשער הגיא, 1948. מקור: ארכיון הפלמ"ח, אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת הראל, הגדוד הרביעי, הפורצים 1, תמונה מס' 9796

המזרחי (משער הגיא לירושלים). בחלק זה הכביש אף עבר בנתיב צר שאפשר תצפית, תקיפה וחסימה של התוואי בנקל (איור 5).

בתקופה זו הוחל בנסיעה בשיירות, מטעמי ביטחון. את השיירות ליווה טנדר נוטרים, ולעיתים גם רכב משטרה בריטי חמוש במקלע. בשער הגיא הוקמה תחנת משטרה בריטית, וסמוך לכביש נבנו מצודות טיגארט נוספות: בצומת בית דגן, ברמלה, בלטרון ובאבו גוש. סמוך לקסטל (נחלת יצחק) ובמוצא הוקמו תחנות נוטרים (איורים 6 ו-7). את הדאגה למצב ירושלים, התלויה בדרך אליה, ביטא בן־גוריון ב־15 בינואר 1948: "אזור התורפה השלישי הוא אזור ירושלים. ירושלים הוא היישוב היהודי הגדול היחיד בארץ שאין לו בסביבתו 'הינטרלנד' חקלאי – מה שישנו בחיפה ובתל־אביב. ירושלים תלויה במזונותיה בתחבורה, והתחבורה אינה מובטחת" (בן־גוריון, 1948, 8).

בתחילת מלחמת העצמאות נעו השיירות בליווי בריטי, אך החל מפברואר 1948 הבריטים החלו לנסוע בכביש העובר דרך רחובות וחולדה (כביש 411 כיום). לחלקה המערבי של הדרך לירושלים היה אפוא כביש עוקף, אך לא לחלקה המזרחי, המגיע עד העיר. נקודת התורפה בכביש הייתה שער הגיא (באב אל־ואד), ושם ספגו השיירות לירושלים אבדות רבות. דוד בן־גוריון, מחזיק תיק הביטחון, ראה בירושלים את מרכז הכובד של המערכה כולה, וברור היה לו כי הכנעתה תהיה מכה אנושה ליישוב היהודי. לפיכך הוא הורה על מעבר לשלב התקפי במלחמה, כדי לפתוח את הדרך לתנועה. מבצע "נחשון" של ה"הגנה" (5–15 באפריל 1948) נועד לפרוץ את הדרך לירושלים באמצעות יצירת ציר מאובטח לארגון ולהעברה של שיירות אספקה ותגבורת לעיר, "בכל מחיר". המחיר היה קשה, ובבאב אל־ואד התנהלו קרבות קשים. הבריטים עזבו את הארץ רק ב־15 במאי 1948, יום לאחר ההכרזה על מדינת ישראל, צה"ל עוד לא קם, והלחימה התנהלה ללא התשתית והמשמעת החיוניות. גם אחרי הכרזת המדינה השליטה בציר לירושלים לא הושלמה, אבל גילויה של "דרך בורמה" סייע בהצלת המצב.

איור 6. המשטרה הבריטית מלווה את התחבורה היהודית בכביש יפו-ירושלים בעת הפרות סדר בפלסטין, 1936. מקור: אוסף מטסון

איור 7. שיירה לירושלים, 5 במרץ 1948. מימין: ח'ירבת זונקלה (כיום אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים). משמאל: הכפר הערבי סריס והמשאבות העליונות.
מקור: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת הראל, הגדוד החמישי, 1, תמונה מס' 24110

איור 8. מכונית שרופה ליד קבר השייח' בשער הגיא, 1948. מקור: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת הראל, הגדוד השישי, 1, תמונה מס' 5384

שרידי המשוריינים שנותרו לצידי הדרך היו עדות אילמת־זועקת לקרבות העקובים מדם שהתחוללו במקום (איור 8). בשירו הידוע על הקרב היטיב חיים גורי לתאר את התחושות הקשות על אובדן החברים, והקבילם לשלדי הברזל המוטלים בדממה הרואית ספוגה בכאב: "באב אל־ואד לנצח זכור נא את שמותינו, שיירות פרצו בדרך אל העיר, בצידי הדרך מוטלים מתינו, שלד הברזל שותק כמו רעי". השיר, שנכתב במהלך המלחמה, צרב בתודעה הלאומית את נוף הזיכרון של הדרך אל העיר, והפך לטקסט מרכזי ומכונן בתרבות הזיכרון המתעצבת.[7]

פריצת הדרך לירושלים נתפסה כאבן דרך במימוש הכמיהה והמאמץ הפוליטי להכרזתה כבירת המדינה הריבונית, ולכן הוטענה בממד סמלי של גאולה ונצחיות. ב־4 בפברואר 1949, כשבוע לאחר המועד שנקבע ליום הבחירות לאספה המכוננת (לימים, הכנסת), בוטל הממשל הצבאי בירושלים ובהחלטת הממשלה הוחל עליה החוק הישראלי, מהלך שמשמעותו הוא כי העיר היא חלק משטחי מדינת ישראל בפועל. לאחר עשרה ימים, ב־14 בפברואר, ובלי להכריז על ירושלים לבירה, נפתח בה המושב הראשון של האספה המכוננת. ב"איגרת לשליחים" נכתב: "עוד שעות אחדות ונעלה ירושלימה. לא רבים זכו לכרטיס כניסה".[8] בהמשך האיגרת תוארו ההכנות הנרגשות בבניין המוסדות הלאומיים לקראת האירוע.

ב־16 פברואר הונפק בול רשמי של מדינת ישראל שהוקדש לתיאור הדרך העולה לירושלים. את הבול עיצבו גבריאל ומקסים שמיר, שעיצבו גם את סמל המדינה, בחלקו העליון של הבול מופיע איור של הדרך לירושלים, ומעליה איור של מגדל דוד. מתחת לאיור נכתב "גאל ירושלים" ובתחתית הבול מופיע ציטוט מישעיהו הנביא: "וְשַׂמְתִּי כָל הָרַי לַדָּרֶךְ" (ישעיהו מט, 11). "מעטפת היום הראשון" הרשמית של שירות הדואר חיברה את הדרך אל תמונת ירושלים, ולצידה הכיתוב: "יְרוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה כְּעִיר שֶׁחֻבְּרָה לָּהּ יַחְדָּו" (תהילים קכב, 3). הציטוט לקוח ממזמור תהילים המתאר את תחושת השמחה עם העמידה בשערי ירושלים, שאליה התכנסו שבטי ישראל, והוא כורך באופן סמלי את פריצת הדרך לעיר עם העלייה לרגל בימי קדם אל בירת הנצח של העם היהודי (איור 9). ברוח זו, כשבוע אחר כך, נכתבת איגרת עדכון לשליחים של מפא"י, שעסקו בהכוונת קבוצות של "החלוץ" (צעירים יהודים שהתארגנו בכמה מדינות למטרות עלייה לארץ והתיישבות בקיבוצי התנועות השונות):

> **איגרת זו תהא מוקדשת לפתיחת האספה המכוננת [...] מתוך התרוממות רוח עילאית ובמעמד היסטורי ממלכתי נשגב, נפתחה האספה המכוננת בירושלים. באולם [...] הצופה על מגדל דוד, חומות העיר העתיקה והרי ירושלים מסביב, נערך הטקס שבו ניתן תוקף חוקי לגוף הנבחר של מדינת ישראל. בירת הנצח של עמנו זכתה למאורע זה, כגמול לסבלה בחודשי המצור.**[9]

[7] השיר הולחן ב־1949 על ידי שמואל פרשקו. הוא נצרב בתודעה בזכות אלבום שירי מלחמת העצמאות שהקליטה יפה ירקוני באוגוסט 1949 ונשא את שמו של השיר.

[8] איגרת לשליחים פ"ט, תל־אביב, 14 בפברואר 1949. מפלגת פועלי א"י/המרכז, המחלקה לענייני הגולה ו"החלוץ". מס' 649, המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, המכון למחקר וארכיון העבודה והחלוץ IV406 1949.

[9] איגרת לשליחים צ', תל־אביב, 24 בפברואר 1949. מפלגת פועלי א"י/המרכז, המחלקה לענייני הגולה ו"החלוץ", מס' 761, המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, מכון למחקר וארכיון העבודה והחלוץ IV406 1949.

ב־15 בדצמבר, כעשרה חודשים לאחר שירושלים הנצורה זכתה לארח את האספה המכוננת וטרם ההחלטה באו"ם על בינאום ירושלים, הודיע בן־גוריון בדיון בכנסת על העברת הכנסת והממשלה לירושלים:

מאז כינון הממשלה הזמנית העמדנו הדאגה לשלומה, ביטחונה וחיזוקה הכלכלי של ירושלים במרכז דאגותינו. בסערת המלחמה, כשירושלים הייתה נתונה במצור, היינו נאלצים לקבוע זמנית מושב הממשלה בקריה, על יד תל־אביב, אולם למדינת ישראל הייתה ותהיה רק בירה אחת – ירושלים הנצחית. כך היה הדבר מלפני שלושת אלפים שנה, וכך זה יהיה, כפי שאנו מאמינים – עד סוף כל הדורות.[10]

משמעותו של מהלך זה הייתה כי ירושלים תהיה בירת מדינת ישראל בפועל.

כביש 1 כנוף זיכרון בקוממות המדינה

הגיוס של הדרך לירושלים לעיצוב הסיפור הציוני והזהות העברית הלאומית נעשה לא רק באמצעות סימבוליזציה גרפית, אלא גם באמצעים רשמיים ובאמצעות הטיפול בייצוגי הזיכרון הלאומי. בשיר "באב אל־ואד" מוצגת בקשה לזכור את השמות לנצח, אך שמו הערבי של המקום נשכח מהתודעה, בהדרגה ובמכוון, לטובת שמו העברי "שער הגיא". כך דוד בן־גוריון, שביומנו השתמש בשם הערבי של המקום, הקפיד מאז קום המדינה להשתמש רק בשם "שער הגיא". בשנת 1953 קבעה ועדת השמות הממשלתית כי "שער הגיא" הוא שמו הרשמי של פתח נחל נחשון.

באוקטובר 1953 הדפיסה מחלקת המדידות עבור משרד העבודה/מחלקת עבודות ציבוריות מפת סיווג ומספור של רשת הכבישים בארץ. המפה חולקה לשלושה גיליונות, על פי התבנית ששימשה את מחלקת המדידות המנדטורית, והודפסה – לראשונה בתבנית זו – בעברית (הורוביץ, 2008). על פי שיטת המספור, המספר 1 אמור היה לציין כביש רוחב בדרום המדינה, אך במקרה זה השיטה לא יושמה לנוכח הרצון לטעון את הכביש העולה לירושלים בחשיבות הרבה של המספר 1, בהלימה למשמעותו הסמלית. "לכל כביש יש שם", ובמקרה של הדרך לירושלים, נתנה לו אותו חשיבותו הלאומית והכמיהה הנצחית לירושלים.

ההכרה בחשיבותם של הדרך לירושלים והמאבק עליה באו לידי ביטוי בערך הסמלי שניתן לזירת קרב זו לאחר המלחמה. השארת שרידי הקרבות כמצבות זיכרון לאורכה נבעה מההבנה שהשארתם באתרם (in situ) תטען אותם בפונקציה סמלית של הנצחה.

איור 9. הדרך העולה אל ירושלים. בול ומעטפה שהונפקו ב־16 בפברואר 1949, בשווי 250 פרוטות. מקור: התאחדות בולאי ישראל - בולי מדינת ישראל.
בול: http://israelphilately.org.il/stamp.asp?item=64105
מעטפה: http://israelphilately.org.il/stamp.asp?item=63666

[10] דברי הכנסת, מושב שני, כרך III ישיבה צ"ו, כ"ב בכסלו תש"י (13 בדצמבר 1949). ירושלים-תל אביב, המדפיס הממשלתי, 281. https://fs.knesset.gov.il//1/Plenum/1_ptm_250215.pdf

מעוז עזריהו, במאמרו על נוף ההנצחה שהתגבש בנוף הישראלי, כותב שעוצמתם הדרמטית של שלדי המשוריינים בצד הדרך המובילה לירושלים נבעה מתפקידם הכפול: עדים המספרים את הסיפור, והיותם עדות פיזית (עזריהו, 2002). עזריהו מציין שבתחילת 1950 התעורר, לראשונה, הדיון בדבר גורלם של שרידי כלי הרכב. זיהויים בתודעה הציבורית עם הקרבות הקשים על הדרך לירושלים העניק להם אז משמעות של שרידי גבורה. לפיכך, כשדנו בנושא לראשונה בהקשר של עיצוב מדיניות הנצחה רשמית, היה ברור כי אין אלו גרוטאות, אלא פריטים מקודשים. ההצעה לרכזם במוזיאון נדחתה על ידי הרמטכ"ל דאז, יגאל ידין, משום שסבר שיש להשאירם במקומם. חודשים ספורים לאחר מכן פנה משה ארם, נציג מפ"ם, לשר הביטחון בן־גוריון בשאילתה בכנסת, והציע שלמען זיכרון המאבק על בירת ישראל יש להנציחו בדרך לירושלים. הוא סבר כי יש לגדר בצורה ראויה את המקומות שבהם נמצאים השלדים, ולציינם בשמות החללים ובתיאור עלילותיהם. בן־גוריון לא שלל את הצורך בהנצחה, אך העדיף מצבות זיכרון ולא נופי זיכרון: "הנצחת פרשת המלחמה בסידורים נאותים בכל רחבי הארץ ובמבואות ירושלים – עודה לפנינו".[11]

במרץ 1950 הציע איגוד החיילים המשוחררים למנכ"ל משרד הביטחון להקים באזור שער הגיא אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים, וביולי 1951 השלימה תת־ועדה של המועצה הציבורית להנצחת החייל בראשות יצחק בן־צבי תוכנית מפורטת להנצחה ממלכתית של מלחמת העצמאות. כאמור, התפיסה השלטת גרסה כי סיפור המלחמה צריך לבוא לידי ביטוי במצבות זיכרון בנוף, ולאורה אושרה מצבת הזיכרון הממלכתית לפורצי הדרך לירושלים. בתנאי התחרות הפומבית לעיצובה הוצעה האפשרות לשלב בה את שרידי המכוניות. הפסל מיכאל קארה, שזכה בפרס השני, ביקש להנציח את הגבורה באמצעות דמות מונומנטלית של לוחם, אך החוגים הדתיים התנגדו לכך, וביכרו את המשוריינים, שהעידו פיזית על הדרמה ההיסטורית. האדריכל יוחנן רטנר, אז אלוף בצה"ל, התבקש לחוות דעה בעניין, והציע שלא להחמיץ הזדמנות ליצור דבר יוצא מהכלל שידבר אל ליבם של הדורות הבאים. לדבריו, אין דבר דומה לכך בעולם: מצב דרמטי שבו שרידי מכוניות הזרועים לצד הדרך מוטלים כחיילים שנפגעו וממחישים את שאירע לחיילים ולנהגים. לפיכך, לדעתו, אין לעשות דבר יוצא מגדר הרגיל, אלא להפך; להותיר את השרידים כפי שנשארו לצד הדרך (שמיר, 1995, 74). מאחר שטרם הוסכם על השארת המשוריינים במקומם כמצבות זיכרון הודיע ראש המחלקה להנצחת החייל לשר הביטחון על פתרון פשרה, ולפיו עם הקמת הגלעד לפורצי הדרך לירושלים יסולקו שלדי המכוניות מצידי הדרך (עזריהו, 2002).[12]

במהלך 1954 התנהלה חליפת מכתבים בין מהנדס מחוז ירושלים לבין מנהל מע"צ בדבר טיפול בשולי הכביש כדי לשוות לו מראה נאה יותר. הצעת הטיפול ביקשה לפנות את המשוריינים ולהרחיקם מן הכביש, וכן להוריד כתובות גרפיטי. מהנדס המחוז נימק את בקשתו בהחלטה שהתקבלה על הקמת האנדרטה ומייתרת, לדעתו, את השארת המשוריינים. מנהל מע"צ תמך בהצעה והפנה אותו לקבל את הסכמתו של המדור להנצחת החייל במשרד הביטחון. אלא שאנשי המדור הטילו וטו מוחלט על כל שינוי וטיפול במשוריינים. מהנדס המחוז ציין בקורטוב ציניות כי משאלתו של שר האוצר "להשוות את דרכינו עם דרכים בשווייץ, למשל, או בכל ארץ תרבותית אחרת" עדיין מוקדמת מדי (איור 10).

מסמכי מע"צ, שנדרשה לתקן את החבלות בכבישים, מעידים כי את שרידי המשוריינים החלו לפנות מהדרך אל שוליה כבר במהלך ההפוגה השנייה של מלחמת העצמאות, כדי לאפשר נסיעה בכביש, והמשיכו בכך מיד לאחר הקרבות (איור 11).

כיוון שבתודעה הציבורית מיקומם של המשוריינים בצד הדרך שימש עדות מקור להתרחשויות, הרי כל שינוי במיקומם התפרש כפגיעה באותנטיות שלהם. עבודות הפיתוח וההרחבה של הכביש היו צריכות להתחשב בצורכי הנסיעה, וכן לטפל ברגישות הנדרשת בשכול ובזיכרון הלאומיים. אדריכלי הנוף שנבחרו לטפל בפרויקט "דרך השיירות" היו ליפא יהלום ודן צור, ותיעוד של פינוי משוריינים לצידי הדרך מופיע בספר על עבודתם (ליסובסקי ודולב, 2012, 506) (איור 12).

במסגרת ההכנות לשנת העשור לעצמאות ישראל נעשה ניסיון לשיפור הנוף בשער הגיא בהקשר של טיפוחו כנוף זיכרון. ההצעה לשלב את הקהילה באופן פעיל לשם כך הייתה חלק מהאג'נדה של "המחלקה לשיפור נוף הארץ".[13] את התפיסה הציגה רחל הייבנר, האחראית לייפוי ולשיפור פני הארץ, בוועדה העולמית לציון עשור לעצמאות ישראל. ב־11 בנובמבר 1957 כתב שלמה ארזי, יו"ר הוועדה לחגיגות העצמאות תשי"ח, ליעקב ינאי, מנהל שימור האתרים ההיסטוריים דאז, והציג בפניו את הרעיון:

והנה הרעיון: ניקח את כל הדרך הזו ונקרא לה עמק הזיכרון, נגייס את הצופים בארץ, בשיתוף עם יחידות הפלמ"ח שפרצו דרך זו, וההורים השכולים [...] כתורמי צמחים ניקח את המושבים והקיבוצים בפרוזדור ירושלים, בפרט את אלה הנקראים על שמן של היחידות שלחמו שם [...] בט"ו באב תשי"ח ישתלו הצופים וילדי הפרוזדור גנים וגני סלע מסביב לכל מכונית ומכונית.[14]

---

[11] תשובה לשאילתה של מ' ארם, 21 במרץ 1950. ישיבה קמ"ג של הכנסת הראשונה.
[12] י' דקל, המחלקה להנצחת החייל, אל לשכת שר הביטחון, 15 בספטמבר 1954. א"צ, 157/72/90.
[13] "המחלקה לשיפור נוף הארץ", מייסודו של מנכ"ל המשרד טדי קולק, פעלה אז תחת משרד ראש הממשלה.
[14] שלמה ארזי ליעקב ינאי, משרד ראש הממשלה, 11 בנובמבר 1957. אמ"י, 64/מג15/917ב (אצל עזריהו, 2002, 128).

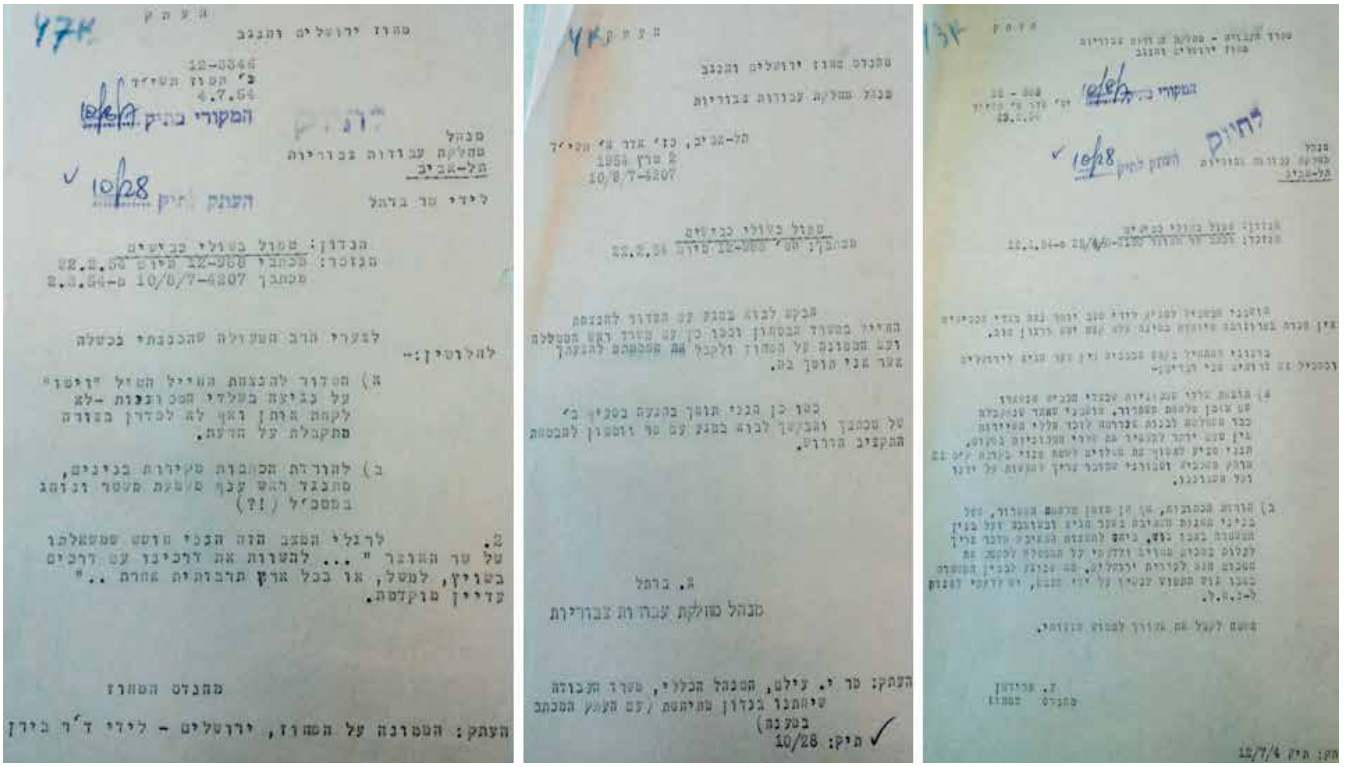

איור 10. חליפת מכתבים בין מהנדס מחוז ירושלים למנהל מע"צ בדבר הטיפול במשורייני שער הגיא. מקור: ארכיון המדינה, תיקי המחלקה לעבודות ציבוריות ושירותים טכניים 7/8/10, טיפול בשולי הכבישים, 23 בפברואר 1954, 2 במרץ 1954, 4 ביולי 1954

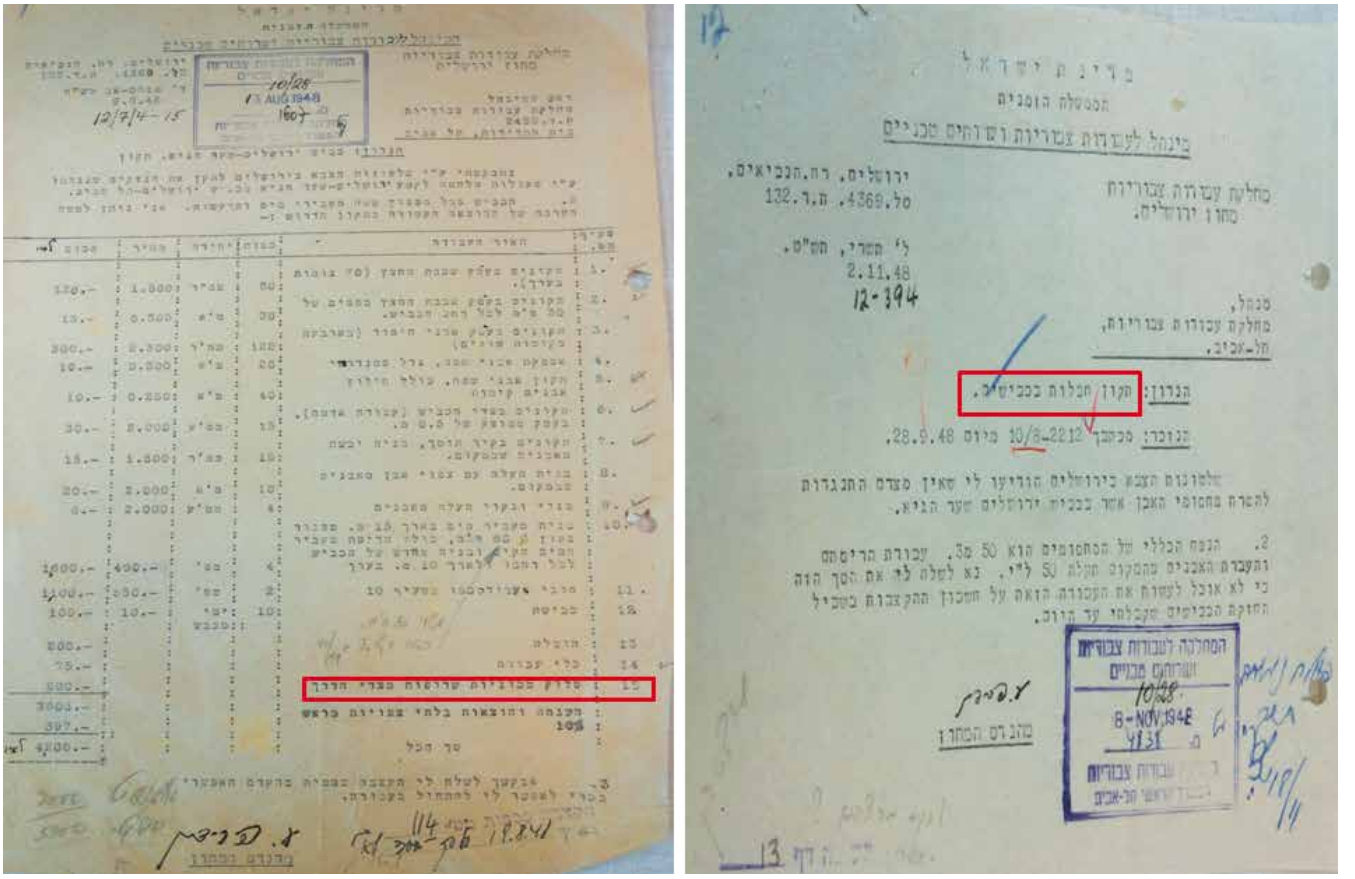

איור 11. חליפת מכתבים בין מהנדס מחוז ירושלים למנהל מע"צ בדבר הטיפול בתיקון כביש שער הגיא. מקור: ארכיון המדינה, תיקי המחלקה לעבודות ציבוריות ושירותים טכניים, תיקון חבלות בכבישים, תיק 28/10, מס' 4838, 8 בנובמבר 1948; תיק 10/28, מס' 1607, כביש ירושלים-שער הגיא-תיקון, 13 באוגוסט 1948

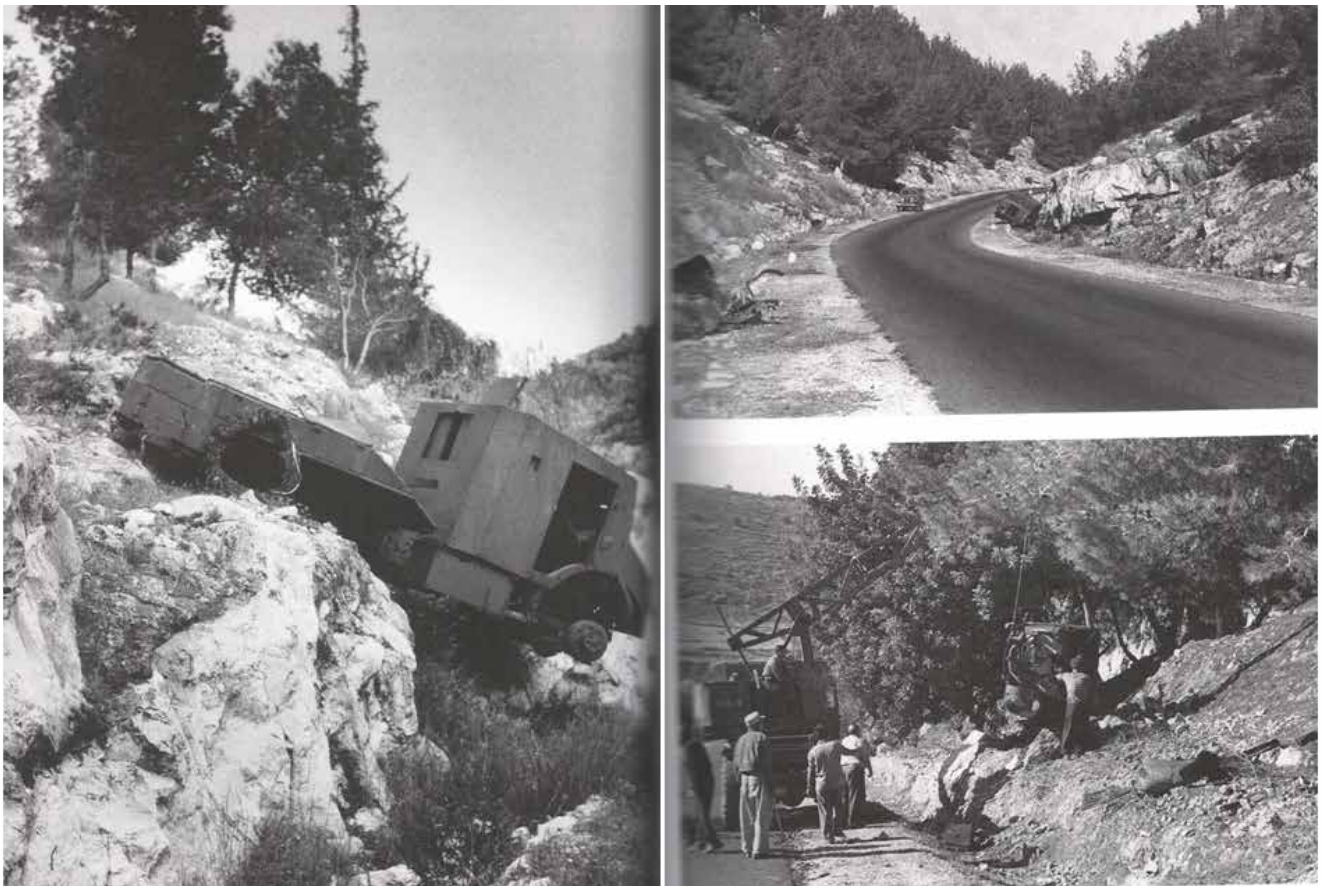

איור 12. משוריינים בצידי הדרך לירושלים באזור שער הגיא ופינויים. צילום: דן צור, בתוך ליסובסקי ודולב (2012), 506–507

ינאי בתשובתו הציע שינויים קלים, ולפיהם כי בכניסה לשער הגיא יהיה עמוד ועליו כתובת המספרת על פרשת באב אל־ואד. נוסף על כך, על יד כל שלד הנמצא במקום תוצב כתובת שתיחצב באבן ובה תאריך ההתקפה. ינאי דחה את הרעיון לשתף בפרויקט את לוחמי הפלמ"ח והילדים מיישובי פרוזדור ירושלים, והציע שהמחלקה שבראשותו תעשה זאת בעצמה, באמצעות האדריכל ליפא יהלום, שהופקד על כך (סלע, 2011). ב־1963 מונה יהלום לאדריכל הנוף הרשמי האמון על הטיפול בצידי הדרך מתל־אביב לירושלים (איור 13).

ב־1961 נערכה תחרות שנייה על עיצוב האנדרטה לזכרם של פורצי הדרך לירושלים. ההצעה הזוכה הייתה של הפסלת נעמי הנריק ושל האדריכל טוביה קץ: מבנה של צינורות פלדת אל־חלד הנטויים באלכסון כלפי מעלה, לכיוון ירושלים. ההצעה ביטאה באופן מופשט את רעיון הפריצה קדימה ומזרחה לכיוון ירושלים, והעניקה פרשנות ויזואלית לאירועים הדרמטיים שהתרחשו בדרך. האנדרטה נחנכה בשנת 1967, 19 שנים לאחר האירועים במקום. בניגוד לשרידים האותנטיים שנותרו לצידי הדרך, האנדרטה צופה אל הדרך מעל, מרוחקת ממנה הן בזמן הן ממוקד ההתרחשות.

בשנת 1970, בעקבות הסטת קטע מהתוואי המקורי של הכביש והרחבתו, מוקמו המשוריינים במקומות הנראים לעין הנוסע בתוואי החדש ומעל טרסות האבן (עזריהו, 2002, 131).[15] המחלקה להנצחת החייל, האחראית לתחזוקת השרידים, הייתה מודעת לצורך בשמירה על המראה האותנטי, וביקשה לשחזרו בנוף שנוצר לאחר עבודות הפיתוח, באמצעות עיצובו מחדש על ידי אדריכלי נוף:[16] "עם גמר סלילת הכביש מסרנו לארכיטקטים ואדריכלי נוף את תכנון ריכוז והצבת המשוריינים. במקום הפיזור הרב רוכזו המשוריינים בשלושה מקומות בצורה שאפשר לראותם היטב בעלייה לירושלים ובירידה בכיוון תל־אביב. צורת הצבתם אינה מקרית אלא פרי מחשבה מתוכננת" (אצל עזריהו, 2002, 132). כעבור שנים יאמר אדריכל הנוף ליפא יהלום כי מחשבה מתוכננת אינה מחויבת לעולם הדין והמציאות. אם הקהילה זקוקה להנצחת הגבורה, וחלומו של אדריכל נוף הוא להפוך פיסת קרקע לפינות סתר לחלום, הרי מעשה הזיכרון לקהילה מחייב הינתקות מעולם המציאות שכוחו בשכחה ולעבור לעולם הזכירה, שבו חולמים בהקיץ (עומר, 1996).

[15] דוח ביקור שערך במקום א׳ נבון, נציג המחלקה להנצחת החייל, 27 בדצמבר 1970. תמה"ח/א"צ.
[16] ש׳ סר אל ח׳ רובינשטיין, 8 בספטמבר 1974. תמה"ח/א"צ.

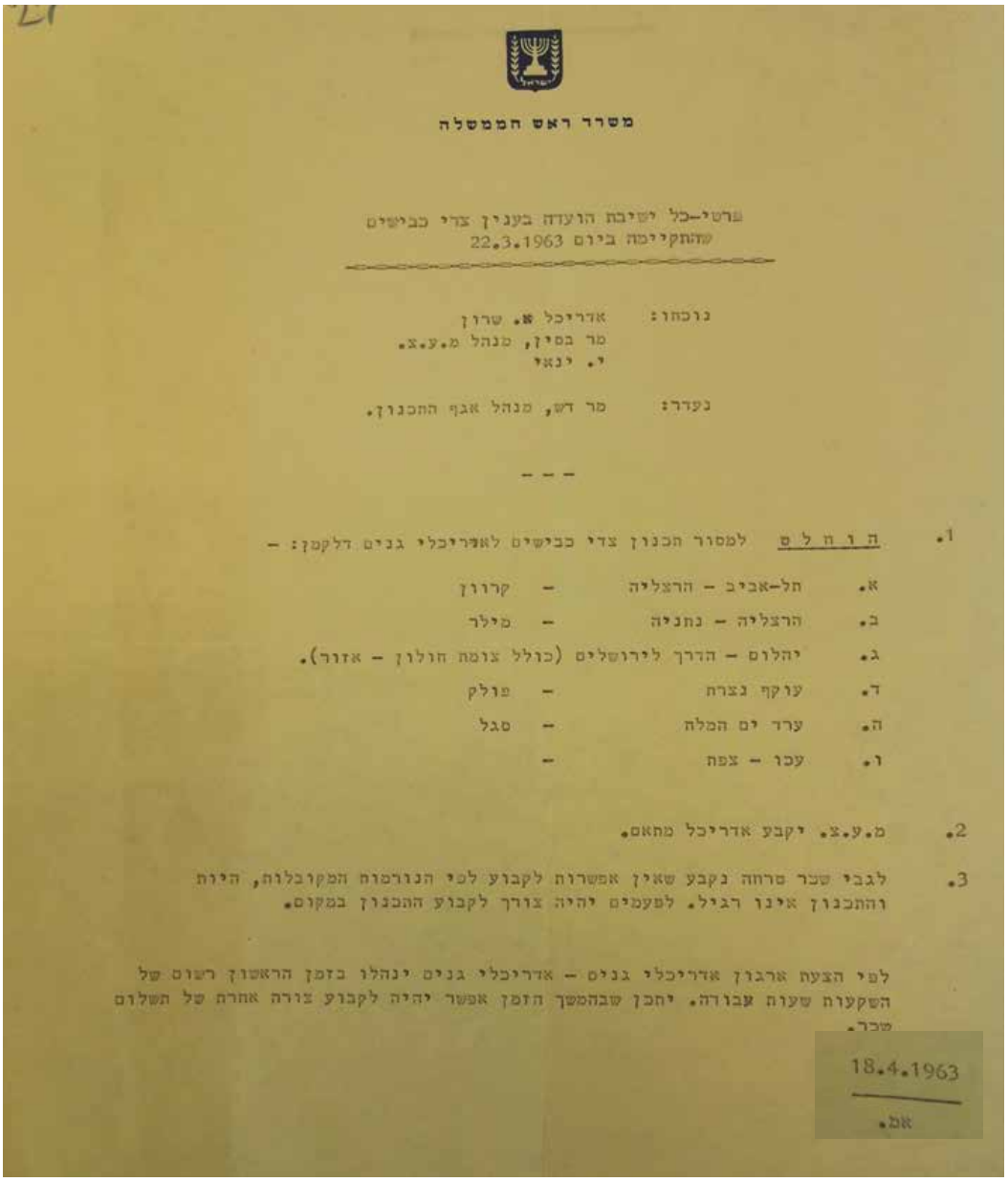

משרד ראש הממשלה

פרטי-כל ישיבת הועדה בענין צרי כבישים
שהתקיימה ביום 22.3.1963

נוכחו: אדריכל א. שרון
מר בסין, מנהל מ.ע.צ.
י. ינאי

נעדר: מר דש, מנהל אגף התכנון.

- - -

1. ה ו ח ל ט למסור תכנון צדי כבישים לאדריכלי גנים דלקמן: -

א. תל-אביב - הרצליה - קרוון
ב. הרצליה - נתניה - מילר
ג. יהלום - הדרך לירושלים (כולל צומת חולון - אזור).
ד. עוקף נצרת - פולק
ה. ערד ים המלח - סגל
ו. עכו - צפת -

2. מ.ע.צ. יקבע אדריכל מתאם.

3. לגבי שכר טרחה נקבע שאין אפשרות לקבוע לפי הנורמות המקובלות, היות והתכנון אינו רגיל. לפעמים יהיה צורך לקבוע התכנון במקום.

לפי הצעת ארגון אדריכלי גנים - אדריכלי גנים ינהלו בזמן הראשון רשום של השקעות שעות עבודה. יתכן שבהמשך הזמן אפשר יהיה לקבוע צורה אחרת של תשלום שכר.

18.4.1963
אמ.

איור 13. פרטי־כל ישיבת הוועדה בעניין הטיפול בצידי הדרכים, וההחלטה להעבירו לידי אדריכלי הנוף. מקור: ארכיון המדינה, משרד ראש הממשלה, 22 במרץ 1963

› כביש 1 כנוף של פוסט־טראומה

לאחר מלחמת העצמאות הייתה הדרך מיפו לירושלים רצופה שרידי קרבות. לא כולם זכו לגורל דומה לזה של שרידי הקרבות בשער הגיא, שנצרבו והונצחו בתודעת האומה. הרצון לייצר כביש מודרני ומסודר הראוי למדינה מודרנית נתקל בקשיים שהיו אופייניים למדינה בהתהוות. מסמכי מע"צ מעידים כי אל פתחו של הטיפול בכביש התנקזו בעיות רבות ומגוונות, חלקן ייחודיות לחבלי לידה של מדינה, על אחת כמה וכמה מדינה אחרי מלחמה. ההתחקות אחר בעלי הקרקעות שבהן נמצאו ההריסות חושף תמונת מצב מעודכנת של "רגע אחרי המלחמה". הטיפול בהריסות היה בעייתי כיוון שמרביתן היו רכוש ערבי שננטש, ולכן נדרשה המעורבות של האפוטרופוס לענייני נפקדים, שישב ביפו. כך למשל, שרידי השלדים של הבניינים שנהרסו במהלך הקרבות מתל־אביב בואכה בית דגון יצרו הפרעה בנוף הדרך, וראש

הממשלה דאז בן־גוריון ביקש לפנותם. ככלל, גישתו של בן־גוריון הייתה ממלכתית, והוא ביקש לשוות לכבישי ישראל מראה מכובד: "בל נשכח שהכביש המטופל משמש חלון ראווה למדינה מסודרת" (אילן, 1967, 119).

הטיפול בנזקי המלחמה כלל פינוי של מחסומי אבנים, שרידי כלי רכב, עמדות הגנה והריסות מבנים מהכביש ומשוליו, הן לצורך תיקונו הן לצורך הרחבתו. עקב חילופי השלטון המהירים מממשלת מנדט לממשלה עברית, חלק מהמסמכים שהועברו למע"צ משלטון המנדט לא נמצאו. היעדרם יצר קושי נוסף במקרים שבהם היה צריך להרחיב כבישים ולמדוד מחדש שיפועים שכבר נמדדו, וכן במקרה של הפקעת קרקעות בלי שקיים הרישום הקודם של הבעלות עליהן. הרחבת הכביש הייתה כרוכה בהזזה של אנדרטאות ספונטניות שהוקמו לצידי הדרך לכבוד לוחמים שהגנו על היישובים הסמוכים לה. הטיפול בפינוין או בהזזתן הצריך רגישות מרובה כלפי המשפחות השכולות שאיבדו את יקיריהן, כמו במקרה של האנדרטה לשבעת החיילים שנפלו ליד יאזור.[17] עוד דוגמה ליוזמות ולפניות להנצחה של נופלים הייתה הבקשה של אברהם בורנשטיין, חבר ה"הגנה", להנציח את זכר הלוחמים שנפלו בהגנה על דרך הביטחון במחלף חולון, במה שידוע כ"פרשת היוצק".[18]

נוסף על הטיפול בזכר הנופלים בקרב על הדרך, שהתבטא בהתייחסויות השונות והמגוונות לעוצמה הדרמטית של השרידים ההיסטוריים בנוף, ומעבר לטיפול בזכר הטראומות שאירעו על הכביש לאחר המלחמה, היה צורך לדאוג לתחזוקתו השוטפת.[19] התחזוקה השוטפת של הכביש, שיקומו והרחבתו נתקלו בקשיים בהעסקת כוח האדם, קשיים שהיו כרוכים במצב החדש במדינה. ראשית, לא כל הכבישים היו פנויים לתנועה אזרחית, והיו בפיקוח מטה חיל ההנדסה עד שעברו לטיפולו של משרד העבודה בממשלה הזמנית. שנית, גם לאחר המלחמה, חלק ניכר מהדרך, אף שלא היה בשטחי האויב, היה נתון בטווח האש שלו. העבודה על הכביש הייתה כרוכה אפוא בסכנת חיים והתעכבה לעיתים, בין השאר עקב צורך לסלול מעקפים. שלישית, הרבה מן היוזמות להרחבת הכבישים ולטיפול בהם נבעו מן הצורך לספק תעסוקה עבור רבים מן העולים החדשים שצבאו על שערי המדינה החדשה. סלילת הכבישים הוגדרה כעבודת דחק דחופה, שבה המדינה מנתבת הוצאות לטובת עבודות ציבוריות כדי למנוע אבטלה, ויכולה אף לבחור ספקים לעבודה ללא פרסום מכרזים. העסקת עובדים לא מקצועיים בסלילת הכבישים, גם אם פתרה מצב נפיץ במישור החברתי, יצרה שיבושים במישור המעשי.

בשנת 1982 עיגנה מדינת ישראל את השמירה על אתרי מלחמת העצמאות בתמ"א 21, תוכנית מתאר ייעודית הקובעת הוראות תכנוניות בנושא זה ברמה הארצית. מבין 119 האתרים הקשורים לאירועי מלחמת העצמאות, 24 הם בירושלים, חמישה בקרבת דרך יפו-ירושלים לצידי כביש 44, ושמונה לצידי כביש 1 (מינהל התכנון, 1982).

כביש 1 כציר לצעדת הזדהות ומחאה

לאחר הקמתה ניסתה מדינת ישראל לשלב את התכנים המסורתיים של העלייה לרגל לירושלים עם תכנים חילוניים חדשים, המבטאים את רוח הקוממיות והגבורה של קרבות מלחמת העצמאות. כך נולדה "צעדת ירושלים", שהחלה בשנת 1955 כ"צעדת ארבעת הימים", והתקיימה מאז בכל שנה בראשית חודש ניסן, עד שגוועה לאחר מלחמת יום כיפור. הצעדה התחילה כיוזמה של צה"ל בצעדה של מאתיים חיילים, והייתה מבוססת בעיקרה על כושר גופני טוב. בשנת 1957 הפכה הצעדה להמונית והשתתפו בה כ־5,000 צועדים, חיילים ואזרחים. בסיומה אמר הרמטכ"ל משה דיין: "העם היהודי רווי הליכות גלות. אבל לגבי אומה מתחדשת יש חשיבות יתר לפיתוח הצעדה בישראל. לצבא מבחינת הכושר והתנועה מהירים, לגבי האזרחים – הכרת נוף הארץ היפה" (אצל מן, 2014). בשנת 1966 כבר השתתפו בצעדה כ־15 אלף צועדים.

אתרי הדרך הוטענו במשמעות סמלית. במובן מסוים הצעדה שיקפה את לכידותה של החברה הישראלית. אלפי חיילים ואזרחים צעדו למחנות אוהלים בהרי יהודה, כדי להשכים ולצעוד

---

[17] מציאת שטח אחר המתאים להתייחדות הורים באזור הכפר יאזור, שננטש במלחמה, חייבה פנייה אל האפוטרופוס לענייני נפקדים.

[18] לצד כביש יפו–ירושלים, במחלף חולון, ניצבו מצפון בית החרושת "היוצק" ליציקות מתכת, ומדרום לו בית החרושת לספירט. נקודות אלה שלטו על כביש יפו-ירושלים, ועל דרך הביטחון משכונת התקווה למקוה ישראל ומשם לחולון בואכה ראשון לציון. לאחר שהערבים חסמו את הכביש הראשי באבו כביר וביאזור, עברה בדרך זו כל התחבורה היהודית מתל־אביב למושבות הדרום ולירושלים. לפיכך הציבה שם ה"הגנה" כוח שישמור על שני בתי החרושת, והקימה במקום עמדת הגנה. לאחר שהמקום הותקף על ידי חסן סלאמה עזבו בעליו היהודיים, ונותרו בו רק חברי ה"הגנה". לאחר שהפלמ"ח פוצץ את הכביש בתגובה להרג שבעת הנוטרים ביאזור פוצצו הבריטים את בית החרושת היוצק, לקחו ממגיניו את נשקם והשאירו אותם חשופים להתקפות הערבים. עשרה מחברי ה "הגנה" נרצחו במקום על ידי הערבים ובתמיכת הבריטים. רק בשנת 2010 הוקמה במחלף חולון אנדרטה לזכרם.

[19] היבטי התחזוקה השוטפת: (1) טיפול בנזקים שגרמו חברות ציבוריות עקב העברת תשתיות מודרניות ומתקדמות של המדינה (חשמל, דואר, מים) או חיפוש אחר משאבים (קידוחי נפט); (2) טיפול בנזקים פרטיים שגרמו תאונות דרכים, הטיית נחלים וביוב על ידי יישובים לכיוון הכביש, העברת צינורות מים והשקיה באופן פרוביזורי ועוד; (3) טיפול בענייני בטיחות – עקירת עצים, ענפים וקוצים שהפריעו לשדה הראייה או לנראות של תמרורים, צביעת פסי הפרדה, יצירת מעקות בטיחות באמצעות אבני צד, חביות או מתכת (בעיקר בפיתולים הירידה מהרי ירושלים); (4) יצירת מערכת היסעים ליישובים, התקנת מפרצי חניה לאוטובוסים, בניית יצירת צמתים בטוחים והארתם בכניסות ליישובים.

איור 14. מימין: כתבה על צעדת ארבעת הימים, המקור: עיתון למרחב, 21 בפברואר 1957; במרכז: מדליות למסיימי הצעדה; משמאל: תעודה למשתתפי הצעדה, מקור: אתר נוסטלגיה nostal.co.il

לירושלים יום אחר יום. האירוע הפך לממלכתי ועממי, והמוני עם ישראל הצביעו ברגליהם. נקודות ההתחלה והאיסוף השתנו במהלך השנים,[20] אך סיום הצעדה היה תמיד בירושלים (איור 14). לאחר מלחמת ששת הימים צומצמה הצעדה לשלושה ימים וחלקים ממסלולה עברו בשטחים שמעבר לקו הירוק. בראשית שנות השבעים החל הדימוי המאוחד והמלוכד של הצעדה להיסדק, ובשנת 1971 קבוצת אזרחים שביקשה לצעוד תחת השם "פנתרים שחורים" העלתה לכותרות באמצעותה את הפער החברתי והעדתי.

ב־2 ביולי 2003 התעצם מעמדה של הצעדה לירושלים כסמל למאבק ולמחאה. ויקי כנפו, אם חד־הורית, יצאה לבדה עם דגל מביתה במצפה רמון וצעדה לאורך 205 קילומטרים אל משרד האוצר בירושלים, במחאה על הקיצוץ בקצבאות והקשיים שהוא מערים על אימהות חד־הוריות. בחלקים מן הדרך חברו אליה אימהות חד־הוריות נוספות. בחודש יוני 2010, ארבע שנים לאחר חטיפתו של חייל השריון גלעד שליט, יצאו הוריו מביתם שבמצפה הילה בגליל המערבי וצעדו במשך 12 ימים מאתיים קילומטרים עד בית ראש הממשלה בירושלים, למען שחרורו.

לאחרונה, בשנת 2023, התקיימו שתי צעדות שהיקף ההשתתפות בהן היה עצום. עשרות אלפים צעדו נוכח האירועים המטלטלים שעברה מדינת ישראל בשנה זו: צעדת המחאה נגד הרפורמה המשפטית החלה ב־22 ביולי 2023 ונמשכה ארבעה ימים, ובסיומם עלו עשרות אלפים לירושלים; וצעדת ההזדהות עם משפחות החטופים הנמצאים בשבי החמאס מאז אירועי הטבח בעוטף עזה, שהתחולל בשבת של שמחת תורה ב־7 באוקטובר 2023, יצאה לדרכה ב־18 בנובמבר 2023 בקריאה להשיבם מיידית הביתה.

הצעדות הללו מסמלות יותר מכול את העלייה לרגל המודרנית שכביש מספר 1 מסמל בעבור הצועדים בו. עם דגלי הלאום

[20] עם נקודות האיסוף נמנו מחנה צריפין, יער חולדה, יער בן שמן ועוד.

איור 15. צעדות מחאה בכביש 1. מימין: צעדת המחאה נגד הרפורמה המשפטית, 22 ביולי 2023; משמאל: צעדת ההזדהות עם משפחות החטופים הנמצאים בשבי החמאס, 18 בנובמבר 2023. צילום: מיכל הלוי־בר

המונפים בגאווה מחודשת הפך כביש 1 לבימה של מסע, שממנה יוצאות קריאות לתיקון עוולות וזוועות (איור 15).

> סיכום

כביש 1 הוא כביש מודרני מהיר העובר בתוואי מסורתי. עלילותיו משקפות את מהותו כנוף מעבר. אף שלאורך ההיסטוריה נבדקו ויושמו בהתמדה בתוואי זה החומרים החדישים ביותר בעולם הדרכים, המוטיבציה שהניעה את חידושו נבעה מעברו רב־המשמעות. אותה מוטיבציה היא שמנהלת אותו גם בעת הזאת, כממשק בין עבר להווה. דינמיקה זו הופכת את תוואי הדרך לשיקוף רנטגן של תהליכים העוברים על פיסת ארץ זו, ולא בכדי כינה אותו אדריכל הנוף שלמה אהרונסון "כביש מורשת".

הרצון לרשת את התוואי ולשלוט בו עובר כחוט השני בלב עלילות הדרך מן הים אל הי"ם, היא ירושלים. מאז הקמת המדינה זהו מעבר "טעון" בתפיסות יסוד ושל נרטיבים שונים, ושל האופן שבו הם מקבלים פרשנות וייצוג. בעת המודרנית וברובד הנראה משתקף בו המעבר מדרך קדומה לעגלות לכביש מודרני רב־מחלפים (הממחיש את קיצור תולדות הזמן בין יפו לתל־אביב), וכן המעבר מן השפלה אל ההר, ממערב למזרח. אך ברובד הסמוי מן העין הוא מהדהד את הפכפכותם של תקופות ורעיונות, ובאורח שאין סמלי ממנו הפך גם לבמה פעילה עבור העולים לרגל העכשוויים, המציגים את רעיונותיהם בצעדות הזדהות או מחאה.

במובן זה, על פי מרשל ברמן, הכביש הוא מודרני תמיד ובמעבר תמידי: מן היישוב העברי החדש ליישוב הישן, מתפיסות של הגנה לתפיסות של התקפה, מייצוג אותנטי לייצוג פרשני, משימור אותנטי לשימור מדומה, ומחברה מלוכדת לחברה מפולגת; נוף שגלגוליו נמצאים בהלימה לגיבוש זהותה של מדינת ישראל ומורשתה.

איור 16. צעדת המחאה בכביש 1 נגד הרפורמה המשפטית. צילום: מיכל הלוי־בר, 18 בנובמבר 2023

מקורות

ארכיונים

אוצר תמונות הפלמ"ח

ארכיון הכנסת

ארכיון מדינת ישראל (אמ"י) (גנזך המדינה), תיקי מע"צ

המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון

- אביצור, ש' (1970). **מאה שנה לכביש יפו-ירושלים**. מכון אבשלום.
- אביצור, ש' (1972). **נמל יפו בגאוותו ובשקיעתו, 1865–1965**. מלוא.
- אביצור, ש' (1988). לתולדות כביש יפו-ירושלים. בתוך י' רגב וא' שילר (עורכים), **מבחר מאמרים בידיעת ארץ ישראל** (עמ' 9–14). אריאל והחברה להגנת הטבע.
- אילן, ש' (1967). כיסוי צמחי ונטיעות ליד הכבישים. **גן ונוף, כג**(ג–ד), 119–126.
- איקומוס (2021). **אמנת איקומוס לדרכי תרבות**. (המקור פורסם בשנת 2008)
- אלנבלום, ר' (1987). הדרך הצלבנית מלוד לירושלים. בתוך י' בן־אריה, י' בן ארצי וחיים גורן (עורכים), **מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית־יישובית של ארץ ישראל** (עמ' 203–218). יד יצחק בן־צבי.
- בן־אריה, י' (1979). **עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה**. יד יצחק בן־צבי.
- בן־גוריון, ד' (1948). בראשית המלחמה. בתוך ז' רובשוב (עורך), **במבחן קרבות: קובץ לדברי ספרות, עיון וסקירה** (עמ' 5–13). שנתון דבר תש"ח-תש"ט, דפוס דבר.
- בן דוד, ח' (2013). כל הדרכים מובילות לירושלים: רשת הדרכים הרומית אימפריאלית סביב לאיליה קפיטולינה. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים**, ז, 207–218.

איור 17. תושבי ירושלים צופים בצעדת המחאה נגד הרפורמה המשפטית הנכנסת לעיר. צילום: מיכל הלוי־בר, 18 בנובמבר 2023

> **על המחברת:**

מיכל הלוי־בר | halevibar@gmail.com

בעלת תואר ראשון בעיצוב תעשייתי ועיצוב פנים מטעם HIT-חולון (בהצטיינות), ותואר שני באדריכלות נוף מטעם הטכניון (תזה מצטיינת). מחקרה עסק במשמעות התרבותית של דרכי תרבות והתמקד ב"דרך עולי הרגל" מיפו לירושלים. מורת דרך ברחבי הארץ בדגש על היבטי השימור. בוגרת לימודי תעודה בבנייה ירוקה מהיחידה ללימודי חוץ של הטכניון (בהצטיינות יתרה); בנגרות ממשרד העבודה; בעיצוב לבמה ולתיאטרון מבית הספר לתיאטרון חזותי בירושלים. בעלת סטודיו ביפו לעיצוב סביבות למידה ופיסול סביבתי, בדגש על קיימות ועבודת קהילה. בשנים 2017–2022 הייתה אחראית שימור יפו ברשות העתיקות. כיום מנהלת את מחוז מרכז במועצה לשימור אתרים, ופעילה בשימור נופי התרבות ואתריה ההיסטוריים של יפו בזירה הציבורית. משנת 2018 חברה בוועד המנהל של איקומוס ישראל, ועומדת בראש הוועדה לאדריכלות ורנקולרית.

- הורוביץ, ח' (2008). **סדרות המפות שנעשו במחלקת/אגף המדידות/מפ"י משנת 1948 ועד היום**. המרכז למיפוי ישראל. https://www.mapi.gov.il/Heritage/Pages/sid_map.aspx
- הלוי־בר, מ' (2017א). **מתווה לקריאת המשמעות התרבותית של דרך: "דרך עולי הרגל" מיפו לירושלים כמקרה מבחן** (עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך"). הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- הלוי־בר, מ' (2017ב). דרך יפו-ירושלים כדרך תרבות. **אתרים – המגזין, 7**, 87–90.
- הרצל, ת' (תרע"ב). **מדינת היהודים (דרך חדשה בפתרון שאלת היהודים)** (תרגום: מ' ברקוביץ). תושיה. (המקור פורסם בשנת 1896)
- טפר, י' וטפר, י' (2013). **דרכים נושאות עם**. הקיבוץ המאוחד.
- ליסובסקי, נ' ודולב, ד' (עורכות) (2012). **תבנית נוף: הגנים של ליפא יהלום ודן צור**. בבל.
- מגילת העצמאות (1948, 14 במאי). אתר הכנסת.
- מינהל התכנון (1982). **תוכנית תמא 21 תוכנית מתאר ארצית – אתרי מלחמת העצמאות**. https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/99001918/310
- מן, ר' (2014, 13 באפריל). **דברי ימי צעדת ארבעת הימים**. הערות שוליים להיסטוריה. https://did.li/XG5Nf
- סלע, נ' (2011, 8 במאי). **מחקר: המשוריינים שהוצבו בשער הגיא הם פברוק מבוים**. זמן ירושלים.
- עדוי, ז' (2012). ירושלים, בית חנינא: דוח סופי. **חדשות ארכיאולוגיות, 124**.
- עומר, מ' (1996). שיחות עם ליפא יהלום. בתוך מ' עומר (עורך), **מראה מקום: ארבע גישות באדריכלות נוף בישראל** (עמ' 34–36). גלריה האוניברסיטאית לאומנות ע"ש גניה שרייבר.
- עזריהו, מ' (2002). "שלד הברזל שותק כמו רעי": סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא. **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 106**, 119–138.
- קרק, ר' (1976). **התפתחות הערים ירושלים ויפו מ־1840 עד מלחמת העולם הראשונה** (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"). האוניברסיטה העברית.
- קרק, ר' (1984). **יפו: צמיחתה של עיר, 1799–1917**. ספרייה לתולדות היישוב היהודי. יד יצחק בן־צבי.
- רול, י' (1987). **דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומאית והביזאנטית**. בתוך א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי** (חלק ב', עמ' 120–128). אריאל.
- שמיר, א' (1996). **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**. עם עובד.
- שמיר, א' (2000). סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלי. בתוך מ' מתתיהו וא' שמיר (עורכים), **דפוסים של הנצחה: אסופת מאמרים** (77–87).משרד הביטחון.

- Berman, M. (1982). **All that is solid melts into air: The experience of modernity**. Verso.
- ICOMOS. (2008). **The ICOMOS Charter on Cultural Routes**.
- Luke, H. C. (1924). **The traveller's handbook for Palestine and Syria**. Thos. Cook & Son, with Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co; New and revised edition.
- Wilson, C. W., & Warren. E. (1866). **Ordance survey of Jerusalem made in the years 1864 to 1865**. Huntington Books.
- Wilson, C. W., & Warren. E. (1871). **The recovery of Jerusalem**. Richard Bentley, New Burlington Street.

נופי מורשת: קריטריונים ומחלוקות

בשנת 1972 – במסגרת מאמצי אונסקו לשמר נופים ונכסים שיש לגביהם הסכמה רחבה בקרב מדינות העולם בדבר ערכם האוניברסלי יוצא הדופן – חוברה **אמנה למורשת עולם**. באמנה זו הוגדרו שתי קטגוריות: מורשת טבעית ומורשת תרבות. בשנת 1992 חוברה **האמנה לנוף תרבות**, שנועדה לחבר בין שתי הקטגוריות, הנוף הטבעי והיצירה התרבותית. כמו רבות מהאמנות האוניברסליות, גם שתי האמנות הללו מתבססות על קטגוריות וקריטריונים המסייעים להחליט מה ייכלל ברשימות המורשת ויוכרז ראוי לשימור.

להבחנות אלה היו השלכות רבות, ובלטו בהן שתיים. האחת, החיבורים תרמו לטשטוש ההבדלים בין טבע לתרבות. גישה זו קידמה את התפיסה ולפיה המדינות השונות תגדרנה את מורשתן התרבותית והטבעית ואת נופי התרבות שלהן על בסיס ההבחנות האוניברסליות, וכל מדינה תוסיף או תתאים את ההגדרות לצרכיה ולייחודה האתני, התרבותי, המדיני והכלכלי. האחרת, הגדרות המורשת, הטבע, התרבות והנוף מתבססות על הבחנות ערכיות, ובמילים אחרות, הן מושפעות מאילוצים של זמן, מרחב ותפיסות חברתיות, וגם משתנות בהתאם. הדינמיות דוחפת לשכתובים של אומנות, להתחדשות וגם לפרשנויות חדשות.

מרחב מורשת מחלוקת וגישור

עירית עמית־כהן

תקציר

מטרת המאמר היא לנתח מרחב נוף בתחום הרשות העירונית תל־אביב-יפו. המרחב משופע נכסי מורשת מוחשיים, מתאפיין בשטחים פתוחים ומגשר בין שני מרקמים עירוניים שונים זה מזה בהיבטים ההיסטורי, החברתי, העיצובי והנופי. בשני המרקמים נתפס המרחב כ"אזור שוליים", הן גאוגרפי הן חברתי־תרבותי. שוליות זו ראשיתה בהתפתחות היסטורית, בהיותה של יפו קודמת לתל־אביב, ובהפרדה המוניציפלית בין שתי הערים עד לשנת 1950. אך גם לאחר שההפרדה המוניציפלית בוטלה, ההפרדה בנוף נותרה על תילה, ואף זכתה להבלטה עיצובית הודות לשרידים ההיסטוריים שנותרו במרחב, הזיכרונות שדבקו בהם, המחלוקות בדבר מורשתם וההתלבטות אם להבליטם או למוחקם.

המאמר מבקש לבסס את הטענה ולפיה אף שהמרחב המייצג שוליות נופית ותרבותית־חברתית מתפרש רק כהמשכיות אורבנית, חלק מהתפתחות עירונית המתבטאת בהצטרפותן של שכונות, תשתיות וניהול משותף, הרי קיימת גם פרשנות נוספת: ייחוד נופי שהוא תוצר של מיקום, של מחלוקות חברתיות ותרבותיות, ושל שילוב בין שטחים פתוחים לבין שרידים היסטוריים. בגלל תולדותיו של מרחב זה, התפתחותו, מעמדו החברתי־תרבותי וייחודו הנופי הוא זכאי להגדרה חדשה: **מרחב מורשת מחלוקת וגישור**. הגדרה זו יש בה כדי לפתור דילמה של אחדות מהמדינות שלא להכריז על נכסי מורשת ונופים כראויים לשימור בגלל היותם מצע לקונפליקט. לביסוס טענה זו יכלול המאמר תיאור של מרחב הנוף הנבחר, נכסיו המוחשיים, התפתחותו ההיסטורית, ערכיו התרבותיים וההגדרות המוניציפליות שלו, ובאלה – פירוט התוכניות העירוניות והניסיונות לשנות את מעמדו.

מילות מפתח:

מרחב מורשת, תל־אביב-יפו, מחלוקת, תכנון ועיצוב

הקדמה

להחלטה שהתקבלה בשנת 1950 לחבר בין יפו לתל־אביב ולהעניק לחיבור שם חדש – תל־אביב-יפו – היו שתי סיבות מרכזיות. האחת, להדגיש אירועים היסטוריים־פוליטיים: מלחמת העצמאות, הקמת מדינת ישראל, קביעת גבולותיה וכיבוש יפו; האחרת, לא להסתפק באמירה ההיסטורית־פוליטית, אלא להבליט התפתחות מרחבית עירונית בלתי נמנעת, סמיכות גאוגרפית של שתי ערים. תהליך דומה התחולל בערים רבות בעולם בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 (Ashworth, 1994). במקרה של יפו ותל־אביב, ראשיתו של התהליך בעיר עתיקה וצפופה שתנאי התברואה בה ירודים, והמשכו בייסוד פרבר של יפו מתוך רצון לשפר את איכות החיים. פרבר זה, שהתאפיין בייחודו האדריכלי, התכנוני, החברתי, התרבותי והכלכלי, זכה לשם אחוזת בית, ובהמשך – תל־אביב. הפרבר התפתח במהירות כשכונה עצמאית, ובשנת 1921, בתקופת המנדט הבריטי, נקבע שהוא זכאי למעמד של רשות עירונית (Township). ב־4 באוקטובר 1949 הוחלט לאחד את שתי הערים, ושנה אחר כך, ב־18 באוגוסט 1950, נקבע באופן רשמי כי העיר המאוחדת תיקרא מעתה תל־אביב-יפו.[1] ההחלטה השלימה את האיחוד וגם קבעה מאז ואילך את התפתחותו של רצף עירוני המנוהל על ידי רשות אחת (ביגר, 1984; גורן, 2016; עמית־כהן, 2009, 2021; Katz, 1986).

המרחב שבעבר הפריד בין שתי הערים משתרע כיום מצפון לדרך יפו ורחוב אילת, גובל במזרחו בשכונת נווה צדק, במערבו בחוף הים, נקטע על ידי נמל יפו ונמתח דרומה עד גבול בת ים. למרות האיחוד, מרחב זה נותר פתוח, והוא נתפס על ידי רבים – ובאלה נציגי הרשות העירונית, מתכננים, מדריכי טיולים

[1] ספר החוקים של ממשלת ישראל, החלטה 58, תש"י.

איור 1. גשר המחבר את מוזיאון האצ"ל, פארק צ'רלס קלור והטיילת. צילום: עירית עמית־כהן, אוקטובר 2023

וחוקרים – כאזור שוליים גאוגרפי, חברתי ותרבותי. השוליות יכולה להיתפס על ידי אחדים כשלילית וכמונעת חיבור בין שני המרקמים העירוניים הבנויים מצפון ומדרום, ומדגישה את ההבדלים החברתיים, התרבותיים והכלכליים ביניהם. יעידו על כך כינויים שהדביקו חוקרים ומתכננים למרחב זה: אזור "סף עירוני", אזור "קיטוע אורבני", אזור "קצה", אזור "תפר" ואזור "מחלוקת בין חברה ערבית ליהודית".

אלא שהשוליות והמחלוקת יכולות להתפרש גם כחיוביות: אזור שנועד לגשר בין שני המרקמים, ושנכסיו ונופיו הם בבחינת שמורות זיכרון המתעדות את ההיסטוריה הן של יפו הן של תל־אביב. פרשנות זו בכוחה להבליט את ייחודו של המרחב, ועל ידי כך לייצג פיסת נוף שהיא "אחרת" למרקמים מצפון ומדרום לה, המתאפיינים בצפיפות וחלה בהם התפתחות עירונית מואצת. בגלל ייחודו זה זכאי המרחב להתייחסות בַּתִּכְנון, כזו שתדאג לשימורו כמרחב המייצג מחלוקת וגישור.

> מבוא

לדיון בנכסי מורשת ונוף שבגלל האירועים ההיסטוריים שנקשרו בהם מצויים במחלוקת, אך בה בעת מיקומם והתמורות שחלו בתפיסות העולם את המורשת ומשמעויותיה השונות שינו את מעמדם – היבטים רבים. במאמר זה נתייחס לשניים: (1) העדפה של נוף ונכסי מורשת בגלל תפקידם בהנצחת אירוע, דמות ותפיסות עולם, העיצוב והמסרים המועברים באמצעותו; (2) הגדרות ומיון של נוף ונכס מורשת המייצגים מחלוקת וגישור.

> נכס ונוף מורשת: ההנצחה והמסר

נכסי תרבות רבים ששרדו בתוך מרחב גאוגרפי שינו את מעמדם במהלך השנים, והם נתפסים כיום כנכסי מורשת או כפריט איקוני. הם מבטאים לא רק את האירועים ההיסטוריים שנקשרו בהם, את אורחותיה של חברה, תפיסותיה ורעיונותיה, אלא מייצגים באמצעות הדימוי החזותי זיכרונות וערכים, מצורפים להם מיתוסים, והם מנוצלים להעברת מסרים – הן בעבור פרטים המרכיבים את הקבוצה החברתית המתגוררת בתוך המרחב, הן בעבור קבוצות גדולות יותר של עם ומדינה (אוחנה ו-ויסטריך, 1997; נורה, 1993; Lowenthal; 1983, Hobsbawm & Ranger; 1992, Halbwachs 1998).

מינינג, גאוגרף תרבותי שחקר את הנוף האמריקאי, חזר והדגיש במחקריו את תפקידם של נופי התרבות ונכסי המורשת בחידוד ההשתייכות לקבוצה, ובלשונו: לכל אומה בוגרת יש נכסי מורשת תרבותית שהפכו לאייקונים, ומשום כך ייחשבו נופים סמליים. נופים אלה מהווים חלק מהאיקונוגרפיה של אומה ומייצגים לאומיות, מערך משותף של רעיונות, זיכרונות ורגשות המחברים את האנשים זה לזה (Meining, 1979, 173).

ההזדהות עם המקום, נכסיו ונופיו, ותרומתה לתחושת השייכות אליו ולקהילה המתגוררת או פעילה בו, זיכתה את התופעה בשם "תחושת מקום" (Sense of Place). חוקרים אחדים לא הסתפקו בהדגשת המקום והדגשת השייכות לקבוצה, והוסיפו שנכסי מורשת ונוף הם בבחינת סמל שנועד לבטא בעלות על מקום. הרחבת הדיון בתרומתם החברתית, הרגשית והפוליטית של הנופים ונכסי המורשת לקהילה ולמקום, מעודדת את חבריה להגדיל את מעורבותם בטיפוח מגוון הנכסים והנופים האחראים לזהות הייחודית של המקום, ולפעול לשימורם, לעיצובם ולפיתוחם (עמית־כהן, 2014; Agnew, 1987; Shamai, 1991).

טיפוח נופים ונכסי מורשת שהפכו לסמלים הוא חלק מההתייחסות אליהם כאל מוצר תרבות נצרך. כמו כל מוצר כלכלי או תעשייתי, כך גם במוצר שהוא נכס או נוף מורשת – ככל ש"הביקוש" לו גדל, כך גוברת גם הדרישה מצד בעלי עניין להבליט את תפקידו הייצוגי ולנצלו לצורכיהם השונים. הניצול יכול להיות כלכלי, תרבותי וגם פוליטי (Rowntree & Conkey, 1980). בכל המקרים הוא מתבסס על תפקידם הכפול של הנכסים והנופים: האחד, להנציח באמצעותם אירוע, דמות ותופעה היסטוריים; האחר, לנצל את מאפייניהם החזותיים להעברת מסרים. על התפקיד הכפול נעשו מחקרים רבים, ובאחדים מהם יש התייחסות לנושא המאמר הנוכחי: נופים ונכסי מורשת המייצגים מחלוקת וגישור, תהליך קבלת ההחלטות בדבר אופן עיצובם, ומסריהם (עזריהו, 1993, 1995, 2002; שמיר, 1996, 2000; Azaryahu & Golan, 2001).

> נכסי מורשת ונוף מחלוקת וגישור באזורי סף עירוניים: המחקר והמיון

מחקרים, אלבומי צילום וסיפורת מרבים לעסוק במונומנטים ובאנדרטאות שהמסרים שהם מעבירים מייצגים מאוויים לאומיים וגם מחלוקות. במקרים אלו, המונומנטים וסביבתם הגאוגרפית הם מרכז להתרחשויות פוליטיות דוגמת הפגנות והצהרות (Ashworth, 1998, Young, 1989; Osborne, 1993; Duncan & Ley ;2001). במונומנטים אלה נכללים נכסי מורשת מלאכותיים שעוצבו כדי לדמות, להזכיר ולרמוז אירוע ורעיון מקוריים, וגם נכסי מורשת מקוריים שתפקידם לא רק לספר את סיפור ההתרחשות, אלא הם עצמם חלק מההתרחשות. בנוכחותם משמשים השרידים מתווכים בין האירוע לבין המתבונן, או כפי שכותב מעוז עזריהו במחקרו על אודות שרידי המשוריינים בשער הגיא בדרך לירושלים, תפקידם של השרידים להיות עדים בעלי נוכחות פיזית המוכיחה את אמיתות הסיפור. הם מעין גשרים בין העבר להווה בכך שהם מאפשרים לצופה לשחזר בדמיונו את העבר (עזריהו, 2002, 129).

למיון הנושאים הראויים להנצחה ולהחלטה על אופן ההנצחה אחראים גופים ממלכתיים, ארגונים רשמיים ונושאי זיכרון פרטיים. לכל גורם גישה שונה לנושאים אלה. יש מנציחים המקפידים על השארת פריט נוף או על הקמת האנדרטה במקום האירוע – באתר הקרב, במקום שבו פעלה הדמות – ויש המנציחים בסביבה שאינה אותנטית לאירוע, אבל סמוכה לסביבת חייהם של יזמי ההנצחה (Fussel, 1985; Inglis, 1993).

פעמים רבות מתרחב מעגל תפקידיו של נכס מורשת, ומאתר זיכרון הוא הופך לאתר הממלא צרכים עכשוויים. התפתחות זו נובעת מהפוטנציאל החברתי, התרבותי והכלכלי של נכס מורשת ושל נוף סמלי. ואכן, הנושאים ההיסטוריים והעיצוב הנקשרים בנכס זוכים למעמד של ערך מוסף (Added Value) או של ערך תדמיתי (Image Value), שבכוחם לתרום לעלייה בערכו של האתר. לעלייה זו ביטויים שונים, ובהם עלייה בחשיבות הנכס ובערכו הכלכלי וקידום פעילויות על ידי הקהילה שאימצה את האתר, דוגמת פסטיבלים, טקסים, וגם פעילות פולחנית (ליסובסקי, 2004, 134). ההבחנות בין התפקידים מלמדות שאת ייעודם המתרחב של נכסי מורשת ניתן לחלק לשלושה סוגים: (1) חיזוק של זהות קהילתית; (2) קידום כוח ואינטרסים, למשל של גוף שלטוני השואף להחלת הגמוניה במרחב גאוגרפי מסוים; (3) פיתוח – כלכלי, לצורכי תיירות, נופש ובילוי; חינוכי־תרבותי – למטרות התכנסות, למידה או טקס כלשהו, ועוד. הבחנות אלה אינן חד־משמעיות, ולא פעם הגבולות ביניהן מיטשטשים. למרות הטשטוש, הדגשת שלושת היעדים חשובה, במיוחד במרקמים עירוניים שבהם ההתפתחות העירונית, ההתרחבות וההתחדשות הפגישו בין אזורים היסטוריים

וחברתיים. מרקמים שמתקיים בהם מפגש שכזה מבטאים לא פעם אזורי סף או אזורי מעבר המייצגים מגוון זהויות, מאוויים וצרכים. אזור זה הוא חלק בלתי נפרד מהרצף העירוני, וייחודו הוא בהרכבו המיוחד ובשילוב המתקיים בו בין שונויות.

בגלל תפקידם הייצוגי והחשיבות הרבה המיוחסת למסרים ולערכים שהם מבטאים, נכסי המורשת נבחרים בקפידה. משום כך הבחירה מעוררת כמעט תמיד עניין ציבורי רחב, וכך גם המרחב, שמתייחסות אליו כמה קבוצות חברתיות. מרחב שכזה מבטא מורשת במחלוקת. הוויכוח המתנהל על אודותיו והניסיונות של הצדדים השונים לשכנע בנכונות בחירת הנכסים שנועדו להנציח את מורשתם משקפים, אולי יותר מכל תוצר תרבותי אחר, את הלך הרוח של התקופה, את הקונפליקטים והרגישויות, ואת האינטרסים הפוליטיים והלאומיים של הקבוצות המתייחסות לנכסי המורשת הפזורים במרחב.

מרחב המבטא מורשת במחלוקת עשוי ללבוש שתי צורות: האחת – בתוך הסביבה המשותפת לשתי החברות פזורים נכסי מורשת, ולכל קבוצה נכסי מורשת משלה. במקרה זה כל קבוצה מנכסת לעצמה את הטריטוריה הגאוגרפית באמצעות נופיה הסמליים. האחרת – בסביבה המשותפת פזורים נכסי מורשת המשותפים לשתי הקבוצות החברתיות, אלא שכל חברה מייחסת לנוף או לנכס משמעויות ותפקידים שונים. במקרה הראשון, כאשר כל קבוצה טוענת לבעלות על המרחב באמצעות נכסיה, יש שנוצר מאבק בין האייקונים של הקבוצות. במקרה שקבוצה אחת תשתלט על המרחב, עשויה להתחולל מחיקה של נופים ונכסים שהם בבחינת סמלים ואייקונים של הקבוצה שנדחקה מן הטריטוריה.

לסיכום, מרחב עירוני ראוי להתייחסות כמו כל מרחב מורשת אחר, גם אם הוא מכיל נכסי מורשת תרבות הנתונים במחלוקת. נכסי המורשת המשובצים בו הם בבחינת חוליות במארג העירוני, ובלשונו של בויאר, הם "אוסף של זיכרונות" (Boyer, 1996, 2). הנכסים והנופים נועדו לייצג את הרציפות העירונית ואת היציבות וההמשכיות, ובאמצעותם מתאפשר למבקרים בעיר, למתגוררים בה ולעובדים בה "לעלעל בדפי ההיסטוריה העירונית הפרטית, הקהילתית והלאומית כאחד" (Anderson, 1996, 33).

מרחב המבטא מורשת במחלוקת נבחן בהרחבה בערים מעורבות בישראל, ובאלה בלוד (Yacobi, 2003), ביפו (יעקובי, 2006; Levine, 2004) ובירושלים, בעיקר בשטח שסופח לישראל בשנת 1967. מכיוון שמדובר בסביבה גאוגרפית משותפת לשני העמים, במחקרים אלה כלל הדיון גם נושאים שנקשרו במעמדם ובחשיבותם של נכסי מורשת תרבותית לזהות החברתית, לפעילות הכלכלית ולקידום האינטרסים הפוליטיים. לצד ערים מעורבות ומרחבים משותפים נסקרו גם נכסי מורשת תרבות שהם בחזקת מונומנט בודד ויש עליהם מחלוקת: קברי צדיקים וקדושים שזהות הקדוש או הצדיק הקבורים בהם אינה ברורה; קבר קדוש ה"נטוע" בסביבה יהודית או ערבית; מסגד וכנסייה שנותרו בשכונה או ביישוב יהודי, ובית כנסת ביישוב ערבי. דוגמאות לכך הן המסגד בכפר שלם, המסגד במושב בן עמי, הכנסייה הטמפלרית ביישוב אלוני אבא, בית הכנסת בשפרעם ועוד. במחקרים אלה הודגשו השונה והמבדיל, ולא נמצאת בהם הקריאה להבליט את הייחוד הנופי של תופעה זו ואת הקריאה לשמרו, לתכננו ולעצבו כמרחב שלנכסי מורשתו תפקיד כפול: לייצג את הזיכרונות מעוררי המחלוקת, ולגשר בין קהילות ומרקמים עירוניים שונים כל כך.

› בין יפו ותל־אביב – מרחב מורשת מחלוקת וגישור: תולדותיו, נופיו וסוכניו המוחשיים

את ייחודו ההיסטורי והנופי של המרחב שמאמר זה עוסק בו מחזקים שני עניינים. האחד, הקשר בינו לבין הסמן התאריכי מאי 1921, המציין את ההפרדה הסטטוטורית בין יפו לבין תל־אביב (הפקודה התפרסמה אומנם ב־1 ביוני 1921 והושלמה ב־11 במאי 1923, אך תאריכה נשמר ומצוין כ־11 במאי 1921). האחר, הנופים ונכסי המורשת הרבים שנותרו במרחבו; מבנים, שמות וכינויים שהם בבחינת סוכני זיכרון לתולדותיו. באלה נכללים חניון "מנשיה", גן "הכובשים" (במשמעות המילולית שקדמה לשנת 1967 ולהשלכותיה, כזו שהדגישה את ההרואיות ולאו דווקא את ההתיישבות בשטח שהבעלות עליו נתונה במחלוקת), "בית גידי" או "מוזיאון האצ"ל", מסגד חסן בק, מתחם "התחנה" (תחנת הרכבת יפו) ומוזיאון בתי האוסף של צה"ל, שבימים אלה משנים את תפקודם ומצטרפים לפארק המסילה המשתרע מצפון לדרך יפו-רחוב אילת, פארק צ'רלס קלור, טיילת המובילה לנמל יפו וגם מבנים אחדים שהוקמו לקידום תוכניות בנייה שלא מומשו בסופו של דבר, ובהם בית הכשרת היישוב ובית הטקסטיל. המרחב כולו משתרע מצפון לדרך יפו-רחוב אילת (יפו-אילת) וגובל בנווה צדק בדרומו.

מרחב זה זכה למחקר רב, וברבים מהמקרים הוא הוצג כמרחב קצה שהתפתח כאזור חיץ בין יפו, העיר "העתיקה", לבין תל־אביב, העיר "החדשה". לא פעם הוא תואר כגבול מנטלי, פוליטי, חברתי ותרבותי שהתפתח בין שתי הערים, ונקבע סטטוטורית בשנת 1921, עת הוחלט על הפרדה מוניציפלית בין יפו לתל־אביב. לאחר שנת 1950, בעקבות ההחלטה על חיבור מוניציפלי בין שתי הערים, זכה המרחב לתוכניות שהציגו ניסיונות שונים לגשר באמצעותו בין שני חלקי העיר: הדרום – שכלל את יפו העתיקה ואת שכונת מנשיה, והצפון – שכלל את תל־אביב ואת שכונותיה היהודיות (גם אלה שראשיתן בתקופה העות'מנית וצורפו באופן רשמי לתל־אביב בשנת 1923). אחדות מהתוכניות הציגו מחיקה של הנוף ההיסטורי, ואחרות גישתן הייתה לנרמל, ובעיקר לטשטש, את ההבחנה התדמיתית שדבקה במרחב התפר כמרחב שתפקידו

איור 2.1. נמל יפו, מאי 1932. צילום: קורט טוכלר.
נמסר לכותבת על ידי תמר טוכלר

איור 2.2. מבט מיפו העתיקה לכיוון תל־אביב, בלב התמונה שכונת מנשיה, מאי 1932. צילום: קורט טוכלר. נמסר לכותבת על ידי תמר טוכלר

להבליט את השוני בין שני המרקמים העירוניים, ולשם כך הציגו רעיונות עיצוביים־אדריכליים עבורו. באלה האחרונות הודגשה לא פעם חשיבותם של הנכסים ההיסטוריים שנותרו במרחב, הכינויים שדבקו בהם ומאפייני הנוף שלהם, כדי לתעד את תולדות המרחב וכך לחזק את הקריאה לשמרו כמרחב המשתרע בין שני המרקמים העירוניים ומייצג חוליה היסטורית בתולדות העיר; חוליה המבטאת מחלוקות אך גם מגשרת. חוליה שנמצא לה ביטוי גרפי בדמות המקף הנכלל בשמה של העיר תל־אביב-יפו.

לפני 1948: מרחב התפר ונכסי מורשתו

מתחם מנשיה תופס מקום מרכזי בתולדותיו של מרחב התפר. בספרי ההיסטוריה של יפו ושל תל־אביב נזכרה שכונת מנשיה לראשונה בשלהי המאה ה־19, עת עברה יפו תהליך מואץ של התפתחות. בסוף שנות השבעים של אותה מאה השתפרו סדרי המנהל העות'מני ביפו, ועימם תחושת הביטחון ואפשרויות הפיתוח הכלכלי. אחת ההשפעות של מצב זה הייתה ביטול מעמדה של יפו כ"עיר מבצר" (קרק, 1985, 27), הסרת חלקים מחומתה והתפשטותה צפונה ודרומה. שכונת מנשיה קמה בתקופה זו, ועד סוף השלטון העות'מני בארץ ישראל התפתחה כשכונת קצה, אחת מקבוצה של שכונות פרבר ביפו שהתפתחו מצפון, מדרום וממזרח לעיר העתיקה. במתחם שהשכונה נבנתה בו ישבו פלאחים שהיגרו ממצרים לארץ ישראל בימי השלטון המצרי (1831–1840). עם השנים היא התפתחה והתרחבה, והייתה לשכונה שתושביה מהגרים אך גם סוחרים אמידים שביקשו לשפר את איכות חייהם. למשפחות המוסלמיות הצטרפו בתקופה זו כמה משפחות יהודיות, ובהן משפחת אמזלג – משפחה של יזמים ואנשי ציבור.

להיותה שכונת קצה בתקופה העות'מנית, כזו שהיא המשך ליפו אבל שונה ממנה במתאר ובהתפתחות ונבדלת מתל־אביב, היו ביטויים אחדים: שם השכונה, שמקורו במילה הערבית "מבנה" או "שיכון", נועד לתאר יישוב או שכונות שהוקמו סמוך לעיר ותיקה; מתאר השכונה היה גריד (רשת רחובות) ניצב לים שביטא סדר וארגון מרחבי, וכזה הבדיל את השכונה מהצפיפות העירונית של יפו. עם זאת, חזות המבנים והמראה הכללי ביטאו הזנחה שמקורה בתלות בשירותים המוניציפליים של יפו, שלא השתפרו בתקופה זו.

אחד מסממניו הבולטים של המרחב הוא המסגד שהוקם בשנת 1916 בהוראתו של המפקד הצבאי חסן בק אל־ג'אבי, ונשא אז וגם היום את שמו, **מסגד חסן בק**. את המסגד תכנן מהנדס העיר הראשון של יפו בתקופה העות'מנית ובראשית תקופת המנדט, בן ציון גיני (1869–1945). בתקופה זו הוא פיתח רשת כבישים ביפו, וגם בנה בה בניינים מספר. המסגד בולט בממדיו ובצריח הגבוה שלו, ובנוכחותו מייצג את מעמדו של המפקד הצבאי שהחליט על הקמתו. את בנייתו ביצעו עובדי כפייה. אחדים מהם נפצעו או נהרגו, והחומרים לבנייה הוחרמו מתושבי יפו. בנייתו הושלמה בשנת 1923 על ידי דרוויש אבולעפיה (מהנדס העיר יפו, לאחר שבן ציון עזב את התפקיד לטובת משרת מהנדס העיר ירושלים), אך לסיפור הקמתו ולמיקומו היו השפעות על מעמדו ותדמיתו בעיני האוכלוסייה המוסלמית. אומנם בתקופת המנדט היא מיעט למלא את ייעודו – הענקת שירותי דת וקהילה – אבל מאורעות תרפ"ט קידמו את תדמיתו כמרכז למחאה לאוכלוסייה המוסלמית, ומוסדות ורשויות מוסלמיות דאגו לפתחו ולעצבו בהתאם (לוז, 2005).

בתקופת המנדט הבריטי התחזק צביון "הקצה" של המרחב

איור 3. מסגד חסן בק על רקע הפיתוח בקו התפר של תל-אביב-יפו.
צילום: עירית עמית־כהן, אוקטובר 2023

איור 4. מוזיאון האצ"ל. צילום: עירית עמית־כהן, אוקטובר 2023

עקב שני תהליכים: (1) קביעת הגבול בין תל־אביב לבין יפו, שהושלמה באופן סופי רק בשנת 1923, ובסופה השכונות היהודיות שקמו בשלהי התקופה העות'מנית מצפון ליפו נכללו בתחום מועצת העיר תל־אביב (ביגר, 1984). שכונת מנשיה נותרה בתחום המוניציפלי של יפו, ותשתיותיה וחזותה נותרו בדלותן. האוכלוסייה שהתיישבה בה בתקופה זו בלטה בחולשתה הכלכלית והחברתית; (2) אירועים שתרמו לעיצובו ולתדמיתו של המרחב כ"מרחב קצה", המפריד בין יפו לתל־אביב: מאורעות תרפ"א, שעודדו הגירה של יהודים מיפו לתל־אביב והקמה של מרכזי מסחר ותעסוקה מחוץ ליפו, מאורעות תרפ"ט (1929), ומאורעות 1936–1939. שני התהליכים האיצו את התפתחותה של תל־אביב והדגישו את שונותה מיפו. המתחם שלא השתנה היה רצועת חוף הים, שגישרה בין שני המרקמים. לעומת רצועת החוף, כתבות אחדות בעיתון **ידיעות עיריית תל־אביב** דנו באותן שנים בהתלבטות – הן של שלטונות המנדט, הן של פרנסי העיר תל־אביב, הן של ראשי הקהילה הערבית – כיצד ליצור הפרדה פיזית בין שתי הישויות העירוניות: האם לסלול כביש, או לבנות גדר סביב מתחם שכונת מנשיה (חתוקה, 2006).

במהלך שנות הארבעים השפיע הסכסוך המתגבר בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית גם על מרחב התפר ביניהן. שכונת מנשיה הפכה לזירת עימות בין ערביי יפו ליהודי תל־אביב. העימות הגיע לשיאו בנובמבר 1947, לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות. על פי החלטת החלוקה הייתה יפו אמורה לזכות במעמד מיוחד: מובלעת ערבית המוקפת מצפון, ממזרח ומדרום בשטח יהודי, אך פתוחה לים. שכונת מנשיה אמורה הייתה להישאר בחלק היהודי, אבל הפכה לעמדה ערבית מול השכונות הדרומיות של תל־אביב, וצריח המגדל של מסגד חסן בק שימש עמדת צלפים וירי על תושביהן. החשש לפגיעה בשכונות היהודיות דחף את ארגון האצ"ל להחלטה לכבוש את האזור, ובעקבותיו את העיר יפו עצמה. ב־27 באפריל 1948 כבשו כוחות האצ"ל את החלק הצפוני של מנשיה והגיעו עד הים, אך בהתערבות של הבריטים פונו, ומנשיה עברה לחסות ה"הגנה. ב־12 במאי, לאחר שיפו נותקה מעורפה הערבי, הגיעה למפקדת ה"הגנה" בתל־אביב משלחת נכבדים ערבים מיפו, ולאחר משא ומתן נחתם הסכם הכניעה של יפו. בימי מלחמת העצמאות התרוקנה שכונת מנשיה מתושביה, ורבים מבתיה ותשתיותיה נהרסו. מצב זה נמשך גם אחרי 1948, ולבתיה, שהיו חלק מרכוש נכסי נפקדים, נכנסו בעיקר עולים חדשים שהגיעו לישראל במסגרת העלייה הגדולה של השנים 1948–1953.

אחרי 1948: ממרחב תפר למרחב מורשת מחלוקת וגישור

מעמדו של המרחב, ששמר בתקופת המנדט על מעמדו כאזור חיץ מוניציפלי המפריד בין המרקם העתיק של יפו לבין תל־אביב והשכונות היהודיות הוותיקות שהיו בראשיתן חלק מיפו, אמור היה, לכאורה, להשתנות ב־4 באוקטובר 1949, ביום שבו הוחלט לאחד בין שתי הערים.[2] ואכן, כשנה אחר כך (18 באוגוסט 1950) נקבע באופן רשמי שהעיר המאוחדת תיקרא מעתה תל־אביב-יפו.[3] התוכניות שפורסמו בשנות החמישים והשישים למרחב, למתחם מנשיה ולחוף הים ממערב לו, חיזקו גישה זו, וחזרו והדגישו כי האזור צריך לשמור על מאפיינים עיצוביים של אזור חיץ.

במהלך שנות החמישים הידרדר מצבה הפיזי של שכונת מנשיה, ועם ההידרדרות צצו רעיונות ותוכניות לשנותה, לשלבה בתוכנית

[2] פרטיכל ישיבה כ/שי של הממשלה, י"א בתשרי תש"י.
[3] ספר החוקים של ממשלת ישראל, החלטה 58, תש"י.

איור 5. הטיילת שמובילה לנמל יפו. צילום: עירית עמית־כהן, אוקטובר 2023

רחבה יותר שתכלול גם את השכונה וגם את רצועת החוף שממערב לה, ויחד לעצב מרחב שידגיש את מעמדו כאזור המגשר בין יפו לבין תל־אביב. בשלהי 1951 הוזמן אהרן הורביץ, מומחה לתכנון ערים מארצות הברית והמהנדס הראשי של עיריית קליבלנד, לגבש תוכנית אב עירונית לתל־אביב-יפו. התוכנית הדגישה את הצורך להותיר את החוף לציבור, וביטאה בכך את ההתנגדות של רבים מהמתכננים והתושבים לפיתוח מסחרי ולבנייה מאסיבית מודרנית גם במרחב שמצפון לדרך יפו-רחוב אילת, הכולל את מתחם מנשיה ואת רצועת החוף שממערב לו. התוכנית כללה שטח גדול שהשתרע לאורך החוף מול המבנים של שכונת מנשיה ונועד לשמש "גן חוף". יישום התוכנית התעכב, והיא זכתה להתחדשות בשנת 1962, אז הכריזה החברה הממשלתית העירונית "אחוזת חוף", שהוקמה במיוחד לפיתוח מרחב זה, על תחרות לתכנון 2,400 הדונמים שנכללו במרחב. התוכנית, שכותרתה **בניין ערים לתוכנית פיתוח אזור מרכזי תל־אביב-יפו**, הגדירה את מתחם מנשיה כמרכז החדש של העיר, קרוב לים ובין תל־אביב ליפו. 152

ההצעות שהגיעו לתחרות כללו מתחמי מגורים, מסחר, משרדים, שטחים פתוחים ושמירה על חוף הים. התוכניות נגנזו, ובשנת 1966 מסרה "אחוזת חוף" את תכנון המתחם למשרד המתכננים "ניר, רייפר ושוורץ", ואת עיצוב הגן ברצועת החוף לאדריכל הגנים הלל עומר (ע' הלל) (ניב ואח', 1966). רצועת החוף גבלה בחלקה הצפוני בשכונת יפה נוף, שכונה יהודית שהוקמה בשלהי המאה ה־19, ובשנת 1963, לאחר שמצבה הפיזי הידרדר, הוחלט להורסה. שטחה נכלל ברצועת החוף, הריסות בתי השכונה שימשו את המצע לגן שנמסר לתכנונו של ע' הלל, ושני אלה – הקרקע החולית ופסולת הבניין – השפיעו על גישתו להרכב צמחיו ולעיצוב מתארו. אף שהתוכנית הייתה מוכנה, הביצוע התעכב (עמית־כהן, 2021).

בשנת 1968 מינה ראש העיר דאז מרדכי נמיר צוות אדריכלים ומהנדסים בראשות האדריכל אביה שמשוני לעבד תוכנית חדשה לעיר תל־אביב. התוכנית הייתה אמורה להתבסס גם על תוכנית גדס וגם על תוכנית הורביץ, ולזרז את פיתוחו של אזור מנשיה כמרכז עסקים ראשי (מע"ר). עיון בכל התוכניות הללו מעיד כי ההתייחסות למרחב לאחר 1948 לא הייתה כאל מרחב קצה או חיץ בין תל־אביב לבין יפו, אלא כאל מרחב שנועד לשמור על רצף אורבני בין שני המרקמים העירוניים (עמית־כהן, 2009). התוכניות הגדולות למתחם מנשיה עצמו לא מומשו, אך עד שנת 1974 פונו מהשכונה כ־3,100 דיירים יהודים ובתיה נהרסו.

בשנות השבעים הוקם הפארק. הוא השתרע על פני 600 דונמים, ונקרא על שם התורם, סר צ'רלס קלור. הפארק תוכנן להיות חלק ממכלול של מגדלי מסחר, משרדים ומלונות. באותה תקופה מסגד חסן בק שופץ, המינרט שלו הוגבה, והוא הוכרז אתר לשימור. סמוך למסגד הוקם **פארק הכובשים** לזכרם של מגיני תל־אביב וכובשי יפו, נבנו מסוף לאוטובוסים וחניונים לרכב, ובשנת 1978 הוקם בליבו של גן צ'רלס קלור, על חורבות של בית שנותר בשכונת מנשיה, מוזיאון המוקדש לארגון האצ"ל ולהנצחת ניסיונו לכבוש את יפו. המוזיאון נקרא **בית גידי** על שמו של עמיחי פאגלין, קצין המבצעים של האצ"ל, שכונה "גידי".

הפיתוח הנקודתי לא קידם את התוכנית הגדולה יותר, לפתח במרחב התפר מרכז עסקים, ובשלושים השנים הבאות הוא קפא על שמריו. אתר אחד לא נכלל בקיפאון זה, המסגד. הוא הפך מוקד למחאות, וחזר ועלה לכותרות חדשות לבקרים. בראשית שנות השמונים עלתה תוכנית להופכו למרכז מסחרי, אך היא לא מומשה (1981); צריחו התמוטט (1983), ותהליך שיקומו לווה באי־שקט. בשנת 2001 היה מוקד להסתה בעקבות הפיגוע בדולפינריום.

שינוי בגישה – ממרחב תפר למרחב מגשר – התחולל בשלהי שנות התשעים. תחילה בציר רצועת החוף המערבית ובגן צ'רלס קלור, ואלה חוברו ל**טיילת** שהובילה **לנמל יפו** ול**מדרון יפו**. הציר הפך למרחב שתפקידו להפגיש בין אוכלוסיות עירוניות, שונות זו מזו, למלא את צורכיהן ואת הביקוש הגדל למרחב של פנאי ונופש.

ההמשך היה בראשית העשור הראשון של המאה ה־21, כשהמרחב שולב בתהליכי התחדשות עירונית שחלו בשוליו הדרומיים. היה זה בפיתוח **מתחם התחנה**, שתיעד את התפתחותה של יפו בשלהי התקופה העות'מנית ואת התפשטות שכנותיה, "השכונות מחוץ ליפו", לכיוון צפון. מתחם התחנה גבל ב**מוזיאון בתי האוסף של צה"ל**, שהוקם בשנת 1959. שטח שניהם הוא כ־16 דונם, ו־22 מהמבנים בהם הוכרזו לשימור. בשנת 2019 נסגר המוזיאון, מתחם התחנה החל משנה פניו, ובשלהי 2020 שולבו שניהם בתוכנית ובפיתוח **פארק המסילה**.

> סיכום

מאמר זה ביקש לבסס טענה ולפיה מרחבים שמשובצים בהם נופים ונכסי מורשת שנויים במחלוקת, והם מייצגים התפתחות עירונית שבה שכונות שבעברן היו שוליים של ערים ולימים השתנה מעמדן והן כיום "שכונות תפר" המייצגות את הרצף העירוני, ראויות להגדרה ולהתייחסות, כמו כל מרחב אחר שיש הסכמה רחבה לגביו. המסורות השונות, הערכים, המסרים והפרשנות רבת הפנים הם שמייחדים את המרחב ואת נכסיו. משום כך, הצגת המחלוקות והפרשנויות כקריטריון המייחד נכסי מורשת תרבות תקדם את שימור הנכסים ואת טיפוח המרחב שהם משובצים בו.

כדי לבסס טענה זו סקר המאמר את תפקידם של נכסי מורשת תרבות המייצגים מחלוקות, את ההגדרות, את הפרשנות הקיימת לתפקידם זה, וגם הדגים זאת בניתוח יחידת נוף המשתרעת מצפון לדרך יפו-רחוב אילת, ובכינויה הנוסף, מרחב מנשיה.

התולדות וההתפתחויות שחלו משנת 1921 ואילך במרחב זה תועדו במגוון מקורות היסטוריים – במחקרים, בעיתונות, בראיונות, בספרים, ביצירות אומנות ובתצלומים – אבל לא רק בהם. עקבות מוחשיים לתולדות ולהתפתחויות אלה עדיין קיימים בנופו של המרחב. בעקבות אלה נכללים נכסים בנויים, גנים, שמות של רחובות ומתחמים, והשלטים המייצגים אותם. רבים מהנכסים ומהנופים אינם אנדרטאות וגם לא מונומנטים התלושים מהמרחב האורבני; הם מייצגים תהליך היסטורי, התפתחות עירונית, התחדשות, רצף והמשכיות. זאת ועוד, הם נקשרים בהיסטוריה ובתולדות של שתי חברות, ערבית ויהודית, ששתיהן חולקות זו על זו בשאלה מה ראוי להיזכר, ואיך. המפגש הייחודי המתקיים במרחב זה של מחלוקת וגישור מייצר עניין למסייר ולשוהה באזור, וחוויה של נוף אחר מחיי היום־יום של המרקמים העירוניים הצפופים וההומים. בגלל ייחודו זה זכאי המרחב להגדרה ולציון כלשהם, שיבטיחו את השמירה על מאפייניו ההיסטוריים ועל ערכיו התרבותיים, החברתיים והעיצוביים.

איור 6. פתרון תכנוני־עיצובי ל"מורשות במחלוקת" - ציטוט בערבית ובעברית המוטבע במרצפות הטיילת בפארק מדרון יפו. צילום: עירית עמית־כהן, 2023

> **על המחברת:**

עירית עמית־כהן | amitirit@gmail.com

פרופ' עירית עמית־כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית־כהן חברת איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מקורות

- אוחנה, ד' ו-ויסטריך, ר"ס (1997). מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות. בתוך ד' אוחנה ור"ס ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון גלגוליה של התודעה הישראלית** (עמ' 11–37). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ביגר, ג' (1984). התפתחות השטח הבנוי של תל־אביב בשנים 1909–1934. בתוך מ' נאור (עורך), **תל־אביב בראשיתה: 1909–1934** (עמ' 42–61). יד יצחק בן־צבי.
- גורן, ת' (2016). **גאות ושפל: התפתחותה העירונית של יפו ומקומה בעימות היהודי־ערבי, 1917–1947**. יד יצחק בן־צבי.
- חתוקה, ט' (2006). קצוות פרומים: על מחיקה והבניה של גבולות. בתוך ט' פנסטר וח' יעקובי (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות** (עמ' 44–77). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יעקובי, ח' (2006). על הזכות לעיר: (אי)־תכנון ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. בתוך ט' פנסטר וח' יעקובי (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות** (עמ' 78–109). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- לוז, נ' (2005). **קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בק: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליסובסקי, נ' (2004). על עצים ועל "המקום": מאפיינים תרבותיים, טבעיים וחזותיים של הנוף המקודש בישראל. **קתדרה, 111**, 41–74.
- נורה, פ' (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. **זמנים, 45**, 5–19.
- ניב, א', רייפר, ר', שוורץ, י' ושוורץ, ד' (1966). **פרויקט מנשיה**. ארכיון העיר תל־אביב-יפו, תיק תכנון אזור מנשיה 1966.
- עזריהו, מ' (1993). בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל־אביב – מחקר בעיצוב הזיכרון הישראלי. **קתדרה, 68**, 98–125.
- עזריהו, מ' (1995). **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956**. המרכז למורשת בן גוריון.
- עזריהו, מ' (2002). "שלד הברזל שותק כמו רעי": סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא. **קתדרה, 106**, 119–138.
- עמית־כהן, ע' (2009). מורשת תרבותית במחלוקת: המקרה של "אזור סף" בין יפו ותל־אביב. בתוך ב' קיפניס (עורך), **תל־אביב יפו: מפרבר גנים לעיר עולם – מאה שנים ראשונות** (129–153). פרדס.
- עמית־כהן, ע. (2014). **חצר הקיבוץ: ערכים ונכסים**. יד טבנקין.
- עמית־כהן, ע' (2021). המורשת של אזור תפר בתל־אביב-יפו. **ביטאון החברה ההיסטורית 1**, 21–26.
- קרק, ר' (1985). **יפו 1917–1977**. יד יצחק בן־צבי.
- שמיר, א' (1996). **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**. עם עובד.
- שמיר, א' (2000). סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלי. בתוך מ' מתתיהו וא' שמיר (עורכים), **דפוסים של הנצחה: אסופת מאמרים** (77–87).משרד הביטחון.

- Agnew, A. J. (1987). **Place and politics**. Allen & Unwin.
- Anderson, M. (1996). **Stockholm's annual rings**. Almqvist and Akzidenz Grotesk.
- Ashworth, G. J. (1994). From history to heritage – from heritage to identity: In search of concepts and models. In G. J. Ashworth & P. J.Larkham (Eds.), **Building a new heritage: Tourism, culture and identity in the New Europe** (pp. 13–20). Routledge.
- Ashworth, G. J. (1998). The conserved European city as cultural symbol: The meaning of the text. In B. Graham (Ed.), **Modern Europe: Place, culture, identity** (pp. 261–286). Arnold.
- Azaryahu, M., & Golan, A. (2001). (Re)naming the landscape: The formation of the Hebrew map of Israel, 1949–1960. **Journal of Historical Geography, 27**(2), 178–195. https://doi.org/10.1006/jhge.2001.0297
- Boyer, M. C. (1996). **The city of collective memory: Its historical imagery and architectural entertainments.** MIT Press.
- Duncan, J. S., & Ley, D. (1993). **Place/culture/representation**. Routledge.
- Fussel, P. (1985). **The Great War and modern memory**. Oxford University Press.
- Halbwachs, M. (1992). **On collective memory**. University of Chicago Press.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.) (1983). **The invention of tradition**. Cambridge University Press.
- Inglis, K. S. (1993). Entombing unknown soldiers: From London and Paris to Belgrade. **History & Memory, 5**(2), 7–31. http://www.jstor.org/stable/25618650
- Katz, Y. (1986). Ideology and urban development: Zionism and the origins of Tel Aviv. **Journal of Historical Geography, 12**(4),404–424. https://doi.org/10.1016/S0305-7488(86)80177-3
- Levine, M. (2004). Planning to conquer: Modernity and its Antinomies in the "New-Old Jaffa". In H. Yacobi (Ed.), **Constructing a sense of place: Architecture and the Zionist discourse** (192–224). Ashgate.
- Lowenthal, D. (1998). **The heritage crusade and the spoils of history**. Cambridge University Press.
- Meinig, D. W. (1979). Symbolic landscapes some idealization of American communities. In D. W. Meinig (Ed.), **The interpretation of ordinary landscapes: Geographical assays** (pp. 164–192). Oxford University Press.
- Osborne, B. (2001). Landscapes, memory, monuments and commemoration: Putting identity in its place. **Canadian Ethnic Studies, 33**(3), 39–48.
- Rowntree Lester, B., & Conkey Margaret, W. (1980). Symbolism and the cultural landscape. **Annals of the Association of American Geographers, 70**(4), 459–474. https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01327.x
- Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. **Geoforum, 22**(3), 347–358. doi: 10.1016/0016-7185(91)90017-K
- Yacobi, H. (2003). The architecture of ethnic logic: Exploring the meaning of the built environment in the "mixed" city of Lod – Israel. **Geografiska Annaler, 84**(B), 171–187. https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2002.00122.x
- Young, A. R. (1989). We throw the torch: Canadian memorials of the Great War and the mythology of heroic sacrifice. **Journal of Canadian Studies, 24**(4), 5–28. https://doi.org/10.3138/jcs.24.4.5

ציר מורשת תרבות מוחשית: ההגדרה והערכים

ציר מורשת תרבות מוחשית המוכרז לשימור מתייחס לנכסי מורשת בעלי ערכי תרבות משותפים אשר פרוסים לאורכו של ציר. ערכי התרבות המשותפים ותפקידו של הציר הם שמצביעים על ייחודו, והם גם שדוחפים להכיר בחשיבותו, ועל ידי כך – לקדם את שימורו. בהגדרה זו נכללים צירי נוף, דרכים, גבולות היסטוריים, תשתיות מים, מתקני ביטחון ורחובות היסטוריים. כמו בנכס בודד או במכלול מורשת, גם בציר המורשת ערכי מורשת התרבות מייצגים ערכים המשותפים לקהילות שונות, מייחדים אותן ומכתיבים את התפתחותן. ערכים אלה יכולים להיות היסטוריים ועיצוביים; הם גם יכולים לייצג חשיבות ומשמעות תרבותית, כפי שהגדירה אמנת בורה שפרסם איקומוס אוסטרליה בשנת 1979. אומנם אמנה זו עברה שינויים לאורך השנים, אבל בזכות חשיבותה היא אומצה על ידי ארגון איקומוס העולמי והייתה לאבן דרך בהכרזתם של נכסים הנכללים ברשימת המורשת העולמית. על פי האמנה, משמעות תרבותית של מקום היא סך כל ערכיו, ובאלה ערכי המקום עצמו, ערכי סביבתו, ערכים שהם תוצאה של השימושים שנוצקו לתוכו, ערכים הבאים לידי ביטוי בשלבי התפתחותו ובפריטים הנכללים בו. בגלל מגוון הערכים, התיעוד ממלא מקום מרכזי בבחינת המשמעות התרבותית של מקום.

רחוב ביאליק כציר מורשת*

שולה וידריך

> תקציר

בשעה שנכתבת סקירה זו, נפתח מחדש "מוזיאון העיר" תל־אביב-יפו במבנה בית העיר ההיסטורי ברחוב ביאליק 27. הבית נבנה בשנת 1925, ובלט במיקומו. הוא ניצב סמוך לכיכר מרכזית ובקצהו של רחוב שמשני צדדיו בתים בסגנונות שונים. הבתים הללו נקשרים בדמויות ובאירועים מרכזיים שהם צומתי דרך מרכזיים בהיסטוריה של העיר. בשנים 1925–1965 שימש הבית את משרדי עיריית תל־אביב, ולאחר 1950 את משרדי העירייה המורחבת תל־אביב-יפו. תצורת הרחוב הקטן – שמוצאו ברחוב אלנבי, רחוב ראשי המתאפיין בפעילותו המסחרית, בהתחדשות וברעש התנועה החולפת בו, בעוד הוא עצמו שומר על צדדיותו, סגירותו ומורשתו – היא שמקנה לו את ערכיו הייחודיים ואת הגדרתו כ"ציר מורשת תרבות".

מטרת סקירה זו היא להציג את בתי הרחוב, את ייחודם העיצובי ואת הסיפורים הנקשרים בהם. בכך הסקירה חוזרת ומדגישה את חשיבות שימורו במתכונת זו של ציר מתוכנן שערכי התרבות והתפקוד שלו מייצגים שלמות אחת ופרקים מרכזיים בתולדות העיר.

מילות מפתח:

ציר מורשת, סגנונות בנייה, מורשת מוחשית ולא מוחשית

> מבוא

שימורו של רחוב ביאליק הוא מודל שראוי ללמוד ממנו גם עבור רחובות היסטוריים אחרים, שכן הוא משלב בין שימור המורשת המוחשית – שימורם הפיזי של המבנים, לבין התצוגות במוזיאונים הפועלים במתחם, ומייצגים ערכי תרבות מוחשיים ולא מוחשיים כאחד. רחוב ביאליק הוא אחד המקומות היחידים בעיר שניתן לזהות בהם מערך עירוני מתוכנן: ציר ישיר שבהליכה לכל אורכו נמצא במוקד המבט בניין מרשים ובעל משמעות עירונית – בית העירייה הישן. כבר מאמצע הרחוב אנו יכולים לזהות את הכיכר הממוקמת בחזית "בית הממשל". כיכר עגולה, גאומטריה נדירה, ותחושה של אווירה היסטורית.

ברחוב יש מגוון גדול של בניינים מסוגים שונים. מאמצע שנות העשרים, עם השתכנותו של המשורר חיים נחמן ביאליק ברחוב והעברת מושב העירייה לבית סקורה, זכה רחוב ביאליק ביוקרה מיוחדת. בתיו תוכננו על ידי בכירי האדריכלים של תל־אביב, ואלה בנו בו וילות עירוניות. עם צמיחת העיר לגובה של שלוש קומות, נבנו בו בסוף שנות העשרים בתי דירות אקלקטיים, ובתים בסגנון הבינלאומי בתחילת שנות השלושים. חלקם התפתחו בהרבדה על הבניינים הקטנים שצמחו בין מחנות האוהלים, ולתוך מרקם זה הסתננו בשנות השישים והשבעים כמה בניינים קבלניים. בבניינים אלה לא הייתה הקפדה על הערכים האדריכליים, אלא רצון של הקבלן להתאים את המבנה לדרישות השוק, להתאים את עלויות הבנייה, ולדאבון הלב הם לא השתלבו במרקם הקיים. במסגרת

* סקירה זו מבוססת על ספרי: שולה וידריך, **השכנים של ביאליק** (צור יגאל: הוצאת פורת, 2003, מהדורה שנייה 2019). את המידע על אודות מקורות ההיסטוריים ששימשו אותי לכתיבת הספר ניתן למצוא שם. כן נעזרתי בידיעותיו ובהמלצותיו של האדריכל ניקי דוידוב.

איור 1. רחוב ביאליק בתחילת שנות השלושים. מתוך: אוסף הגלויות של ד"ר דליה לוי אליהו

התוכנית להחייאת לב העיר שהכין אדריכל אדם מזור בשנות השמונים הוחלט לייחד את מתחם ביאליק כמוזיאון היסטורי לסגנונות האדריכלות בתל־אביב. תוכנית זאת באה לביטוי במספר הרב יחסית של בניינים ששופצו.

בשנת 2002 נולד חזון הפיתוח של "מתחם ביאליק", והוצג לראשונה בוועדות העיר לתכנון ביוזמתה של גב' אילת ביתן שלונסקי. החזון הציג התייחסות למרחב הזה, השוכן בליבו של רובע מגורים, כאל מרכז התרבות העברית של העיר העברית הראשונה, כולל מבנים לשימור ששוקמו כמבני תרבות. בכל מוזיאון נחשפת מורשת התרבות של תל־אביב באחד או כמה מהתחומים: ספרות, מוזיקה, אדריכלות ותולדות העיר.

בחודש יולי 2003 הכריז אונסקו על "העיר הלבנה" של תל־אביב לאזור מורשת תרבות עולמית, בזכות הריכוז האורבני הגדול בעולם של מבנים בסגנון הבינלאומי – שפת האדריכלות החדשה שהתפתחה ברחבי העולם, ונגדה את העיצוב האקלקטי. תל־אביב מייצגת את המיזוג בין הזרמים השונים של התנועה המודרנית באדריכלות ואת התאמתם לאקלים המקומי. כאן גם נטבע לראשונה המונח "סגנון הבאוהאוס", כשמו של בית הספר שפעל בגרמניה ופיתח את השפה העיצובית.

רחוב ביאליק הוא אחד האזורים המיוחדים והחשובים בתל־אביב, הוא ממוקם באזור C בתוכנית ההכרזה, ומסמל את תחילת המודרניזם בעיר משום שמיוצגים בו מבנים אקלקטיים לצד מבנים בסגנון אר־דקו – על קו התפר שבין הסגנון האקלקטי לסגנון הבינלאומי. בתי הרחוב משקפים את תולדות האדריכלות הישראלית, ומהווים ריכוז מופלא של נכסי תרבות בזכות הקשר שלהם לאישים אשר נטלו חלק מרכזי בעיצוב התרבות הישראלית. אין ספק שנוכחותו של ביאליק העניקה לעיר תוקף של מרכז עברי בין־לאומי. ביאליק לא ראה בתל־אביב רק כתובת מגורים. הוא היה מעורה בכל עסקי הציבור, בין שהיו בתחום עיסוקיו בין שלא. ביתו הפרטי היה למוקד תרבות כלל־יהודית. סמוך לו ניצב ביתו של אריה שנקר, שהיה מאבות הכלכלה הישראלית, ולצד שני אלה שכן בגאון בית העירייה, שבימים של טרם מדינה היה מוסד בעל השפעה לאומית. בקצה האחר של הרחוב פעלו בתי קפה שהיו מוסדות תרבות פחות רשמיים, אך לא פחות תוססים. כך ליכד רחוב ביאליק בקרן רחוב אחת את ההנהגה הפוליטית, הכלכלית, התרבותית והחברתית של העיר העברית הראשונה. ביאליק – האיש, הבית והרחוב – היו ביטוי להיותה של תל־אביב עיר ראשה; נס התחייה העברית בכל תחומי החיים והמעשה.

איור 2.1. ביאליק 9. בית שרה ומאיר גראוס, נבנה בסגנון אקלקטי. הכניסה לבית מדמה אפריון נשען על עמודים בעלי כותרת בצורת לוטוס.
צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

איור 2.2. ביאליק 10. תבליט הדקל בחזית הבית בביאליק 10, אחד מסממני הסגנון האקלקטי.
צילום: שולה וידריך

כיום, נוסף על תרומתו של ביאליק לרוח הרחוב, פועלים במתחם הרחובות ביאליק ואידלסון כמה מוזיאונים: בית ראובן, בית ביאליק, המרכז למוזיקה ע"ש פליציה בלומנטל, מוזיאון הבאוהאוס, מרכז העיר הלבנה ומוזיאון העיר תל־אביב-יפו.

› מילון הסגנונות לבתי רחוב ביאליק

הסגנון האקלקטי (לקטני)

במהלך העליות השלישית והרביעית (1919–1930) הגיעו לארץ אדריכלים מוסמכים מאירופה, ויצרו כאן שילוב בין התרבות המערבית לבין התרבות המזרחית המקומית. הסגנון האקלקטי פירושו תערובת סגנונות והשראות עיצוביות סותרות. בתל־אביב מאפייני הסגנון הם מוטיבים מזרחיים דוגמת כיפות, קשתות מחודדות, וחלון עגול מעל הכניסה, המשולבים במוטיבים מהאדריכלות הקלאסית דוגמת עמודים קורינתיים, קשתות רומיות ושלל עיטורים. החיפוש אחר סגנון עברי מקורי הוביל להחייאת מוטיבים יהודיים, ובמבנים שולבו מעקות ברזל בצורת מנורה, מגיני דוד חקוקים בטיח, ואריחי קרמיקה מבית הספר בצלאל מעוטרים בנופי הארץ, פסוקים ודמויות מהתנ"ך (לדוגמה, ביאליק 9, 10).

איור 3. ביאליק 18. בשנת 1924 נבנה הבית בסגנון אקלקטי, בתכנונו של אלכסנדר לוי עבור משפחת ברלין. בשנת 1936, לאחר שנהרס נבנה מחדש בסגנון בינלאומי עבור משפחת פלצמן. צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

סגנון האר־דקו

סגנון האר־דקו, מסוף שמות העשרים ומתחילת שנות השלושים, נתפס כסגנון העיצוב המודרני הראשון. מקור ההשראה הוא עידן המכונה. הסגנון מופיע בעיקר על קו התפר שבמעבר מסגנון עתיר קישוטים אל הסגפנות והקווים הנקיים של הסגנון הבינלאומי. הצורות הן בעיקר גאומטריות (לדוגמה, ביאליק 16).

הסגנון הבינלאומי

בתקופת העלייה החמישית, החל משנת 1931, נבנו בתל־אביב יותר מאלף מבנים בסגנון הבינלאומי. בתחילת שנות השלושים הגיעו לארץ אדריכלים – חלקם שבו מלימודים באירופה וחלקם היו עולים חדשים – אשר דגלו באדריכלות פונקציונלית בהשפעת בית הספר באוהאוס. שפת האדריכלות החדשה אשר התפתחה ברחבי העולם נגדה את העיצוב האקלקטי (לקטני). היא כונתה "סגנון בינלאומי", ושאפה לבטא את רוח העידן המודרני, המתאפיין בייצור המוני ובתחבורה המונית. מבנים המשדרים אחידות, צניעות ושוויון תאמו את האידאולוגיה של ההתיישבות הציונית בארץ, ואת האופי החילוני של החברה החדשה. המאפיינים החזותיים נוסחו לאור עקרונות אלה: האדריכלות מטפלת בחלל ולא במסה, הימנעות מקישוטים, בנייה על עמודים, גגות שטוחים, קירות לבנים, פתחים אופקיים בשילוב קו אנכי של אלמנט חדר המדרגות. הביטוי לצורת המכונה בא לידי ביטוי במבנים דמויי אונייה. תנאי האקלים בארץ הובילו ליצירת פתרונות הצללה ואוורור, ואלה השפיעו על החזיתות (לדוגמה, ביאליק 18).

הסגנון הקבלני

בשנות הארבעים החל תהליך של הוזלת הבנייה באמצעות הפקדת הבנייה בידי קבלנים. הבניינים שאלה בנו שימשו רק מעטפת בעלת נפח קובייה (לדוגמה: ביאליק 20).

› המבנים ברחוב ביאליק

ביאליק 1 / בית ליבה ומוריס שינברג

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן על ידי האדריכל יוסף ברלין בשנת 1922.

מוריץ שינברג, יזם ואיש ציבור, עלה לארץ ישראל בשנת 1882. ביוזמתו של שינברג החלה בשנת 1902 תנופת הבנייה ברחוב בוסטרוס ביפו (כיום רחוב רזיאל). הוא בנה בו חמישה מבנים, ופתח 12 חנויות. שינברג רכש מיומנות כשען, ואף התקין את השעון בראש מגדל השעון ביפו. הוא נודע כפעיל נמרץ בלשכת "הבונים החופשיים". בתום מלחמת העולם הראשונה בנה את ביתו בפינת הרחובות ביאליק ואלנבי. בתו מרים נישאה לזאב, בנו של משה אברבנאל, מייסד ראינוע עדן. כביטוי לקשר בין המשפחות שינברג ואברבנאל, פעלה במבנה קופת כרטיסים, ובמשך שנים התנוססו על גג הבית שברחוב ביאליק פרסומות ענק לסרטים שהוקרנו בראינוע "עדן". בקומת הקרקע של בית שינברג פעל שנים אחדות בית הקפה של משפחת רצקי. בימי המנדט הבריטי פעלו בתל־אביב בתי קפה רבים, ובין בתי הקפה של הבוהמה בתל־אביב הקטנה נודע בית הקפה של משפחת רצקי כמרכז חשוב של סופרים ואומנים.

ביאליק 2 / קפה ספיר

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן על ידי האדריכל דוד טוביה בשנת 1932.

המבנה המקורי היה בן שתי קומות, אך כיום (2024) נבנית

בו תוספת בת ארבע קומות לטובת שימורו. זהו מבנה מסחרי המאופיין בפינה מעוגלת, הנראית כחרטום אונייה. תחילה פעל בו "קפה ספיר", ובהמשך "קפה זמיר". בשנת 1934 שונה השם ל"קפה גן רווה", ובשנות הארבעים ל"קפה פאר". בית הקפה היה מוסד אלגנטי, ובקיץ ישבו על גגו תחת שמשיות וצפו אל הים.

מאז קום המדינה עברו על המקום גלגולים רבים. בשנת 1996 נפתח בחזית הפונה לרחוב ביאליק "קפה ביאליק" כמוסד תרבות לאומנים, והתקיימו בו הופעות שונות. בשנת 2001 נפתח בחזית המבנה, בפינה העגולה הפונה לרחוב אלנבי, בית קפה נוסף בשם My Coffee Shop. שנה לאחר פתיחתו נפגע בית הקפה באירוע טרור, ובו נהרגה רחל צ'רכי, אם לשלושה ילדים. בית הקפה נסגר והפך לחנות. קפה ביאליק המשיך לפעול ולקיים אירועי תרבות עד לשנת 2021, אז עמד הבית כולו לפני הריסה. בזכות מאבק ציבורי של המועצה לשימור אתרים בשיתוף דיירי הרחוב הוא הוגדר לשימור, ובשנת 2022 הוחל בתהליך שימורו.

ביאליק 3 / בית לאה בולדה

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן על ידי האדריכל אלכסנדר לוי בשנת 1922. אדריכלית השימור – רותם זאבי.

לאה בולדה, בעלת עסקי פרוות ברוסיה, עלתה לארץ ישראל בשנת 1912 עם בעלה יעקב ושלושת בניה: ירחמיאל, גרשם ואברהם. לאחר עלייתם נסע בעלה לחסל את עסקיו ברוסיה, ונפטר שם. במלחמת העולם הראשונה התנדב הבן גרשם לגדודים העבריים. הבן אברהם נסע ללמוד הנדסה בהרווארד, ולימים נשלח על ידי ממשלת ארצות הברית לסייע לישראל בהקמת קו ירקון-נגב. הבן ירחמיאל נודע כשחקן, והיה מראשוני השחקנים הסאטיריים בארץ ישראל. לאה השכירה את הדירות לשימושים שונים, ובהם למכון רנטגן, שפעל בו שנים רבות.

ביאליק 4 / בית חזנוב עמרם

מבנה בסגנון קבלני, שתוכנן בשנת 1960 על ידי האדריכל אוריה מר. במבנה החד־קומתי שקדם למבנה הקבלני פעל משנת 1927 גן ילדים בניהולן של הגננות שנדה ינובסקי וברטה פז. שנדה וברטה היו גננות מוסמכות שעלו מרוסיה. בגן היוקרתי למדו קרוא וכתוב, ושכר הלימוד בו היה הגבוה בתל־אביב. בשנת 1959 נהרס המבנה החד־קומתי.

ביאליק 5 / בית אנה וצמח עויזרמן

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1939 על ידי האדריכל שלמה אשר גינזבורג.

הבית נבנה בהשראת הסגנון הבינלאומי, והוקם על פי אמות מידה גבוהות וקפדניות. במרפסות שולבו עמודי עץ ומחיצות זכוכית. גינזבורג תכנן את הבית עבור דודו צמח עויזרמן, אשר השתקע בלונדון ועסק במסחר נייר. במהלך השנים עמד צמח בקשר עם בני משפחתו בארץ ישראל, והחליט להשקיע בבניין דירות להשכרה ברחוב ביאליק. בערוב ימיו השתקע בארץ ישראל, ברחוב ביאליק.

ביאליק 6 / בית לייב גולדין

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1933 על ידי האדריכל יצחק שוורץ (שן־צור).

לייב גולדין היה מכונאי, והיה אחראי להפעלת משאבת המים במגדל המים הראשון של תל־אביב. ותיקי הרחוב זוכרים את המכון לרדיולוגיה בניהול ד"ר לוינטל, ואת המעבדה לבקטריולוגיה בניהול פרופ' רפפורט, שפעלו במבנה.

ביאליק 7 / בית "חברת צפרירים בע"מ"

מבנה בסגנון קבלני, שתוכנן בשנת 1946 על ידי האדריכלים שושני ואלתר. בית דירות אופייני לשנות הארבעים.

ביאליק 8 / בית ד"ר רבקה וד"ר אברהם קרינסקי

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1929 על ידי האדריכל יעקב אורנשטיין. אדריכלית השימור – פרופ' אדר' ניצה סמוק.

המבנה הוקם עבור רבקה ואברהם קרינסקי, זוג רופאים שעלו בשנת 1920 מליטא. רבקה קרינסקי למדה באוניברסיטת קניסברג, והייתה רופאת נשים בעלת רישיון נהיגה – תופעה חריגה למדי בתל־אביב הקטנה. ד"ר אברהם קרינסקי היה רופא משפחה, ונפטר בגיל ארבעים. בשנת 1932 קיבלה רבקה היתר להוספת קומה שלישית, זהה לקומות הראשונות. היא התגוררה בבית שנים ארוכות, ונפטרה בשיבה טובה. בקומה הראשונה של הבית התגורר רופא הילדים ד"ר בנימין, עולה מגרמניה.

ביאליק 9 / בית יעקב גראוס

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1928 על ידי האדריכל פנחס היט. אדריכל השימור – בר אוריין אדריכלים.

"בעל הבית", יעקב גראוס, היה יהודי חרדי שעלה מארצות הברית לאחר מלחמת העולם הראשונה. עם דיירי הבניין נמנה רופא העיניים ד"ר אפרים סיני, אשר ניהל במשך שנים רבות את מחלקת העיניים בבית החולים "הדסה" בתל־אביב, וגם עמד בראש ההסתדרות הרפואית הישראלית. ד''ר סיני למד רפואה בדורפאט ובברלין, ועלה לארץ ישראל בשנת 1924. הוא נפטר בשנת 1985. בספרו "במלוא העין" תיאר את הוויי רחוב ביאליק, שהתגוררו בו רופאים רבים.

בתחילת שנות השישים פעלה בקומת הקרקע הוצאת הספרים "עם הספר", ומאוחר יותר עברה לבית מס' 15. כאן שקד המייסד והעורך אהרון אמיר על הרבעון קשת, כתב עת לספרות, עיון וביקורת. חברי המערכת היו יהושע קנז, א"ב יהושע ופרופ' בן עמי שרפשטיין. במקום פעל מועדון לחשיבה עברית שפרסם את הגיגיו באוגדן "צבת ראשונה". כאן עשו את ראשית דרכם הספרותית חיים באר ועמוס עוז, עדיין במדי צה''ל.

בשנת 2012 שופץ ושוחזר הבית כווילה עירונית עבור משפחת גרטלר שעלתה מאנגליה.

ביאליק 10 / בית זאב רבינוביץ

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1924 על ידי האדריכל דב הרשקוביץ. השימור בוצע על ידי חברת "עזרא וביצרון".
במרכז הבית מוצג תבליט בצורת עץ דקל, ביטוי לשאיפה ליצור סגנון עברי מקורי. בונה הבית היה זאב רבינוביץ, ציוני מוורשה שלמד עברית עוד בגולה, ואף שכר לארבע בנותיו מורה לעברית. לאחר עלייתו בתחילת שנות העשרים עסק בנדל"ן, והשפיע על עוד יהודים מוורשה לקנות מגרשים ולעלות לארץ ישראל. רבינוביץ התיידד עם שכנו חיים נחמן ביאליק, וכשנפטר רבינוביץ הקריאו על קברו שיר של ביאליק.

בבית זה גרו גם הרופא ד"ר מקס מרקוזה והמשורר יעקב כהן. ד"ר מרקוזה היה מדען בעל שיעור קומה עולמי, ראש החברה הסקסולוגית הבין־לאומית ועורך הביטאון שלה. יעקב כהן נחשב לאחד מגדולי המשוררים העבריים בתקופתו. בשירו "בריונים" כתב: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום". משפט זה, שהיה סיסמת ארגון "השומר", שימש השראה ל"ברית הבריונים" בראשותו של ד"ר אב"א אחימאיר. ד"ר כהן נבחר מטעם "אגודת הסופרים" לחבר ב"במוסד ביאליק", והיה חבר ב"וועד הלשון".

ביאליק 11 / בית ליב ויטכנובסקי

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1931 על ידי משרד טכני חנוך כספי. אדריכלית השימור – פני גולדשמיד.
בבית זה שכן הסטודיו של הצייר חיים גליקסברג, יליד פינסק 1904. גליקסברג למד בבית הספר לציור ובאקדמיה לאומנות באודסה. בשנת 1925 עלה לארץ ישראל, עבד במוזיאון "בצלאל" ובד בבד סלל כבישים. בשנת 1929 עבר גליקסברג להתגורר ברחוב הס 12 בתל־אביב. הוא כיהן כחבר ועד הנאמנים של מוזיאון תל־אביב לאומנות, ערך תערוכות יחיד רבות, צייר פורטרטים רבים וזכה פעמיים בפרס דיזנגוף לאומנות. משנת 1929 שקד גליקסברג על פרויקט ייחודי – תיעוד שיטתי של המשורר ביאליק. את פרי יצירותיו מאותה תקופה פרסם בספר **ביאליק יום יום**.

ביאליק 12 / בית מרים ויצחק פלקוביץ

בית משפחת פלקוביץ תוכנן בשנת 1932 על ידי האדריכלים ג'ניה אוורבוך ושלמה גינזבורג, וכונה "הווילה הכחולה". משפחת פלקוביץ הייתה בעלת חנות בדים ולבני נשים גדולה ברחוב נחלת בנימין. הווילה הייתה מוקפת גינה נאה, ובלטה בצבעה הכחול העז, ומכאן שמה.
מבנה המשרדים הניצב כיום ברחוב תוכנן בשנת 1962 על ידי המהנדס אליהו מאירי והוקם על חורבות "הווילה הכחולה".

ביאליק 13 / בית דוד אילגובסקי

מבנה בסגנון אר־דקו, שתוכנן בשנת 1932 על ידי האדריכל דב הרשקוביץ.

בבית התגוררו זוג הרופאים ד"ר פובלמכר, הוא אורתופד והיא רופאת ילדים. בשנות השלושים גר בו רופא הנשים הנודע ד"ר הרניק, שלמד רפואה בווינה ועלה לארץ בשנת 1938. ד"ר הרניק היה ספורטאי ונשיא קבוצת "מכבים עתיד תל־אביב". הוא נמנה עם מייסדי קופת חולים מכבי, והיה יו"ר מועצת רופאי הקופה. בדירה שמתחתיו גר הנוירולוג ד"ר שטקלמכר, שהיה בשעתו מנהל מחלקה נוירולוגית גדולה בדיסלדורף שבגרמניה. וכך סיפר ד"ר שטקלמכר לשכנו, ד"ר אפרים סיני:

> **באחד הימים, בזמן המלחמה, הביאו למחלקתו קורפורל אחד שהיה בהלם אחר שהייה ממושכת בבונקר מופצץ, מתחת לאדמה. כשחילצו אותו היה עיוור בשתי עיניו ובמצב כזה הוא הובא לבית החולים. אחרי ימים אחדים חזרה אליו הראייה, תופעה אופיינית של עיוורון היסטרי. היה זה אדולף היטלר.**[1]

לימים נודע כי הייתה זו מתקפת גזים.

ביאליק 14 / בית אסתר וראובן רובין

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1931 על ידי האדריכל פנחס ביז'ונסקי. אדריכל השימור – נחום כהן.
בשנת 1954 רכש הצייר ראובן רובין את כל המבנה, ואף הוסיף לו קומה שלישית. רובין נולד בשנת 1893 ברומניה בשם ראובן זליקוביץ, וכבר בגיל שלוש גילה משיכה לציור. בשנת 1912 עלה ראובן לארץ ישראל. הוא למד בבית הספר "בצלאל", המשיך ללימודים בפריז וזכה להכרה בין־לאומית. בשנת 1929 נישא ראובן לאסתר דייוויס מניו יורק, והשניים היו דמויות מרכזיות בחברה התל־אביבית.

הקומה הראשונה שימשה את משפחת רובין כחדר אוכל וחדר אורחים, הקומה השנייה שימשה למגורים, ובקומה השלישית שכן חדר העבודה של הצייר. סגנונו של ראובן בשנות העשרים מוכר כ"נאיבי". זהו ציור הנותן ביטוי נאמן לחוויית הראשוניות של החיים היהודיים המתחדשים בארץ ישראל באמצעות צבעים בהירים, שטופי אור, ומשטחי צבע המוגדרים על ידי קווי מתאר ברורים. בסוף שנות העשרים השתנה בהדרגה סגנונו של ראובן, ואת מקומם של קווי המתאר וניגודי הצבע הלכו ותפסו משיכות מכחול רחבות על הבד, תוך הדגשת תחושת החומריות של הצבע עצמו ויצירת מערך גוונים עשיר. את עירו תל־אביב צייר ראובן במהלך שנות העשרים מתוך הזדהות, כמעט מתוך תחושת שליחות. הוא ראה עצמו כמי שמתעד את פלא התהוותה של העיר על החולות.

עם קום המדינה התבקש רובין על ידי דוד בן־גוריון להתמנות לציר ישראל ברומניה. הוא התגלה כדיפלומט מוכשר ותרם רבות לעלייה הגדולה מארץ זו, שממנה הגיע הוא עצמו לארץ ישראל. בספטמבר 1974 חתם ראובן הסכם עם ראש עיריית תל־אביב דאז, שלמה להט, ובו הקדיש את בית מגוריו בצירוף 45 תמונות שמן נבחרות לעיר תל־אביב. חודש ימים לאחר מכן נפטר הצייר, ונקבר בבית העלמין ברחוב טרומפלדור.

[1] אפרים סיני, **במלוא העין: מעולמו של רופא** (תל־אביב: צ'ריקובר, 1984), עמ' 189.

איור 4. ביאליק 14. בית אסתר וראובן רובין. צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

- מוזיאון בית ראובן -

בית ראובן רובין מנוהל בידי כרמלה רובין, כלתו של הצייר ורעייתו של דוד בנו, שהיא אוצרת ומנהלת אומנותית. הבית מציע סדנאות, מוקדי עניין ותערוכות המועשרות באמצעי המחשה מגוונים. קומת המרתף נפתחת לחצר מקורה בצידו האחורי של הבית, ובה פועלת סדנה לילדים ולבני נוער. בקומה הראשונה ממוקמת הגלריה המרכזית. בקומה השנייה יש גלריה נוספת, חדר עיון וספרייה, וכן חדר ישיבה לנוחות המבקרים. בקומה השלישית נמצא הסטודיו המשוחזר, ומוקרן בו סרט על הצייר ראובן.

ביאליק 15 / בית דינה שושנה גולדברג

מבנה בסגנון מודרניסטי משולב בהשפעות האר־דקו, שתוכנן בשנת 1930 על ידי האדריכל פנחס היט. אדריכליות השימור – ציפי שגב ודנה סקולסקי.

על חזית הבית נקבע תבליט ובו מגן דוד המעוטר בדגלונים ונישא על ידי שני אריות. בתבליט חקוקים שמה של בעלת הבית, "בית דינה שושנה גולדברג", ושנת הבנייה – תרץ (1930). המוטיבים היהודיים מעידים על רצונה לשלב מסורת יהודית ביצירה הציונית בעיר העברית. דינה שושנה נולדה בירושלים. היא נישאה ליצחק ישראל גולדברג, ועימו יחד הקימה רשת של בתי חרושת ומסחר בשם "אופטיקה גולדברג", ופתחה סניפים בתל־אביב, בכלכותה (הודו), ובג'אווה (כיום אינדונזיה). לאחר מות בעלה בנתה את הבית ברחוב ביאליק. דינה שושנה הייתה אשת חברה אלגנטית, וגם תרמה כסף לבניית תלמוד התורה "בית יעקב" ובית הכנסת "בית שלמה" ברחוב יונה הנביא. היא נפטרה בשנת 1940 ונקברה בירושלים.

בשנת 2009 נגנב התבליט מחזית הבניין. איתור התבליט הפך למבצע בלשי, ובסופו של דבר הוא נמצא בחנות עתיקות בשוק הפשפשים ביפו. שולה וידריך, כותבת שורות אלה, הזמינה את אנשי השימור העירוני, ומצוידת באישור המועצה לשימור אתרים על מעורבותה בהצלת אתרי מורשת פנתה למשטרה, וזו הגיעה מייד אל הסוחר. התבליט הוחזר למקומו, וחזרה עטרה ליושנה.

איור 5.1. הצלת תבליט בית דינה שושנה גולדברג והשבתו לבית ברחוב ביאליק. אוסף תמונות שולה וידריך

איור 5.2. התבליט כיום, פריט מורשת 'נחבא אל הכלים'.
צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

ביאליק 16 / בית בלומה ברדך (בית הרשל גדליה פלסקובסקי)

מבנה בסגנון אר־דקו, שתוכנן בשנת 1932 על ידי האדריכל יהודה מגידוביץ. אדריכלית השימור – פרופ' ניצה סמוק.

בשנת 1934 עלו דב ברדך (בן דוד רבי הכהן) ורעייתו בלומה לארץ ישראל. בשנת 1945 רכש דב את בית הדירות וקרא לו בשם "בית בלומה" לכבוד רעייתו. בתחילת שנות הארבעים, כאשר הכריז אצ"ל על מרד בשלטון הבריטי, התמקם בבית זה מטה המחתרת בראשות חיים לנדאו, שכינויו היה "גונדר אברהם". המטה פעל במסווה של מחסן צעצועים. סוכני המחתרת פקדו את הבית במסווה של סוחרי צעצועים, ויצאו ממנו לפעולות נגד השלטון הזר.

ביאליק 17 / בית הדסה ויהודה ירחובסקי

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1937 על ידי האדריכל שלמה פונרוב. ביצוע השימור על ידי חברת עזרא וביצרון.
הדסה ויהודה ירחובסקי עלו מפולין בשנת 1921 עם ארבעת ילדיהם, ובנו את ביתם כווילה עירונית. יהודה נודע כמומחה לחפירת בארות. הוא עבד עבור חברות תשתית בין־לאומיות, ובהן "עירק פטרול קומפני". בשנת 1937 נהרסה הווילה והוקם הבית הנוכחי.

בדירה בקומה השלישית גרה משפחת פולני. חנה פולני, ילידת הארץ, הייתה בתו של הסופר יוסף מיוחס ונינתו של הרב יחיאל מיכל פינס. בחגיגת פורים שנערכה בתל־אביב בשנת 1929 היא נבחרה ל"מלכת אסתר". הקריטריונים לבחירה היו "העבריה הטיפוסית והיפה מבנות תל־אביב, מושבות יהודה והשומרון". חנה כבר הייתה אישה נשואה כשזכתה בתואר האקזוטי. היא לבשה מכנסי הרמון מזרחיים וענדה תכשיטים תימניים. בטקס ההכתרה הונח על ראשה כתר שהוכן במיוחד לאירוע זה, ובראשו לוחות הברית ומגן דוד. טקס קבלת הפנים התקיים בבניין העירייה ברחוב ביאליק. הכיכר קושטה בתאורה מיוחדת, ועל גג אחד הבתים הוצב רמקול חשמלי. המלכה הגיעה בראש שיירת מכוניות, אופנועים וגמלים. הטקס נערך על המרפסת, וקהל רב גדש את רחוב ביאליק. בנאומו הדגיש דיזנגוף כי המלכה איננה רק מלכת העיר תל־אביב, אלא מלכת ארץ ישראל כולה.

חנה פולני הייתה האחרונה שהוכתרה ל"מלכת אסתר". לאחר החגיגה החל ויכוח ציבורי והתעוררו תגובות נזעמות – בעיקר בחוגי הדתיים – נגד מה שנראה כבחירת "מלכת יופי".

ביאליק 18 / בית ישראל פלצמן

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1936 על ידי האדריכלים האחים פרידמן.
במקור שכנה כאן וילה חד־קומתית שנבנתה עבור העסקן הציוני אליהו ברלין, הידוע גם בשמו אילי אברהמוביץ. ברלין עלה לארץ ישראל בשנת 1906 עם אשתו ציטה ובנותיו בלה ונינה. הוא היה אדם בעל הון, והשקיע את כספו בענפים שונים, ובהם בית החרושת לשמן, "עתיד". הבניין שנבנה במקום הווילה יועד להשכרה. אחת המשפחות ששכרה בו דירה הייתה משפחת מרדכי וכט, שעסקה בטקסטיל ולימים הקימה את מפעל "כיתן" בדימונה. מרבית השוכרים היו רופאים, והדירות היו לקליניקות פרטיות וכללו חדר טיפולים וחדר המתנה קטן. לכן, בזכות דייריו, כונה המבנה "בית הרופאים".

כיום (2023) נמנים עם דיירי הבית זה שנים רבות המוזיקאי יוסי מר חיים, מלחין ומורה לג'אז, חתן פרס אקו"ם על מפעל חיים, ובת זוגו האומנית מיכל נאמן, ציירת בתחום האומנות המושגית, כלת פרס ישראל לשנת 2014.

ביאליק 19 / בית ד"ר גרהרד שרייבמן (סנטוריום)

מבנה בסגנון אקלקטי, נאו־קלאסי, שתוכנן בשנת 1922 על ידי האדריכל יוסף ברלין. אדריכל השימור – פרופ' אמנון בר אור.
בתחילת שנות העשרים רכש את המבנה ד"ר שרייבמן והתגורר בו עם רעייתו לאה, בת למשפחת שליט מראשון לציון, ועם ילדיו אלי וביתיה. באחת הנקודות הגבוהות בחלק זה של תל־אביב פתח ד"ר שרייבמן את ה"מבראה" – כינוי ארכאי למוסד המשלב מרפאה ובית חולים ל"ניתוחים וטיפולים שונים", כלשון מודעת הפרסומת למבראה שהופיעה בעיתון הארץ בשנת 1923: "למחלות עצבים הרפואה על ידי השמש ההתעמלות והאמבטאות". ד"ר שרייבמן היה ממקימי בית החולים הצבאי הראשון בארץ ישראל, שפעל במגרש הרוסים בירושלים. בשנת 1931, לאחר שסגר את הסנטוריום, נותר הבית בידי רעייתו לאה, וזו מכרה אותו למשפחת ישמעילוף.

משפחת ישמעילוף, נצר לאנוסי משהד שבפרס, הגיעה לארץ בשנת 1925 מברלין. אבי המשפחה אפרים בן משה ישמעילוף, שנקרא גם אגא בכור ישמעילוף, נמנה עם ראשי קהילת משהד בתל־אביב. במסגרת פעילותו עסק בהצלת יהודים שביקשו לעלות לארץ ישראל. הוא בנה מלון ברחוב יבנה ובית מגורים גדול ברחוב אלנבי.

לאחר מות אפרים, בשנת 1936, השכירה האלמנה מרים את הבית לרב ישראל פרידמן, הידוע כאדמו"ר מהוסיאטין. חסידות זו הייתה אחת החצרות החסידיות שפעלו בתחומי הממלכה האוסטרו־הונגרית. הרב פרידמן, נכדו של ר' ישראל מרוז'ין המכונה "תפארת ישראל", פעל למען יישוב ארץ ישראל – בניגוד לרוב האדמו"רים בני תקופתו. הוא דחק בחסידיו לעלות לארץ ולהיאחז בה, ורבים עשו כעצתו וכך ניצלו מן הגורל שפקד את רוב יהדות הונגריה בימי השואה. בחוזה השכירות נקבע כי הרב רשאי לערוך במקום תפילות משפחתיות. המקום הפך למרכז החסידות בתל־אביב. הרב פרידמן נפטר בגיל 92 והובא למנוחת עולמים בטבריה. בשנת 2023 הסתיים תהליך שיפוץ ושחזור הבית, שכלל תוספת קומות, והוא מיועד למגורים.

ביאליק 20 / בית אסתר ליבוביץ־רפפורט

מבנה בסגנון קבלני שתוכנן בשנת 1977 על ידי האדריכלים רשקס גולדמן.
במקור שכנה כאן וילה בבעלות אסתר ליבוביץ־רפפורט. בשיחה עם שולה וידריך נזכרה הבת עדה ליבוביץ בשכן ביאליק, שהעיר לה על שקטפה עלים מעץ התות. היא השיבה לו כי הענפים גלשו לחצרה, וכי היא מאכילה תולעי משי. השכן המשורר הלאומי ביקש ממנה שתתפור לו כתונת פסים ממשי, והילדה הקטנה לא ישנה כל הלילה כי לא ידעה לתפור.

הבית זכור לוותיקי תל־אביב כ"ספרייה האמריקאית". בשנת 1949 פתחה בו גב' אן מרי דיוויס, הנספחת המיוחדת לשגרירות ארצות הברית, ספרייה. גב' דיוויס ניהלה את הספרייה, והצהירה

ביום הפתיחה כי הבית ברחוב ביאליק הוא המקום הראשון שהאמריקאים הקימו בישראל כדי לבוא במגע ישיר עם הציבור הרחב, מתוך כוונה לעזור לו.[2] בשנות השבעים נהרסה הווילה, והוקם המבנה הנוכחי.

ביאליק 21 / בית בתיה ושלמה יפה

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1934 על ידי האדריכל שלמה גפשטיין. אדריכלי השימור –נחום כהן ובובי לוכסמבורג. במקור שכנה כאן וילה בבעלות משפחת יפה. שלמה יפה נולד בגרודנה שבפולין, והיה מהנדס ואגרונום. עם בואו לארץ עסק במסחר ותעשייה, והיה מיוזמי "התנועה למען תוצרת הארץ". הוא ארגן תערוכות בווינה, בוורשה, באיזמיר, ברחבי אמריקה ובצרפת, והציג בהן מתוצרת הארץ. הוא עשה זאת עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. פסגת פעילותו הציבורית הייתה מעורבותו בהקמת חברת "מסחר ותעשיה", שארגנה את "יריד המזרח" – האירוע הכלכלי החשוב ביותר שהתקיים בארץ בימי המנדט הבריטי.

בשנת 1942 שכרה עיריית תל־אביב את הבית במעמד של דייר מוגן, והפעילה בו את מרפאות השיניים העירוניות. את הבניין רכשו במשותף בשנת 1996 איש העסקים רון לאודר ודניאלה לוקסמבורג, שהקימה את "מוזיאון הבאוהאוס" והיא המנהלת הבין-לאומית שלו. במסגרת הסדר עם עיריית תל־אביב הוקדשה קומת הקרקע של הבית לרווחת הציבור.

- מוזיאון הבאוהאוס -

בבית זה קבעה את משכנה עמותת "באוהאוס תל־אביב", והוקמה בו תצוגה ייחודית שמטרתה לחשוף את גוניה השונים של התנועה המודרנית. התצוגה היא אוסף פרטי, יחיד במינו, ובו פריטים שימושיים פרי עיצובם של מורי בית הספר באוהאוס בגרמניה, שתלמידיו התפרסמו בשנות העשרים והשלושים של המאה ה־20. האוסף כולל יצירות של מרסל ברויאר, וולטר גרופיוס, מריאן ברנדט, אריך מנדלסון, לודוויג מיס ואן דר רוהה ואחרים.

ביאליק 22 / בית מאניה וחיים נחמן ביאליק

מבנה בסגנון אקלקטי (לקטני) שמשלב בין מוטיבים מקומיים, ארצישראליים, לבין מוטיבים קלאסיים מערביים שתוכנן בשנת 1924 על ידי האדריכל יוסף מינור. אדריכלית השימור – פרופ' ניצה סמוק.

ביתו של ביאליק עוצב בהשראת קבר רחל, ומבטא בכך את הקשר למקורות המקראיים, השורשיים והארצישראליים. תוכנית פנים הבית היא אירופית, אך החללים הפנימיים עשירים בציטוטים אדריכליים מהמזרח ומהתרבות היהודית: קשתות במגוון צורות, אריחי רצפה מעוטרים, ואריחי קרמיקה תוצרת בצלאל המעטרים את פינת האח ואת עמודי הכניסה. העיטורים מציגים תמונות מעברו של עם ישראל. גם בתכנון גינת הבית שולבו מוטיבים מקומיים המייצגים "מזרח ים־תיכוני עברי"– עצי דקל תמירים וברושים זקופים, לצד שימוש בכיפות.

כבר בשנת 1922 החל ביאליק לחפש לעצמו מגרש בארץ. החלטתו לבנות את ביתו בראש הגבעה היא שגרמה ליזמים להציע לקרוא לרחוב בשמו של המשורר. ביאליק החליט להתיישב בתל־אביב בעיקר בשל התדמית שלה: עיר צעירה וחופשית, שבה ניתן להשפיע על התרבות של היישוב המתחדש. על כך יכולים להעיד דבריו: "יצירה עברית כתל־אביב מכרעת בעיניי כנגד יצירות של מאות שנים בגולה".[3] אין ספק שתרמו להתיישבותו בתל־אביב הידידות והקשר האמיץ בינו לבין מאיר דיזנגוף, הבולט במעצבי דמותה של העיר. דיזנגוף ייחס חשיבות רבה להשתקעותם של גדולי תרבות עבריים בעיר העברית. הוא ראה בכך ביטוי להתבססותה של תל־אביב כבירת התרבות המתחדשת.

באביב 1924 הגיע ביאליק לתל-אביב להשתקע בתל־אביב. ביום 26 במרץ 1924 התקיים לכבודו טקס קבלת פנים חגיגי בנוכחות ראש העיר. לימים צוטטה ברכתו של דיזנגוף, ובה הצהיר כי בשם עיריית תל־אביב הוא מוסר לביאליק את הרחוב שעל שמו, והציע לו לבנות בית על המגרש שבבעלותו ברחוב זה, ולהיות אזרח העיר.

באוקטובר 1925 הושלמה הבנייה, וחנוכת הבית נערכה רשמית ברוב עם. בית ביאליק הפך לאחד מסמליה המובהקים של התרבות התל־אביבית. הכיפה הספגונית בראש הצריח נשקפה למרחוק, וייצגה עבור תושבי העיר את נוכחותו הקרובה של המשורר הלאומי. אזרחים רבים פקדו את הבית.

ביאליק היה מעורב בכל המתרחש בחיים הציבוריים של תל־אביב, וביתו היה למעין מרכז תרבות. כך סייע למנצח מרדכי גולינקין בהקמת האופרה, נתן יד לאומנים שביקשו לערוך תערוכות, יעץ בעניינים עירוניים, כיהן כמפקח בוועדת הבניין של בית הבריאות שטראוס, וכמובן ניהל את מסיבות "עונג שבת" באולם "אהל שם".

בשנת 1933 זכה ביאליק בתואר "אזרח הכבוד של תל־אביב". במרץ 1934 עקר מביתו בתל־אביב ועבר לרמת גן. ביאליק נפטר ביום כ"א בתמוז תרצ"ד, לאחר ניתוח הוצאת אבנים מדרכי השתן שבוצע ביום 21 ביוני. הניתוח עבר בהצלחה, הפצע החלים, וביאליק אף קם ממיטתו ויצא לטיול קצר. אך לאחר ימים מספר הוא נפטר בווינה, מתסחיף שגרם לדום לב. גופתו הועלתה לארץ ישראל, והלווייתו יצאה מרחבת העירייה הסמוכה לביתו.

ביאליק נטמן בבית הקברות ברחוב טרומפלדור. ביתו נתרם על ידי אלמנתו לעיריית תל־אביב כדי שיוקם בו מוזיאון שינציח את מפעלו הספרותי. וכך, עשרות שנים לאחר פטירת המשורר, מוסיפים האיש, הבית והרחוב להוות מקור השראה לרבים.

- מוזיאון בית ביאליק -

חדרי הבית המשמשים כיום כמוזיאון מכילים פריטי ריהוט מקוריים ותצוגת קבע המלמדת על המשורר, חייו, יצירתו הספרותית ופועלו הרחב כמחולל התרבות העברית. הכניסה לבית ביאליק היא חוויה עוצמתית בשל צבעיהם העזים של קירותיו – אדום, כחול וירוק.

---

[2] "ארצות הברית רוצה לכבוש את לבותינו", מעריב, 18 בדצמבר 1949, עמ' ג.

[3] חיים נחמן ביאליק, "על מצב היהדות והספרות בגולה", בתוך **דברים שבעל פה** (תל־אביב: דביר, 1935), עמ' מז.

איור 6. ביאליק 22, בית ביאליק והמוזיאון. צילום: בוריס אמינוב, ינואר 2024

איור 6.1. ביאליק 22, פנים בית ביאליק, האח.
צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

איור 6.2. ביאליק 22.שלט הכניסה. תוצרת בצלאל

איור 6.3. ביאליק 22. פנים בית ביאליק, ציורי הקיר, הריצוף ואריחי בצלאל.
צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

בקירות משולבים אריחי קרמיקה ייחודיים מתוצרת "בצלאל", המציגים תיאורים של שבטי ישראל, המרגלים הנושאים את זמרת הארץ ועיטורים נוספים מעברו של עם ישראל. כן שוחזרו בכניסה ציורי הקיר אשר עיטרו את הקירות. במוזיאון אפשר לראות את השולחן שאליו הסבו האורחים הרבים, והוא ערוך בטוב טעם בכלי התה של מניה. ספריית המשורר מעידה על עולמו הפנימי העשיר. את אהבתו לילדים אפשר לראות בתצוגה ובמגוון פעילויות לקהל הצעיר.

בשנת 1964 נבנה בחצר, בחלקו האחורי של הבניין, אגף חדש ושמו "בית מאניה ביאליק". אגף זה מוקדש לפעילות אומנותית וספרותית. מאניה לבית אוורבוך, אשתו של ביאליק, נולדה בשנת 1876 בז'טומיר, העיירה שבה גדל ביאליק, ונפטרה בתל־אביב בשנת 1972. המפגש עם חיים נחמן נוצר כמקובל אז, על ידי שידוך. באוקטובר 2023 נפתח המוזיאון שוב לציבור לאחר שיפוץ נוסף בניצוחה של ניצה סמוק, אדריכלית שימור וממקדמי ההכרזה על "תל־אביב העיר הלבנה" לאתר מורשת עולמית.

ביאליק 22א / בית יוסף אהרונוביץ ודבורה בארון

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1934 על ידי החברה הקבלנית "אגודה הדדית".

הבניין ניצב מאחורי בית ביאליק, במורד הגבעה הגולשת לרחוב טשרניחובסקי. על המגרש הזה בנו את ביתם זוג הסופרים יוסף אהרונוביץ ורעייתו דבורה בארון. על חורבות הווילה ניצב כיום לאורך משעול המדרגות בית משותף, ולו כניסות מספר.

יוסף אהרונוביץ עלה לארץ בשנת 1907, הצטרף למפלגת **"הפועל צעיר"** וערך את עיתון המפלגה. בשנת 1910 נישא לסופרת דבורה בארון. דבורה עלתה לארץ חודשים אחדים קודם לכן, ועבדה לצד בעלה בעריכת עיתון **הפועל הצעיר**. המערכת פעלה בבית שבו התגוררו בנוה צדק. ביתם היה מרכז חברתי ותרבותי, וכיום פועל בו "מוזיאון נחום גוטמן". באותו בית נולדה בתם היחידה צפורה. בעת מלחמת העולם הראשונה גורשו לאלכסנדריה שבמצרים, ועם שובם שכרו דירה ברחוב נחלת בנימין, עד שבנו את ביתם הסמוך לבית ביאליק.

יוסף הקדיש את עצמו לפעילות ציבורית ענפה. בכלל זה כיהן כמנהל "בנק הפועלים", היה חבר מועצת העיר תל־אביב ונשיא "אגודת הסופרים". הוא נפטר ב־1937. דבורה הוסיפה לעסוק ביצירה ספרותית, ופרסמה ספרים ומאמרים. ספרה **קטנות**, שיצא לאור בהוצאת "אומנות" בשנת 1933, אף זכה בפרס ביאליק של עיריית תל־אביב. אף שהייתה אישה מעורה בציבור, נמנעה דבורה מלצאת מביתה, והסתגרה בביתה במשך שלושים שנה. עובדה זו העניקה לה נופך מסתורי. עם זאת, היא נהגה להזמין לביתה אורחים רבים, וניהלה חיי חברה פעילים. חיה רוטברג, בת העלייה השנייה, הייתה נשואה למאיר רוטברג מייסד המשביר המרכזי ופעילה בתנועת העבודה, תיארה בספרה **ספר מאוחר** את ביקורה אצל דבורה בארון: "באולם הגדול ישבו ליד השולחן אורחים רבים, סופרים ברובם. ש"י עגנון, יעקב פיכמן ועוד".[4] דבורה בארון נפטרה בשנת 1956 בבית שחיה בו בשנותיה האחרונות, בפינת הרחובות אוליפנט וכורש.

ביאליק 23 / בית רגינה ושמואל בלדר

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1926 על ידי האדריכל שמואל בלדר.

בראש הגבעה תוחם את כיכר ביאליק בית ציורי וחינני, בית משפחתו של המהנדס שמואל בלדר. בלדר תכנן את ביתו בעצמו. הוא למד בהיידלברג, גרמניה, ונישא לרגינה לאחר תום לימודיו. בני הזוג התגוררו בווינה, שבה עבד בלדר כמהנדס ושירת כקצין בצבא האוסטרי. בשנת 1917 קיבל בלדר את עיטור הגבורה הקיסרי "צלב הברזל", לאות הוקרה על שירותו ואומץ ליבו. בשנת 1919 עלתה המשפחה לארץ.

אדריכל שמואל בלדר עבד כמהנדס־מודד בשותפות עם המהנדס אמיל טיינר. הוא ואשתו רגינה, שנודעה ביופייה, נהגו לטייל ברחוב שלובי זרוע, לבושים מחלצות, כמו היו בשדרה בווינה ולא בעיר מיוזעת בלבנט. בביתם דיברו גרמנית, ועל גג הבניין פעל תיאטרון חובבים של דוברי גרמנית. שמואל עצמו כתב מחזות בגרמנית בנושאים יהודיים, והדמות החביבה עליו הייתה שאול המלך. בנו מקסמיליאן נהנה בילדותו מחברתו של ביאליק, ולימים שינה את שמו לנדר, בהמלצת ביאליק.

בשנות השבעים התגורר בבית האומן אריק סמית, שהקים תיאטרון בובות. בשנות השמונים גר בו הצייר מיכאל ג'ייקובס, ולאחר מכן פעל בו בית הספר לצילום "קמרה אובסקורה".

ביאליק 24 / בית רבקה ואליעזר ריגר

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1922 על ידי האדריכל אלכסנדר לוי. המבנה עבר שינויים רבים במהלך השנים.

אליעזר ריגר עלה מגליציה לאחר שהוסמך בשנת 1917 לדוקטור לפילוסופיה. הוא השתתף בייסוד "התנועה הצופית הציונית – השומר", שהפכה לתנועת "השומר הצעיר", השתתף כנציג ארץ ישראל בוועידה לאומית לחינוך עברי, ונבחר לעמוד בראש "האיגוד העולמי לחינוך עברי". עם קום המדינה כיהן כמנכ"ל ראשון של משרד החינוך.

ד"ר אליעזר ריגר היה איש רב־פעלים. הוא התמסר לרעיון ארגון "התנועה למען תוצרת הארץ", ושיתף בכך פעולה עם שכנו שלמה יפה, שגר ביאליק 21, והיה ממארגני "יריד המזרח". רעייתו של אליעזר, רבקה ריגר, הייתה ציירת. היא למדה אצל מרדכי ארדון ב"בצלאל", ואחר כך נסעה להשתלם בניו יורק. אחד מציוריה המפורסמים הוא פורטרט של המוזיקאית תלמה ילין מנגנת בצ'לו.

ביאליק 25 / בית דוד ישפה

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1934 על ידי האדריכל שלמה גפשטיין.

הבעלים המקורי של הבית, אברהם ישפה, עלה לארץ בשנת 1905. הוא היה איש חזון רב־פעלים, יו"ר אגודת הפרדסנים "פרדס" ויו"ר ועד מושב הדר, שם פועל עד היום בית תרבות על שמו. הוא היה מחלוצי הפרדסנות, והיה שותף עם שמואל טולקובסקי בחברה לפירות יפו ליצוא תפוזים.

את המבנה הנוכחי בנה הבן דוד במקום הבית החד־קומתי שבנה אביו אברהם. דוד סיים לימודי חקלאות בקליפורניה, והיה מומחה בנושא הדרים. הוא הקים מפעל אריזה תחת המותג "לורד – תפוזי יפו". המשפחה המורחבת התגוררה בבית, והוא עדיין בבעלותה.

ביאליק 26/ מרכז למוזיקה וספרייה על שם פליציה בלומנטל

מבנה בסגנון אדריכלות בתפיסה הוליסטית, שתוכנן בשנת 1996 על ידי האדריכלית נילי פורטוגלי.

הבית המקורי שנהרס, נבנה בשנת 1931 בסגנון אר־דקו עבור משפחת התעשיין אריה שנקר, האב המייסד של התעשייה העברית.

שנקר נולד בשנת 1887 בעיירה ספיצ'ניץ שבאוקראינה. הוא עסק בתעשיית טקסטיל בעיר לודז', ובפעילות ציונית כראש אגודת "קדימה", שעסקה ברכישת קרקעות בארץ ישראל.

[4] חיה רוטברג, ספר מאוחר (תל־אביב: עם עובד, 1987), עמ' 74.

בשנת 1924 עלה לארץ עם אשתו רבקה וניהל את בית החרושת לטקסטיל "לודז'יה" ברחוב נחמני. עד מהרה התבלט במאמציו למען קידום התעשייה בארץ. הוא נבחר ליושב ראש "התאחדות בעלי התעשייה", ושימש יועץ של ראש העיר מאיר דיזנגוף בנושאי תעשייה. בשנת 1933 ייסד את "הבנק הארץ־ישראלי לתעשייה בע"מ". במסגרת פעילותו הציבורית נמנה עם האפוטרופוסים על עיזבונם של ח"נ ביאליק ושל מאיר דיזנגוף, וכיהן כחבר בוועדות ציבוריות רבות. לזכרו נקראים רחוב בתל־אביב, המרכז התעשייתי "קריית אריה" בפתח תקווה, ובית הספר לעיצוב "שנקר".

משפחת שנקר תרמה את הבית לעיריית תל־אביב. כאן פעל המוזיאון לתולדות תל־אביב עד שעבר לבניין העירייה בשנת 1971.

- מרכז למוזיקה וספרייה -

המרכז למוזיקה הוא מוקד חשוב לפעילות החינוך המוזיקלי בתל־אביב. המרכז כולל ספרייה, ארכיון ואוסף כלי נגינה, ומשרת אנשי מחקר ומוזיקאים. מרכז המוזיקה יוזם פעילות מוזיקלית ענפה, ובכלל זה קונצרטים, הרצאות וסדנאות. לוח האירועים מתפרסם מדי חודש, ומופץ בין המנויים ושוחרי המוזיקה.

הספרייה החלה את דרכה בראשית שנות החמישים עם קבלת אוסף הכנר ברוניסלב הוברמן, מייסד התזמורת הארץ־ישראלית (התזמורת הפילהרמונית). היא פתחה את שעריה בשנת 1951, ובשנת 1954 התקבלה לחברות בארגון הבין־לאומי לספריות למוזיקה. בתחילה פעלה הספרייה בהיכל התרבות, וב־1974 עברה אל בית שנקר. הספרייה אוצרת בתוכה אוסף נכבד של ספרי מחקר ולימוד בתחום המוזיקה ותולדותיה, כותרי תווים וכתבי עת מקצועיים, וכן אוסף גדול של תקליטים, תקליטורים וסרטים. ייעודה המרכזי הוא מתן שירות למוזיקאים מקצועיים ולשוחרי מוזיקה.

פליציה בלומנטל, שעל שמה נקרא המרכז, נולדה בוורשה בשנת 1908 ונפטרה בתל־אביב בשנת 1991. היא הייתה תלמידתו של קרול שימנובסקי, ונודעה כפסנתרנית מהוללת עוד לפני מלחמת העולם השנייה. עם פלישת הנאצים לפולין ברחה לסאן־פאולו שבברזיל. בלומנטל הופיעה עם מיטב התזמורות באירופה, ובישראל עם תזמורת רשות השידור, ונודעה בביצועיה ליצירות מוצרט, ליצירות מודרניות שכמה מהן אף הוקדשו לה, ובביצועים של יצירות נשכחות שחיברו מלחינים בני המאה ה־19.

ארכיון הספרייה כולל עשרות אוספים אישיים של מלחינים, מנצחים, מבצעים וחוקרים מתחום המוזיקה, ובהם הארכיונים של המלחין יהויכין סטוצ'בסקי, של הפסנתרנית פנינה זלצמן ושל רבים אחרים, וכן אוספים של כמה ממוסדות החינוך המוזיקלי הראשונים בארץ ישראל. עוד שמור בארכיון הספרייה אוסף של כלי נגינה אתניים מכל רחבי העולם.

בשנת 2022 עבר המבנה שיפוץ, ובשנת 2023 נפתח שוב לקהל.

ביאליק 28 / בית יוסף עקביא

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1933 על ידי האדריכל פנחס ביז'ונסקי.

בשנות השלושים פעל במבנה "מלון ביאליק". בשנת 1935, בעת ביקורה בארץ ישראל, רכשה משפחת עקביא את הבניין. שניים מהאחים ניצלו מהשואה וביקשו להנציח את המשפחה באמצעות שלט על הבניין. במבנה זה פעלו משך שנים רבות משרדי התיאטרון "יידישפיל".

- כיכר ביאליק -

כיכר ביאליק היא רחבה עגולה מול מוזיאון העיר תל־אביב-יפו, שהיה בעברו בית העירייה השני של העיר. מאז שנוצרה שימשה הכיכר להתכנסויות המונים, לציון ימי הולדת לראשי העיר ולתהלוכות. כאן עברו גם מסעות הלוויה של רבים מגדולי העיר והיישוב. כיום הכיכר היא מרכז עבור תושבי השכונה והמטיילים ברחוב. במקום מתקיימות פעילויות תרבות מטעם מתחם ביאליק ועיריית תל־אביב.

רחבת כיכר ביאליק שינתה את פניה במהלך השנים. בתחילה הייתה חצר מרובעת, ובהמשך ערוגת פרחים מגודרת. בשנות השלושים של המאה ה־20 שונתה לעיגול. בשנות הארבעים הוצבו בכיכר בריכת מים ומזרקה, וסביבן צמחייה, ובשנת 1976 הוצבה בה יצירת הפסיפס של האומן נחום גוטמן "ארבעת אלפים שנות היסטוריה של תל־אביב-יפו". לכבוד חגיגות מאה שנה לעיר תל-אביב-יפו הוחלט "לפתוח" מחדש את הרחבה, להחזירה לשימוש ציבורי ולהעביר את יצירת הפסיפס אל שדרות רוטשילד 1. לשיפוץ היה אחראי משרד אדריכלי נוף מוריה־סקלי, והוא גם בחר להציב במרכז הרחבה בריכה חדשה נמוכה ובתוכה צמחיית מים מרהיבה. בהזדמנות זו גם הפך בית העירייה הישן למוזיאון ונקרא "מוזיאון בית העיר".

ביאליק 27 / בית סקורה, בית העירייה הישן של תל־אביב ומוזיאון העיר תל־אביב-יפו

מבנה בסגנון אקלקטי, שתוכנן בשנת 1924 על ידי האדריכל משה צ'רנר.

בעל הבית פיליפ סקורה היה תושב אינדיאנה שבארצות הברית. הוא ניהל את עסקיו באמצעות עורכי דין, והחליט להשקיע בהקמת מלון בעיר. אך בשנת 1925, עוד בטרם הספיק הבניין למלא ייעודו כמלון, השכיר אותו סקורה לעיריית תל־אביב. כאשר נקבע המקום למשכן העירייה הוצב בחזית המבנה סמל העיר תל־אביב, שעוצב בידי נחום גוטמן וצויר בסדנת "בצלאל" על אריחי קרמיקה. מיקומו בראש גבעה, חזותו הקלאסית וההדורה והכיכר הנאה שלפניו יוצרים את הרושם שהוקם במיוחד לשם כך. המבנה

שימש כבית עירייה בתקופת כהונתם של ראשי העיר מאיר דיזנגוף, דוד בלוך, ישראל רוקח, חיים לבנון ומרדכי נמיר, עד שבשנת 1965 עברה העירייה למיקומה הנוכחי ברחוב אבן גבירול.

בשנת 1959 ציינה העיר יובל להיווסדה, והוקם מוזיאון היסטורי לתולדות תל־אביב בבית אריה שנקר. מאחר שהמבנה לא התאים לשמש כמוזיאון, בשנת 1971 הועבר המוזיאון לבית העירייה הישן, והמבנה הותאם לצרכיו. הותקנו בו אולמות תצוגה שהציגו את תולדות העיר מאז חידוש היישוב היהודי ביפו במאה ה־19 ועד שנות השבעים של המאה ה־20, וגם נוספו לו ארכיון וספרייה. המוזיאון נסגר בשנת 1991, אך ארכיון המסמכים והתצלומים נותר פתוח.

בשנת 2009 עבר הבית תהליך שימור, נפתח לציבור וזכה לשם "בית העיר: מוזיאון לתרבות אורבנית של העיר תל־אביב-יפו". התפיסה המוזיאלית שהתווה צוות נרחב בראשותה של איילת ביתן שלונסקי הגדירה את המוזיאון כ"בית לעיר ולתושביה".

- מוזיאון העיר תל־אביב-יפו -

בשנים האחרונות שינה בית העירייה הישן את פניו. הוא שופץ ושוחזר על ידי האדריכל אורי פדן, ובסתיו 2023 נפתח בו מוזיאון שקיבל את השם "מוזיאון העיר תל־אביב-יפו על שם שושנה וזבולון תומר". למרות השם החדש, המציין את שמות התורמים לבניית המוזיאון, רבים מהתושבים דבקים בשם הישן – "מוזיאון בית העיר". המוזיאון נועד לייצג לא רק את ההיסטוריה של העיר על שני חלקיה, יפו ותל־אביב, אלא גם את מגוון האוכלוסיות החיות בה, את פניה הרבים, ובאלה את הכללתה ברשימת "ערי עולם" – ערים שהתפתחותן תלויה באירועים גלובליים ולא רק באירועים מקומיים, את הכינוי שדבק בה – "עיר ללא הפסקה", ועוד.

אידלסון 30 / בית חולדה וד"ר זלוציסטי

מבנה בסגנון אוריינטלי, שתוכנן בשנת 1922 על ידי האדריכלית לוטה כהן.

ד"ר תיאודור זלוציסטי היה רופא, משורר ומחבר ביוגרפיות. הוא היה פעיל ציוני ונמנה עם ראשי תנועת "בלאו וייס" (כחול לבן). זלוציסטי היה חבר מועצת העיר תל־אביב, ונהג ללכת עם ביאליק לשכנים ברחוב ולבקשם לטעת עצים בגינתם. על שמו נקרא רחוב בתל־אביב.

כיום המבנה משמש את אגף הפיקוח של העירייה.

אידלסון 29 / בית טוני ומקס ליבלינג, מרכז העיר הלבנה

מבנה בסגנון הבינלאומי, שתוכנן בשנת 1936 על ידי האדריכל דב כרמי. אדריכלית השימור – רבקה כרמי.

טוני ליבלינג נולדה ברוסיה. בשנת 1920 היא נישאה למקס, ועם עלייתם ארצה בשנת 1925 הקימו השניים את חברת "מקס ליבלינג בע"מ". טוני הייתה אשת תרבות, והיא בעלה התגוררו בקומה השלישית. בקומה הראשונה התגורר פרופסור לודוויג מאייר, רופא

איור 7. מוזיאון העיר תל-אביב-יפו והכיכר. צילום: בוריס אמינוב, ינואר 2024

ילדים שעלה מגרמניה עם עליית הנאצים לשלטון. מאייר ניהל את מחלקת הילדים בבית החולים "הדסה" משך שנים רבות, ונחשב למומחה עולמי בתזונת ילדים.

בקומה השנייה התגורר פרופסור יוסף אשרמן. הוא עלה מפראג בשנת 1920, ומחקריו על עקרות נשים פורסמו בכל רחבי העולם; על שמו נקראת "תסמונת אשרמן", ובתל־אביב נקרא רחוב על שמו.

טוני ליבלינג, בעלת הבית, נפטרה בשנת 1936 ונטמנה לצד בעלה. בצוואתה תרמה את ביתה לעיריית תל־אביב, וביקשה להקים בו מוזיאון. הבית עבר תהליך שיקום ושחזור כדי שיוקם בו מוזיאון "מורשת העיר הלבנה". מיזם זה נעשה בשיתוף פעולה בין ממשלת גרמניה לבין עיריית תל־אביב, עם ציון יובל שנים לכינון היחסים הדיפלומטיים בין גרמניה המערבית לישראל. בשנת 1917 החלה מלאכת השיפוץ והשימור של הבניין, ובזמן התהליך נפתח המבנה למבקרים כדי שיוכלו לראות את הנעשה בו בשלבי השימור השונים.

איור 8.1. בית ליבלינג, אידלסון 29. צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

- מרכז העיר הלבנה -

בית ליבלינג הוא דוגמה לאדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל־אביב, ומאפשר למבקרים לחוות את הסגנון מבפנים, כבמעין מנהרת זמן. חללי הבית מציגים את המורשת האדריכלית של "העיר הלבנה", ובסיור בו ניתן לשמוע את סיפוריהן של המשפחות שבנו אותו, ולחזות בתערוכות מתחלפות המעלות סוגיות עכשוויות בתחומי השימור והעיצוב של ימינו.

מרכז העיר הלבנה משמש מרכז עירוני, קהילתי ומקצועי. הוא בית פתוח המזמין לחשיבה, למחקר, ליצירה ולהכשרה מקצועית בתחומי האדריכלות המודרנית ומלאכת השימור האורבנית. ניתן לבקר בתצוגה בקומה הראשונה, המתארת את ההתפתחות האדריכלית בתל־אביב, בגינה הקהילתית, ובתערוכות המתחלפות בקומה השנייה ובקומה השלישית. קומת הגג מציעה תצפית אל "העיר הלבנה".

איור 8.2. שימור "חלונות לעבר" – לבנת הסיליקט.
צילום: עירית עמית־כהן, פברואר 2024

> סיכום

הודות לסגנונות הבנייה, לתפקודים שנוצקו לבתי הרחוב, למיקום – בלב העיר – לנגישות ולאווירה השורה בו, זוכה רחוב ביאליק למבקרים רבים, הן קבוצות הן יחידים. אלא שלחוויית הביקור תורם מאפיין נוסף: היותו של הרחוב לא רק ציר תנועה והליכה נוח, רחוב שהקשרים הקיימים בין המבנים הניצבים בו והסיפורים הנקשרים בהם מבטאים את מכלול ערכי התרבות שלו, המוחשיים והלא מוחשיים, ובכך מדגישים את משמעותו התרבותית. משמעות תרבותית מתבססת על תיעוד מפורט של נכס ועל חשיפת ערכיו, העיצוביים והאסתטיים, ההיסטוריים, הרוחניים, המדעיים והחברתיים, ערכי סביבתו ושימושיו. בחינה מעמיקה זו של ערכי התרבות כולם נועדה לשכנע מקבלי החלטות בדבר חשיבות הנכס גם עבור הדורות הבאים, ולכן בדבר זכאותו לשימור.

במקרה של רחוב ביאליק המונח "משמעות תרבותית" זוכה להבלטה פי כמה. מצד אחד הוא מציג פרטים רבים, ובאלה מגוון סגנונות בנייה, טכנולוגיות בנייה וחומרים, סיפורים היסטוריים על דמויות מרכזיות ואירועים בהתפתחותה של העיר תל־אביב-יפו. מצד אחר, החיבור בין הפרטים והקשרים המתקיימים ביניהם הם שמקנים לציר הרחוב את ייחודו ואת חוויית הביקור בו.

> על המחברת:

שולה וידריך | widrich2@gmail.com

שולה וידריך, חוקרת תולדות העיר תל־אביב, מדריכת סיורים וסופרת. ספריה כולם מספרים את תולדות העיר תל־אביב. שולה מתעדת מבנים כדי לקדם את שימורם, פעילה במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובעמותת מוזיאון נחום גוטמן. בשנת ה־61 למדינת ישראל, כהוקרה על מפעל חייה, הוזמנה להדליק משואה בטקס הדלקת המשואות.

מועמדות סדרתית: ההכרזה ויחסה לציר מורשת

בהנחיות האופרטיביות ליישום ההחלטות של הוועדה למורשת עולמית כלולה אפשרות להגיש "מועמדות סדרתית" (serial nomination). אפשרות זו מתייחסת לקבוצת אתרים, נכסים בנויים, נופי טבע ונופי תרבות שמתקיים ביניהם קשר של נושא, וקשר זה הוא המייחד את הקבוצה כולה ומקנה לה את ערכה האוניברסלי יוצא הדופן. הקשר יכול להיות היסטורי, עיצובי, אקולוגי, תצורה של נוף, או אזור גאוגרפי בעל תנאים ייחודיים. האתרים יכולים להימצא במדינה אחת, ואז יוכרזו סדרה לאומית (national serial), ויכולים להיות מאזורים שונים וממדינות שונות שאין ביניהן רצף פיזי. סדרה כזו תיקרא "סדרה על־עולמית" (transnational serial). היא תלויה בהסכמת המדינות שהאתרים נמצאים בהן, ומשום כך יכולה גם לייצג ערך תרבותי־מדיני חוצה גבולות. צירי מורשת מייצגים לא פעם מורשת סדרתית, ובאלה בולטות תשתיות מים ודרכים היסטוריות.

הגשרים על נחל עמל (אסי/סחנה) כאלמנט מחבר ומגשר: פיזית, תרבותית וחברתית

דרור סגל

"אל תשרוף את הגשרים, כי במהלך חייך תצטרך לחצות את הנהר אין־ספור פעמים" (פתגם עממי).

תקציר

לכל מבנה יש מטרה פונקציונלית בבנייתו, אך גם משמעות סימבולית. בית מסמל גם ביטחון, פרטיות, התקבעות. מוביל מים (אקוודוקט) מסמל חמצן לחיים, מזור לחקלאות, פיתוח יישובי, נופש ותיירות. חומה וקיר מסמלים גבול, חציצה, מחסום בין עמים ותרבויות, ערים, חלקות חקלאיות ושכנים קרובים. דומה כי גשרים הם מבנה פונקציונלי הכרחי, אך הם בעלי המשמעות הסימבולית הרבה ביותר. ניתן למצוא גשרים כמעט בכל מקום. בכניסה לבתים (בעיר חיפה למשל), במעבר מעל ערוצי נחלים זורמים, ומעל ואדיות עמוקים, נהרות ואפילו ימים. כשמו כן הוא: מגשר בין יבשות ועמים, תרבויות, תחבורה של כבישים ורכבות בין מדינות, ערים ויישובים ואף בתוכם. הגשר חיוני לפיתוח ולקיום חברה אנושית בחיי יום־יום, במלחמה ובחירום, במועדים וחגים ובכל סיטואציה אחרת. המילה "גשר" בעלת משמעויות רבות מעבר למשמעות הפיזית. גשר בין אנשים, תרבויות וחברות, גישור בתחומי משפט, פסיכולוגיה וסוציולוגיה. גשר אווירי, גשר בשיניים, שמות יישובים, גשר לעבר או לעתיד. במאמר זה בחרתי לעסוק במערכת גשרים מקומית, רב־תקופתית, שסיפקה פתרונות טכניים ואחרים למעבר, לפיתוח יישובי, לחקלאות, לצורכי ביטחון ולפיתוח תיירות. הגשרים כולם נוצרו ברוח תקופתם, מתוך יוזמה מקומית של כפריים מקומיים, חלוצים, ולימים – בסיוע של מוסדות המדינה. הגשרים הם לא רק חלק מסיפורם של עם ומדינה. הם ממלאים תפקיד של "סוכני זיכרון" מוחשיים, וככאלה הם מחדדים את זהותו הייחודית של המרחב שהם מצויים בו. נוכחותם תורמת לחוסנם החברתי והכלכלי של תושבי המרחב, ומזמנת שיח וקריאה לשמרם.

מילות מפתח:

גשרים, התיישבות, חלוציות, גישור תרבותי וחברתי, פתרון יצירתי ומעשי

מבוא

נחל עמל (אסי), או עין אל־ע'אצי, נובע במערב גן השלושה (הסחנה). הוא זורם מזרחה, חוצה את קיבוץ ניר דוד וממשיך משם, החל משנות החמישים, בתעלות בטון. מימיו פורצים לרגלי הגלבוע כמעיין, מאקוויפר גדול ועמוק מתחת לגלבוע ולצפון השומרון (ניר, 1961, 1989; סגל, 2017, 2005א, 2005ב, 2014; Segal, 2020). בעבר זרם לנחל חרוד ומשם לירדן. הוא אינו נהר, אולם חצייתו, גם בשל הבוץ והצמחייה העבותה, חייבה בכל הזמנים את בנייתם של גשרים מסוגים שונים. למרות המחקרים שבוצעו בקרבתו (אדלשטיין, תשכ"ט; אדלשטיין ופייג, 1992, 1583–1586; סגל, 2013, 2019; פייג, 2013; צורי, 1962, 184–185, 192; קלונר וטפר, 1987, 280–286; Levy & Edelstein, 1972), אין לנו עדויות של ממש על אודות גשרים שנבנו על הנחל בעת העתיקה, למעט שרידים קלושים של מעברים מגשרים על הנחל ומצויים כיום בשטח הגן הלאומי (סגל, 2005ב; רנן, 1995, 137). לא מן הנמנע כי היו בעבר גשרים מאולתרים עשויי עץ, אך הם לא שרדו. התקופה הראשונה שבה ידוע לנו בוודאות על גשרי אבן היא התקופה העות'מנית. אולם גם אלה היו למעשה סכרים ומתקנים אחרים, שיצרו בעקיפין מעין גשר על הנחל (אביצור, 1960, 1963, 1994, 349–352; סגל, 2005א, 2005ב; רנן, 1995, 137).

הסקירה שלהלן מתארת קבוצה של גשרים שנותרו במרחב נחל עמל. הסקירה מלווה בתצלומים שצולמו בעבר וגם בהווה, ובכך מתעדים את התמורות שחלו במהלך השנים במצבם ובתפקידם. הגשרים נסקרים ממערב למזרח, עם כיוון זרימת הנחל: מהמעיין במערב ועד קצה הנחל כיום, בכביש 669.

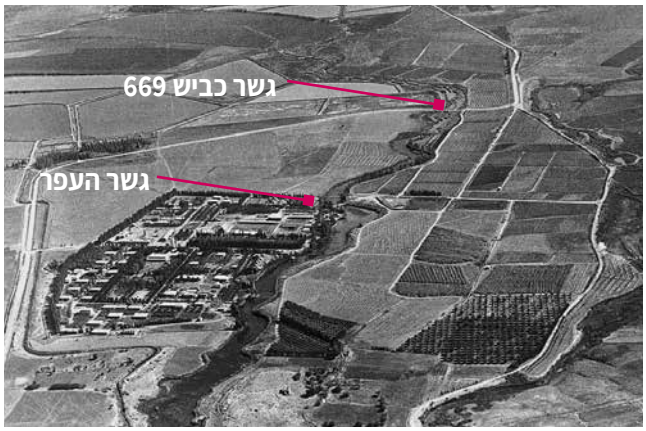

איור 1. קיבוץ ניר דוד (תל עמל), 1946, מבט ממערב. ניתן להבחין בגשר העפר שנבנה ב־1937, ובגשר כביש 669 שחוצה את הנחל במזרח. באותן שנים הנחל עדיין זרם באפיק קדום של נחל עמל לכיוון נחל חרוד. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 2. צילום אויר של נחל עמל בתחומי גן השלושה ומערב קיבוץ ניר דוד. ניתן לראות את אזור הנביעה, גשר המפל, גשר טחנת הקמח המרכזית, גשר הבזלת בין המוזיאונים, וגשר המעברה המערבית בתחומי הקיבוץ.
צילום: אברהם גרייצר, 2012

איור 3. הקטע המזרחי של נחל עמל, בתחומי קיבוץ ניר דוד. תצלום אוויר. ניתן לראות את קצהו המזרחי של הנחל בגשר כביש 669, את גשר העפר ואת הגשרים במרכז הקיבוץ. גשר המכוניות החדש טרם נבנה בעת הצילום. צילום: אברהם גרייצר, 2012

איור 4. הסכר העות'מני ושרידי טחנת הקמח המערבית. בפועל הסכר יצר את הגשר המערבי על נחל עמל. עליו נבנה הגשר הפעיל כיום, מעל למפל הגדול בגן השלושה. צולם ב-1938, מעזבונות צבי בהיר, מייסד ומנהל גן השלושה

איור 5. הגשר המערבי, בעת ההקמה והפיתוח של הגן הלאומי, שנות החמישים. הגשר והמפל טרם הושלמו. שרידי טחנת הקמח עדיין ניכרים. ברקע נראים המעיין והרי הגלבוע. צילום: רענן גלילי, 1957 (ארכיון בית שטורמן ואתר ביתמונה)

איור 6. המפל והגשר המערבי. נחל עמל בגן השלושה. צילום: דרור סגל, 2024

גשר המפל

גשר המפל הוא הגשר המערבי ביותר, והוא ממוקם כמאה מטרים ממזרח לנביעה. הוא גם אחד הגשרים הקדומים בנחל. בפועל מדובר בסכר אבן ובתעלות שנבנו כדי ליצור בריכת הרמה של המים, והוא הוקם בנקודה שבה היו מעין מפל טבעי והבדלי מפלס בין הבריכה הראשונה העליונה לבין הבריכה השנייה. הסכר נבנה בתקופה העות'מנית כדי להפעיל את טחנת הקמח המערבית (אביצור 1960, 1963, 1994, 349–352; גולדנברג, 1965; רנן, 1995, 137). המבנה שנוצר אפשר מעבר מהגדה הדרומית לצפונית. טחנת הקמח ננטשה עוד לפני קום המדינה. במהלך שנות החמישים המאוחרות של המאה ה־20 החלו בפיתוח הגן הלאומי. נבנה המפל, והמבנה הפך לגשר הולכי רגל בין גדות הנחל (איורים 4, 5, 6).

מטרתו הראשונית של הגשר הייתה פרקטית־כלכלית: יצירת סכר וטחינת קמח בכוח המים. לאחר הקמת הגן הלאומי שונתה מטרתו והפכה תיירותית־מעשית: מעבר המוני של מבקרים בין גדות הנחל בשטח הגן.

איור 7.1. גשר בזלת שנבנה בשנת 1959, לרגל חנוכת הגן הלאומי. הגשר משמש גם כסכר במורד במזרח הברכה האמצעית. צילום: דרור סגל, 2023

איור 7.2. הגשר בשלהי התקופה העות'מנית, אז תפקד כסכר ומתקניו שימשו להפעלת טחנת הקמח. צילום מלפני הקמת הגן הלאומי, מעזבונות צבי בהיר

איור 8. הגשר מ־1959, במרכז הגן הלאומי. צילום: דרור סגל, 2024

גשרים זמניים בבריכה המרכזית

במהלך שנות השבעים של המאה ה־20, לאחר הקמת הגן הלאומי, נבנו בבריכה המרכזית הארוכה כמה גשרים. תחילה נבנו שני גשרים מחומר פלסטי ומצינורות מתכת. בין אותם גשרים נוצרה בריכה ששימשה לאימון שחיינים, וכמובן את אורחי הגן. בשלב מסוים חדלו להתאמן במקום, והגשרים הלא בטיחותיים פורקו. במקומם הוצב גשר בטון מזוין מאסיבי מאוד, שהיה בנוי משלוש פלטות בטון שהונחו במדורג ברוחב הערוץ. גם הגשר הזה היה מאוד לא בטיחותי, בעיקר לקופצים ממנו ולצוללים תחתיו, והוא פורק בעמל רב בראשית שנות האלפיים.

מטרת בנייתם של אותם גשרים הייתה תיירותית. היא חילקה את הנחל לבריכות ולמתחמי מים מלאכותיים, ואפשרה מעבר נוסף בין גדות הנחל וחלקי הגן הלאומי.

גשר טחנת הקמח המרכזית

גשר טחנת הקמח המרכזית הוא הגשר העתיק ביותר בגן הלאומי ועל הנחל בכלל, לפחות יסודותיו. כמו הגשר המערבי, גם הוא נבנה כסכר כדי להרים את פני המים בבריכה האמצעית השנייה, כדי לשרת את טחנת הקמח המרכזית בנחל עמל (אביצור, 1960, 1963, 169–171, 1994, 349–352). לא מן הנמנע כי לסכר העות'מני המאסיבי, על מתקניו ותעלותיו, קדם מבנה עתיק, ממלוכי ואולי אפילו רומי־ביזנטי (סגל, 2005ב; רנן, 1995, 137). ייתכן כי האחרונים בנו סכר כדי להרים את פני המים ולאפשר שעשועי מים במקום. אחד הרמזים לכך הוא מבנה תיאטרון המים (נָאוּמַכְיָה) שנחשף בגדה שמדרום־מערב לגשר, במרכז הבריכה האמצעית בגן (סגל, 2005ב; רנן, 1995). ברור לחלוטין כי בתקופה העות'מנית, לפני ההתיישבות הציונית בעמק, היה במקום סכר אבן בנוי שאִפשר מעבר בין גדות הערוץ.

עם הקמת הגן עבר האזור שיפוץ והרחבה, ובשלהי שנות החמישים של המאה ה־20 נבנה גשר אבן רחב למעבר הולכי רגל. ביום העצמאות 1959 נחנך רשמית הגן הלאומי בביקורו של נשיא המדינה יצחק בן־צבי. הגשר הרחב, הבנוי בזלת, נבנה לכבוד האירוע, שצוין באותה שנה על היסודות הקדומים (איורים 7, 8). הטרקטור ששימש לעבודת הבנייה הושאל מקיבוץ ניר דוד (ארכיון קיבוץ ניר דוד).

גם הגשר הזה שימש תחילה כסכר וכמתקן עזר לטחינת קמח בכוח המים. לאחר הקמת הגן הוא הפך למתקן תיירות, ושימש את המבקרים בגן למעבר ראשי ומרכזי בין הגדה הצפונית לדרומית.

גשר הבזלת

במזרח הגן, בגבול בין הגן הלאומי לקיבוץ ניר דוד, הונחו משנות הארבעים ואילך צינורות מתכת על עמודי בטון גדולים, שהוליכו מים מהמעיינות המצויים כיום בשטח פארק המעיינות צפונה, לכיוון שדה נחום ואל שטחים חקלאיים מצפון לנחל עמל ולנחל חרוד. הצינורות חצו את ערוץ נחל עמל מעליו. בשנות התשעים של המאה שעברה הוקם בגדה הצפונית של הנחל מוזיאון "חומה ומגדל". מייד אחר כך נבנה על צינורות המתכת גשר בטון מצופה אבני בזלת, ואלה מקנות לו במבט מרחוק מראה עתיק (איור 9). הגשר הושתת לא רק על עמודי הבטון התומכים את הצינורות. לצורך בנייתו נקדחו עמודי בטון וקורות חדשות, בפיקוח הנדסי. המדרכה שעל הגשר בנויה אדני רכבת מעץ. הוא רחב, ומשמש למעבר הולכי רגל וקלנועיות־גולפיות קטנות. לאחרונה נסללה אליו מדרכת בטון, והוא מגשר כיום בין המוזיאון לארכיאולוגיה לבין האתר המשוחזר "חומה ומגדל" – שניהם אגפים של מוזיאון עקבות בעמק, הנפרס בשתי גדות

איור 9. גשר הבזלת בין המוזיאונים. צילום: דרור סגל, 2024

איור 10. גשר המעברה המערבי המקורי. ברקע המוזיאון לארכיאולוגיה. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 11. גשר המעברה המערבית כיום. צילום דרור סגל 2024

איור 12. המחיצה שתחמה את המפרץ בגדה הצפונית. מקור: ארכיון ניר דוד

הנחל. קבוצות מודרכות של ילדים ומבוגרים, לרבות אורחי הגן, וגם מבקרים יחידים, מסיירים בין האגפים ועוברים על גשר זה.

לגשר מטרה תיירותית, אך גם חינוכית ותרבותית. הוא מאפשר את איחוד אגפי המוזיאון ברמה הפרקטית־מעשית והיום־יומית.

> גשר המעברה המערבי

גשר העץ הצר נבנה בשלהי שנות השישים של המאה שעברה, במערב קיבוץ ניר דוד. בגשר הותקן מעקה רעוע מכבלי מתכת שנמתחו לאורכו. הגשר היה צר, בעל רצפת עץ, ונועד למעבר הולכי רגל. לכן דבק בו הכינוי "מעברה". מאוחר יותר, בשנת 1983, עברה המעברה שיפוץ וחיזוק. לוחות המדרך הוחלפו, רשת שרשראות ברזל נוספה כמעקה, ומעליה הותקנה תאורה. באמצע שנות התשעים, לאחר סידור גדות הנחל, בוצע שיפוץ נוסף, הותקנה תאורה חדשה, והגשר קיבל את צורתו העכשווית (איור 11). גם גשר זה נבנה על צינור מתכת ישן יותר, שהוליך מים וחצה את אפיק הנחל מדרום לצפון.

לגשר משמעות מעשית, בשמשו מעבר נוסף על הנחל, והוא מבטא גם את גידול האוכלוסייה וההתפתחות הפיזית והחברתית של הקיבוץ מערבה.

החומה התוחמת וסוכרת את מפרץ בריכת הברבורים

גשר זה הוא חריג ושונה במהותו מן הגשרים האחרים. הוא כלל אינו גשר על הנחל, אלא מקביל לו בגדה הצפונית. בשלהי שנות השלושים נבנה במרכז הקיבוץ מחסום המים הזה, המגשר בין שני חלקי מפרץ ומעיין קטן המצטרף לערוץ הנחל בגדה הצפונית. כיוון המבנה מזרח־מערב בניצב לערוץ הנחל. הוא ממוקם ממערב לגשר הכתום, שנבנה הרבה אחריו. המחיצה הזאת סכרה את המפרץ הטבעי, יצרה בריכה, ועליה עברו הדייגים בניסיונותיהם הראשונים לדוג בבריכה (איור 12). לימים הפך המקום לבריכת ברבורים, ונותר כך עד לימים אלו. גשר העץ – המדרך המקורי – פורק לאחר כמה שנים.

הגשר הכתום

הגשר הכתום הוא החשוב והוותיק בקיבוץ ניר דוד. הוא בנוי בציר המערבי המרכזי של מבני הציבור: בית התרבות ומועדון החברים, וחדר האוכל עם הדשא הגדול המרכזי. שמו של הגשר נגזר מצבע מעקה המתכת שלו, שנצבע בכתום כבר בימיו הראשונים. מאז נצבע שוב ושוב, אך תמיד בכתום. הגשר בנוי בטון עם רלסים (פסים) של פלדה, המושתתים על יסודות ועמודי בטון (איור 13). הקורות מקורן במסילה החיג'אזית המזרחית, או בקו שהחל להיבנות מעפולה לכיוון שכם וירושלים. מופיעים עליהן כתובת הקדשה לסולטן, וכן מספר ייצור מהשנים 1908/1907 (איור 14). מכאן שאינן שייכות לרכבת העמק המקורית, שהושלמה ב־1905. רוחב הגשר כ־1.80 מטרים, ואורכו כארבעים מטרים. הוא נבנה על

איור 13. הגשר הכתום המרכזי בעת בנייתו, 1950. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 14. הגשר הכתום לאחר בנייתו, סביב 1951. עדיין לא נבנה המעקה שהקנה לו את שמו. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 15. קורות הפלדה של המסילה החיג'אזית תומכות את הגשר מלמטה. לכל אורכן סימון המפעל המייצר, וכתובות הלל לסולטאן האחרון. צילום: דרור סגל, 2023

איור 16. הגשר הכתום כיום, לאחר השיפוץ. צילום: דרור סגל, 2024

איור 17. גשר המעברה המזרחית הראשונה בבנייה, 1937. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 18. גשר המעברה המזרחית הראשונה. היה חזק מספיק כדי לשאת אנשים רבים בה בעת. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 19. ניסיונות הדיג הראשונים בנחל, 1938. משמאל נראה גשר המעברה המזרחית, המקורית. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 20. מעברת הסנדות הראשונה. בעיגול – עמדת השמירה שמצפון לגשר. הצילום נעשה ממבנה "חומה ומגדל" המקורי, שהוקם בעת העלייה לקרקע. שלהי שנות השלושים. מקור: ארכיון ניר דוד

ידי חברי הקיבוץ בשנת 1951, כאשר היישוב התרחב והוחל בבניית שיכוני מגורים גם בגדה הדרומית. תחילה נבנה הגשר ללא מעקה, ולאחר שנפתח לשימוש הוא הושלם (איור 14). גם בימינו הוא משמש כנתיב התחבורה והמעבר העיקרי ביישוב, בעיקר להולכי רגל, אופניים וקלנועיות. הוא נבנה צר מלכתחילה, ואינו מתאים למעבר כלי רכב. חברי הקיבוץ משתדלים שלא לעבור עליו ברכבי גולף.

כדי לבנות את יסודות האבן והבטון הונחו שקי בטון שתי וערב, מקרקעית הנחל ועד לפני המים. השקים יצרו ריבוע שגודלו שני מטרים על שני מטרים, ועליו הושתתה קורת הבטון. שקי הבטון הוכיחו את עצמם ועמדו במשימתם שנים ארוכות, אף שעברו עליהם עשרות אנשים וקבוצות בד בבד. בשנת 2011 התעורר חשש למצבו הנדסי של הגשר, ולאחר לבטים הוחלט לחזקו ולשפצו. על היסודות הישנים נוצקו יסודות בטון חדשים ומאסיביים בהרבה, נוספו מעקות והגשר נצבע (איור 16). עם זאת שיני הזמן ניכרות בו, ומעבר כלי רכב קלים עליו אינו מקל את השתמרותו ושוחק את המדרכה העליונה. בכמה נקודות נחשף הברזל ששולב בבטון בעת היציקה.

הגשר משמש לשלל פעילויות להדרכות של קבוצות, לאירועים ולחגים – בעיקר בחג העצמאות ובימי זיכרון. באירועים גדולים נוצר בו צוואר בקבוק, והתנועה איטית ובעייתית. עד היום עוברים בו הרבה יותר הולכי רגל וקלנועיות מאשר בגשר הצהוב, הרחב והמודרני. הסיבות לכך ברורות למחצה. ייתכן כי זהו כוחו של הרגל, וייתכן שהסיבה היא שהגשר הכתום נבנה ממש במרכז סימטרי, בציר המרכזי המנקז את מרבית שכונות המגורים לכיוון מבני הציבור ובתי הילדים שבגדה הצפונית. לגשר זה משמעויות חברתיות, תרבותיות ותודעתיות, הרבה מעבר להיותו המעבר המרכזי ביישוב.

גשר המעברה המזרחית

עם המעבר לגדה הצפונית של הנחל, בשנת 1937, נוצר צורך דחוף במעבר הולכי רגל שיקשר בין מתחם "חומה ומגדל" לבין חלקו הצפוני של היישוב המתפתח. על הנחל הונח צינור מים ממתכת, ומעליו ולצידו נבנתה מעברת עץ עשויה סנדות (איורים 17, 18, 19). בגדה הצפונית נבנתה מצפון למעברה עמדת שמירה שחלשה על המעבר בגשר (איור 20). לאחר מכן נבנתה מעברת עץ יציבה יותר, בעלת יסודות ועמודי בטון, אך ללא מעקה. מעברה זו הייתה בשימוש עד ראשית שנות השמונים (איור 21). לקראת חג

איור 21. גשר המעברה המזרחית השני. נבנה ללא מעקה על צינור המים והחליף את מעברת הסנדות הראשונה. שנות השבעים. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 22.1. הגשר הצהוב בעת בנייתו בשלהי שנות השמונים.
מקור: ארכיון ניר דוד

איור 22.2. הגשר הצהוב בעת בנייתו בשלהי שנות השמונים.
מקור: ארכיון ניר דוד

איור 23. הגשר הצהוב לאחר פתיחתו בראשית שנות התשעים.
מקור: ארכיון ניר דוד

הארבעים של הקיבוץ, באמצע שנות השבעים, היו לבטים רבים אם לשפץ את גשר מעברת העץ, שהפך עם השנים רעוע ומסוכן, או להחליפו. בשנות השמונים פורקה סופית המעברה, ועימה הצינור והעמודים שהיו תחתיה. לאחר שנים מספר נבנה באותו מקום הגשר הצהוב הרחב והמודרני.

גם למעברה זו משמעויות רבות מעבר להיותה מעבר טכני הכרחי על הנחל. נקשרים בה סיפורים מקומיים רבים, זיכרונות שונים וכדומה. היא גוועה, פורקה ונעלמה בשל שיני הזמן, גידול האוכלוסייה וצרכים מודרניים, אך גם בשל שינויים בגישה ותפיסת בטיחות מודרנית שלא התירה מעבר ילדים ומבוגרים על הגשר, כפי שנראה לנו טבעי ונכון בילדותנו. רבים זוכרים את הרומנטיקה, ואפילו את קול הצעדים של החוצים את הגשר בחשכה.

הגשר הצהוב

כבר ב־1950, עם ההחלטה לחזור ולבנות בגדה הדרומית, הוחל בתכנון גשר נוסף למעבר מכוניות, גם הוא בלב היישוב. אולם בפועל, ולאחר לבטים רבים, נבנה גשר כזה רק בשנות התשעים של המאה שעברה, במרכז הקיבוץ (איור 22).

הגשר חדש ומודרני. שמו נגזר מצבע מעקה המתכת שלו, שנצבע בצהוב. הגשר יצוק מבטון, וכך גם היסודות והעמודים. רוחבו – כארבעה מטרים – מאפשר מעבר כלי רכב דוגמת אמבולנס ורכבי חירום. עם זאת, מטרתו לא הייתה לאפשר נסיעת רכבים תכופה, והוא משמש בעיקר הולכי רגל ורכבים פנימיים קלים. גם הוא בנוי בציר המרכזי המזרחי של מבני הציבור ביישוב (איור 23). הוא נבנה סמוך לצינור המתכת ומעברת העץ המזרחית הישנה, שפורקו לפני בנייתו. הגשר נפתח בשנת 1991, ונחנך רשמית בקיץ 1992. לאחר בנייתו נוצר צורך הנדסי לחזק את האמנה הצפונית באמצעות קונסטרוקציה ממתכת.

לצד הגשר הכתום במערב, שני הגשרים משמשים למעבר יום־יומי עיקרי בין שני חלקי היישוב, הפרוס על שתי גדות הנחל. גם לגשר זה משמעויות חברתיות ותרבותיות רבות, מעבר להיותו מעבר מקשר מרכזי. במקום נערכים, בין השאר, אירועים וחגים שונים.

"גשר העפר"

מייד עם העלייה לקרקע בגדה הדרומית של הנחל, התעוררו הלחץ, הצורך והרצון העז לעבור לגדה הצפונית – הן כדי להתיישב בה הן לשם עיבוד חקלאי (ארכיון קיבוץ ניר דוד). כבר בראשית

איור 24. גשר העפר בבנייתו, 1937. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 25. גשר העפר. מקור: ארכיון ניר דוד

איור 26.1. עמדות השמירה בגדה הצפונית, שחלשו על גשר העפר ממערב וממזרח. צילום: דרור סגל, 2020

איור 26.2. עמדת שמירה נוספת. צילום: דרור סגל, 2020

1937 החלו בתוכניות ואף בנו את גשר האבן המאסיבי על הנחל, הוא "גשר העפר". הגשר נבנה על ידי חברי הקיבוץ, והאחראי לעבודות היה זאב לילה, שנהרג אחר כך בקרבות באזור חיפה (כ"ה שנים לחומה ומגדל, 26–27). בנייתו נמשכה מאפריל עד יוני 1937 (איורים 24, 25). מספרים כי הפסל יהושע סגל, שהצטרף למשק ולמקימי הקיבוץ, סיתת את אבני הגשר בעת בנייתו (סגל, 1992). תחילה היה זה גשר עפר כבוש, ובשנת 1949 נסלל עליו כביש האספלט. הגשר נבנה בעיקר בעבודה עצמית של חברי הקיבוץ, ובייעוץ הנדסי בסיסי. חרף זאת, הוא עמד איתן עשרות שנים כמעבר ראשי בין שתי הגדות, לרבות יציאה לשדות, למטעים וללולים. חלפו עליו משאיות ענק, טרקטורים מושכי זחל וכלים חקלאיים כבדים. הגשר עמד ועומד בכל משימותיו עד ימים אלו. הוא שימש גם כסכר וסייע לווסת את גובה המים בנחל, בהתאם לצורך. בימי מלחמת העצמאות נבנו מצפון־מערב וממזרח לגשר עמדות שמירה מבוצרות, ובהן חרירי ירי. עמדה אחת חלשה על הגשר מצפון־מערב והאחרת מצפון־מזרח. הן הגנו על היישוב שבגדה הצפונית מפני פלישה ומעבר גורמים עוינים (איור 26). בשנים האחרונות נבנה סמוך לגשר ממזרח גשר חדש, מודרני וגדול. גשר העפר נחסם למכוניות, והפך לגשר להולכי רגל ולרכבים קלים.

גשר העפר היה המעבר הראשי והמשמעותי בין גדות הנחל, וסימל בפועל וגם ברוח את התבססות והתרחבות היישוב. הוא מעיד על ההתמודדות המוצלחת עם שלל הקשיים הכלכליים, הביטחוניים והחברתיים שניצבו בפני החלוצים המקימים.

גשר המכוניות החדש

במהלך שנות האלפיים הלך הקיבוץ והתרחב. נבנו בו שכונות חדשות וחדרי אירוח רבים. תנועת המכוניות הפכה אינטנסיבית וצפופה. גשר העפר הישן היה צר מלהכיל את כל התנועה, ונוצרו בעיות בטיחות וניידות. כך נולד הצורך בהקמת גשר בטון מודרני רחב ועליו כביש, מדרכות ומעקה בטיחות (איור 27). הגשר נבנה

איור 27. גשר המכוניות החדש בעת בנייתו, 2019. ארכיון ניר דוד

איור 28. גשר המכוניות החדש. מבט ממערב, מגשר העפר הישן. צילום: דרור סגל, 2023

איור 29. הכביש על גשר המכוניות החדש. צילום: דרור סגל, 2024

ממזרח לגשר העפר. הוא גבוה מפני השטח והמים, ומאפשר נסיעה ישרה בגובה אחיד בין שתי גדות הנחל, בלי צורך לרדת לגובה האפיק. הגשר נחנך בשנת 2019 ומשמש את כל תנועת הרכבים הפנימית ביישוב, בין שתי גדות הנחל. יתרונו מוליד גם את חסרונותיו. הגשר גבוה, מאסיבי, ומסתיר את הנוף בנקודות מסוימות. חלק מהבעיה נפתר כיום באמצעות גינון מודרני סביבו. בנייתו הייתה הכרחית לאור התפתחות היישוב והחיים המודרניים (איורים 28, 29).

› הגשר "הבריטי"

בחלקו המזרחי של הנחל, ממערב לבית הקברות, ניכרים במים שרידי גשר מתכת צר. מדובר ביחידות מתכת צרות שיוצרו על ידי הצבא הבריטי בימי המנדט. עם הקמת המדינה ערך הצבא הישראלי אימוני צליחה ומעבר על מים, ולשם כך בנו שתי קורות מתכת צרות עם מעקה קטן שימנע מגלגל הרכב לסטות וליפול למים בעת החצייה. באותן שנים היה לקיבוץ כרם ענבים בשתי גדות הנחל, במקום שבו נבנו כיום שתי שכונות חדשות. אנשי

איור 30. משאית חצתה את גשר כביש 669 לכיוון צפון. צילום: דרור סגל, 2024

המטע והכרם, בראשות אהרון יכין (דוקר), בנו מהשאריות שהותירו הצבא הבריטי וצה"ל גשר שחיבר בין שתי הגדות ושימש את העובדים בכרם. הגשר נבנה משורה אחת של קורות מתכת, ושימש כמובן רק להולכי רגל. הוא עשוי היה לשמש כמעבר נסתר, יחסית, גם בעיתות חירום. לימים נעקר הכרם בגדה הצפונית ולא היה עוד צורך בגשר הצר, מה גם שנבנו גשרי אבן רחבים ממזרח וממערב לו. גם גשר זה מייצג חשיבה רומנטית מעשית, יוזמה פרקטית מקומית לפתרון טכני מעשי שאינו עומד בשום קריטריון מודרני בטיחותי, אך התאים לאותם ימים.

הגשר של כביש 669

התחבורה בעמק ממזרח למערב התנהלה לרגלי הגלבוע בדרום ולאורך נחל חרוד ומסילת הרכבת בצפון, שם היו גם כביש קדום וגם כביש מנדטורי, שנסלל רק לאחר ההתיישבות הראשונית בעמק (כיום כביש 71). עם הקמת קיבוץ תל עמל הגיעו במונית מתל־אביב לביקור שלושה אנשים שהיו בעלי השפעה באותם ימים. צבי נשרי – ממייסדי החינוך הגופני העברי, יצחק אלתרמן – אביו של נתן, ומנחם גינוסר – ממנהיגי יהדות דרום אפריקה. המשותף לשלושתם – בנות שהצטרפו לקיבוץ תל עמל והיו ממקימיו. בראותם את המצב הם (האבות) שלחו מכתב אל הרשויות הציוניות, ופירטו כמה צרכים הכרחיים לקיום היישוב. בין השאר הם הביאו, או זירזו, את סלילתו של כביש 669 מכלא שטה לכיוון בית שאן וכביש 90. באותה הזדמנות נבנה גם הגשר למכוניות על נחל עמל. זהו הגשר המזרחי ביותר בנחל, ונוסעות עליו מכוניות מכל הסוגים זה יותר משמונים שנה. הגשר הוא גם מעין סכר; תחתיו זורם הנחל, וממנו מזרחה הוכנסו מי הנחל לתעלות בטון בשנת 1958.

> סיכום ומחשבות

גשרים אינם רק מבנים עשויים עץ, בטון וברזל. גשרים, כמשתמע משמם, מגשרים, מקנים אפשרויות והזדמנויות ומשפיעים רבות ועמוקות על כלכלה, חברה, התרחבות היישוב, צבא וביטחון, ועל קשרים בין בני אדם וחברות. גשרים הם מבנה גאוגרפי וטופוגרפי בעל השפעה רבה על הנוף. הם מאפשרים לעומד עליהם לצפות בסביבה מזוויות ומגובה שאין לעומד על הגדה, בתוך הנחל או בוואדי שמעליו נמתח ונבנה הגשר. לכן גשרים מעוררים לא פעם גם זיכרונות רומנטיים, מהווים אתר לקיום הדרכות, חגים ותצפיות, ומחלקם אף אפשר לקפוץ. גשרים משפיעים על הסביבה, על בעלי החיים ובעלי כנף. לעיתים הם מקילים את המעבר ולעיתים יוצרים חסימות – בעיקר כשהם משולבים בסכר, בגדר או בחומה. נחל עמל היה בלתי עביר עד שנות השלושים של המאה ה־20. בכל סביבותיו שכנו שבטים, חמולות וכפרים ערביים קטנים, שהיו

לעיתים עוינים, ולא תמיד אפשרו תנועה חופשית משני צידי הנחל, גם ביבשה. הדרכים היו בוציות ובלתי סלולות, ובחורף היה קשה מאוד לנוע סביב הנחל, הזורם לרגלי הגלבוע ממערב למזרח. לכן בחרו החלוצים להתיישב תחילה בקטע מהגדה הדרום־מזרחית, הנמוכה והפחות נוחה (אזור מבני האירוח כיום), והגיעו לשם בבוקר חורפי בדרך לא סלולה שהוליכה מבית אלפא לרגלי הגלבוע. הצורך המיידי והדחוף בהקמת הגשרים על נחל עמל נולד אפוא כבר בראשית שנת 1937.

הגשרים על נחל עמל מכילים ויוצרים את כל אותם רכיבים שנמנו לעיל. הם היו תנאי הכרחי להתיישבות, בנייתם הייתה קשה לעיתים והעיקה על המתיישבים הראשונים בעמק, בעיקר על חלוצי קיבוץ תל עמל-ניר דוד ואחריהם מקימי גן לאומי גן השלושה (הסחנה), בשנות החמישים של המאה ה־20. הנחל העיק והקשה על מקימי תל עמל וחלוציה, עד כדי כך שחשבו תחילה, עם הרשויות הציוניות, לייבשו, כלומר להכניסו לתעלה צרה או לצינור מתכת. בכך היו חוסכים הקמת גשרים מורכבים ויקרים, מרוויחים קרקע לבנייה ולחקלאות ומרחיקים את מחלת הקדחת (ארכיון קיבוץ ניר דוד ועדויות החלוצים). מקימי הקיבוץ היו הראשונים שהעזו להתיישב סמוך לנחל הביצתי, המלוח, המוקף צמחיית נחל פרועה וסבוכה (סגל, 2014). חרף הפיתוי לייבשו, נבחרה לבסוף האופציה הקשה יותר: בניית גשרים מורכבים ויקרים על גבי הנחל, וטיפול בשתי גדותיו. כך יכול היה היישוב לגדול במשבצת שעמדה לרשותו, ולפתח חקלאות ענפה: שדות, מטעים וגידול בעלי חיים. הגשרים אפשרו לקיים את חיי היום־יום ביישוב, בכל המובנים, ממש עד ימים אלו.

משנות השלושים הועברו צינורות מתכת להובלת מים לניר דוד ולשדה נחום, להשקיית שדות ועוד. גם הצינור הפך לסוג של גשר. האמיצים העזו לעבור מעליו. לרוב נבנו על הצינור גשרים, תוך ניצול עמודי הבטון והיסודות שתמכו אותו. לעיתים שולבו הצינורות בגשר קיים והוצמדו אליו.

מחקר הגשרים מצביע על עוד רכיב ותופעה בהתיישבות ההיסטורית הייחודית של היישוב ניר דוד (תל עמל) שעל שתי גדות נחל עמל, ועל הקמת גן השלושה – מהגנים הלאומיים החשובים והפופולריים במדינה. סיפור בנייתם של הגשרים מעיד על מקוריות, יצירתיות, תושייה, חריצות, ובעיקר – אמונה ומוטיבציה בלתי מוגבלות וחסרות תקדים, שכל כך אפיינה את הרוח החלוצית של אותם צעירים מיישבים. במעשיהם הראשוניים הם סחפו ברוחם ובעקשנותם גם את המוסדות הציוניים המיישבים, שלא פעם הציבו בפני חברי הקיבוץ מגבלות ותנאים קשים להמשך פיתוח היישוב. התוצאה הסופית ניכרת כיום בגן הלאומי וביישוב היפה והפורח. על הגשרים הללו צועדים היום גם ילדי הדור החמישי.

איור 31. בניית גשר העפר והאבן הצמוד לגשר הבזלת ממזרח.
צילום: דרור סגל, 2023

› תוך כדי...

לאחר כתיבת המאמר נבנה על הנחל גשר נוסף, גשר החוף הירוק. זהו גשר זמני נמוך שהוצמד לגשר הבזלת ממזרח, מעבר מחוץ לגבולות הגן הלאומי (איור 31). הגשר עשוי צינורות בטון ואבן, הוא כוסה בעפר כבוש (מחלוטה). הוא נבנה בנקודה צרה באפיק כדי לאפשר מעבר בין שתי גדות הנחל, בתחומי ה"חוף הירוק". גשר זה נולד מסיבות חברתיות, תרבותיות, משפטיות וגאו־פוליטיות, ולצורכי נופש ופנאי. מיקומו מאולץ משהו, אך הוא חיוני משלל סיבות אחרות. נוסף על צורך במעבר, בניית הגשר מסמלת עד כמה גשרים בכלל, בעת העתיקה וגם בהווה, הם בעלי השלכות והקשרים החורגים מתפקידם הטכני־פונקציונלי.

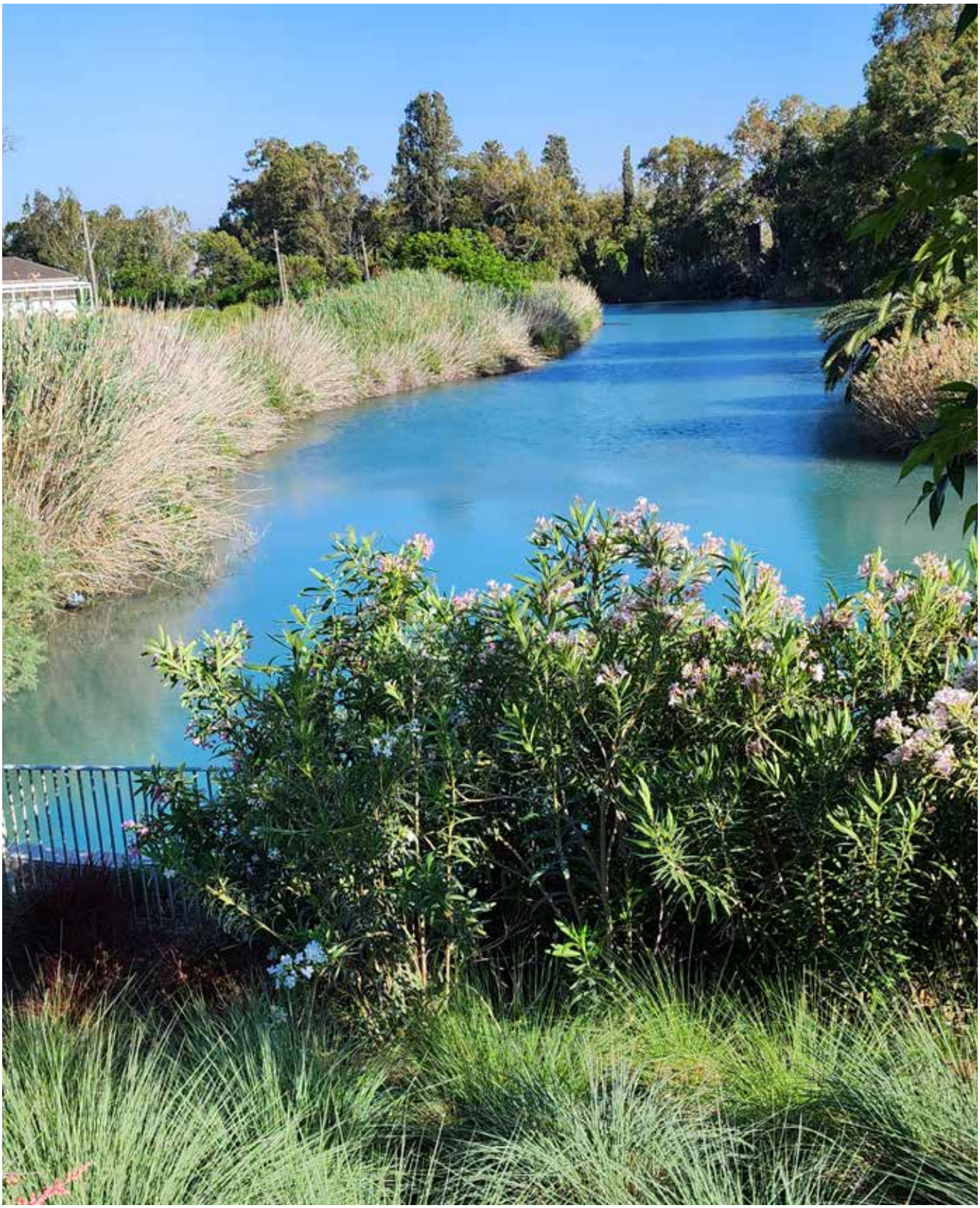

איור 32. אפיק נחל עמל המזרחי. מבט מגשר המכוניות החדש, מזרחה לכיוון כביש 669. צילום: דרור סגל, 2024

* אני מודה מקרב לב ליהודית אייל ולארכיון ניר דוד על המידע הרב והתמונות. תודה לערן להב על המידע מזיכרונותיו כילד ומדברים ששמע ולמד. תודה לגדי בהיר, ליוני צין ולכל אלה שזכרו, סיפרו והשלימו. תודה לארכיון המועצה האזורית עמק המעיינות ולכל מי ששמע, גילה עניין והביע דעתו. תודה להנהלת גן השלושה. תודה לכל אלה שהלכו לעולמם לפני שנים רבות, אבל הם שעשו ויצרו את ההיסטוריה והמבנים, ותרמו למאמר גם בדברים שסיפרו לכותב. בכתיבת המאמר נעזרתי בארכיון הרשמי של קיבוץ ניר דוד, לרבות תיקים של חברי משק ספציפיים שעסקו בבנייה, במשק המים ובהקמת הגן הלאומי והקיבוץ; עוד התבססתי על שיחות אישיות שניהלתי עם ותיקי המשק והבנים הראשונים, וגם על זיכרונותיי האישיים.

> **על המחבר:**

דרור סגל | drors@npa.org.il

דרור סגל הוא ארכיאולוג, מנהל ואוצר המוזיאון לארכיאולוגיה עקבות בעמק, גן השלושה. הוא חבר קיבוץ ניר דוד ותושב עמק המעיינות.

מקורות

- אביצור, ש' (1960). **לתולדות ניצול כוח המים בארץ ישראל**. סדרת אדם ועמלו. מכון אבשלום.
- אביצור, ש' (1963). **סקר מתקני כוח המים בארץ ישראל**. סדרת אדם ועמלו. מכון אבשלום.
- אביצור, ש' (1994). **מיתקנים בנופיהם: פרקים בארכיאולוגיה תעשייתית של ארץ ישראל**. מכון אבשלום.
- אדלשטיין, ג' (תשכ"ט). **יישובי אורגים מימי הממלכה המאוחדת: חמש עונות חפירה ארכיאולוגית בתל־עמל**. המוזיאון לארכיאולוגיה ים־תיכונית.
- אדלשטיין, ג' ופייג, נ' (1992). תל עמל. בתוך **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** (כרך 4, עמ' 1583–1586). החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- גולדנברג, מ' (1965). **והקרן עודנה קיימת: פרקי זיכרונות**. ספרית פועלים.
- **כ"ה שנים לחומה ומגדל: תרצ"ז-1936– תשכ"ב-1961. מחצית היובל להתנחלות קיבוץ השומר הצעיר ניר דוד (תל עמל).**
- ניר, ד' (1961). **אזור בית שאן**. הקיבוץ המאוחד.
- ניר, ד' (1989). **בקעת בית שאן**. הקיבוץ המאוחד והמועצה האזורית בקעת בית שאן.
- סגל, ד' (2005א). גן השלושה: לא רק פיקניקים. **מים והשקיה, 460**, 46.
- סגל, ד' (2005ב, יולי). לחם ושעשועים. **בשביל הארץ**. רשות הטבע והגנים, 14–18.
- סגל, ד' (2013). אבן השיטו הבונים: כיצד הגיעו אבני הגיר לבניית בית שאן הרומית-ביזנטית? **עת־ מול, 229**, 31–33.
- סגל, ד' (2014). דרך המים: לכל מעיין יש שם. **מים והשקיה, 533**.
- סגל, ד' (2017). נוף תרבות אורגני מתמשך: גן השלושה בעמק בית שאן ותפקודו בעבר כסוג של "אסקלפיון". **אתרים – המגזין, 7**, 107–112.
- סגל, ד' (2019). מערך המחצבות שסיפקו את האבן לבניית העיר בית שאן (ניסה-סקיתופוליס) בתקופות ברומית והביזנטית. **מחקרי יהודה ושומרון, כח**(1), 101–116.
- סגל, י' (1992). **עבודות פיסול: לסיכום 50 שנות יצירה**. ניר דוד (תל עמל) וקרן חבצלת.
- פייג, נ' (2013). תל עמל: יישוב מתקופת הברזל 2א' ושרידים מתקופות הברונזה התיכונה והעות'מנית. **חדשות ארכיאולוגיות, 41**,125–1 .
- צורי, נ' (1962). סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן. **בתוך בקעת בית שאן: הכינוס הארצי השבעה־עשר לידיעת הארץ** (עמ' 135–198). החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- קלונר, ע' וטפר, י' (1987). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- רוטברד, ש' (2014). שוורץ של הדגים (מונולוג של חלוץ מגדלי הדגים בישראל). קיבוץ דליה.
- רנן, א' (1995). מזיכרונות בית שאן. מועצה אזורית בקעת בית שאן.

- Levy, S., & Edelstein, G. (1972). Cinq Annees de Fouilles A Tel Amal (Nir David). **Revue Biblique, 79**, 325–367.
- Segal, D. (2020). Erdbeben und felssturze verandern archaologische landschaften, Neue forschungen aus Israel. **Antiike Welt, 5**, 56–62.

[לזכרה של כנרת גת, בת קיבוץ דגניה ב' וחברת קיבוץ בארי, שנרצחה ב-7 באוקטובר 2023]

טרום תקציר: ציר תיירות ותיירות כוכב בציר ובמרחב מורשת

בגיבוש תוכניות לפיתוח תיירות מבחינים בין ציר תיירות לבין תיירות כוכב. בציר תיירות מתייחסים לנתיב מים או לדרך שלאורכם נפרסים נכסים מוחשיים ונופים בעלי נושא משותף, הם מייצרים חוויה, וניתן לפתח בהם פעילות תיירותית. דוגמאות לכך הן ציר בדגש על טבע ונוף – "ציר נחל הבשור"; ציר בדגש על פעילות ועל נופים חקלאיים – "דרך השדות" במועצה אזורית אשכול, או "דרך הפרדסים" במועצה אזורית דרום השרון; ציר שיט תעלות מים – בין הערים ההיסטוריות מתקופת הרנסנס בדרום צרפת (איורים 1.1, 1.2, 1.3); ציר עירוני־היסטורי – מסלול הראשונים לאורך רחוב ויצמן בכפר סבא. לקבוצה זו שייכים גם צירי מורשת – נתיבים שבהם או בנכסים ובנופים שלאורכם נקשרים דמויות ואירועים היסטוריים. ברבים מהצירים הללו התכנון, הפעילות התיירותית ופיתוחה מתייחדים בקביעה מראש מה תהיינה נקודת המוצא והסיום, ומה תהיינה "תחנות" העצירה והשירות לאורך הנתיב. בנקודות המוצא והסיום ירוכזו שירותי תיירות שיתאפיינו בגיוון ובאפשרות לשהייה ממושכת. בתחנות לאורך הנתיב יש שיסתפקו בשלט, ויש שיינתנו שירותים "קלים" (דוגמת סככה, ספסל וברזייה) שאינם דורשים שהות ממושכת וההשקעה בתחזוקתם מועטה.

מיקומן של תחנות העצירה לאורך הנתיב ייקבע ברבים מהמקרים לאור חשיבותן ההיסטורית או ייחודן הנופי והעיצובי. הייחוד יכול להיות נקודת תצפית, בולטות בנוף, קשר לסיפור היסטורי או לאירוע מעניין. דוגמאות לכך הן הר של אשפה או של פסולת בניין שהפך לנקודת תצפית – "תצפית מושקו רום" בבקעת שפיר; "הר הזבל" בפארק האקולוגי הוד השרון; מבנה בית הספר שהוקם בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל ונקשר בחינוכם של ילדי השבט הבדואי אבו קישק שחי באזור.

איור 1.1, 1.2, 1.3. שלושת התצלומים מתעדים שיט תעלות בדרום צרפת. התעלות נבנו בראשיתן לצורכי ניקוז ועיבוד השטחים החקלאיים, ולימים הפכו לנתיבי שיט. כיום הן משמשות לשיט תיירות בין ערים היסטוריות המתייחדות בסיפורן ההיסטורי ובעיצובן האדריכלי.
צילום: עירית עמית־כהן, 2023

ב**תיירות כוכב** התכנון והפיתוח מתמקדים בנקודה אחת. ממנה יוצאים ואליה חוזרים, ומוצע בה מגוון של שירותי תיירות. כך מאפשרים למטייל ולתייר שהות ממושכת ומיצוי החוויה וההנאה מהאטרקציות הפרוסות במרחב. במקרה של מרחב מורשת, הנקודה המרכזית מתאפיינת במקבץ של מבנים היסטוריים או בנוף הבולט בייחודו. הניידות בין הנקודה המרכזית במרחב לבין אטרקציות התיירות האחרות נעשית בדרכים מסוגים שונים, המותאמות לתיירות מסוגים שונים: תיירות עממית, תיירות ספורט, משפחות, קבוצות ויחידים. כמו בציר מורשת, גם במרחב מורשת יש לאורך הדרכים תחנות עצירה המתייחדות בנופן ובאתריהן ההיסטוריים. באחדות מסתפקים בשילוט, ובאחרות מוצעים שירותי תיירות המאפשרים שהות קצרה.

קיימים מקרים שבהם מרחב מורשת והפעילות התיירותית המתוכננת עבורו משולבים בהגדרות מרחב נוספות: מכלול נוף ושמורה ביוספרית. אלה האחרונים מתייחדים בדגש המושם על פיתוח תיירותי בר־קיימה, כזה המתחשב בערכי הנוף, מגן עליהם וממזער את הפגיעה בהם. לגישה זו השלכות על תכנון וניהול תיירותיים שבבסיסם שלושה ממדים: אזורי ליבה, חיץ ומעטפת. ב**אזורי ליבה**, שערכיהם התרבותיים והנופיים יוצאי דופן ובעלי ערכיות גבוהה, לא מתקיים פיתוח; הפיקוח על אזורים אלה מתקיים ב**אזורי חיץ** שבהם הפיתוח הוא מזערי, אין בנייה מאסיבית, והדגש הוא על היכרות עם ערכי האתר ולימוד. ב**מעטפת** מתאפשר פיתוח תיירותי (קפלן, 2016; Zhang et al., 2022).

מכלול מורשת: שימור זיכרון היסטורי ופיתוח התיירות בצפון־מערב הנגב

כנרת גת ועירית עמית־כהן

תקציר

הנושא המרכזי של גיליון 13 של אתרים – המגזין, מכלולים וצירי מורשת, נקבע בפברואר 2023. הבחירה בו נשענה על התפתחות שחלה בקרב חוקרי המורשת התרבותית ונופי הטבע, ובעקבותיה הקריאה לא להסתפק בעיסוק במונומנט בודד או בתופעת טבע אחת יוצאת דופן, אלא לקדם הכרזה על מכלולים וצירים של נכסי תרבות ונוף בעלי נושא משותף הזכאי להבלטה, כראויים לשימור.

ב־7 באוקטובר 2023 פרצה מלחמה. שמה הסופי עדיין לא נקבע, אבל היא שינתה בבת אחת את פניה של החברה בישראל ואת נופה. אזור שנפגע יותר מאחרים הוא צפון־מערב הנגב. אזור זה, לצד ייחודו הנופי וסיפור ההתיישבות בו, זכה בשנים האחרונות בהכרה רשמית בחלקים ממרחביו כצירים וכמכלולי נוף ונכסי מורשת הראויים לפיתוח תיירותי.

מטרת המאמר כפולה: האחת – לתאר ולנתח את המאפיינים ואת ערכי התרבות של מכלול מורשת, ועל ידי כך לחזק את ההכרה בחשיבותו ולעודד הן את שימורו הן את פיתוחו התיירותי. האחרת – להנציח באמצעות ניתוח המרחב את כנרת גת, בת קיבוץ בארי, שנרצחה ב־7 באוקטובר 2023. לאורך השנים כנרת תיעדה וחקרה את מרחב צפון־מערב הנגב כולו, וגם קידמה את פיתוח התיירות בו. למרות האסון, מאמר זה **לא** ירחיב בשימור "סוכני הזיכרון" המתעדים את המלחמה, את האירועים הקשורים בימים 6 ו־7 באוקטובר 2023 ובימים שאחר כך – שלהי שנת 2023 והחודשים הראשונים של שנת 2024, שבהם נכתב מאמר זה. המאמר יתמקד במקבצים של נכסים מוחשיים, אחדים מהם נכללים בהגדרה של ציר מורשת היסטורית ואחרים בהגדרה של מכלול מורשת. פריסתם במרחב הנוף של צפון־מערב הנגב מאפשרת לקדם עבורם תוכניות לפיתוח תיירות.

מילות מפתח:

מכלול מורשת, ציר מורשת, פיתוח תיירותי, כביש 232, יער בארי, כביש הבטון

כנרת גת (1955–2023) נולדה בקיבוץ דגניה ב'. עם נישואיה בשנת 1981 קבעה את ביתה בקיבוץ בארי. היא בוגרת המחזור הראשון של החוג ללימודי ארץ ישראל במכללת בית ברל בהובלתו של אורי דביר, ובמהלך החיים עסקה בהדרכה ובפיתוח תיירות.

בשנים 2016–2017 הצטרפה כנרת לתוכנית הלימודים לתואר שני "שימור תכנון ופיתוח נוף ונכסי תרבות", תוכנית לימודים שהייתה משותפת לשתי מחלקות באוניברסיטת בר־אילן – המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה ולימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה – ונועדה לסטודנטים שהתמחו בהיבטים השונים של שימור מורשת התרבות, הנכסים הבנויים, הנוף והמורשת הלא מוחשית (איור 2).

בשנות לימודיה הגישה כנרת שתי עבודות סמינריוניות. **נושא העבודה הראשונה: בחינת יער בארי ומתחם תיירות בארי לאור התאוריה של באטלר על מחזור החיים של אזורי תיירות והערכת הפרוגרמה ל"יער בארי – דרך מתקני המים". נושא העבודה השנייה: לאורך כביש הבטון: נוף תרבות בצפון־מערב הנגב.**

במאמר זה ישולבו ציטוטים ממחקריה של כנרת גת, והם יוצגו בפונט שונה.

איור 2. סדנת מחקר לתואר שני בתוכנית "שימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות", המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, בר־אילן, 2017. כנרת גת עומדת חמישית מימין. צילום: עירית עמית־כהן

› מבוא: פריט, ציר, מכלול/מקבץ מורשת: ההגדרות ופיתוח התיירות

לנופי תרבות ולנכסי מורשת מוחשית יש שלושה מופעים: נכס או פריט נוף בודד, ציר ומקבץ. **למקבץ מורשת** כינויים נוספים – מתחם וגם מכלול. במרחבים עירוניים הוא מכונה מרקם וגם מבנן; בישראל בהתיישבות הכפרית, בקיבוץ ובמושב, הוא "מרחב" שמצטרף אליו שימוש הקרקע שיועד לו ויוצר את צירופי המילים השונים: מרחב המגורים, המרחב היצרני או המשקי, המרחב החינוכי, וגם – "חצר המשק" בקיבוץ ו"חלקה" במושב. בכל אלה מתועדים נכסי מורשת, נבחנים ערכי התרבות שלהם ונקבעת זכאותם לשימור. בדיון בנופי תרבות זוכה המכלול להדגשה, והגדרתו נשענת על "השילוב" המתקיים בנופים אלה בין הטבע לבין יצירת התרבות: "נופי תרבות, להבדיל מנוף טבעי, הם נופים שמתקיים בהם שילוב של טבע" (UNESCO, 1992, 2005).

ציר מורשת מכוון לנכסים או לנופים הפרוסים לאורך קו, לרוב מוחשי, דוגמת נתיב דרכים, גבול, שדרה, רצועת חוף ים ורכס הרים. בציר או במכלול נבחן ערך התרבות לאור הנושא המשותף, בעל המשמעות (significance), הקושר בין כל הפריטים. הקשר יכול להיות של אירוע, צורה, פריסה, טכנולוגיה או תופעה תרבותית, כלכלית וחברתית. **הפריט הבודד** הוא מעין "שמורת זיכרון". ערכיותו התרבותית הגבוהה מצדיקה את שימורו, גם אם סביבתו מתפתחת ומשתנה. אחדים מפריטים אלה זוכים למעמד של מונומנט, נכס שנקשרים בו אירוע הרואי, דמות חשובה, עיצוב או טכנולוגיה יוצאי דופן. אחרים מייצגים מורשת ורנקולרית, הקשורה באורחות חיים, בטכנולוגיות ובשימושים יום־יומיים. ברבים מהמקרים זוכה הפריט הבודד למעמד של סמל, לסימן מייצג שזכה להסכמה רחבה, ותפקידו לייצג תופעה או משמעות רחבה יותר (עמית־כהן, 2014, 69; Amit-Cohen, 2018).

ההבחנות בין שלושת המופעים חשובות בגלל השפעתן על תהליכי התכנון ואפשרויות הפיתוח. אחד מייעודי הפיתוח המקושרים יותר עם נכסי מורשת ונופי תרבות הוא הפיתוח התיירותי, וגם הוא זכה לכינויים משלו: "תיירות מורשת"; "תיירות תרבות" – המוגדרת כתיור ליעדים המציעים אטרקציות תרבות, אירועים אומנותיים־תרבותיים, מופעים, תצוגות, אוספים, תערוכות וטקסים; שילוב של שני הסוגים – "תיירות מורשת תרבות" – המתייחדת בפעילות תרבות באתר מורשת, בנכס או בנוף תרבות שהותאם עבורה. הבחירה באתר מורשת לפעילות של תיירות תרבות נשענת על תפקידו הייצוגי. תפקיד זה יכול להיות קרוב לנושא הפעילות, למשל – מוזיאון היסטורי באתרו. במקרה שכזה לנכס או לנוף, לעיצוב, לסיפור ההיסטורי או לייחוד הנופי יכולה להיות תרומה גדולה להעשרת הפעילות והחוויה התיירותיות.

מחקרים רבים דנים בפיתוח התיירותי, רבים מהם מתבססים על התאוריה של באטלר, שפורסמה בשנות השמונים של המאה ה־20 (Butler, 1980). הפרסום נועד להבליט את התמורות שחלו בביקוש לתיירות, לא עוד תיירות של יחידים אלא תיירות המונים. הישענות על תאוריה זו יכולה לקדם את התכנון והפיתוח התיירותי של מרחב מורשת.

התאוריה של באטלר | ציטוטים ממחקרה של כנרת גת

באטלר במחקריו הציע תבנית של מחזור חיים של אתר ומרחב תיירות, המבוססת על רעיון מחזור החיים של מוצר, כמקובל בשיווק. לטענתו, יש הוכחות מכריעות לכך שהתבנית הכללית של אבולוציה של אתר תיירות היא עקבית. הוא מציין כי אף שייתכנו הבדלים ניכרים בשיעורי הגידול וההשתנות, התוצאה הסופית תהיה זהה כמעט בכל המקרים.

אלה השלבים שזיהה באטלר:

1. שלב הגילוי (exploration stage)

שלב זה מאופיין בתיירים מעטים המגיעים לאתר באופן עצמאי, ללא דפוסי ביקור מוגדרים. בהיעדר מתקני תיירות ייעודיים, התיירים נסמכים על מתקנים מקומיים, ורמת הקשר שלהם עם האוכלוסייה המקומית גבוהה. לתיירות השפעה קטנה על החיים הכלכליים והחברתיים של האזור.

2. שלב המעורבות (involvement stage)

מספרי המבקרים גדלים והופכים סדירים במידה מסוימת. המקומיים מתחילים לספק שירותים ייעודיים למבקרים. הקשר בין התיירים למקומיים נשאר הדוק, והקשר בין עובדי תעשיית התיירות לבין התיירים מתהדק עוד. ניתן לצפות לראשיתו של פרסום למשיכת תיירים וליוזמות שיווק ראשוניות. מסתמנת עונת תיירות, וניתן לצפות למידה מסיימת של תיירות מאורגנת. מופעלים לחצים ראשונים על השלטונות לספק או לשפר תשתיות ומתקנים לתיירות.

3. שלב הפיתוח (development stage)

בשלב זה נוצר אזור תיירות מוגדר, והוא מעוצב באמצעות פרסום כבד באזורים שהתיירים מגיעים מהם. רבים מן המתקנים המקומיים נדחקים על ידי מתקנים "משוכללים" שמספקים ארגונים שמחוץ לאזור. מיובאים עובדים מחוץ לאזור ומופיעים מתקני עזר לתיירות (דוגמת מכבסות). נדרשת מעורבות אזורית ולאומית כדי לתכנן ולספק את השירותים, לא בהכרח בהתאם להעדפות המקומיים.

אטרקציות התרבות והטבע המקוריות מפותחות ומשווקות בנפרד, ומתווספים להן מתקנים מלאכותיים מיובאים. ניתן להבחין בשינויים בנִראוּת הפיזית של האזור, ואלה לא בהכרח מוצאים חן בעיני האוכלוסייה המקומית.

4. שלב ההתייצבות (consolidation stage)

שיעור הגידול במספר המבקרים פוחת, אף כי מספרם ממשיך לעלות ואף עובר את מספר המקומיים. חלק גדול מכלכלת האזור נקשר בתיירות, רשתות גדולות נכנסות לסביבה, הפרסום והשיווק מתרחבים, נעשים מאמצים להרחיב את עונת ואזור התיירות. צפוי כי המספר הגדול של התיירים והמתקנים עבורם יעוררו

התנגדות וחוסר שביעות רצון בקרב תושבי הקבע של האזור, בעיקר אלו שאינם מעורבים בתעשיית התיירות.

5. שלב הקיפאון (stagnation stage)

בשלב זה מספר התיירים באזור מגיע לשיא. כושר הנשיאה ממוצה ואף יש חריגה ממנו, וזו מביאה לבעיות סביבתיות, חברתיות וכלכליות. אף שתדמיתו של האזור מבוססת היטב, הביקור בו כבר אינו באופנה. יש הסתמכות רבה על ביקורים חוזרים, כנסים ואירועים, ונדרשים מאמצים גדולים לשמר את רמת הביקורים כפי שהיא.

6. שלב הקיפאון יכול להוביל לדעיכה או להתחדשות:

6.1 שלב הדעיכה (decline stage)

האזור אינו יכול להתחרות באטרקציות חדשות יותר, ולכן השוק דועך, הן מספרית והן מרחבית. האזור אינו מושך נופשים, אלא משמש מטיילים יומיים או מטיילים של סוף שבוע. ירידת המחירים מאפשרת מעורבות של המקומיים, שכן עכשיו הם יכולים להרשות לעצמם לרכוש מתקני תיירות. מתקני תיירות משנים את ייעודם. לבסוף האזור עלול להפוך למוזנח ולא מעורר עניין, או לאבד את התיירות לחלוטין.

6.2 שלב ההתחדשות (rejuvenation stage)

לשלב זה ניתן להגיע רק באמצעות שינוי מוחלט של האטרקציות שהתיירות באזור מבוססת עליהן. באטלר מציין שתי דרכים להשגת השינוי: הוספת אטרקציות מלאכותיות, או שימוש במשאבים טבעיים שטרם נוצלו. לשם כך יידרשו מאמצים משולבים פרטיים וממשלתיים, והשוק החדש יהיה של קבוצות עניין מיוחדות. ניתן לצפות כי גם האטרקציות המחודשות יאבדו את יכולת התחרות שלהן, למעט באזורים שהם ייחודיים באמת. אך גם במקרה זה נדרש שהטעם וההעדפות האנושיים יישארו יציבים כדי למשוך מבקרים לאורך זמן.

באטלר מתאר את ששת השלבים באמצעות עקומה שציריה הם זמן ומספר המבקרים. עיקר הקושי לעצב את העקומה עבור אזורים מסוימים הוא בשמירה על מספר המבקרים באזור לאורך זמן. יש לצפות כי צורת העקומה תשתנה בין אתרים שונים, ותשקף בכך הבדלים בגורמים דוגמת רמת הפיתוח, מספר המבקרים, נגישות, מדיניות ממשלתית ומספרם של אתרים מתחרים דומים. לטענתו, כבר הובהר כי כל שיפור בנגישות של אתר נופש מביא לגידול ניכר במספרי המבקרים ובהרחבת האזור המשווק. במצב שבו הפיתוח של מתקנים או נגישות מתעכב מסיבה כלשהי, השלב הראשון יהיה ארוך מהצפוי. ייתכנו גם מקרים שבהם יוקמו מתקני תיירות באתר נופש באזור שלא היה מיושב, ואז שני השלבים הראשונים ייעלמו או יהיו בעלי משמעות קטנה.

באזורי התיירות הקלאסיים והמבוססים בעולם מגלים לעיתים קרובות הוכחות שעברו את חמשת השלבים ואף החל בהם השלב השישי, אלא שהפגיעה באתר גדולה מאוד, ומשום כך שיקומו המלא נתקל בקשיים, מתארך, ולפעמים הצלחתו מועטה ביותר. באטלר טוען כי כדי להימנע מלהגיע אל השלבים האחרונים של המודל, שמשמעותם קיפאון ודעיכה, ולהאריך ככל האפשר את שלבי הפיתוח וההתייצבות, נדרש שינוי גישה מצידם של המתכננים, המפתחים והמנהלים של אזורי תיירות. עליהם לראות באטרקציות התיירותיות אטרקציות מתכלות ומשאבים שאינם מתחדשים, ומתוך כך להגן עליהם ולשמר אותם. יש לשמור את הפיתוח של אזור תיירות בגבולות תפוסה מוגדרים מראש.

גישה דומה מציע פלוג (Plog, 2001), המתבסס על מבנה האישיות של המבקרים, ומסווג אותם על פי מיקומם על הרצף שבין הרפתקנים לתלותיים. תחילה מגיעים ההרפתקנים ביותר. עם ההתבססות של התיירות באזור יורדת מידת ההרפתקנות של המבקרים. בשלב שבו מגיעים מבקרים הממוקמים במרכז - לא הרפתקנים מדי וגם לא תלותיים מדי - נהנה האזור ממספר שיא של מבקרים. ככל שהאזור מתפרסם יותר והופך נגיש יותר, הוא מפסיק למשוך את המבקרים ההרפתקנים. אלה מחפשים כעת יעדים חדשים, ומפנים לא פעם את מקומם למבקרים תלותיים יותר. המבקרים הללו תקציבם מוגבל, והם אינם משקיעים כסף וזמן בפעילות תיירותית אלטרנטיבית ונועזת, שהיא יקרה לרוב מהתיירות הקונבנציונלית. בכך מצטמצם השוק הפוטנציאלי של האזור, מספר המבקרים יורד, והם מוציאים פחות כסף. כאשר שיעור המבקרים התלותיים מגיע ל־30% דעיכתו של האזור בלתי נמנעת. כדי להימנע מכך יש לתכנן ולבקר את מספרי המבקרים, את סוגי העסקים המגיעים לאזור ואת מיקומם, לשמר ולשמור את השטחים הפתוחים, ולהבטיח את שיתופם ההוגן של התושבים בהצלחה הכלכלית. גונקאלבס ואגואס (Gonçalves & Águas da Conceição ,1997) מתארים במחקרם את ששת השלבים של באטלר מתוך גישה שיווקית ותכנונית, ומשתמשים בארבעה רכיבים: ביקוש, היצע, פרסום והפצה, ומתחרים. לא בכל אחד מהרכיבים הללו מתרחש שינוי בכל שלב. הם מציינים כי המודל אינו מגדיר את משכו של כל שלב, שכן זה משתנה בהתאם לגורמים שונים, וכן משום שהאבולוציה של יעד תיירות כלשהו לא עוברת בהכרח דרך כל השלבים. לטענתם, הכרחי לזהות את השלב שהאזור נמצא בו, שכן המאפיינים המיוחדים של כל שלב מצריכים אסטרטגיות שיווק שונות. כמו באטלר, גם הם מציינים כי השימוש במודל דורש מידע על התפתחות זרימת התיירים אל היעד, אך לעיתים מידע זה אינו זמין. לדעתם, יש אפשרות שהאסטרטגיות שיאומצו עבור היעד (האזור) כולו, לא יתאימו עבור אחד ממוצריו (אתריו). לכל אתר מאפיינים משלו, והוא יכול להימצא בשלב מחזור חיים שונה משל האחרים.

נזכיר, בגיליונות שונים של **אתרים – המגזין** דנו בהרחבה בתיירות מורשת ובתאוריות השונות. הקדשנו לכך את גיליון 9 כולו, שיצא לאור בשנת 2019, תרגמנו לעברית את האמנה הבין־לאומית החדשה לתיירות מורשת תרבות (איקומוס, 2021), וצירפנו את התרגום לגיליון 12, שיצא לאור בשנת 2023. במאמר זה תיבחן התאוריה של באטלר לאור נכסי המורשת והנוף במרחב מורשת יער בארי, המייצג את האפשרויות לפיתוח התיירות באזור צפון־מערב הנגב כולו.

› מכלול מורשת יער בארי וציר מורשת כביש 232: תיחום ותיאור

יער בארי: תיחום ואטרקציות תיירות | כנרת גת

יער בארי הוא יער נטע־אדם. שטחו כ־11,000 דונם, והוא המשתרע ממערב ומדרום לקיבוץ בארי, השוכן כשעה נסיעה דרומה ממרכז הארץ. ניתן לראות את היער והאזור הסמוך לו כמתחם תיירות בפני עצמו, וניתן לראותו כחלק מציר תיירות של הנגב הצפון־מערבי שראשיתו באזור נגבה וסופו באזור כרם שלום. האזור הוכרז "מתחם תיירות בארי". גבולו בצפון הוא אתר ההנצחה של בארות יצחק הישנה, במערב גבול רצועת עזה, בדרום נחל גרר ובמזרח כביש 232.

ליעד צמודים ארבעה יישובים: רעים, בארי, עלומים, נחל עוז - כולם קיבוצים. בנסיעה קצרה מהיער (20-30 דקות) ניתן להגיע לשדרות ולנתיבות, וכן לכמה יישובים כפריים. המתחם שוכן באזור כפרי המייצג נוף כפרי פתוח - נוף המשלב שטחים פתוחים עם שדות חקלאיים, יער ונוף טבעי. האזור משופע אתרי נוף ומורשת, ומציע מגוון אפשרויות בילוי: בחיק הטבע וביער, וביקור באתרים היסטוריים ייחודיים. כיום, עיקר הפעילות התיירותית באזור היא חד־יומית, ומרוכזת בעיקר בסופי השבוע החורפיים.

מרחב תיירות בארי מתייחד במגוון של אטרקציות תיירות:

- שטחי חקלאות על גידוליהם השונים, בהתאם לעונה בשנה.
- שטחי יער נרחבים שבהם כל אחד יכול למצוא פינה לפיקניק או לבילוי מוצל באוויר הפתוח.
- מסלולים מסומנים להליכה ולרכיבת אופניים, ודרכי תיירות מוכשרות.
- שמורת בתרונות בארי: שמורת טבע של בתרונות באזור הסחיפה של נחל סחף, שיצר נוף דמוי מכתש. השמורה היא נקודת מפגש לצומח הים־תיכוני והצומח המדברי, ויש בה יותר מ־150 מיני צמחים. יש בשמורה מסלולי טיולים מסומנים.
- מכרות הגופרית: אזור של מכרות פתוחים לכריית גופרית ששימש משנות השלושים ועד מלחמת העולם השנייה. מדובר בתופעה גאולוגית מעניינת ובסיפור היסטורי מרתק.
- כביש הבטון: כביש בטון בריטי שנסלל בזמן מלחמת העולם השנייה כדי לחבר את מתחם מחסני התחמושת עם שדה התעופה בעזה. כיום ניתן לנסוע בכביש מיד אנז"ק דרך מפעל הגופרית אל מתחם מחסני התחמושת, ובתוכו.

המרחב כולו מתייחד בנופו הפתוח, המושפע מאוד מעונות השנה. בחורף ובאביב הוא ירוק ורענן, בעיקר בזכות שדות החיטה הנרחבים, ואילו בקיץ ובסתיו הוא צהוב ומאובק. מאחר שהנוף הוא מוקד המשיכה העיקרי של האזור, עיקר התיירות מגיעה לאזור בחודשי החורף. בחודשי הסתיו והאביב מתקיימת פעילות תיירותית מוגבלת, בעיקר של קבוצות המגיעות לאזור באוטובוסים. בחודשי הקיץ החמים והיבשים נדיר לראות מבקרים באזור. מאפיינים אלה מחייבים פיתוח של אתרים "סגורים", כאלה שאינם תלויים במזג האוויר, שניתן לשהות בהם זמן ממושך ומבטיחים חוויה תיירותית מגוונת.

איור 3. יד אנז"ק: האנדרטה לחיילים האוסטרלים נפלו באזור בתקופת מלחמת העולם הראשונה. צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 4. בית נח'אביר, נקודת העלייה לקרקע של קיבוץ בארי. צילום: עירית עמית־כהן, 2015

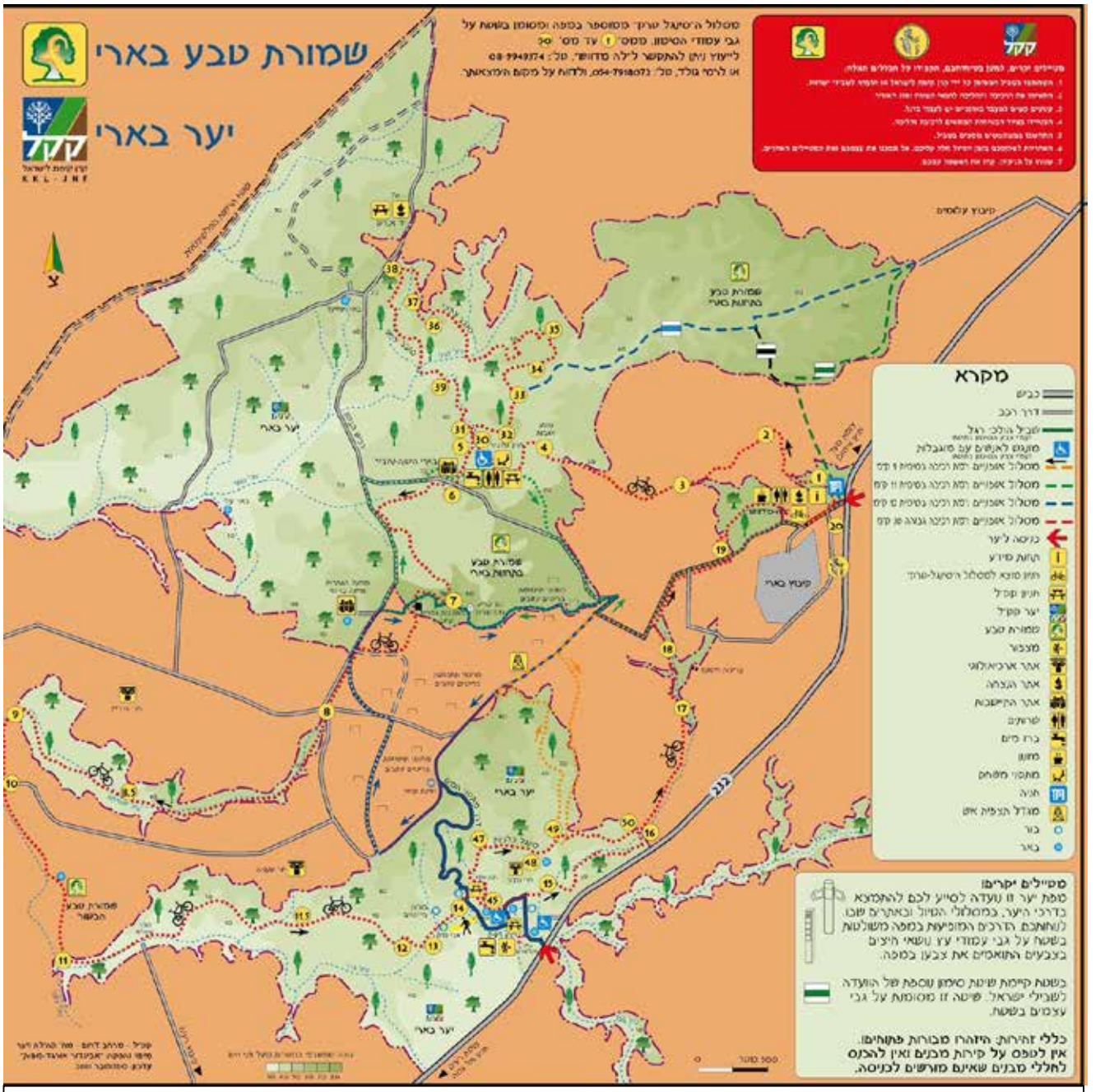

המפה מתמקדת בנכסי המורשת הפרוסים במרחב, ובסימון הדרכים המקשרות בין הנכסים. נקודת המוצא ונקודת הסיום הן בקיבוץ בארי. המספרים במפה והמקרא מציינים פריטים אלה.

- בארות יצחק הישנה
- אנדרטת בית הקברות הזמני
- יד אנז"ק: האנדרטה לחיילים האוסטרלים שנפלו באזור בתקופת מלחמת העולם הראשונה (איור 3)
- בארי הישנה (איור 4)
- מפעל הגופרית וח'ירבת גררית (אום ג'ראר) (איור 6)
- מתחם מחסני התחמושת, ה"טבולים" בתוך נוף כפרי פתוח (איור 7)
- שרידי טחנת קמח
- חורבת מדור
- מתקני מים לאורך נחל גרר

איור 5. מפת מתחם תיירות בארי, 2022. מקור: עלון התמצאות לפעילות תיירותית המחולק בכניסה למתחם

איור 6. מפעל הגופרית. צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 7. מחסני התחמושת בתוך הנוף הכפרי הפתוח של מרחב בארי.
צילום: עירית עמית־כהן, 2023

אטרקציות התיירות כולן מייצגות תחנות עצירה המשתלבות בנוף הפתוח ובשטחים החקלאיים, נוף שהגדרתו "נוף כפרי פתוח". הגישה לתחנות אלה פתוחה וחופשית, ובכל אחת מהן שלט המסביר את ייחודה ההיסטורי. כל תחנה היא אתר שטמון בו פוטנציאל לפיתוח תיירותי נוסף, היכול לכלול שירותי תיירות נוספים דוגמת מוזיאון או אנדרטה המתעדים את הסיפור ההיסטורי, אכסניה לפעילות תיירותית־תרבותית כמו קונצרט, הסעדה, לינה ונקודת מכירה. בשלב הנוכחי האתרים כולם הם חלק ממכלול תיירות מורשת שנקודת המוצא ונקודת הסיום שלו הן בקיבוץ בארי.

נוסף על נכסי המורשת במרחב, במהלך השנים הגדיל קיבוץ בארי את מגוון אטרקציות התיירות בשטחו. רבות מהן מתייחסות לנכסי המורשת ולאתרי הנוף שהוצגו לעיל.

אטרקציות בקיבוץ בארי

- מרכז אופניים בכניסה לקיבוץ. המרכז פונה לאוכלוסיית יעד ספציפית המעוניינת ברכיבת ספורט אתגרית.
- **תצפיות אל עבר רצועת עזה, להבנת המצב הגאו־פוליטי באזור.**
- פריחת הכלניות: בחודשי החורף, למשך ארבעה-חמישה שבועות, מתרחשת באזור תופעה ייחודית - פריחה של אלפי כלניות הצובעות באדום לוהט שטחים נרחבים. תופעה זו מושכת אל האזור אלפי מבקרים, בעיקר בסופי שבוע בחודשים ינואר-פברואר, שבהם מתקיים פסטיבל "דרום אדום".

התשתית הקיימת לעידוד הפעילות התיירותית במרחב יער בארי: דרכים, הסעדה ולינה

הגישה למרחב היער ולכל האתרים שבאזור אפשרית כמעט לכל סוגי הרכב (אוטובוסים יכולים לנסוע רק בחלק מהדרכים), בכל עונות השנה, בדרכים סלולות באספלט או בכורכר.

עם זאת, רוב הדרכים צרות, והן "נסתמות" בימים של עומס מבקרים. יש לציין כי עיקר הסלילה של דרכים אלו היא תוצר של צורכי ביטחון (מניעת מיקוש בדרכי השדות בשנות החמישים, ודרכי גישה מהירות לצבא אל תוך רצועת עזה בימינו), ומיעוטה נובע מרצונה של קרן הקימת להנגיש את היער לציבור הרחב. לא נסללו דרכים שהן פיתוח ממשלתי או פרטי מוכוון תיירות, למעט אלו של קק"ל.

בצמתים שבמתחם יש שילוט הכוונה טוב, אך תשתיות תיירות אחרות דוגמת מרכז מידע, הסעדה או מכירת מוצרים, מצומצמות עד מאוד.

מרכז האופניים שבכניסה לקיבוץ בארי פונֶה בשנים האחרונות לא רק לרוכבי אופניים לצורכי ספורט אלא גם למשפחות וליחידים, ומציע להם אפשרות לשכור אופניים כאמצעי לטיול ולבילוי באזור. במרכז יש גם חנות אופניים ומוצרי ספורט, מזנון (שמוכר גם את מוצרי המחלבה של קיבוץ בארי), וניתן לקבל בו מידע וחומר כתוב על הסביבה הקרובה.

מהיישובים הסמוכים ליער, רק קיבוץ עלומים מציע אפשרות ללינה ולהסעדה. יש לציין כי מדובר בקיבוץ דתי, ולפיכך האפשרות אינה זמינה בשבתות ולכן איננה מתאימה לכל אחד. אפשרויות

נוספות ללינה כפרית מוצעות ביישובים מרוחקים מעט יותר, אך הן אינן רבות. למעשה, הקרבה היחסית אל אזור המרכז מעודדת תיירות חד־יומית. אפשרויות הלינה ביישובים מרוחקים יותר עומדות מול האפשרות של ביקור חד־יומי שבסופו חוזרים למרכז.

בעונת הכלניות מתקיים באזור פסטיבל שמפיקות יחד שלוש מועצות אזוריות. באתר הפסטיבל באינטרנט מתפרסמים שפע של פעילויות, אטרקציות ומיזמי תיירות מקומיים - חלקם פרטיים של תושבי האזור וחלקם של המועצות האזוריות השותפות בפסטיבל או של קרן קיימת. אף שיער בארי הוא ממוקדי הכלניות הנרחבים והמפורסמים יותר, הרי פרט למרכז האופניים בבארי, המציע גם גבינות ממחלבת הקיבוץ, ובוטיק לאפייה בקיבוץ רעים, המציע גם חנות יד שנייה וגלריית חפצי אומנות, נפקד מקומו מהפרסומים. כלומר: באזור המיידי של היער אין כמעט יוזמות מקומיות בתחום התיירות. חולשה זו בולטת במיוחד בשבתות הפסטיבל "דרום אדום". בתקופה זו בולט חסרונה של תשתית תיירות מתאימה: בדרכים הצרות נוצרים פקקי תנועה, החניונים ואתרי הפיקניק צפופים מאוד, אין כמעט אפשרויות להסעדה, ותחנות הדלק רחוקות יחסית.

› פיתוח תיירות בצירי מורשת: כביש 232 ודרך המים במרחב יער בארי

הניתוח שנעשה ביחס למכלול מורשת יכול להיעשות גם ביחס לשני צירי מורשת המצויים באזור:

כביש 232 והאטרקציות התיירותיות שלאורכו (איורים 8, 9, 10): אורך הכביש כשמונים קילומטרים, והוא נחשב לכביש האזורי הארוך ביותר בישראל. הוא מתחיל במישור החוף הדרומי, בצומת אשכולות, בפנייה מכביש 4 ליישוב ניצן ולניצנים הישנה. משם הוא מתפתל בין יישובים כפריים, מושבים, קיבוצים ויישובים קהילתיים, שדות ומטעים, אתרי הנצחה ומורשת רבים מספור. בולטים בהם אתר ניצנים ומגדלי המים שבו, גבעה 69 ומגדלי המים שבה, אתר חלץ המייצג מורשת תעשייתית, חוליקאת, שמורת גברעם ושרידי הכפר הערבי מוסמוס, בארות יצחק הישנה ועוד. הכביש חוצה את כביש 3, עובר ליד שדרות ומגיע עד כרם שלום, בגבול מצרים. ב־7 באוקטובר 2023 כביש 232 שינה את מעמדו. הוא הפך לכינוי נלווה ליישובי עוטף עזה שנפגעו במהלך המלחמה וננטשו. פרק היסטורי זה יהפוך בעתיד לרובד נוסף במורשת הכביש והיישובים לאורכו. מנציחי הזיכרון ומעצביו ייצטרכו לברור מבין הנכסים שנותרו במרחב את אלה שזכאים לשרוד, ובאיזה אופן לעצבם כדי להנציח באמצעותם אירועים אחרונים אלה.

דרך מתקני המים: בהמשך המאמר נתמקד בדרך זו, ובפרוגרמה שהוכנה לפיתוחה התיירותי.

איור 8. אחד ממגדלי המים שנותרו בגבעה 69, בכביש 232. צילום: עירית עמית-כהן, 2015

איור 9. מגדל המים בגבעה 69, בכביש 232. צילום: עירית עמית־כהן, 2015

איור 10. חלץ: מורשת תעשייתית. כביש 232. צילום: עירית עמית־כהן, 2015

הפרוגרמה ל"דרך מתקני המים" | כנרת גת

הפרוגרמה ל"דרך מתקני המים" הוכנה על ידי קרן קיימת, שהיער נמצא בשטחה. קק"ל מעוניינת למשוך מבקרים ליערותיה, כחלק מפעילותה לטובת הציבור, ולכן הגישה ליערות קק"ל ולאתרים שבהם היא לרוב פתוחה וחופשית לכל אחד. לעיתים קק"ל מבצעת תוכניות פיתוח ביערותיה ללא שיתוף האוכלוסייה המקומית. עם זאת, מפעליה יכולים להיות גורם שידחוף את האוכלוסייה המקומית לפתח תשתיות תיירות שנשענות על אותם מפעלים.

בחלקו הדרומי של יער בארי, לאורכו של נחל גרר, נמצאים שרידים של מתקני מים שונים מתקופות שונות. דרך מתקני המים המוצגת בפרוגרמה נמתחת לאורך 2.7 קילומטרים, עוברת לאורך ערוצו של נחל גרר ומחברת בין אתרי מתקני המים. הדרך מתוכננת כדרך עבירה לכלי רכב פרטיים שמשולבים בה מסלולי טיול רגליים, שבילי אופניים ומסלול ייעודי לרכבי 4*4.

לדרך גישה מיידית מכביש 232, שהוא ציר התנועה המרכזי באזור. הכניסה אל הדרך היא דרך חניון רעים, הנמצא בשולי כביש 232, על הגדה הדרומית של נחל גרר.

הדרך מיועדת למגיעים אל יער בארי מדרום, וכן למגיעים אל משטחי פריחת הכלניות. חניון רעים הוא מאתרי פריחת הכלניות המרשימים, ואחת ממטרות הדרך היא למשוך את המבקרים בחניון אל תוך יער בארי ואתריו השונים, ולהובילם אל מוקדי העניין הנוספים שבאזור.

מטרה נוספת היא הארכת עונת הביקורים ביערות הרבים שבסביבת בארי באמצעות הגדלת מִגוון האתרים והפעילויות המוצעים למבקר, ויצירת מוקד עניין שאינו תלוי בעונת פריחת הכלניות.

הפרוגרמה נכתבה בשנת 2002, ועיקרה הוא תכנון פיזי של הדרך ושל נקודות העניין שלאורכה. אף שמטרתה המוצהרת היא משיכת מבקרים, כלומר תיירותית, היא אינה מציגה תהליך תכנוני מוכוון תיירות. אין בה התייחסות למספרי מבקרים או לכושר נשיאה, לתשתיות תיירות קיימות או נדרשות, לפרסום הדרך או לשילובה בנקודות עניין נוספות שבאזור.

מן הפרוגרמה ניתן להסיק כי המקום נמצא בשלב הראשון של המודל של באטלר - שלב הגילוי. "הדרך" היא בעיקר אופציה נוספת למי שמגיעים למקום ממילא. בשלב זה מספר המבקרים בה קטן, ואין בה תשתיות תיירות. ההשקעה היחידה באזור היא בדרך מתקני המים. היא אינה למטרות רווח ואין מעורבים בה גורמים מקומיים, כך שאי אפשר לראות בה חלק מהשלב השני - שלב המעורבות.

ניתוח המצב כיום[1]

במהלך השנים שעברו בוצעו רק שלבי הכשרה ראשוניים. הדרך הוכשרה, המתקנים טופלו והוצב שילוט. הדרך על כל מתקניה פתוחה

איור 11. השלט בתחילתה של דרך מתקני המים בחניון רעים.
צילום: כנרת גת, 2017

לציבור. בכניסה אל הדרך בחניון רעים הוצב שלט גדול המתאר את כל מתחם התיירות של אזור יער בארי (דוגמת המפה באיור 4), ולידו שלט קטן יותר המתייחס ל"דרך המים". בשלט הקטן יש מפה של דרך המים ולצידה הסבר על מהותה. השלט מציין כי הדרך מסתיימת בכביש הבטון, שממנו "נמשיך ונבקר באתרי בארי". כלומר, שלא כמו הפרוגרמה, השלטים מתייחסים אל האתרים הנוספים שבאזור, אבל חסרים מעקב ודיון בדבר תרומת הדרך לפיתוח התיירותי הכולל של חבל הארץ.

בהיעדר נתונים קשה להעריך עד כמה הדרך מגשימה את מטרותיה - הארכת עונת הביקורים ומשיכתם של "מבקרי הכלניות" אל מוקדי העניין האחרים שבתוך היער.

› סיכום: מכלול מורשת במרחב יער בארי ובציר דרך מתקני המים והפעילות התיירותית – חוזקות וחולשות

העוסקים בפעילות תיירותית וחוקרים את מאפייניה מכירים היטב את מודל SWOT (Strength חוזקות, Weaknesses חולשות, Opportunities הזדמנויות, Threats איומים) שמיועד לבחינה של פרויקטים כלכליים ויוזמות חברתיות ושניתן לאמצו גם כדי לבחון מרחב, אתר ונוף: המאפיינים, ההתאמה והאפשרויות לפיתוח תיירות (Shiri & Seymohammadi, 2023; Yan & Wang, 2021). על פי מודל זה, החוזקות בפיתוח תיירותי של מכלול המורשת במרחב יער בארי הן בריכוז הגבוה ובמגוון של נכסי מורשת התרבות, בפני השטח המישוריים, ובתשתיות המאפשרות

[1] הכוונה לשנת 2017, השנה שבה כתבה כנרת גת את עבודת המחקר המצוטטת כאן. עם זאת, ביקור מחודש באתרים ההיסטוריים בצפון־מערב הנגב בקיץ 2023 הראה שלא חלו שינויים במצב התיירות באזור, בתכנון ובפיתוח (ע.ע.כ).

איור 12. השטחים הפתוחים לאורך כביש 232. שמורת גברעם ושרידי הכפר סומסום שנחרב בשנת 1948. צילום: עירית עמית־כהן, 2023

גישה לכל אתר ונוף ובחירת נתיב המעבר ביניהם. בין נכסי מורשת התרבות מתקיימים קשרים היסטוריים של זמן ומרחב. הם הוקמו במהלך המחצית הראשונה של המאה ה־20, שנים המתייחדות באירועים שהתרחשו בין שתי מלחמות עולם, והמרחב הוא אזור המייצג שילוב בין נוף תרבות לבין נוף כפרי פתוח; נוף המצטיין בשטחיו הפתוחים, בשמורות טבע לצד יערות, מטעים, שדות ויישובים כפריים המשובצים בתוכו, ובאפשרויות אין־ספור לפיתוח צירי תיירות ותיירות כוכב.

החולשות מקורן בהיעדר פעילות תיירותית רחבה. לחיסרון זה כמה הסברים, והבולט שבהם הוא המיקום – הקרבה לגבול עזה והמרחק מאזור המרכז. הסבר נוסף קשור לעונתיות המאפיינת את התיור באזור. לשני אלה מצטרף והפיתוח של כל אתר בנפרד, בלי להתייחס למכלול כולו ולפוטנציאל שיש בשיתופי פעולה בין היישובים. כך למשל, המבקרים מגיעים לאזור רק בחודשי החורף והאביב. הם מגיעים ליום אחד או לשעות אחדות, במכוניותיהם הפרטיות (מיעוטם באוטובוסים, במסגרת בטיולים מאורגנים), ומצוידים במזון למשך היום. המפגש עם האוכלוסייה המקומית מצומצם ומתרחש בשטח הפתוח, שבו גם התושבים המקומיים הם מבקרים (היישובים עצמם סגורים בפני המבקרים שמחוץ לאזור).

עדות לחוסר שיתוף פעולה היא הפרוגרמות הנכתבות ומוגשות למשרדי ממשלה, כל יישוב והפרוגרמה שלו לאטרקציה התיירותית המצויה בתחומו. בפרוגרמות אלה אין התייחסות למתחם כולו, לתשתיות תיירות, לאתרים שכנים או למיקומה של הנקודה באזור. ברוב המקרים, הפרוגרמות הנקודתיות מתייחסות בעיקר לתכנון הפיזי של הנקודה, והן ממעטות לדון בפיתוח עצמו, בתשתיות הקיימות ובאלה שיש לפתח, באפשרויות התעסוקה, ובעיקר – אינן מבליטות את ייחודו של האזור וחוזקותיו, לעומת אזורים אחרים.

למרות חולשות אלה, אי אפשר להתעלם מכמה עובדות. דרכי האזור עמוסות בשנים האחרונות בעונת הכלניות. העומס הוא עדות לגידול ניכר במספר המבקרים, אך קשה להתעלם

מכך שעיקר עניינם הוא בכלניות, ואילו "דרך מתקני המים" והאתרים האחרים הם רק "מוצרי לוואי" ולא מוקדי התעניינות. כדי לשנות זאת יש לנקוט אסטרטגיה אחת עבור המתחם בכללו, ואסטרטגיה אחרת עבור "המוצר התיירותי של הכלניות". נראה כי לאורך השנה האזור עצמו עדיין נמצא בשלב הגילוי, ואילו בעונת הכלניות הוא נמצא בשלב מתקדם יותר.

בעונת הכלניות מספר המבקרים חורג מיכולת הנשיאה של האזור. למצב זה ביטוי בעיקר בדרכים "הסתומות" (עד כדי כך שיש הנאלצים לחזור על עקבותיהם בלא שיגיעו ליעדם), בחניונים שלא נותר בהם מקום, בתושבים שמרגישים "נצורים" ביישוביהם. עם חוסר שביעות הרצון של האוכלוסייה המקומית אפשר היה להתמודד באמצעות פיתוח תיירותי שיינצל את גלי המבקרים: הרחבת הדרכים, הגדלת החניונים ומספרם, מכירת מוצרים ומתן שירותי הסעדה, וגם הפניה של מבקרים אל מקומות ואתרים חלופיים (דוגמת "דרך מתקני המים"); לנקוט צעדים להקטנה או להגבלה של מספר המבקרים בשבתות, ולעודדם להגיע בימי השבוע האחרים ובעונות נוספות. ייתכן שמאמץ שיווק של אתרי האזור יצליח לגרום לחלק ממבקרי הכלניות לחזור אל האזור בזמן רגוע יותר, אך כל עוד אין תשתית תיירות ראויה, מתקנים, פיתוח אטרקציות נוספות, ניצול אתרי המורשת ונופי המורשת שהאזור משופע בהם, תושבי האזור יוסיפו לסבול בעונת הכלניות הקצרה.

לקיבוץ בארי, כמו לשאר קיבוצי האזור, ערכי נוף ומורשת שאין להם תחליף. אם רוצים ליהנות מפוטנציאל זה, חשוב להכירו, לבחון אותו, ולאמץ את האופציה השנייה המוצגת בשלב האחרון בתאוריה של באטלר: במקום לסבול – למנף, ולמצוא את האיזון בין אפשרויות הפיתוח לבין רצונה של האוכלוסייה לשמור על ייחודה.

בתאריך בו יוצא לאור **אתרים המגזין** 13 לקריאה, זו משמעות נוספת. פיתוח התיירות באזור יוכל להיות מנוף נוסף לשיקום החבל כולו.

מקורות

- גת, כ' (2017). **בחינת יער בארי ו"מתחם תיירות בארי" לאור התאוריה של באטלר על מחזור החיים של אזורי תיירות והערכת הפרוגרמה ל"יער בארי – דרך מתקני המים".** עבודה סמינריונית, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר־אילן.
- גת, כ' (2018). **לאורך כביש הבטון: נוף תרבות בצפון־מערב הנגב.** תרגיל בקורס פיתוח תיירות באתרי מורשת, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר־אילן.
- עמית־כהן, ע' (2014). **חצר הקיבוץ – ערכים ונכסים.** יד טבנקין.
- קפלן, מ' (2016). **תוכנית האב לתכנון מרחבים ביוספריים, דוח שלב ד': ניהול וממשק מרחבים ביוספריים.** מנהל התכנון, משרד האוצר.
- Amit-Cohen, I. (2018). Conservation rural space: The case of agricultural cooperative settlements. **International Journal of Heritage Architecture: Studies, Repairs and Maintenance, 2**(1), 159–173.
- Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. **Canadian Geographer/Le Géographe Canadien, 24**(1), 5–12. https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x
- da Conceição Gonçalves, V., & Águas, P. (1997). The concept of life cycle: An application to the tourist product. **Journal of Travel Research, 36**(2), 12–22. https://doi.org/10.1177/004728759703600203
- Plog, S. (2001). Why destinations areas rise and fall in popularity. **Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly, 42**(3), 13.
- Shiri, N., & Seymohammadi, S. (2023). Feasibility study of tourism entrepreneurship development in rural areas of Darreh-Shahr county: Application of SWOT-AHP model. **International Journal of Agricultural Management and Development, 13**(2), 151–166.
- UNESCO. (1992). **World Heritage Cultural landscape**.
- UNESCO. (2005). **Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention**.
- Yan, Z., & Wang, X. (2021). Research on the tourism development and countermeasures of Nishan town – based on SWOT analysis. **Journal of Service Science and Management, 14**(4), 429–443.
- Zhang, J., Xiong, K., Liu, Z., & He, L. (2022). Research progress on world natural heritage conservation: Its buffer zones and the implications. **Heritage Science, 10**(1), 1–21. https://doi.org/10.1186/s40494-022-00744-z

דרכי תרבות כצירי מורשת: משמעויות מדיניות, חברתיות, תרבותיות וכלכליות

עירית עמית־כהן

להכרה בערכי התרבות של דרכי תרבות, ובעקבות זאת להכרזה על דרכים רבות לאתרי מורשת הראויים לשימור – ברמה האוניברסלית או ברמה הלאומית – יש מגוון משמעויות. באלה בולטות משמעויות פוליטיות, חברתיות, תרבותיות וכלכליות, ולאחרונות ביטוי בעיקר בתחום התיירות. ריבוי המשמעויות קידם את פרסומם של מסמכים אחדים, ובהם הגדרות וגם כללים לאופן שבו יש לפעול כדי ליידע בדבר ערכי התרבות של הדרכים, החשיבות שיש בהישרדותן עבור הדורות הבאים, והדרכים לשמרן. מסמך אחד צורף לגיליון 13 של **אתרים – המגזין: האמנה לדרכי תרבות**, 2008, שתורגמה לעברית בשנת 2021 כחלק מפעילותה של הוועדה המדעית לדרכי תרבות של איקומוס ישראל. כמו כן חזרה והוזכרה האמנה במאמרים שונים. לצד מסמך זה נוסף לגיליון הנוכחי מחקרה של עדי סלע וינר על **דרכי תרבות במרחב דרכי הבשמים בנגב**.

העיסוק הגובר בדרכי תרבות ובשימורן הוא חלק ממגמה חדשה שזכתה להבלטה בקרב חוקרים ומתעניינים במורשת תרבות מוחשית ושימורה, ובאה לידי ביטוי בפרסומן של הסכמות, המלצות ואמנות בין־לאומיות מאז שלהי שנות השמונים של המאה ה־20. מגמה זו קראה לא להסתפק בהכרזה לשימור של מונומנטים – נכסים בודדים שהם עדות לתופעה יוצאת דופן, לעיצוב מרשים, לאירוע היסטורי או לדמות הרואית – אלא לכלול בהגדרות גם תופעות המייצגות מקבץ של נכסים ונופים שהפריטים המרכיבים אותם חולקים משמעויות וערכים משותפים. שתי תופעות קידמו את הגישה המרחיבה ואת ההבנה שבהגדרת ערכי תרבות לא ניתן להסתפק רק בערכיהם של כל פרט ופרט, אלא יש לבחון גם את הערכים המשותפים המייחדים את המקבץ או את ציר מורשת התרבות המוחשית:

התופעה האחת היא הוספה של קטגוריות חדשות המותאמות לציר או למכלול נכסי מורשת כדי להכלילם ברשימת מורשת התרבות העולמית. בקטגוריות שגם זכו לאמנה שהתמקדה בהן, בלטו "נוף תרבות" בשנת 1992, "מורשת ורנקולרית" בשנת 1999 ו"דרך תרבות" בשנת 2008.

"המורשת הוורנקולרית" הדגישה את חשיבותם של נכסים בעלי תפוצה רחבה המייצגים אורחות חיים, שימושים יום־יומיים ואדריכלות עממית. באמנה זו כלולים ערכי תרבות דוגמת מגוון ושונות בין תרבויות, חברות ומדינות בשיח המורשת.

התופעה האחרת הייתה הידוק הקשר בין ערכי תרבות מוחשית לערכי תרבות לא מוחשית בעת הערכתם של נכסי תרבות ושל זכאותם להיכלל ברשימות מורשת, ועל ידי כך גם זכאותם לשימור. ואכן, בדרכי תרבות שזכו להכרה כאתרי מורשת הזכאים לשימור מושם דגש על ערכי תרבות מוחשית המתבססים על תוואי הציר, הבולטות והצורה של הנכסים והנופים שלאורך הציר, וכן על ערכי תרבות לא מוחשית, שהם תוצר של סך כל החלקים, היחסים ההדדיים והקשרים הבין־תרבותיים ביניהם. עם הערכים הללו נמנים ערכים המייצגים זכויות אדם, מגשרים בין תרבויות, מתגברים על מחלוקות וסכסוכים בין קהילות ומדינות, מקדמים שיח ופיתוח כלכלי משותף וחוצה גבולות, וכן את ערך הקיימות, את שרידותם של נכסים המייצגים ערכי תרבות שהם בעלי חשיבות גם עבור הדורות הבאים.

אזכור של נושאים אלה מופיע הן בתוכנית האירופית לדרכי תרבות משנת 1987, הן באמנת איקומוס לדרכי תרבות משנת 2008. ההבדל בין שני המסמכים הוא שבתוכנית מושם דגש על ערכי התרבות המשותפים למדינות אירופה, ואילו באמנה מושם דגש על ערכי תרבות אוניברסליים. מלבד שונות זו, לשני המסמכים מטרות דומות, והם מקדמים פעילויות וקשרי חינוך,

איור 1.
סמל הצדפה במסלול סנטיאגו דה קומפוסטלה בספרד.
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 2.
סמל הצדפה מוטבע על נכס היסטורי במסלול סנטיאגו דה קומפוסטלה בספרד.
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 3.
סמל הצדפה מוטבע על קטע הדרך של סנטיאגו דה קומפוסטלה בצרפת, שזכה למעמד של "מורשת עולם".
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 4.
סמל הצדפה מוטבע על בסיס פסל בכנסייה בעיר סן ג'יל, צרפת. הכנסייה היא תחנה בדרך הצליינים סנטיאגו דה קומפוסטלה.
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 5.
"כרטיס תייר" שמקבלים הצליינים והתיירים הצועדים בדרך הצליינים סנטיאגו דה קומפוסטלה. בסוף המסע זוכים התיירים בתעודה רשמית, חתומה על ידי האיחוד האירופי והכנסייה הקתולית.
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

תרבות וכלכלה. המסמכים אינם מסתפקים בתיעוד ההיסטורי או בהדגשת התפקיד המקורי של הדרך – צורכי מסע, כיבוש, מעבר ממקום למקום ותקשורת. הם מוסיפים על אלה ערכים חברתיים ותרבותיים המבליטים את המגוון התרבותי ואת השונות, וכן את האפשרות לחיי שיתוף.

כך למשל, באמצעות התוכנית לדרכי תרבות מקדמות מדינות אירופה תוכניות חינוך ותוכניות כלכליות הנשענות על הדרכים החוצות את היבשת, בניסיון להתמודד עם מגמות של פירוד ולאומיות באיחוד האירופי. הדוגמה הבולטת להתמודדות שכזו היא דרך הצליינים סנטיאגו דה קומפוסטלה. הדרך, החוצה כמה ממדינות אירופה, הייתה הראשונה שזכתה בכותרת "דרך תרבות אירופית" (אוקטובר 1987). בשנת 1993 הוכרז קטע הדרך שבספרד לאתר מורשת עולמית מטעם אונסקו, ובשנת 1998 הוענקה הגדרה זו גם לחלק הדרך שבצרפת. המסלול הוא אטרקציה תיירותית, גם עבור צליינות ותיירות מקומית וגם עבור תיירות חוץ, ובפיתוחו משתפות פעולה ביניהן מדינות אירופה כולן. הצדפה, סמלה של הדרך, מייצגת את השותפות הערכית והניהולית בשמירה עליה. איורים 1–9 משקפים את ערכי התרבות של הדרך, מתעדים את נופיה, את סמליה ואת הפעילות המשותפת לאורכה.

מאז הכרזתה של דרך הצליינים סנטיאגו דה קומפוסטלה והפיכתה לפרויקט תיירות חוצה גבולות, הושקו באירופה דרכי תרבות נוספות, והן מייצגות מגוון של נושאים המשותפים למדינות החברות במועצת אירופה: ארכיטקטורה, דת, נוף, גסטרונומיה, זרמים באומנות, אירועים היסטוריים ודמויות מרכזיות שהשפיעו על התרבות האירופית במוזיקה, בספרות, בציור ובפיסול. ברשימה זו ניתן למצוא את "דרך התרבות של המורשת היהודית", "דרך התרבות האנדלוסית", "דרך עצי הזית", "דרך התרבות של אומנות הקרמיקה", "דרך התרבות המגליתית", "דרך התרבות של ציורי המערות הפרה־היסטוריות" ועוד. אמנת איקומוס לדרכי תרבות, בשל אופייה האוניברסלי, מדגישה ערכים התואמים רעיונות שכלל מדינות העולם מנסות לקדם, למשל שאיפה לשלום, לסובלנות ולכיבוד השונה. וכך נכתב בהקדמה לאמנה זו:

דרכי תרבות הן ביטוי לתהליכים הדדיים, דינמיים ומתפתחים של קשרים בין־תרבותיים, והן משקפות את התרומה העשירה והמגוונת של עמים שונים למורשת התרבות. אף שדרכי תרבות הן תולדה היסטורית של יחסי שלום ועוינות, הן מביאות לידי ביטוי כמה ממדים משותפים החורגים משימושן ומתפקידן המקורי. בכך הן פורסות מערך יוצא דופן של תרבות שלום המבוססת על קשרים היסטוריים, על סובלנות, ועל כבוד והערכה למגוון התרבותי המאפיין את הקהילות השותפות להן.

בשנים האחרונות מתחזקת ההכרה בתרומתן של דרכי תרבות לשתי מטרות עיקריות: האחת – פיתוח כלכלי באזורי פריפריה, והאחרת – פתרון לסכסוכי גבולות. המטרה הראשונה מתבססת על ההכרה ולפיה קטעים ניכרים מדרכי התרבות חוצים אזורים כפריים הנמצאים מחוץ למוקדי פיתוח תיירותי. למרות ייחודן התרבותי של הקהילות הכפריות, חסרים להן ההון, הכלים והידע לפיתוחן התיירותי, וכדי לשנות זאת נדרשים השקעות וניהול משותף בין המדינה או המדינות והקהילות הכפריות. אשר למטרה השנייה, פריסתן של הדרכים והעובדה שרבות מהן חוצות גבולות הופכות אותן לאמצעי לפיתוח משותף, לחיזוק קשרים בין חברות ומדינות ולפתרון לסכסוכים ומחלוקות.

איור 6.
איור הצדפה על בסיס פסל בדרך הצליינים בעיר פוי, צרפת.
צילום: מינה פוטסמן, 2023

איור 7.
הצדפה – פריט מסחרי תיירותי בדרך הצליינים בצרפת.
צילום: מינה פוטסמן, 2023

איור 8.
נופיה של דרך סנטיאגו דה קומפוסטלה בספרד.
צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 9.
תצפית למלון צליינים בעיר סנטיאגו דה קומפוסטלה בספרד, שהיא נקודת המוצא או הסיום לצליינים ולתיירים. צילום: עירית עמית־כהן, 2022

איור 10. סמל הצדפה מעל הכניסה לבית מלון בעיר סנטיאגו דה קומפוסטלה. צילום: עירית עמית־כהן, 2022

אמנת איקומוס לדרכי תרבות
The ICOMOS Charter on Cultural Routes

האמנה נכתבה על ידי הוועדה המדעית הבין-לאומית לדרכי תרבות (CIIC) של איקומוס
אושררה על ידי האספה הכללית ה-16 של איקומוס ב-4 באוקטובר 2008, קוויבק, קנדה

Prepared by the International Scientific Committee on Cultural Routes (CIIC) of ICOMOS
Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, on 4 October 2008, Québec, Canada

תורגם לעברית כחלק מפעילות הוועדה המדעית לדרכי תרבות של איקומוס ישראל | ירושלים, תשפ"ב 2021

Preamble

As a result of the development of the sciences of conservation of cultural heritage, the new concept of Cultural Routes shows the evolution of ideas with respect to the vision of cultural properties, as well as the growing importance of values related to their setting and territorial scale, and reveals the macrostructure of heritage on different levels. This concept introduces a model for a new ethics of conservation that considers these values as a common heritage that goes beyond national borders, and which requires joint efforts. By respecting the intrinsic value of each individual element, the Cultural Route recognizes and emphasizes the value of all of its elements as substantive parts of a whole. It also helps to illustrate the contemporary social conception of cultural heritage values as a resource for sustainable social and economic development.

This more extensive notion of cultural heritage requires new approaches to its treatment within a much wider context in order to describe and protect its significant relationships directly associated with its natural, cultural and historical setting. Within this advance, the concept of the Cultural Route is innovative, complex and multidimensional. It introduces and represents a qualitatively new approach to the theory and practice of conservation of the cultural heritage.

Cultural Routes represent interactive, dynamic, and evolving processes of human intercultural links that reflect the rich diversity of the contributions of different peoples to cultural heritage.

Though Cultural Routes have resulted historically from both peaceful and hostile encounters, they present a number of shared dimensions which transcend their original functions, offering an exceptional setting for a culture of peace based on the ties of shared history as well as the tolerance, respect, and appreciation for cultural diversity that characterize the communities involved.

The consideration of Cultural Routes as a new concept or category does not conflict nor overlap with other categories or types of cultural properties—monuments, cities, cultural landscapes, industrial heritage, etc.—that may exist within the orbit of a given Cultural Route. It simply includes them within a joint system which enhances their significance. This integrated, interdisciplinary and shared framework creates new relationships among them by means of an innovative scientific perspective that provides a multilateral, more complete, and more accurate vision of history. This approach stimulates not only understanding and communication among the peoples of the world, but also increases cooperation to preserve cultural heritage.

פתח דבר

ההתפתחות בתחום שימורה של מורשת התרבות קידמה תפיסה חדשה של דרכי תרבות, אשר משקפת את השינויים שחלו בהבנת המאפיינים של נכסי תרבות ואת חשיבותם הגוברת של ערכים הקשורים במיקום הנכסים. תפיסה זו של דרכי התרבות חושפת את המבנה של המורשת על רמותיה השונות. היא מציגה מודל לאתיקה חדשה של שימור, הרואה בערכים אלה מורשת משותפת החוצה גבולות מדיניים ומחייבת שיתוף פעולה. "דרך התרבות" מכבדת את הערך הטמון בכל רכיב בנפרד, ומכירה בערכם של כל הרכיבים כמכלול. תפיסה זו ממחישה את הגישה החברתית העכשווית, הרואה בערכיה של מורשת התרבות משאב בעל ערך לפיתוח חברתי וכלכלי בר־קיימא.

הרחבת התפיסה של מורשת התרבות מחייבת לטפל בה בגישות חדשות ובהֶקְשֵׁרים רחבים, כדי שאפשר יהיה לתאר את הקְשָׁרים המשמעותיים והישירים של מורשת התרבות למערך הטבעי, התרבותי וההיסטורי שלה ולהגן עליהם. כחלק מתפיסה רעיונית מתקדמת זאת, התפיסה של דרכי התרבות היא חדשנית, מורכבת ורב־ממדית. היא מציגה ומייצגת גישה איכותנית חדשה כלפי התאוריה והפרקטיקה של שימור מורשת התרבות.

דרכי התרבות הן ביטוי לתהליכים הדדיים, דינמיים ומתפתחים של קשרים בין-תרבותיים, והן משקפות את התרומה העשירה והמגוונת של עמים שונים למורשת התרבות.

אף שדרכי תרבות הן תולדה היסטורית של יחסי שלום ועוינות, הן מביאות לידי ביטוי כמה ממדים משותפים החורגים משימושן ומתפקידן המקורי. בכך הן פורסות מערך יוצא דופן של תרבות שלום המבוססת על קשרים היסטוריים, על סובלנות, ועל כבוד והערכה למגוון התרבותי המאפיין את הקהילות השותפות להן.

ההתייחסות לדרכי תרבות כאל קטגוריה או רעיון חדשים אינה סותרת ואינה חופפת קטגוריות או סוגים אחרים של נכסי תרבות – מונומנטים, ערים, נופי תרבות, מורשת תעשייה וכדומה – אשר עשויים להימצא בדרך תרבות מסוימת. המושג "דרך תרבות" משלב את נכסי התרבות האחרים בפשטות לכדי מסגרת אחת המעצימה את חשיבותם. מסגרת משותפת, משולבת ורב־תחומית זאת יוצרת בין רכיביה השונים של הדרך מערכות יחסים חדשות, וזאת באמצעות תפיסה מדעית חדשנית המספקת ראייה היסטורית רבת־פנים, שלמה ומדויקת יותר. זוהי גישה המעודדת לא רק הבנה ותקשורת בין עמי העולם, אלא גם שיתוף פעולה מוגבר בשימורה של מורשת התרבות.

The innovation introduced by the concept of "Cultural Routes" reveals the heritage content of a specific phenomenon of human mobility and exchange that developed via communication routes that facilitated their flow and which were used or deliberately served a concrete and peculiar purpose. A Cultural Route can be a road that was expressly created to serve this purpose or a route that takes advantage either totally of partially of preexisting roads used for different purposes. But beyond its character as a way of communication or transport, its existence and significance as a Cultural Route can only be explained by its use for such specific purpose throughout a long period of history and by having generated heritage values and cultural properties associated to it which reflect reciprocal influences between different cultural groups as a result of its own peculiar dynamics.

Therefore, Cultural Routes are not simple ways of communication and transport which may include cultural properties and connect different peoples, but special historic phenomena that cannot be created by applying one's imagination and will to the establishment of a set of associated cultural assets that happen to possess features in common.

Cultural Routes have sometimes arisen as a project planned a priori by the human will which had sufficient power to undertake a specific purpose (for example, the Incan and the Roman Empire Routes). On other occasions, they are the result of a long evolutionary process in which the collective interventions of different human factors coincide and are channeled towards a common purpose (such as in the Route to Santiago, the African trade caravan routes, or the Silk Route). In both cases, they are processes arising from the human will to achieve a specific objective.

Given the cultural richness and variety of both the interrelationships and the characteristic assets directly associated with the reason for the existence of Cultural Routes (such as monuments, archaeological remains, historic towns, vernacular architecture, intangible, industrial and technological heritage, public works, cultural and natural landscapes, transportation means and other examples of the application of specific knowledge and technical skills), their study and management requires a multidisciplinary approach that illustrates and reinvigorates scientific hypotheses and stimulates increased historic, cultural, technical and artistic knowledge.

החדשנות המוצגת בתפיסה של "דרכי תרבות" חושפת את תוכן המורשת הטמון בתופעות ייחודיות של ניידות אנושית וחליפין. אלה התפתחו בנתיבי תקשורת שאפשרו לתופעות אלה להתקיים ומילאו צורך ממשי וייחודי. דרך תרבות עשויה הייתה להיווצר למטרה מסוימת, או לנצל – באופן מלא או חלקי – דרכים קודמות ששימשו לצרכים שונים. השימוש בדרך לצורכי תקשורת או תעבורה אין בו די כדי להכיר בה כדרך תרבות. מעמדה כדרך תרבות וחשיבותה כבזאת ניתנים לה רק אם שימשה למטרות ייחודיות לאורך זמן, ואם ערכי המורשת ונכסי התרבות הנקשרים בה משקפים השפעות הדדיות בין תרבויות שנוצרו בזכות הדינמיקה הייחודית שהתקיימה לאורכה.

לפיכך, דרכי תרבות אינן רק דרכים של תקשורת ותעבורה הכוללות נכסי תרבות ומחברות בין אוכלוסיות, אלא תופעה היסטורית מוגדרת שאינה יכולה להיווצר רק מכוח רעיון ושאיפה לחבר מכלול נכסי תרבות החולקים מאפיינים משותפים.

חלק מדרכי התרבות הן תוצר של פרויקט אנושי, פרי תכנונו של גורם שהיה ביכולתו להוציאן לפועל – דוגמת דרכי האינקה והאימפריה הרומית. אחרות הן תולדה של תהליך התפתחות ארוך וממושך שחברו בו גורמים אנושיים שונים בעלי מטרה משותפת – דוגמת הדרך לסנטיאגו, דרכי המסחר של השיירות באפריקה או דרך המשי. בשני המקרים, הדרכים הן תולדה של תהליכים שמקורם ברצון אנושי להשיג מטרה מסוימת.

העושר התרבותי ומגוון יחסי הגומלין והנכסים הקשורים במישרין בדרכי התרבות (דוגמת מונומנטים, שרידים ארכיאולוגיים, ערים היסטוריות, אדריכלות ורנקולרית, מורשת בלתי מוחשית, מורשת תעשייה וטכנולוגיה, מפעלים ציבוריים, נופי תרבות וטבע, אמצעי תעבורה ודוגמאות אחרות ליישומי ידע או ליכולות טכניות), מחייבים כי המחקר על דרכים אלה והניהול שלהן ייעשו בגישה רב־תחומית. גישה כזאת מבטאת ומקדמת חשיבה מדעית, ותורמת להרחבת הידע ההיסטורי, התרבותי, הטכנולוגי והאומנותי.

Objectives of the Charter

מטרות האמנה

• To establish the basic principles and methods of research specific to the category of Cultural Route as they relate to other previously established and studied categories of cultural heritage assets.

• לנסח עקרונות ושיטות מחקר שיהיו ייחודיים לקטגוריה של דרכי תרבות, ובד בבד יתייחסו לקטגוריות ולמחקרים אחרים הקיימים בתחום של נכסי מורשת תרבות.

• To propose the basic mechanisms for the development of knowledge about, evaluation, protection, preservation, management and conservation of Cultural Routes.

• To define the basic guidelines, principles and criteria for correct use of Cultural Routes as resources for sustainable social and economic development, respecting their authenticity and integrity, appropriate preservation and historical significance.

• To establish the bases for national and international cooperation that will be essential for undertaking research, conservation and development projects related to Cultural Routes, as well as the financing required for these efforts.

• להציע מנגנונים בסיסיים לפיתוח ידע, הערכה, הגנה, שימור וניהול של דרכי תרבות.

• להגדיר את הקווים המנחים, העקרונות והתבחינים לשימוש ראוי בדרכי תרבות כמשאב לפיתוח חברתי וכלכלי בר־קיימא באופן המכבד את השלמות, האותנטיות והשימור הנאות שלהן, ואת חשיבותן ההיסטורית.

• להניח את הבסיס לשיתוף פעולה לאומי ובין־לאומי הנדרש לקידום מחקר ופרויקטים של שימור ופיתוח הקשורים לדרכי תרבות, וכן להשגת המשאבים הדרושים למימושם.

Definition

הגדרה

Any route of communication, be it land, water, or some other type, which is physically delimited and is also characterized by having its own specific dynamic and historic functionality to serve a specific and well determined purpose, which must fulfill the following conditions:

a. It must arise from and reflect interactive movements of people as well as multi-dimensional, continuous, and reciprocal exchanges of goods, ideas, knowledge and values between peoples, countries, regions or continents over significant periods of time;

b. It must have thereby promoted a cross-fertilization of the affected cultures in space and time, as reflected both in their tangible and intangible heritage;

c. It must have integrated into a dynamic system the historic relations and cultural properties associated with its existence.

כל דרך מקשרת – בים, ביבשה, באוויר או במרחב אחר, שגבולותיה הפיזיים מוגדרים – המאופיינת בהתפתחות ייחודית ובתפקיד היסטורי ששירתו מטרה ברורה וקבועה, ועומדת בתנאים שלהלן:

א. הדרך היא תוצר ושיקוף של יחסי גומלין בין אנשים, וכן מערך רב־ממדי של חילופי מוצרים, רעיונות, ידע וערכים שהתקיימו בין עמים, מדינות, אזורים או יבשות למשך פרק זמן משמעותי;

ב. הדרך קידמה הפריה הדדית בין תרבויות שהושפעו זו מזו בזמן ובמרחב, וזו משתקפת במורשת המוחשית והבלתי מוחשית שלהן;

ג. הדרך השתלבה במערכת דינמית של יחסים היסטוריים ושל איכויות תרבותיות שנקשרו בקיומה.

Defining Elements of Cultural Routes: Context, Content, Cross-Cultural Significance as a Whole, Dynamic Character, and Setting

הגדרת הרכיבים של דרכי תרבות: הֶקְשֵר, תוכן, משמעות חוצת־תרבויות של המכלול, אופי דינמי ומערך

1. Context: Cultural Routes occur in a natural and/or cultural context upon which they exert an influence and which they help to characterize and enrich with new dimensions as part of an interactive process.

2. Content: A Cultural Route must necessarily be supported by tangible elements that bear witness to its cultural heritage and provide a physical confirmation of its existence. Any intangible elements serve to give sense and meaning to the various elements that make up the whole.

1. הֶקְשֵר: דרכי תרבות מתקיימות בהקשר הטבעי או התרבותי שהן השפיעו עליו, הותירו בו את חותמן ותרמו לאפיון שלו ולהעשרתו בתהליכי גומלין.

2. תוכן: על דרך תרבות להיסמך על רכיבים מוחשיים המעידים על מורשת התרבות שלה ומאששים באופן פיזי את קיומה. הרכיבים הבלתי מוחשיים מעניקים הבנה ומשמעות לרכיבים השונים, היוצרים יחד את השלם.

1) The indispensable physical element that determines the existence of a Cultural Route is the communication route itself as an instrument serving a project designed or arising through human activity to accomplish specific goals.

2) Other basic substantive elements are the tangible heritage assets related to its functionality as a historic route (staging posts, customs offices, places for storage, rest, and lodging, hospitals, markets, ports, defensive fortifications, bridges, means of communication and transport; industrial, mining or other establishments, as well as those linked to manufacturing and trade, that reflect the technical, scientific and social applications and advances in its various eras; urban centers, cultural landscapes, sacred sites, places of worship and devotion, etc.) as well as intangible heritage elements that bear witness to the process of exchange and dialogue between the peoples involved along its path.

3. Cross-cultural significance as a whole: The concept of Cultural Route implies a value as a whole which is greater than the sum of its parts and gives the Route its meaning.

1) The cultural route constitutes a cultural asset enriched by the different cultures it has fertilized and which transcends them in overall value by offering a substantial number of shared characteristics and value systems.

2) Within its overall identity, the value of its parts resides in their common, shared, multi-faceted significance.

3) Its wider scale permits a cultural linking of peoples, countries, regions, and continents.

4) This breadth of scale is important from the point of view of both the territory included and of the comprehensive management of the various heritage elements included in it. At the same time the cultural diversity it implies provides an alternative to a process of cultural homogenization.

4. Dynamic character: In addition to presenting physical evidences of its historic path, along with cultural heritage elements, Cultural Routes include a dynamic factor that acts as a conductor or channel through which the reciprocal cultural influences have flowed.

1) The dynamic of a Cultural Route does not obey natural laws or casual phenomena, but rather exclusively human processes and interests, and is therefore understandable only as a cultural phenomenon.

2) This vital fluid of culture is manifested not only in material or tangible aspects, but also in the spirit and traditions making up the intangible heritage of Cultural Routes.

1) הנתיב הפיזי עצמו הכרחי להגדרתה של דרך תרבות, משום שהוא התוצר של פרויקט אנושי שיועד להשגת מטרה מסוימת.

2) רכיבים בסיסיים מהותיים נוספים הם נכסי מורשת מוחשית הקשורים לתפקודה כדרך היסטורית (תחנות התארגנות לבני אדם ולבעלי חיים, תחנות מכס, מקומות לאחסון, למנוחה וללינה, בתי חולים, שווקים, נמלים, ביצורים, גשרים, דרכי תקשורת ותעבורה; מפעלי תעשייה, מכרות או מחצבים, וכן כאלה הקשורים לייצור ולמסחר ומשקפים התפתחויות טכניות, מדעיות וחברתיות שחלו לאורך התקופות השונות; מרכזים עירוניים, נופי תרבות, אתרי פולחן, בתי תפילה, מקדשים וכיוצא באלה), וכן רכיבי המורשת הבלתי מוחשית המעידים על תהליכים של חילופי מידע ושיח שהתקיימו בין עמים לאורך הדרך.

3. משמעות חוצת־תרבויות של המכלול: הרעיון המונח בבסיס התפיסה של דרך תרבות מייחס למכלול ערך העולה על ערכם של סך חלקיו, והוא המעניק לדרך את משמעותה.

1) דרך התרבות היא נכס תרבות. היא מכלול שהתעשר בזכות התרבויות השונות שהדרך תרמה להן. לכן ערכה הכולל של דרך התרבות עולה על זה של תרבויות אלה, משום שהיא מבטאת מכלול של מאפיינים וערכים משותפים.

2) כחלק מזהותה של הדרך כמכלול. ערכה נובע מהמשמעות המשותפת ורבת־הפנים של חלקיה השונים.

3) בזכות קנה המידה הנרחב של הדרך היא מאפשרת חיבור תרבותי בין עמים, ארצות, אזורים ויבשות.

4) קנה המידה הנרחב של הדרך חשוב הן מבחינת השטח הכלול בה הן מבחינת היקף הניהול של רכיבי המורשת שהם חלק ממנה. בה בעת, המגוון התרבותי שהיא מבטאת מציב חלופה להאחדה תרבותית.

4. אופי דינמי: נוסף על העדויות הפיזיות לתוואי ההיסטורי של הדרך ולרכיבי מורשת התרבות, דרכי התרבות כללו גורם דינמי ששימש ערוץ למעבר הדדי של רעיונות והשפעות תרבותיות.

1) הדינמיקה של דרך תרבות אינה כפופה לחוקי הטבע או לתופעות מזדמנות, אלא אך ורק לתהליכים ולאינטרסים אנושיים. משום כך הדרך היחידה להבינה היא כתופעת תרבות.

2) חיוניות זאת של התרבות מתבטאת לא רק בהיבטים חומריים ומוחשיים, אלא גם בהלכי הרוח ובמסורות שיצרו את המורשת הבלתי מוחשית של דרכי תרבות.

3) By understanding a Cultural Route as a set of dynamic elements of cultural communication between peoples, its cultural heritage assets can be appreciated in their true spatial and historical dimensions, which allows for a comprehensive and sustainable approach to the conservation of the Route as a whole.

5. Setting: The Cultural Route is closely linked to its setting and forms an inseparable part of it.

1) The geographical setting has helped to shape the Cultural Route, either determining its path or influencing its development over time.

2) The territorial setting, whether natural or cultural (urban or rural), provides the framework of the Cultural Route, gives it its particular atmosphere, characterized by elements and values of both physical and intangible nature, and is fundamental for the comprehension, conservation and enjoyment of the route.

3) A Cultural Route connects and interrelates geography and very diverse heritage properties, forming a unified whole. Cultural Routes and their setting are related to their different landscapes, natural or cultural, which are but just one of their components and have their own distinctive characteristics and identity depending on the different areas and regions they pass through in their course. The different landscapes contribute to characterize the diverse sections of the Route as a whole, enriching it with their diversity.

4) The relationship with nature is especially sensitive in some sections, in others it is the relationship with the urban or rural environment, and in the areas with monuments that are isolated from other buildings (such as chapels, monasteries, fountains, bridges, boundary crosses, etc.), it is the relationship of these monuments with their landscape setting which shapes the nature of that section of the Cultural Route.

5) The protection and conservation of the Cultural Routes requires a profound knowledge of the historic, natural and cultural characteristics of their surroundings. Any interventions that may be necessary must fit in with this context and respect its defining features by facilitating their understanding and not distorting the traditional landscape, whether it is natural, cultural or combined.

6) A delineation of the setting must be provided for the Cultural Route, clearly marking the boundaries of a well-defined, regulated buffer zone, which should allow the material and immaterial cultural values included in it to be preserved in their full authenticity and integrity. Such protection must include the values of the different landscapes forming part of the Cultural Route and providing its characteristic atmosphere.

3) ההבנה של דרך תרבות כמערכת של רכיבים דינמיים של תקשורת בין עמים מאפשרת להעריך את נכסי מורשת התרבות שלה במלוא משמעותם ההיסטורית והמרחבית, ולקדם גישה כוללת ובת־קיימא לשימור הדרך כמכלול.

5. מערך: לדרך התרבות קשר הדוק לסביבה ולמרחב שהיא מתקיימת בהם, והיא חלק בלתי נפרד מהם.

1) המערך הגיאוגרפי תרם לעיצובה של דרך התרבות, בין שבקביעת התוואי שלה בין שבהשפעה על התפתחותה לאורך זמן.

2) המערך המרחבי, בין שטבעי בין שתרבותי (עירוני או כפרי), מעניק לדרך התרבות את המסגרת ומשרה עליה את האווירה ואת הייחודיות שלה. אלה מאופיינות ברכיבים ובערכים בעלי אופי פיזי ובלתי מוחשי כאחד, והוא יסוד חיוני להבנת הדרך, לשימורה ולהנאה ממנה.

3) דרך תרבות מחברת בין מאפיינים גיאוגרפיים לבין מאפייני מורשת מגוונים ומשלבת אותם לכדי מכלול שלם. דרכי התרבות והמערך שלהן קשורים לנופים הטבעיים או התרבותיים שתוואי הדרכים עובר בהם. נופים אלה הם רק אחד מן הרכיבים שלהן, והם כשלעצמם בעלי זהות ומאפיינים ייחודיים נוספים – בהתאם למרחבים ולאזורים שבהם הם נמצאים. המגוון הנופי תורם לאפיון של המקטעים השונים בדרך התרבות, ומעשיר אותה כמכלול.

4) חלק מהמקטעים בדרך התרבות מושפעים מאוד מן הטבע הסובב אותם, ואילו אחרים מושפעים מסביבתם העירונית או הכפרית. באזורים שיש בהם מונומנטים המנותקים ממבנים אחרים (למשל כנסיות, מנזרים, מזרקות, גשרים, מעברי גבול וכדומה), היחסים בין המונומנטים לבין המרחב הנופי הם המעצבים את המקטע.

5) ההגנה על דרכי תרבות ושימורן מחייבים ידע מעמיק על המאפיינים ההיסטוריים, הטבעיים והתרבותיים של הסביבה שבה הן מצויות. כל התערבות שעשויה להידרש צריכה להשתלב בהֶקֶשֵר זה ולכבד את מאפייני הדרכים, ולעשות זאת באופן המסייע בהבנתן ואינו פוגע בנוף המקורי – יהא זה נוף טבעי, עירוני או שילוב של שניהם.

6) יש להגדיר את גבולות המרחב של דרך התרבות, ולתחום אזור חיץ מוגדר ומבוקר שיאפשר לשמר את ערכי התרבות החומריים והלא־חומריים במלוא האותנטיות והשלמות שלהם. הגנה כזאת צריכה לכלול את ערכיהם של הנופים השונים המעצבים כל מקטע בדרך התרבות ומעניקים לו את האווירה הייחודית המאפיינת אותו.

Specific Indicators

As basic differentiating indicators applicable to the category of Cultural Route, the following should be considered: the structure of the route and its physical substratum as well as historical data about its use to

accomplish a specific goal; any physical structures associated with the concrete purpose and functionality of the Cultural Route; communication elements, and the existence of cultural manifestations of shared origin along (or at given points of) the route such as practices, traditions, customs, and common uses of a religious, ritual, linguistic, festival, culinary, or similar nature; reciprocal influences in music, literature, architecture, fine arts, handicrafts, scientific advances, technical and technological skills, and other material and immaterial cultural assets whose full understanding derives from the historic function of the Cultural Route.

סממנים ייחודיים

כדי שדרך תיכלל בקטגוריה של דרך תרבות צריכים להימצא בה כמה סממנים ייחודיים: מבנה הנתיב והמצע הפיזי שלו, וכן מידע היסטורי בדבר השימוש בדרך למטרה מסוימת; מבנים פיזיים הקשורים במובהק לייעודה של הדרך ולשימושיה; רכיבי תקשורת

וקיומם של ייצוגים תרבותיים אופייניים לאורך התוואי כולו או בנקודות מסוימות בו, דוגמת פרקטיקות, מנהגים ומסורות, שימושים נפוצים בעלי אופי דתי, פולחני, לשוני, חגיגי או קולינרי, וכן השפעות הדדיות בתחומי המוזיקה, הספרות, האומנות, מלאכות יד, מדע, יכולות טכניות וטכנולוגיות, ושאר נכסי תרבות חומריים ולא־חומריים שהבנתם המלאה נובעת מהתפקוד ההיסטורי של דרך התרבות.

Types of Cultural Routes

Cultural routes can be classified as follows:

• According to their territorial scope: local, national, regional, continental, or intercontinental.

• According to their cultural scope: within a given cultural region or extended across different geographical areas that have shared or continue to share a process of reciprocal influences in the formation or evolution of cultural values.

• According to their goal or function: social, economic, political, or cultural. These characteristics can be found shared across a multi-dimensional context.

• According to their duration in time: those that are no longer used versus those that continue to develop under the influence of socio-economic, political, and cultural exchanges.

• According to their structural configuration: linear, circular, cruciform, radial or network.

• According to their natural environment: land, aquatic, mixed, or other physical setting.

סוגים שונים של דרכי תרבות

אפשר לסווג את דרכי התרבות על פי כמה מאפיינים:

• ההיקף המרחבי: מקומי, לאומי, אזורי, יבשתי או בין־יבשתי.

• ההיקף התרבותי: בתחום אזור תרבות מסוים, או על פני כמה אזורים גיאוגרפיים שהתקיימו ביניהם בעבר – או שמתקיימות ביניהם גם כיום – השפעות הדדיות ביצירה של ערכים תרבותיים או בתרומה להתפתחותם.

• המטרה או השימוש: חברתי, כלכלי, פוליטי או תרבותי. שימושים אלה יכולים להתקיים גם בהֶקֵשֵר רב־ממדי.

• משך קיומן: דרכים שכבר אינן בשימוש, לעומת כאלה הממשיכות להתפתח בהשפעת יחסי גומלין חברתיים־כלכליים, פוליטיים ותרבותיים.

• תצורה: קווית, מעגלית, דמוית צלב, היקפית, כמה דרכים היוצאות ממקור אחד או רשתית.

• הסביבה הטבעית: יבשתית, מימית, מעורבת, או כל מערך פיזי אחר.

Identification, Integrity, and Authenticity

• Prima facie indicators

For identification and assessment purposes, the following aspects may initially be considered as prima facie, non-conclusive evidence of the existence of a Cultural Route:

זיהוי, שלמות ואותנטיות

• סממנים ראשוניים בולטים

לצורכי זיהוי והערכה אפשר להתייחס תחילה להיבטים אחדים. אלה ישמשו עדות ראשונית, לא סופית, לקיומה של דרך תרבות:

• Expressions of dynamic social, economic, political, and cultural processes which have generated exchanges between different cultural groups of related areas;

• Distinguishing characteristics that are shared by different geographical and cultural areas connected by historical bonds;

• Evidences of mobility and of relationships forged between peoples or ethnic groups of different cultures;

• Specific cultural features rooted in the traditional life of different communities;

• Heritage elements and cultural practices—such as ceremonies, festivals and religious celebrations representative of shared values for different communities within (a) specific cultural and historic area(s)—related to the significance and functionality of the Route.

• **Identification Process**

The process for identifying a Cultural Route will necessarily take into account its specific functionality to serve a concrete and well-determined purpose, the tangible and intangible values of its heritage dynamically generated as a results of reciprocal cultural influences, its structural configuration, its whole geographic and historic context, its natural and cultural setting, whether the latter is urban or rural, and its corresponding characteristic environmental values, its relationships to the landscape, its duration in time, and its symbolic and spiritual dimension, all of which will contribute to its identification and to the understanding of its significance.

The intangible assets of a Cultural Route are fundamental for understanding its significance and its associative heritage values. Therefore, material aspects must always be studied in connection with other values of an intangible nature.

For the purpose of its comparative evaluation, the temporal duration and historic significance of the different sections of the Route in relation to the whole should also be taken into account.

In the case of a living Cultural Route, the relationships and dynamic functions associated with the specific and well-determined purpose that gave rise to its existence and serves to define and identify the route should be maintained, even if the historic processes have undergone change over time and new elements have been incorporated. These new elements should be evaluated within the framework of their functional relationship to the Cultural Route, and the case may occur where properties that have heritage values in themselves cannot be considered as components of the Cultural Route because they do not form part of it.

• **Authenticity**

Every Cultural Route should fulfill authenticity criteria demonstrably and credibly expressing its value in terms of

• ביטויים לתהליכים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים דינמיים שהובילו ליחסי גומלין בין קבוצות תרבות שונות באזורים הקשורים בדרך;

• מאפיינים מובהקים המשותפים לאזורים גיאוגרפיים ותרבותיים שיש ביניהם קשרים היסטוריים;

• עדויות לניידות וליחסים שנרקמו בין עמים, קבוצות אתניות או תרבויות שונות;

• מאפיינים תרבותיים ייחודיים ששורשיהם מצויים במסורות של קהילות שונות;

• רכיבי מורשת ופרקטיקות דוגמת טקסים, פסטיבלים וחגיגות דתיות המייצגים ערכים משותפים לקהילות שונות באזור אחד או בכמה אזורים – הקשורים למשמעות של הדרך ולשימוש בה.

• **תהליך הזיהוי**

בתהליך הזיהוי של דרך תרבות יש להביא בחשבון רכיבים אחדים: השימוש בה למטרה מסוימת ומוגדרת היטב, ערכי המורשת המוחשית והבלתי מוחשית שנוצרו בה בתהליך דינמי של השפעות תרבותיות הדדיות; התצורה שלה, ההֶקֵשֵר הגיאוגרפי וההיסטורי הכולל, המערך הטבעי והתרבותי שלה – בין שעירוני בין שכפרי, וערכי הסביבה האופייניים לה והקשורים בה, הזיקה בינה לבין הנוף, משך קיומה והממד הסמלי והרוחני שלה. כל אלה תורמים לזיהויה של דרך תרבות ולהבנת חשיבותה.

הנכסים הבלתי מוחשיים של דרך תרבות הם בסיס הכרחי להבנת משמעותה וערכי המורשת הקשורים בה. משום כך, הכרחי לחקור את ההיבטים החומריים בחיבור לערכים אחרים, שטבעם אינו מוחשי.

לשם הערכה השוואתית של דרך תרבות יש לשקול את המשך הקיום של מקטעי הדרך השונים ובמשמעותם ההיסטורית ביחס למכלול.

במקרה של דרך תרבות פעילה המתפקדת בהווה, יש לשמר ולנהל את מערכות היחסים והתפקודים שנקשרו בה במטרה שלשמם היא נוצרה והמשמשים להגדרתה ולזיהויה, גם אם במהלך ההיסטוריה חלו בהם שינויים ולדרך נוספו רכיבים חדשים. את הרכיבים החדשים יש לבחון על־פי התפקוד שלהם בהקשר של דרך התרבות. כך שייתכנו מקרים שבהם נכסים לא ייחשבו לרכיבים של דרך התרבות משום שאינם חלק ממנה, גם אם יש להם ערכי מורשת כשלעצמם.

• **אותנטיות**

על דרך תרבות לעמוד בתְנָאֵי האותנטיות, המבטאים באופן מובהק ואמין את ערכה מבחינת הסביבה הטבעית והתרבותית שלה, וכן

both its natural and cultural environment, and concerning both its defining elements and its distinctive features of a material and immaterial nature:

- These criteria should be applied to each section under study to assess its significance in relation to the overall meaning of the Route throughout its historical development, and to verify the authenticity of its structural layout through the vestiges of its path.

- Authenticity should also be evident in the natural and cultural context of each stretch of the Route subject to analysis and assessment, as well as in the other tangible and intangible heritage elements included within its historic functionality and its setting.

- Even if in certain sections the material traces of a Cultural Route are not clearly preserved, its existence in these areas could be shown through historiography, intangible elements and immaterial sources of information that prove their real meaning as integral components of that Route and evidence its authenticity.

- The techniques and methodologies used for the protection, conservation and management of the Cultural Routes, whether traditional or newly implemented, must respect the authenticity criteria.

• Integrity

The verification of the integrity of a Cultural Route must necessarily be based on a sufficiently representative set of both tangible and intangible evidences and elements that witness to its global significance and values as a whole and ensure the complete representation of the features and importance of the historic processes which generated the Cultural Route.

Evidences of the historic relationships and dynamic functions essential to the distinctive character of the Cultural Route should be maintained. In addition, regard must be had for whether its physical fabric and/or its significant features are in good condition and the impact of deterioration processes controlled, and whether or not the Route reflects any possible side effects of development, abandonment or neglect.

את הרכיבים המגדירים אותה ואת המאפיינים הייחודיים שלה, החומריים ושאינם חומריים:

• יש לבדוק תנאים אלו בהקשר של כל מקטע כדי להעריך את משמעותו בהקשר הכולל של הדרך במהלך התפתחותה ההיסטורית, וכדי לאמת את האותנטיות שלו לאור שרידי המתווה שלה.

• האותנטיות צריכה להתבטא בבירור גם בהקשר הטבעי והתרבותי של כל מקטע הנתון למחקר ולהערכה, וגם ברכיבים המוחשיים והבלתי מוחשיים הנוספים המייצגים את תפקודה ההיסטורי של הדרך ואת המרחב שלה.

• גם אם במקטעים מסוימים לא השתמרו שרידים וסימנים מובהקים של דרך התרבות, ניתן להוכיח כי הם היו חלק ממנה על בסיס היסטוריוגרפיה, שרידים שאינם חומריים ומקורות מידע בלתי מוחשיים המאששים את המשמעות שלהם כרכיבים של הדרך ומאשרים את האותנטיות שלה.

• הטכניקות והמתודולוגיות המשמשות להגנה על דרכי תרבות, לשימורן ולניהולן, בין שהן מסורתיות בין שחדשניות, צריכות לעמוד בתנאי האותנטיות.

• שלמות

הוכחת השלמות של דרך תרבות חייבת להתבסס על מערך מייצג של ראיות מוחשיות ובלתי מוחשיות, ועל רכיבים המעידים על המשמעות הכוללת שלה ושל ערכיה כמכלול. על מערך זה לייצג במלואם את המאפיינים ואת התהליכים ההיסטוריים אשר עיצבו את דרך התרבות.

העדויות ליחסים ההיסטוריים ולתפקודים הדינמיים החיוניים לאופייה הייחודי של דרך התרבות חייבות להישמר. יש לשים לב למצבם של המרקם הפיזי ו/או של המאפיינים הייחודיים של הדרך, לבחון אם יש פיקוח על תהליכי הידרדרות במצבם, ולברר אם הדרך משקפת באופן כלשהו תופעות לוואי של פיתוח, נטישה או הזנחה.

Methodology

מתודולוגיה

The concept of Cultural Route requires a specific methodology for its research, assessment, protection, preservation, conservation, use and management. Given its breadth and its value as a whole, as well as its territorial dimensions, this methodology requires the establishment of a system of coordinated and integrally managed activities.

הרעיון של דרך תרבות מחייב מתודולוגיה ייחודית לבחינה, להערכה, להגנה, לשימור, להשמשה ולניהול. זאת בהתחשב בפריסה של הדרך ובערכה כמכלול, וכן בכל מקטע בנפרד. מתודולוגיה זו מחייבת גיבוש שיטה לתיאום ולניהול משולב של כל הפעולות האלה.

It is essential to start with the identification both of the Route as a whole and of its individual sections, along with an inventory of the assets that comprise it and an analysis of their state of conservation which will facilitate the elaboration of a strategic plan for its preservation. This plan should necessarily include measures for raising awareness of the Route and creating interest in it among public and private entities. It also requires the formulation of coordinated measures and specific legal instruments for the protection, use and management of all of its elements as substantive parts of the value and significance of the Route as a whole.

1. Research

The study of cultural routes may extend across different geographical areas, possibly widely separated from each other. It is therefore advisable to set up several research teams located at the main characteristic points of the Route under study.

The research methodology, along with the adoption of practices and the attachment of indicators for proper identification and assessment of the heritage values in the different sections of a Cultural Route, should never lose sight of the meaning of the Route as a whole, in order to avoid any loss in the meaning or historic significance of the route.

Research teams working on this cultural heritage category should be of a multidisciplinary and cooperative nature. Common working criteria should be established based on the principle of starting with an investigation of the parts, but without losing sight of the project as a whole. Similarly, common methodological instruments—standardized in advance— should be used for the collection of data. The project plan should include coordinating mechanisms that will facilitate communication and cooperation among the researchers in order to make it possible to transmit data about the work and achievements of each team.

Researchers should keep in mind that the presence of various types of cultural heritage properties along the path of a Cultural Route does not, in and of itself, imply that they are necessarily integral components of that route or are appropriate objects of study in relation to it. The only elements that should be highlighted in the scientific investigation of a Cultural Route are those related to the specific goal of the Route and any influences arising from its functional dynamic.

2. Funding

Given the scope of the tasks involved in identifying and highlighting the value of a vast Cultural Route, funding should be obtained in stages that will allow for balanced, coordinated progress in the research projects as well as the preservation, use, and management projects related to its various sections. It is advisable to establish a joint estimation of the values to be preserved so as to allow the setting of a scale of priorities for action and the

יש להתחיל בזיהוי של הדרך כמכלול ושל כל אחד מן המקטעים שבה בנפרד, ובד בבד לבצע רישום של כלל הנכסים המרכיבים את הדרך. הרישום כולל ניתוח של כל רכיב ומצב שימורו כדי לגבש תוכנית אסטרטגית מפורטת להגנה על הדרך כמכלול. על התוכנית לכלול אמצעים להעלאת המודעות בדבר הדרך וליצירת עניין בה בקרב גורמים ציבוריים ופרטיים. עוד נדרש לנסח כלים משפטיים ייעודיים לשימור ולניהול של דרך התרבות על כלל רכיביה, התורמים יחד לערכה ולמשמעותה כמכלול.

1. מחקר

המחקר של דרכי תרבות עשוי להתפרס על פני אזורים גיאוגרפיים שונים, אולי אף מרוחקים מאוד זה מזה. משום כך מומלץ להקים כמה צוותי מחקר שכל אחד מהם יהיה מופקד על אחת הנקודות האופייניות לדרך.

לצד האימוץ של נהלים וההגדרה של הסממנים ההכרחיים לזיהוי ולהערכה נאותים של ערכי המורשת במקטעים שונים של דרך התרבות, מתודולוגיית המחקר צריכה להתייחס כל העת גם למשמעותה של הדרך כמכלול, כדי שלא להחמיץ שום פרט ממשמעות הדרך או מחשיבותה ההיסטורית.

צוותי המחקר בקטגוריה של דרך התרבות צריכים לייצג מגוון התמחויות, ולשתף פעולה ביניהם. שיתוף הפעולה צריך להישען על העיקרון ולפיו המחקר מתחיל בחקר של הרכיבים השונים, אך אינו מאבד את תפיסת הפרויקט כמכלול. בדומה לכך, איסוף הנתונים צריך להתבצע בכלים מתודולוגיים משותפים, שצוותי המחקר יסכימו עליהם מראש. תוכנית המחקר צריכה לכלול מנגנונים לתיאום התקשורת ושיתוף פעולה בין קבוצות החוקרים השונות, כך שיוכלו להחליף ביניהן נתונים ומידע על הממצאים.

על החוקרים לזכור שהימצאותם של נכסי תרבות מסוגים שונים לאורך דרך תרבות אינה כשלעצמה הוכחה שהם חלק מהדרך, או שהם צריכים להיחקר בהקשר שלה. הרכיבים היחידים שצריכים להיכלל במחקר המדעי של דרך התרבות הם אלה הקשורים לדרך וליעדיה הייחודיים, ולהשפעות שהיו להם על תפקודה.

2. מימון

לאור היקף המשימות הכרוכות בזיהוי ובהארת ערכה של דרך תרבות, בכל אחד מהשלבים נדרש מימון שיאפשר התקדמות מאוזנת ומשולבת בפרויקטים של מחקר, שימור, שימוש וניהול הדרך במקטעיה השונים. מומלץ להגיע להסכמה בדבר ההערכה של ערכי השימור, כדי לקבוע סדר עדיפויות ליישום המדיניות הראויה. משום כך מומלץ להשיג את המימון באמצעות הסכמי שיתוף פעולה דו־צדדיים או רב־צדדיים, וכן באמצעות הקמת גופים ייעודיים למחקר של דרך התרבות ולהדגשת ערכיה. בהתאם לאותו

implementation of the corresponding strategies. This requires that funding be obtained through bilateral or multilateral cooperation agreements, as well as through the creation of bodies specifically devoted to researching and highlighting the value of the Route. Along the same lines, regional bodies whose jurisdictions coincide totally or partially with the historic path of a Cultural Route should determine how they can best gain the interest of the States involved and obtain their cooperation. It is also important to attract, if possible, the cooperation of philanthropic institutions and private donors.

3. Protection-Assessment-Preservation/Conservation
Cultural Routes and their setting require new instruments for their assessment, protection, conservation and evaluation. It is not sufficient to guarantee protection of their heritage elements on a partial or random basis. The preparation of rigorous inventories of these elements, as well as an assessment of their authenticity and integrity should take place in order to identify impacts on the values of the Cultural Route and therefore impacts on its significance. It is also necessary to control the impact of deterioration processes, and to develop a strategy to prevent the adverse effects of development and neglect. All of this requires the establishment of a system of coordinated legal measures and appropriate instruments that guarantee that the Route will be preserved and its value and significance highlighted in a holistic fashion. Understanding heritage values is fundamental prior to any intervention on Cultural Routes that may impact/change their significance.

4. Sustainable Use – Relationship to Tourist Activities
With regard to its use, a Cultural Route can be used to promote an activity of social and economic interest of extraordinary importance for stable development.

Special care should be taken to avoid confusion between the concepts of tourist routes—even including those of cultural interest—and Cultural Routes. However, it should also be recognized that a Cultural Route is a reality that can have great importance for territorial cohesion and sustainable development. From this point of view, efforts should be made to promote knowledge about Cultural Routes, along with their appropriate and sustainable use for tourism purposes, always with the adoption of appropriate measures aimed at eliminating risks. For this purpose, protection and promotion of a Cultural Route should harmoniously integrate a supplementary infrastructure – for tourist activities, access routes, information, interpretation and presentation – with the essential condition that it does not jeopardize the meaning, authenticity and integrity of the historic values of the Cultural Route as key elements to be conveyed to visitors.

Tourist visits should be managed on a rational basis in accordance with prior environmental impact studies and

עיקרון, גופים אזוריים, שבתחום שיפוטם נכלל גם התוואי ההיסטורי של דרך התרבות במלואו או בחלקו, צריכים לעורר עניין בקרב הרשויות המעורבות ולהוביל לשיתוף פעולה ביניהן. כמו כן חשוב לגייס, במידת האפשר, שיתוף פעולה מצד מוסדות פילנתרופיים ותורמים פרטיים.

3. הגנה – הערכה – שימור
ההערכה והשימור של דרכי התרבות במרחב שבו הן נמצאות דורשים כלים חדשים. הגנה חלקית או אקראית על רכיבי המורשת של הדרך אינה מספיקה. כדי לזהות השפעות שונות על ערכי הדרך ועל משמעותה, נדרשים רישום קפדני של כל הרכיבים והערכת האותנטיות והשלמות שלהם. גם לפקח על השפעותיהם של תהליכי הידרדרות העלולים לפגוע בדרך וברכיביה, ולפתח אסטרטגיה למניעת נזקים הנגרמים עקב תהליכי פיתוח והזנחה. כל אלה יחד מחייבים הקמה של מערכת מתואמת של אמצעים משפטיים וכלים הולמים, שתבטיח את שימורה של דרך התרבות באופן המאיר את ערכה ואת משמעותה כמכלול. ההבנה של ערכי המורשת היא תנאי מקדים לכל התערבות שעשויה להשפיע על דרך התרבות או לשנות את משמעותה.

4. שימוש בר־קיימא בהֶקֵשֵר של פעילות תיירותית
דרך תרבות יכולה לשמש אמצעי לקידום פעילות חברתית וכלכלית שיש בה חשיבות עצומה לשמירה על פיתוח מתמשך.

חיוני במיוחד להימנע מחוסר ההבחנה הקיימת לעתים בין מסלולי תיירות לבין דרכי תרבות, גם אם בראשונים יש עניין תרבותי. עם זאת חשוב להכיר בתרומתה האפשרית של דרך תרבות ללכידות מרחבית ולפיתוח בר־קיימא. מנקודת מבט זאת יש להשקיע מאמצים בקידום הידע על דרכי תרבות ולהשתמש בו באופן ראוי ובר־קיימא לצורכי תיירות, ובד בבד לנקוט אמצעים למניעת סיכונים. לכן ההגנה על דרך תרבות ופיתוחה דורשים הקמה של תשתית משלימה עבור פעילות תיירותית, דרכי גישה, מידע, המסרה ותצוגה. התנאי הבסיסי לכל אלה הוא שלא לגרום לפגיעה במשמעות, באותנטיות ובשלמות של הערכים ההיסטוריים של דרך התרבות כמסרים המרכזיים וכרכיבי המפתח המוצגים לקהל.

את ביקורי התיירים חשוב לנהל על בסיס רציונלי שביסודו מחקרים קודמים שבחנו השפעות סביבתיות, גיבוש של תוכניות לשימוש

with plans for public use and community participation, as well as control and monitoring measures intended to prevent the negative impacts of tourism.

The development of a Cultural Route for tourism purposes should guarantee in any case that priority is given to the participation of the local community and to local and regional tourist companies. Every effort should be made to prevent the creation of monopolies by large international companies or by powerful companies based in the more developed countries through which the historic path of the Cultural Route passes.

Given the fact that a Cultural Route is an instrument for cooperation and understanding which provides a holistic reading of the encounter of cultures and civilization that form that Route, we should also keep in mind that independently of the relative importance of each one of its parts, the promotion of positive developments in each one, leads to increased interest on the Route and benefits for the other parts.

5. Management

"Understanding of Cultural Routes Significance" becomes the basic/fundamental principle associated to management of cultural routes. This implies ensuring that all activities related to their research, assessment and social dissemination of knowledge about them are carried out in a coordinated and harmonious manner. This also requires a cross coordination that guarantees the combination of policies relating to protection, preservation, conservation, territorial organization, sustainable development, use and tourism. Therefore, joint projects need to be prepared that ensure sustainable development on a national (at the provincial, regional, local level, etc.) and international scale, as well as the establishment of management tools designed to protect the Route against natural disasters and all kinds of risks which could impact on the integrity and authenticity of the Cultural Route and therefore on its significance.

6. Public participation

The protection, conservation/preservation, promotion and management of a Cultural Route calls for the stimulation of public awareness, and the participation of the inhabitants of the areas which share the Route.

הציבור ולשיתופו, וכן בחינה של אמצעי בקרה וניהול של דרך התרבות שמטרתם למנוע את השפעותיה השליליות של התיירות.

בפיתוח של דרך תרבות למטרות תיירות יש לתת עדיפות להשתתפות של הקהילה המקומית ולפעילות של חברות תיירות מקומיות ואזוריות. יש לעשות כל מאמץ למנוע היווצרות של מונופולים של חברות בין־לאומיות גדולות או של חברות חזקות הממוקמות במדינות מפותחות שבתחומן עובר התוואי ההיסטורי של דרך התרבות.

היות שדרך תרבות היא כלי לשיתוף פעולה, והבנתה מקדמת קריאה כוללנית של מפגש התרבויות שעיצבו את הדרך, עלינו לזכור שללא קשר לחשיבות היחסית של כל אחד ממקטעי הדרך בנפרד, הרי קידום הפיתוח בכל מקטע מגביר את העניין בדרך כולה, ומייצר תועלת עבור מקטעיה האחרים.

5. ניהול

העיקרון הבסיסי בניהול דרכי תרבות הוא "הבנת המשמעות שלהן". משמעות הדבר היא שכל הפעולות הכרוכות במחקר שלהן, בהערכתן ובהפצת ידע עליהן יתבצעו באופן מתואם ומתוך הסכמה. לשם כך נדרש שיתוף פעולה שיבטיח כי המדיניות שתינקט תשלב את כל ההיבטים המתייחסים להגנה, לשימור, לארגון המרחב, לפיתוח בר־קיימא, להשמשה ולתיירות. חשוב אפוא לתכנן פרויקטים משותפים שיבטיחו פיתוח בר־קיימא בראייה לאומית (בכל הרמות: המקומית, המחוזית, האזורית והבין־לאומית), ולפתח כלי ניהול שיגנו על דרך התרבות מפני אסונות טבע וסכנות אחרות העלולים להשפיע על השלמות והאותנטיות שלה, ובכך על משמעותה.

6. שיתוף ציבור

כדי להגן על דרך תרבות, לשמר אותה ולנהל אותה יש לעורר ולחזק את מודעות הציבור לקיומה, ולעודד השתתפות של תושבי האזורים החולקים את תוואי הדרך בפעולות אלה.

International Cooperation

There are notable examples of Cultural Routes whose historic paths involve various countries. For this reason, international cooperation is essential for research, assessment, and preservation of the assets that make up international Cultural Routes.

When Cultural Routes exist which involve countries with different degrees of development, it is recommended that

שיתוף פעולה בין-לאומי

קיימות דוגמאות בולטות לדרכי תרבות שהתוואי ההיסטורי שלהן עובר בשטחיהן של מדינות אחדות. מסיבה זאת שיתוף הפעולה הבין־לאומי חיוני למחקר, להערכה ולשימור של כלל הנכסים המרכיבים דרך תרבות בין־לאומית.

במקרים שבהם חולקות את אותה דרך תרבות מדינות בדרגות התפתחות שונות, מומלץ שהמדינות המפותחות יותר הן

the more developed countries provide the means for economic, technical, and logistic cooperation as well as assistance in the exchange of information, experience, and researchers.

It is highly desirable that UNESCO and other international organizations should establish mechanisms of cooperation (financial, technical, and logistic) to help foster and implement projects related to Cultural Routes that are of interest to more than one country.

Cultural Routes should be seen as symbols of union between peoples. The historic ties developed along Cultural Routes can serve to promote projects based on renewed cooperation between peoples who shared certain values and knowledge in the past.

שתספקנה את האמצעים הנדרשים לשיתוף פעולה כלכלי, טכני ולוגיסטי, וכן תסייענה בקידום של חילופי מידע, ניסיון נרכש וחוקרים.

רצוי מאוד שאונסקו וארגונים בין־לאומיים אחרים ייצרו מנגנונים לשיתוף פעולה (כלכלי, טכני ולוגיסטי) כדי לקדם את הפיתוח והיישום של פרויקטים של דרכי תרבות שמעורבות בהם כמה מדינות.

דרכי התרבות צריכות להיתפס כסמל לחיבור בין עמים. בכוחם של הקשרים ההיסטוריים שהתפתחו לאורך דרכי התרבות לתרום לקידום פרויקטים המבוססים על שיתוף פעולה מחודש בין עמים שחלקו בעבר ערכים וידע.

Professional consultants:
Adi Sela Wiener, Michal Halevi-Bar, Irit Amit-Cohen

Hebrew translation: Batsheva Sobelman
Hebrew language editor: Nirit Eitingon
Design: Noa Zemer

All rights to the Hebrew text are rserved to
ICOMOS Israel ©
Jerusalem (2021)

This work is distributed under the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 license, which enables re-users to copy and distribute the material in any medium or format in non-adapted form only, for non-commercial purposes only, and only so long as attribution is given to the creator.

ייעוץ מקצועי:
עדי סלע וינר, מיכל הלוי-בר, עירית עמית-כהן

תרגום מאנגלית: בת שבע סובלמן
עריכת לשון: נירית איטינגון
עיצוב: נועה זמר

כל הזכויות לתרגום לעברית שמורות
לאיקומוס ישראל ©
ירושלים תשפ"ב (2021)

יצירה זו מופצת תחת רישיון Creative Commons BY-NC-ND 4.0 המתיר שימוש, שיתוף והפצה של תוכן זה בכל מדיום ופורמט, ובלבד שהמשתמש מתחייב לא לשנות את התוכן או ליצור ממנו יצירות נגזרות, לא לעשות בו שימוש מסחרי, ולהקפיד על ייחוס התוכן ליוצר המקורי.

הוועדה הבין־לאומית ICOMOS-IFLA ותרומתה לאפיון מכלול מורשת במרחבים כפריים

עירית עמית־כהן

הקדמה

הוועדה הבין־לאומית ICOMOS-IFLA נוסדה בשנת 1971. ועדה זו משותפת לאיקומוס – הוועדה הבין־לאומית למונומנטים ואתרים (שנוסדה בשנת 1965 והפכה לארגון מייעץ לוועדה למורשת עולמית של אונסקו) – ולוועדה הבין־לאומית של אדריכלי נוף (International Federation of Landscapes Architect) שהוקמה בשנת 1958.

החיבור בין שתי הוועדות קידם את פרסומם של מסמכים בין־לאומיים, ובאלה **האמנה להגנה על מורשת טבע ותרבות של העולם** (1972) ו**אמנת פירנצה לגנים היסטוריים** (1982), וכן את ההחלטה להוסיף בשנת 1992 את הקריטריון "נופי תרבות" לרשימת הקריטריונים שלאורם נבחנים אתרי מורשת, תרבות וטבע, והכללתם ברשימת מורשת התרבות העולמית, את **הצהרת הנוף האירופית** בשנת 2000 ועוד.

בשנת 2017 החליטה ועדה משותפת זו לחזק את מורשת המרחבים הכפריים בעולם. במורשת זו, מוחשית ולא מוחשית, נכללים מרקמים בנויים היסטוריים, שטחים מעובדים, שדות ומטעים, תשתיות וטכנולוגיות חקלאיות, שיטות עבודה והתמחויות העוברות מדור לדור, אורחות חיים, מנהגים, מסורות, טקסים וערכי תרבות האופייניים לאוכלוסייה הכפרית ומייחדים אותה. לשם כך החלה הוועדה לקיים כנסים שנתיים, והמשתתפים בהם הציגו מקרי מבחן ממקומות שונים בעולם, ואף דנו בהמלצות ובחיבור תקנות לשימור הנוף הכפרי, ובעידוד הכללתו ברשימות נופי תרבות של המדינות השונות וכן ברשימת מורשת התרבות של הוועדה למורשת עולמית שבחסות אונסקו. הישענותה של ההגדרה "נוף כפרי" על הקריטריונים למורשת טבע ותרבות כפי שנקבעו ב**אמנה למורשת טבע ותרבות** משנת 1972, ועל שלוש הקטגוריות שנקבעו ב**אמנה לנופי תרבות** משנת 1992 – הקלה את קידומם של תהליכים אלה.

עיון ברשימות הנופים הכפריים המוכרזים לשימור במדינות השונות מצביע על מאפיינים שהם הבסיס להגדרות של ציר, מכלול או מרחב מורשת – נושאו המרכזי של גיליון 13 של **אתרים – המגזין**. בסיס זה הוא הנושא המשותף לרכיבים נופיים במרחב כפרי מתוחם, ומקנה לו את ייחודו ואת ההבדלים בינו לבין מרחבים אחרים.

ברבות ממדינות העולם גוברות בשנים האחרונות ההתעניינות במרחבים הכפריים, ההכרה בייחודם הנופי ובחשיבותם הערכית, ובעקבותיהן – הקריאה לשמרם. לתהליך זה שני הסברים עיקריים:

1. **תמורות טכנולוגיות, כלכליות וחברתיות המאפיינות את העולם כולו:** חידושים טכנולוגיים בעיבוד שטחים חקלאיים וצמצום בכוח עבודה; דיון במהותו של צדק רב־דורי, שעל פיו זכאים גם הדורות הבאים ליהנות מנכסי טבע ותרבות, ובלשון המוכרת יותר – פיתוח בר־קיימה; זהות ערכית של טבע ותרבות, ששניהם מייצגים המשכיות ויציבות, תורמים לתחושת מקום ולזהות מקום, לאיכות חיים, לחוויה ולתיירות פנים וחוץ.
2. **נטייה גוברת לכלול את המרחב הכפרי, המרקמים הבנויים, התשתיות והשטחים המעובדים בשטחים הפתוחים.** להרחבה זו שתי סיבות: האחת – לחצי פיתוח מאסיביים הקיימים במדינות השונות, והחשש הגדל לאובדן שטחים פתוחים ולפגיעה במרחבים כפריים. האחרת – תכונות דומות של שני המרחבים (מרחבים פתוחים המתאפיינים בצפיפות בנייה נמוכה, בנוף צמחי המשתלב בנוף טבעי ובמגוון תפקודים מצומצם), המדגישים את היותם שונים מהמרקמים העירוניים, הצפופים והמפותחים באינטנסיביות רבה; שונות זו מקדמת את הגדרתם כמוצר ציבורי שיש בו ערכי מורשת, ערכים אקולוגיים וטבעיים, ומאפשרת שימוש בהם לצורכי פנאי ונופש.

בעיסוק הגובר בנוף הכפרי, בשטחים הפתוחים ובמרחב הכפרי נקשרות בישראל שתי תופעות נוספות. האחת, הדגש האידאולוגי: ההתיישבות הכפרית, הנכסים הבנויים, השטחים החקלאיים וערכיהם התרבותיים זוכים למעמד מרכזי בהבניית הזהות הציונית־התיישבותית. אלא שבהתיישבות זו חלו מאז המחצית השנייה של שנות השמונים של המאה ה־20 תמורות חברתיות, תרבותיות וכלכליות, והבולטות שבהן הן הצמצום בעיסוק בחקלאות ביישובים הכפריים, והביקוש הגדל להתגורר ביישובים הכפריים. האחרת היא עוצמת השינויים הדמוגרפיים: הן בגלל הגירה גדולה בזמן קצר, כפי שהתרחשה בשנים 1990–2000 עם ההגירה ממדינות חבר העמים (ברית המועצות לשעבר), הן בגלל שיעור גבוה של ריבוי טבעי. שתי התופעות גוררות לחצי פיתוח מואצים ומעוררות חשש גובר מפני צמצום השטחים הפתוחים ופגיעה בייחודם של המרחבים הכפריים.

ההכרה בייחודה של ההתיישבות הכפרית, הקריאה לשמור על שטחים פתוחים למרות האילוצים הדמוגרפיים, והדרישה לתת מענה לצורכי הפיתוח הייחודיים של ישראל – כל אלה מאתגרות את מערכת התכנון בישראל. ואכן, מגמת התכנון במרחב הכפרי השתנתה: מעיסוק בשמירת קרקע לצורכי עיבוד חקלאי לעיסוק

רחב יותר, המדגיש את שמירתה כחלק משטחים פתוחים וכנוף כפרי המייצג מורשת תרבות ואידאולוגיה התיישבותית, ומבליט את ייחודו של המרחב הישראלי. שינויים אלה באים לידי ביטוי בתוכניות המתאר הארציות השונות, שתפקידן לאזן בין צורכי הפיתוח של ישראל לבין השמירה על נופיה הייחודיים. התוכניות מתחמות מרחבים ומעניקות להם הגדרות המצביעות על ייחודם הנופי־כפרי: "נוף כפרי פתוח", "מארג נוף", "ציר מורשת נוף כפרי" ("דרך השדות", "דרך המים") ו"מכלול מורשת כפרי" (עמית־כהן ובן דוד, 2012).

התצלומים המלווים הקדמה זו מציגים את התייחסותה של יפן למפגש בין נופיה החקלאיים, נכסי מורשתה המוחשיים והלא מוחשיים, והשטחים הפתוחים. המדינה מעודדת חקלאים להמשיך ולעבד את חלקות האורז בשיטות מסורתיות, ועל ידי כך לשמר לא רק את נופיה אלא גם את תרבותה. גישתה זו נועדה לייצר "חוויה תיירותית" לתיירות מקומית ולתיירות נכנסת.

איור 1. נוף כפרי שזכה להכרה כ"נוף תרבות" ונכלל ברשימת האתרים שתפקידם לייצר "חוויה תיירותית" למבקרים ביפן. צילום: עירית עמית־כהן, 2019

איור 2. יפן. היערות שבעבר ניטעו כדי לספק את צורכי תעשיית הבנייה בעץ, והוזנחו בגלל השימוש הגובר בבנייה בלבנים, הוכרזו לשימור והם חלק מהשטחים הפתוחים. צילום: עירית עמית־כהן, 2019

איור 3. שדות אורז ביפן – פסיפס תרבותי־כלכלי שהוכרז לשימור ונכלל ברשימת המורשת הלאומית. הנוף החקלאי מבטא את חוקי הירושה ואת ההשלכות על גודל החלקות, ההולכות ומצטמצמות. צילום: עירית עמית־כהן, 2019

איור 4. יפן, שדות האורז המעובדים בשיטות עיבוד מסורתיות הפכו לאטרקציה תיירותית. צילום: עירית עמית־כהן, 2019

איור 5. יפן. ברבים מהיישובים הכפריים מתקיים מדי שנה "פסטיבל הגגות": התושבים כולם מתאספים ומחדשים בשיטות מסורתיות את גגות הקש, שרים, רוקדים ומשמרים מסורות ואורחות חיים. צילום: עירית עמית־כהן, 2019

עקרונות ICOMOS-IFLA
בנושא מורשת הנופים הכפריים

אושר על ידי העצרת הכללית ה־19 של ICOMOS, ניו דלהי, הודו, 15 בדצמבר 2017*

מבוא

הנופים הכפריים הם רכיב חיוני במורשת האנושית. הם גם אחד הסוגים הנפוצים ביותר של נופי תרבות מתמשכים (continuing cultural landscapes).[1] בעולם קיים מגוון רב של נופים כפריים המשקפים תרבויות ומסורות תרבותיות. הם מניבים תועלות כלכליות וחברתיות רבות, מתאפיינים ברב־שימושיות, ומספקים לחברות אנושיות תמיכה תרבותית ומגוון רחב של שירותי מערכת אקולוגית (ecosystem services).[2] מטרת מסמך זה היא לעודד התעמקות בנושא ולהציע קווים מנחים בסוגיות של אתיקה, תרבות, סביבה ושינוי בר־קיימה בכל הקשור לנופים כפריים, בכל קני המידה ובכל רמות הניהול, הבין־לאומית והמקומית כאחד.

הואיל ואנו מכירים בחשיבותן של שיטות תרבותיות מקומיות לייצור מזון ולשימוש במשאבי טבע מתחדשים בעולם כולו, וכן מכירים בסוגיות שמתעוררות עקב פעילויות מסוג זה ובאתגרים שיש להתמודד איתם בהקשרים תרבותיים, סביבתיים, כלכליים, חברתיים ומשפטיים עכשוויים;

ולאור The United Nations Universal Declaration of Human Rights (1948), the United Nations Convention on Biological Diversity (1992), the UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity (2001), the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People (2007), the International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture (Food and Agriculture Organisation (2011), and the United Nations 2015 Sustainable Development Goals[3], המצהירים כי לכל בני האדם יש זכות למקורות מזון ומים הולמים, בריאים ובטוחים;

ולאור מסמכים בין־לאומיים דוגמת The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964), the UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972); the ICOMOS-IFLA Florence Charter on Historic Gardens (1981), the ICOMOS Washington Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (1987), the ICOMOS Nara Document on Authenticity (1994), the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Heritage (2003), the ICOMOS Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas (2005), the UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape (2011), the ICOMOS Florence Declaration on Heritage and Landscape as Human Values (2014), the UNESCO Florence Declaration on the Links Between Biological and Cultural Diversity (2014), and the UNESCO Policy to integrate a sustainable development perspective within (the processes of the World Heritage Convention (2015 המתייחסים לערכי המורשת והתרבות של נופים;

ולאור המסמכים האזוריים והלאומיים המתייחסים לנופים כפריים, כולל The European Landscape Convention (2000), the European Rural Heritage Observation Guide (CEMAT, 2003), the Council of Europe's Faro Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (2005), the Tokyo Declaration on the Role of Sacred Natural Sites and Cultural Landscapes in the Conservation of Biological

---

* בתרגום לעברית של מסמך העקרונות של הוועדה המשותפת של ICOMOS ו־IFLA המעטנו בתרגום לעברית של כותרות המסמכים, האמנות וההצהרות שהמסמך מתבסס עליהם, וזאת בשל אזכוריהם הרבים במסמך הנוכחי והרצון להקל את איתורם ברשת הדיגיטלית. במקרים אחדים, בגלל החשיבות שיש למונח מסוים, חרגנו מהחלטה זו, הוספנו הסבר והרחבנו במידע בגוף הטקסט או בהערות שוליים.

[1] ככלל, נופי תרבות ממוינים לשלוש קטגוריות: (1) נוף מעוצב – נוף שתוכנן ועוצב בידי אדם; (2) נוף המייצג תרבות והתפתח באופן אורגני לאורך זמן. בקטגוריה זו מבחינים בין נוף אורגני מתמשך, שעדיין שומר על תפקידו, לבין שריד של נוף אורגני: זהו נוף אורגני שתהליך התפתחותו הסתיים בנקודת זמן כלשהי; (3) נוף אסוציאטיבי (נופי תרבות בישראל, 2010, 10).

[2] שירותי מערכת אקולוגית – תהליכים טבעיים ותפקודיים שיש להם חשיבות לקיום האדם ולרווחתו: שירותי אספקה למזון, מים, שירותי תרבות למטרות נופש, תיירות ומורשת, בקרת אקלים, התמודדות עם שיטפונות ומניעת סחיפת קרקע, ועוד (ראו: המארג התוכנית הלאומית להערכת מצב הטבע, ישראל 2022).

[3] במיוחד, אך לא רק, סעיף 11.4. וכך נכתב בסעיף זה: "יש להגביר את המאמצים להגנה ולשמירה על המורשת הטבעית והתרבותית של העולם" (סדר היום של האו"ם לשנת 2030).

and Cultural Diversity (2005), the Santiago de Cuba Declaration on Cultural Landscape in the Caribbean (2005), the Latin American Landscape Initiative (LALI) (2012), the Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance (The Burra Charter) (1999-2013), the IFLA Asia Pacific Region Landscape Charter (2015);

ולאור The UNESCO World Heritage Centre Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (2015), שהחל מ־1992 [שנת פרסומה של האמנה לנופי תרבות, עע"כ] מגדירים את הנופים הכפריים בראש ובראשונה כ"נופי תרבות מתמשכים";

ולאור ההצהרה Milano Declaration on Rural Landscapes (2014) של ICOMOS-IFLA ISCCL, העוסקת בנופים כפריים כמורשת;

ולאור ההכרה של האיחוד הבין־לאומי לשימור הטבע ומשאבי הטבע (IUCN) בנופים יבשתיים וימיים הזכאים להגנה, כפי שהוגדרו בקטגוריה 5, במערכות הניהול שלהם, במאמצים של IUCN לשימור הנוודות הפסטורלית World Initiative on Sustainable Pastoralism (2008), ביוזמה המשותפת של ICOMOS-IUCN שכותרתה **קידום פעילויות המבטאות את הקשר בין טבע ותרבות** והדגשת החשיבות של שימור בר־קיימה של המגוון הביו־תרבותי (כולל המגוון החקלאי־טבעי, וכן ערכים תרבותיים ורוחניים);

ולאור תוכנית ארגון המזון והחקלאות העולמי FAO Globally (Important Agricultural Heritage) Systems, GIAHS שמטרתה לזהות מערכות המייצגות שימושי קרקע יוצאי דופן ונופים בעלי ערכי מורשת שיש בהם חשיבות עולמית, ולהגן עליהם בשל המגוון הביולוגי, החקלאי ומערכות הידע שהם מבטאים;

ולאור מסמכים נוספים הקשורים באופן בלעדי להיבטים שונים של הנופים הכפריים, כמו **האמנה למורשת אגררית** שנחתמה בבאיסה, ספרד The Charter of Baeza on Agrarian Heritage, 2012) ובטוקאי, הונגריה (the Recommendations of the World Heritage Thematic Expert Meeting on Vineyard Cultural Landscapes, Tokaj, Hungary, 2001). והמלצות שעלו בפגישות של מומחים בנושא המורשת של נופי תרבות כפריים;

ICOMOS ו־IFLA

מתחייבות להרחיב את פעילותן המשותפת באמצעות הפצה והטמעה של העקרונות שלהלן, במטרה לעודד הבנה, הגנה יעילה ושינוי בר־קיימה של מורשת הנוף הכפרי; להגדיל את ההערכה שמורשת זו זוכה לה כחלק מהותי מהחברות ומהתרבויות האנושיות וכמשאב עולמי חיוני; ולסייע בהעברתה לדורות הבאים.

העקרונות המוצגים במסמך זה מבקשים לתת מענה לצמצום ולהידרדרות של הנופים הכפריים ושל הקהילות הקשורות אליהם באמצעות טיפוח ערכי המורשת הטמונים בהם. המטרה היא להגיע לאיזון נכון בין ההיבטים הכלכליים, החברתיים, התרבותיים והסביבתיים של סוגיה זו.

1. עקרונות

א. הגדרות

נופים כפריים: למטרת מסמך זה, נופים כפריים הם אזורים יבשתיים וימיים שנוצרו על ידי יחסי הגומלין בין האדם לטבע, ומשמשים לייצור מזון ומשאבים טבעיים מתחדשים אחרים. זאת באמצעות חקלאות, גידול בעלי חיים, דיג וחקלאות ימית, יערנות, ליקוט מזון בר, ציד וכריית משאבים אחרים, דוגמת מלח. נופי תרבות הם משאבים רב־שימושיים. בה בעת, לכל האזורים הכפריים יש משמעות תרבותית שמייחסים להם פרטים וקהילות. כל האזורים הכפריים נכללים בהגדרה של נופים.

נופים כפריים הם מערכות דינמיות חיות הכוללות אתרים המיוצרים ומנוהלים בשיטות ובטכנולוגיות מסורתיות, באמצעות ידע מצטבר ופרקטיקות תרבותיות, וכן אתרים ששיטות ייצור מסורתיות התחלפו בהם. מערכות הנופים הכפריים כוללות גם את ההיבטים השונים של אורחות החיים הכפריים, וגם את מערכות היחסים הפונקציונליות, היצרניות, המרחביות, החזותיות, הסמליות והסביבתיות המתקיימות בין ההיבטים האלה, בינם לבין עצמם ובהקשר הרחב.

נופים כפריים כוללים גם אזורים מטופחים וגם אזורים שמצבם הידרדר או שהם מוזנחים, ואפשר להשמיש או לשקם. הם יכולים להיות מרחבים כפריים עצומים

[4] לסיווגם של נופים יבשתיים וימיים הזכאים להגנה נקבעו שש קטגוריות. קטגוריה 5 מתייחסת להגנה על נופים יבשתיים וימיים (A protected landscape or protected seascape). הנופים הנכללים בקטגוריה זו מייצגים איזון בין טבע לאדם. עם אלה נמנים פעילות חקלאית וייעור הנשענים על מלאכות ועבודות בשיטות מסורתיות, ומבטיחים את ההגנה על המרחב השמור ואת שיקומו האקולוגי.

הסובבים ערים, וגם מרחבים קטנים בתוך מרקמים בנויים. נופים כפריים כוללים את הקרקע על פני השטח, את הקרקעות והמשאבים מתחת לפני השטח, את המרחב האווירי שמעליהם, וכן גופי מים.

הנוף הכפרי כמורשת: הגדרה זו מתייחסת למורשת המוחשית והלא מוחשית של אזורים כפריים. נוף כפרי כמורשת מתייחס למאפיינים פיזיים – האדמה על הרכבה האורגני והיסודות המינרליים שבה, המים, התשתית, הצמחייה, היישובים, מבני הציבור, המשק והמגורים, האדריכלות המקומית, התחבורה, רשתות המסחר וכו' – וגם לקשרים ולהקשרים הפיזיים, התרבותיים והסביבתיים הרחבים יותר. המושג "נוף כפרי כמורשת" מכיל גם את הידע התרבותי הנלווה (האסוציאטיבי), מסורות ופרקטיקות, ביטויי זהות ושייכות של הקהילות המקומיות, וגם את המשמעויות והערכים התרבותיים שאנשים וקהילות ייחסו בעבר ומייחסים בהווה לנופים האלה. הנוף הכפרי כמורשת מתייחס גם לידע טכני, מדעי ומעשי הקשור למערכת היחסים בין האדם לטבע.

הנוף הכפרי כמורשת הוא ביטוי של מבנים חברתיים ושל ארגונים פונקציונליים, והוא כולל את האופן שבו בני האדם מממשים אותם, משתמשים בהם, שינו אותם בעבר ומשנים אותם בהווה. הנוף הכפרי כמורשת מתייחס גם למאפיינים התרבותיים, הרוחניים והטבעיים שתורמים להתמשכות המגוון הביו־תרבותי.

כל האזורים הכפריים עשויים להיחשב למורשת, גם יוצאת דופן, בולטת בייחודה העיצובי או ההיסטורי, וגם רגילה, יום־יומית ושכיחה; גם מסורתית וגם כזו שהמודרניזציה חוללה בה בשנים האחרונות תמורות; מורשת יכולה להתבטא בצורות ובדרגות שונות, ולהתקשר לתקופות היסטוריות שונות באופן רב־שכבתי.

ב. חשיבות

הנופים הכפריים התעצבו לאורך אלפי שנים, והם משקפים חלקים משמעותיים מההיסטוריה האנושית והסביבתית של כדור הארץ, מאורחות חיינו וממורשתנו. אזורים רבים בעולם הם מקורות חיוניים למזון ולמשאבים טבעיים מתחדשים, ולא זאת בלבד, אלא שהם קשורים בעבותות לתפיסת עולמן ולרווחתן של קהילות מקומיות וילידיות, ואף לרווחתם של מבקרים ותיירים. נופים המשמשים לגידול ו/או ליקוט של צמחים ולגידול של בעלי חיים – כולל בעלי חיים וצמחים המשמשים לנו למזון – ממחישים את הקשרים הסבוכים בין בני האדם לבין מינים אחרים על פני שטחים נרחבים. המגוון בשיטות העיבוד החקלאיות, ביערות, בגידול בעלי החיים, בדיג ובחקלאות הימית, במשאבי הטבע ובשאר הפרקטיקות הקשורות למשאבים ולשינויים הצפויים חיוני להסתגלות העתידית להם ולחוסנה של האנושות.

יש מסמכי מורשת המכירים בחשיבותם של הנופים הכפריים. אחד מהם הוא רשימת המורשת העולמית של אונסקו, הכוללת את ההגדרה של "נופי תרבות מתמשכים". ערכם של הנופים הכפריים כמורשת זוכה להכרה גם ברשימות אזוריות, לאומיות ומקומיות, וכן בארגונים שנועדו להגנה אזורית. ההכרה הפעילה בערכם של הנופים הכפריים, בכל רמות הממשל, נועדה לעורר מודעות למאפיינים ולערכים המוחשיים והלא מוחשיים של נופים כפריים. זהו צעד ראשון והכרחי בדרך ליצירת שימור בר־קיימה של האזורים האלה ושל הידע והמשמעויות התרבותיות הקשורים אליהם, למען הדורות הבאים.

ג. איומים

גידול האוכלוסין העולמי ושינוי האקלים מגדילים את סכנת ההרס, הנטישה ו/או השינוי הקיצוני של הנופים הכפריים. האיומים הניצבים בפני הנופים הכפריים משקפים שלושה סוגי שינוי הקשורים זה לזה:

1. שינוי דמוגרפי ותרבותי: גידול אוכלוסין באזורים עירוניים והצטמקות האוכלוסייה באזורים כפריים, התרחבות עירונית, עבודות תשתית נרחבות, לחצי פיתוח, וכן אובדן של פרקטיקות וטכניקות מסורתיות ושל ידע ותרבות מקומיים;
2. שינוי מבני: גלובליזציה, שינוי וצמיחת המסחר והקשרים הבין־לאומיים, צמיחה או דעיכה כלכלית, עלייה באינטנסיביות של הפרקטיקות והטכניקות החקלאיות, שינוי בשימוש בקרקע, אובדן של שטחי מרעה מקומיים והצטמקות מגוון בעלי החיים המבויתים;
3. שינוי סביבתי: שינוי אקלים, זיהום והידרדרות סביבתית, כולל כריית משאבים בשיטות שאינן בנות־קיימה, השפעה על הקרקע, הצמחייה ואיכות האוויר, ואובדן המגוון הביולוגי והמגוון האגרו־ביולוגי.

ד. אתגרים

תחום המורשת צריך למלא תפקיד מרכזי בהכרה בנופים הכפריים ובמגוון הביו־תרבותי שלהם, בהגנה עליהם ובטיפוחם, בשל הערכים החשובים שהם מייצגים. תחום המורשת יכול לתרום לשימור ולשיפור ההסתגלות

והחוסן של הנופים הכפריים באמצעות תמיכה בתושבי כפרים וערים, בקהילות מקומיות, בממשלות, בתעשיות ובתאגידים, ולהפוך לחלק אינטגרלי בניהול ההיבטים השונים של האזורים האלה, הטבע והתמורות החלות בו, האיומים והסכנות שהאזורים ניצבים בפניהם, היתרונות והאפשרויות הטמונים בהם. כדי לשמר את השלמות והאותנטיות של המורשת יש להתמקד בהבטחת רמת החיים של האוכלוסיות המקומיות שעובדות ומתגוררות בנופים הכפריים. כמו כל סוגי המורשת, גם המורשת הכפרית היא משאב כלכלי: אופן השימוש בה אמור להיות סביר והולם, ולספק תמיכה חיונית לקיימותה ארוכת הטווח.

ה. תועלות

נופים כפריים הם משאב רב־חשיבות לעתיד החברה האנושית ולאיכות הסביבה בעולם: הם מספקים מזון וחומרי גלם, וגם תחושת זהות; הם מייצגים גורמים כלכליים, מרחביים, סביבתיים, חברתיים, תרבותיים, רוחניים, בריאותיים, מדעיים, טכניים, ובאזורים מסוימים גם תיירותיים. נוסף על מזון וחומרי גלם, נופים כפריים תורמים גם לשימור פני השטח ומרכיביו (טבע, סביבה, קרקע, מערכות מים), ולהעברה של תרבויות כפריות (טכניקות, ידע סביבתי, מסורות, אורחות חיים ועוד) לדורות הבאים. פעולות להפצת ערכי המורשת של נופים כפריים ולטיפוחם, יכולות לספק תועלות כלכליות ותיירותיות מובהקות.

בעשורים האחרונים הולך ומתרחב המחקר הבין־לאומי הרב־תחומי של המורשת הסביבתית והתרבותית. הקהילות עצמן, בתפקידן כאוצרות ידע, יוזמות מקומיות, ושיתופי הפעולה המתקיימים בין בעלי עניין, תושבים כפריים ועירוניים ואנשי מקצוע, כל אלה תורמים לשימור, להגברת מודעות ולהשבחת הנופים הכפריים כמשאב משותף רב־ערך. רשויות ציבוריות בין־לאומיות, לאומיות ומקומיות רבות סייעו לפעילות זו באמצעות חקיקה ומדיניות.

ו. קיימות הנופים הכפריים

מערכות כפריות רבות הוכיחו שהן בנות־קיימה והפגינו את חוסנן לאורך זמן. היבטים שונים של המערכות האלה יכולים להשתלב בניהול העתידי של פעילויות כפריות, לסייע בשימור ובשיפור של המגוון הביולוגי, ולעזור להגן על זכותם של בני אדם לאספקה הולמת של מזון וחומרי גלם באיכות טובה.

נוכח השינוי המתמשך, הבלתי הפיך והבלתי נמנע המתחולל בנופים בכלל ובנופים הכפריים בפרט, המדיניות הרלוונטית אמורה להתמקד בניהול סביר ומתקבל על הדעת של השינויים לאורך זמן, בדגש על כיבוד ערכי המורשת, שימורם והרחבת מניינם.

2. הנחיות לפעולה

המדדים השונים המתייחסים לנופים הכפריים ולערכי מורשתם הם הבנה, הגנה, ניהול בר־קיימה של התמורות החלות בנופים אלה, הפצה והעברה לדורות הבאים.

א. הבנת הנופים הכפריים וערכי המורשת שלהם

1. **הכרה בכך שלכל הנופים הכפריים יש ערכי מורשת,** בין שיוצאי דופן בין שרגילים, ושערכי מורשת אלה משתנים בהתאם לגודל הנוף ולמאפייניו (צורה, הרכב חומרים, שימושים, תקופות היסטוריות, תמורות).

2. **תיעוד של ערכי המורשת של הנופים הכפריים** כבסיס לתכנון יעיל, לקבלת החלטות ולניהול. מסמכים, קטלוגים, אטלסים ומפות משמשים בסיס ידע בכל הקשור לתכנון המרחב הכפרי, לפיתוח כלים להגנה ולניהול של סביבה ומורשת, וכן לעיצוב נופים ולניטור מצבם.

3. **פיתוח ידע בסיסי על המאפיינים הפיזיים והתרבותיים של הנופים הכפריים:** מצב הנופים הכפריים כיום; התמורות שהתחוללו בהם לאורך ההיסטוריה, ואופני הביטוי של מורשת מוחשית ולא מוחשית בתקופות שונות; תפיסות סוציו־תרבותיות היסטוריות, מתמשכות ועכשוויות של הנוף; קשרים (מרחביים, תרבותיים, חברתיים, יצרניים ופונקציונליים) בעבר ובהווה בין כל הרכיבים השונים של מערכות הנוף הכפרי (טבעיים ומעשה ידי אדם, חומריים ולא חומריים); ובעלי העניין המעורבים גם בחקר עברם של הנופים הכפריים וגם במצבם בהווה. רישום וקטלוג מסוג זה נועדו לתאר את הנופים הכפריים במצבם הנוכחי, אבל גם לזהות שינויים לאורך זמן.

4. **עריכת רשימות וקטלוגים של נופים כפריים בכל קני המידה** (עולמי, אזורי, לאומי, מקומי). כלים אלה אמורים לתכלל את הידע המקומי, המסורתי והמדעי, ולהתבסס על שיטות סדורות שמומחים ומתעניינים בנושא בכל מדינה יוכלו לנקוט במטרה לאסוף ולהשוות מידע על נופים ברמה הבין־לאומית והמקומית. כדי לייצר בסיס נתונים יעיל, על פעילות הרישום והקטלוג להביא בחשבון את מורכבות הנתונים, את עלויות כוח האדם ואת התזמון של איסוף הנתונים וארגונם, ולשלב בתהליך מיון זה גם מומחים וגם תושבים מקומיים.

5. **פיתוח ידע שיאפשר השוואה בין נופים כפריים בכל הרמות** (עולמית, אזורית, לאומית ומקומית). בין היתר, יש לנטר שינויים היסטוריים בנופים הכפריים ולסייע ללמידה משותפת ולשיתוף פעולה ברמה המקומית והעולמית, ובין כל בעלי העניין הציבוריים והפרטיים.

6. **הכרה באוכלוסיות המקומיות כאוצרות של ידע,** העוזרות במקרים רבים לעצב ולשמר את הנופים הכפריים, והבנה שיש לשלב אותן בתהליך בניית הידע המשותף.

7. **עידוד שיתוף פעולה נרחב ומתמשך בין מוסדות ציבוריים, עמותות ואוניברסיטאות** למטרות של מחקר, שיתוף מידע, עזרה טכנית ותיאום מגוון רחב של פעילויות בניית ידע בכל רמות המנהל.

ב. הגנה על הנופים הכפריים ועל ערכי המורשת שלהם

1. **בחינה והטמעה של תשתית משפטית ותשתית של מדיניות** שיבטיחו את קיימותם הביו־תרבותית ואת חוסנם של הנופים הכפריים, הן בעת השימוש בהם הן בתהליך השינוי שלהם. בהקשר זה יש להביא בחשבון איומים, סכנות והזדמנויות ברמה העולמית, הלאומית והמקומית.

2. **הטמעת מדיניות** באמצעות חוקים, תקנות, אסטרטגיות כלכליות, פתרונות ממשל, שיתוף מידע ותמיכה תרבותית. אופיים המורכב של הנופים הכפריים מחייב פיתוח הן של מדיניות ממוקדת, הן של מדיניות חוצה־מגזרים המביאה בחשבון גורמים תרבותיים, חברתיים, כלכליים וסביבתיים.

3. **הגדרת אסטרטגיות ופעולות דינמיות לשימור, תיקון, חידוש, שינוי הסתגלותי, תחזוקה וניהול ארוך טווח.** בעת גיבוש האסטרטגיות האלה יש לשאוף לאיזון בין גישות עולמיות למקומיות, ולהבטיח את המעורבות ושיתוף הפעולה של כל בעלי העניין והקהילות בתכנונן היעיל ובניהולן היום־יומי.

4. **הבנה שלערכי המורשת של הנוף הכפרי זיקה לתחומי הכלכלה, החברה, הסביבה, התרבות, הרוח והמרחב,** ושמודעות לערכיו של כל נוף כפרי מסייעת בניהול שינויים הולמים ויעילים בעתיד.

5. **גיבוש מדיניות יעילה** על סמך ידע מעמיק, מקומי ולא מקומי, בכל הקשור לנופים, לחוזקות ולחולשות שלהם, וכן להזדמנויות ולאיומים אפשריים, **יש להגדיר יעדים וכלים.** בעת תכנון הפעילויות יש להביא בחשבון יעדי ניהול בטווח הארוך, הבינוני והקצר.

6. **הגדרת אסטרטגיות ניטור** לבחינת היעילות של המדיניות המוטמעת על סמך התוצאות שהיא משיגה, ולאורן, בחינה מחדש של יעדים בטווח הקצר, הבינוני והארוך.

7. **הבנה שהטמעה יעילה של מדיניות** דורשת ציבור בקי ופעיל שתומך באסטרטגיות הנדרשות ומעורב במאמצים השונים. ציבור כזה הוא חיוני להצלחת כל פעולה אחרת. על הרשויות הציבוריות לתמוך ביוזמות פרואקטיביות המתחילות בשטח.

ג. ניהול בר־קיימה של הנופים הכפריים ושל ערכי המורשת שלהם

1. **שקלול של זכויות ביו־תרבותיות בכל הקשור לייצור מזון ומשאבים טבעיים.** יש להטמיע גישות ניהול מתוכננות היטב הנותנות ביטוי לטבעם החי והדינמי של הנופים ומכבדות את בני האדם והמינים האחרים החיים בהם. יש להתייחס בכבוד לתרבויות המגוונת החיות באזורים האלה ולגישותיהן השונות לטבע, להוקיר אותן ולתמוך בהן.

2. **הכרה בבעלי העניין המרכזיים בנופים הכפריים,** כולל התושבים הכפריים והקהילות המקומיות, הילידיות והמהגרות שיש להן קשר וחיבור למקומות האלה. יש להכיר גם בתפקידן של הקהילות האלה בעיצוב הנוף ובשמירה עליו, ובידע שלהן בכל הקשור לתנאים טבעיים וסביבתיים, לאירועים בעבר ובהווה, לתרבויות ולמסורות מקומיות, ולפתרונות המדעיים והטכניים שנוסו והוטמעו לאורך מאות שנים. יש להבין שבאיכות חיים טובה של התושבים הכפריים יש תרומה לפעילויות הכפריות, לנופים הכפריים ולשימור הפרקטיקות והתרבויות הכפריות באמצעות מסירתן אל הדורות הבאים.

3. **הכרה בקשרים בין ההיבטים התרבותיים, הטבעיים, הכלכליים והחברתיים** של נופים ששטחם גדול או קטן. יש לתת לקשרים הללו ביטוי בפיתוח אסטרטגיות לניהול בר־קיימה של נופים כפריים כמשאב מורשת.

4. **הכרה בקשרים בין נופים כפריים ועירוניים.** נופים כפריים הם משאב לאיכות חייהם של תושבי הערים (נופש, איכות וכמות מזון, עץ להסקה, איכות מים ואוויר גידול צמחייה לאספקת מזון, וכו') בכל אזורי המטרופולין בעולם. אזורים עירוניים יכולים להיות שוק למוצרים מהנוף הכפרי ולפעילויות משולבות אחרות כמו תיירות, חינוך, תיירות חקלאית, שיש להן ביקוש מצד התושבים (רב־שימושיות). יש לעודד ולקדם

שיתוף פעולה בין תושבים באזורים כפריים, עירוניים וסובבי ערים, בין שמדובר בשיתוף ידע על מורשת הנופים הכפריים בין שמדובר בקבלת אחריות לניהולה של המורשת.

5. **הקפדה על איזון** בין שימור מורשת וניצול משאבים ארוך טווח ובר־קיימה (מבחינה כלכלית, חברתית, תרבותית וסביבתית) לבין הצרכים ואיכות החיים של התושבים הכפריים בטווח בקצר, שכן איכות חיים ראויה היא תנאי מקדים להמשך הפעילויות המייצרות ומשמרות את הנופים הכפריים. המונח "איכות חיים" כולל הכנסה, הערכה חברתית, שירותים ציבוריים ראויים ובהם חינוך, הכרה בזכויות תרבותיות וכן הלאה. היקפו של המונח מחייב מציאת פתרונות מתאימים להכרה בערכי מורשת חיים – פתרונות שימנעו סתירה בין תהליכי השינוי וההסתגלות לבין שימור ערכי המורשת, השימוש במורשת, הפצתה, וכן שיפור התנאים הכלכליים של מי שמחזיק במורשת הנופים הכפריים.

6. **סיוע ליצירת ממשל צודק בנופים הכפריים**, כולל עידוד מעורבות פעילה של אוכלוסיות מקומיות, בעלי עניין ותושבים כפריים ועירוניים, הן בהכרת מורשת הנופים הכפריים הן בתהליכי הניהול והניטור של הנוף הכפרי כמורשת. מכיוון שנופים כפריים רבים הם פסיפס של בעלות פרטית, תאגידית וממשלתית, הכרחי ליצור שיתופי פעולה.

ד. הפצה והעברה של המורשת ושל הערכים של הנופים הכפריים

1. **טיפוח מודעות** לערכי המורשת של הנופים הכפריים באמצעות פעולות המתאפיינות בשיתופי פעולה, כמו למידה משותפת, חינוך, בניית יכולות ופרשנות ומחקר של מורשת. פיתוח תוכניות ושיטות המשלבות חברה אזרחית, חברות פרטיות ורשויות ציבוריות, ומתאימות לתושבי ערים וכפרים גם יחד.

2. **טיפוח מודעות** לשיטות ולכלים שאפשר למסור באמצעותם לדורות הבאים ידע מסורתי וטכני ופרקטיקות מסורתיות וטכניות; ביצוע פיילוטים והפצה של שיטות עבודה ראויות.

3. **סיוע ללמידה משותפת, להכשרה ולמחקר** באמצעות מגוון של כלים, גישות ופרקטיקות תרבותיות, כולל מיפוי תרבותי, שיתוף מידע וחינוך, והכשרות בשטח לבעלי עניין. אלה כוללים קהילות מקומיות, מומחי מורשת, אנשי מקצוע מדיסציפלינות שונות, בתי ספר ואוניברסיטאות וכלי התקשורת.

מסמך זה מופץ על ידי ICOMOS-IFLA, הוועדה הבין־לאומית המדעית לנופי תרבות ICOMOS-IFLA) International Scientific Committee on Cultural Landscapes) – World Rural Landscapes) Initiative www.worldrurallandscapes.org).

מקורות

- מארג התוכנית הלאומית להערת מצב הטבע, ישראל 2022 https://hamaarag.org.il/
- עמית־כהן, ע' ובן דוד, א' (2012). מכלולי מורשת של ההתיישבות העובדת ויחסם למערך השטחים הפתוחים: המקרה של מישור החוף המרכזי בישראל. אופקים בגאוגרפיה, 81–82, 143–172.
- שר־שלום, א', עמית־כהן, ע', ששון, א' וריש, ר' ופלד, י' (2010). נופי תרבות בישראל. רשות הטבע והגנים והוועד הישראלי לאונסקו.

ספרים חדשים על המדף

סעודה אחרונה בקיבוץ: האדריכלות הברוטליסטית של ארנונה אקסלרוד, 2022

צבי אלחייני ומיכאל יעקובסון

צילום עכשווי: עמית גרון

עיצוב גרפי: גילה קפלן

אסיה הוצאה לאור

האדריכלית ארנונה אקסלרוד (1935–2019) הותירה את חותמה בנוף הבנוי הישראלי, ובעיקר בנוף הקיבוצי. את לימודי האדריכלות סיימה בטכניון, ובשנים הראשונות עבדה במחלקת התכנון של הקיבוץ המאוחד, שלימים התאחדה עם המחלקה הטכנית של איחוד הקיבוצים והקבוצות. באמצע שנות השמונים, עם פרוץ משבר התנועה הקיבוצית, פוטרה אקסלרוד מהמחלקה הטכנית והפכה לאדריכלית עצמאית. רוב חדרי האוכל הנסקרים בספר נבנו בשנות השבעים והשמונים. סגנונם, המבטא שילוב בין מודרניזם וברוטליזם, הותאם למאפיינים, לרצונות ולצרכים של הקהילה הקיבוצית, וגם למרחב הגאוגרפי שנבחר להקמתו של חדר האוכל. ואכן חדרי האוכל שתכננה אקסלרוד משקפים את ההיסטוריה של הקיבוץ, את השנים שבהן חדרי האוכל היו הלב הפועם של החברה הקיבוצית – מקום מפגש בימי שגרה, חג ואבל, ואחר כך את התמורות שחלו בחברה זאת ואת הביקוש הגדל לחברה אינטימית־משפחתית יותר. וכך כותבים מחברי הספר: "בשנים שבהן הלך והתחזק מעמדו של היחיד בחברה השיתופית – שהסתמן בין השאר, במעבר להגשה עצמית וללינה ביתית – ביקשה אקסלרוד לחדד את תפקידו של חדר האוכל כזירה לליכוד חברי הקבוצה ולחיזוק הקשרים ביניהם כמשפחה אחת גדולה".

להוצאת הספר חברו ארבעה: **ד"ר צבי אלחייני** – אדריכל והיסטוריון של אדריכלות ישראל, אספן, אוצר, עורך, מייסד ומנהל של ארכיון אדריכלות ישראל. ד"ר אלחייני היה שותף לעריכה של ספרים רבים, ובהם **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948–1973** (2004); **סילו ישראלי** (2019); **גולדרייך דה שליט: מקום.** (2020). **מיכאל יעקובסון** – אדריכל וגאוגרף, זוכה פרס רכטר לאדריכל צעיר לשנת 2014, ויקיר האיגוד הישראלי לארכיונאות ולמידע לשנת 2021. מאז 2009 הוא מפרסם מאמרים בבלוג **חלון אחורי** ומעורב בכתיבתם של ספרים, ובהם **אסם הידע: אדריכלות הספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי ביובל להקמתה** (2018); **מקום, אדריכל, אמן: שילוב אמנות באדריכלות ישראל** (2022).

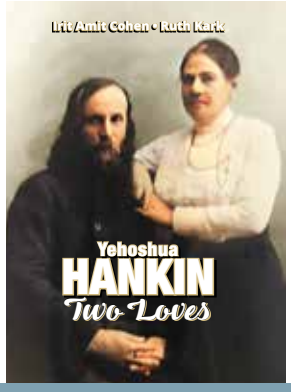

Yehoshua Hankin: Two Loves

Published by Israel Academic Press, New York, 2023

עירית עמית־כהן, רות קרק

הוצאת מילוא

בשנת 1996 התפרסם בעברית ספרן של עירית עמית כהן ורות קרק **יהושע חנקין: שתי אהבות** (הוצאת מילוא). היה זה רומן היסטורי שחבק את תולדות חייו של יהושע חנקין ואת מאבקו התמידי, שבו נקרע בין אהבתו לאדמת ארץ ישראל והשאיפות לרכוש אותה וליישבה, לבין אהבתו לאשתו אולגה לבית בלקינד. הרומן נכתב בשפה העברית שבה דיברו וכתבו בשנים שבהן פעל יהושע חנקין – מ־1885, אז פגש את אולגה והוא בן 19 , ועד 1945, שנת פטירתו – ופרס בפני הקוראים את נופי ארץ ישראל, פירט את האירועים ותיאר את הדמויות שעיצבו נופים אלה. בחלוף השנים הספר אזל מן המדפים, וגם נופיה של ישראל השתנו. ההחלטה לפרסם את הספר באנגלית נשענה גם על הדרישה הגוברת מצד קוראים שהעברית אינה שפתם לקרוא ולהרחיב דעת על מי שדבק בו הכינוי "גואל הקרקע", וגם על ההכרה שמלבד מחקרים אקדמיים לא נכתב ספר על יהושע חנקין ועל תרומתה של אשתו, אולגה, לפועלו העצום.

לכתיבת הספר חברו שתי חוקרות של תולדות ארץ ישראל בעת החדשה, משלהי התקופה העות'מאנית ועד ימינו. פרופסור **עירית עמית־כהן** היא חוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן. היא פרסמה מחקרים וספרים אקדמיים המתמקדים בנופי ארץ ישראל, בתולדותיה, ובמתח המתקיים בין לחצי הפיתוח לבין השמירה על נופיה ונכסי מורשתה הייחודיים. היא הוציאה לאור כמה רומנים וספרים לילדים ולבני נוער. פרופסור **רות קרק** היא חוקרת במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. היא מתמחה בגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל, ופרסמה מחקרים וספרים אקדמיים על תולדות ההתיישבות הציונית, גאולת הקרקע ויחסי העדות בארץ – המוסלמים, הנוצרים והיהודים.

מצודות הטגארט
רקע היסטורי ומדיניות לשימור

תחקיר וכתיבה: נגה דיאי, נאור מימר

עריכה: טל בן נון, רוני חיימוב

עיצוב גרפי: סטודיו LadyMac Creative, אורנה יזכירוביץ׳

הוצאה לאור: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - ספריית יהודה דקל

בשנת 2023 יצא לאור ספר **מצודות הטגארט, רקע היסטורי ומדיניות שימור**. הספר הוא פרי עבודת תיעוד ומחקר שהוזמנה על ידי המועצה לשימור ממשרד "נאור מימר אדריכלות ושימור" ושנועדה להציג את מדיניות השימור של המועצה לשימור בהקשר של מצודות הטגארט. מדובר במיזם הבנייה הציבורית הגדול ביותר שנעשה בארץ ישראל – פלשתינה בשנות הארבעים של המאה ה־20. תוך כדי מלחמת העולם השנייה, במשך שלוש שנים, נבנו 63 מצודות, תחנות שיטור וממשל, על פי תוכניתו של סר צ'ארלס טגארט. וכך נכתב בהקדמה לספר המציגה את הצהרת המשמעות התרבותית של המצודות: הן "נדרשו לשלוט במרחב ביעילות, בנקודות אסטרטגיות ולטווח ארוך. הן נבנו כמבצרים המכילים את כל צורכי המשטרה, וכן כמוקדי שלטון. בד בבד הן נתנו מענה לצורך במגורים מוגנים לשוטרים ולפקידים, ששימשו מטרה לפיגועי טרור. המצודות נפרסו בכל רחבי הארץ, במרחבים פתוחים ועירוניים, במרכז ובשוליים, בכפרים ובערים גדולות".

הספר סוקר את המיזם סקירה היסטורית, אדריכלית וערכית, לאור תקדימים והיסטוריה ארוכה של בניית מצודות. הוא מציף את חשיבות המיזם ומכיל המלצות לשימורן והשמשתן מחדש של מצודות הטגארט.

שיתוף הפעולה בין המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לבין משרד האדריכלים תרם לספר שהוא לא רק ספר תיעודי אלא "כלי עבודה" למשמרים בבואם להציג נכס היסטורי ואת ערכיו התרבותיים כדי לשכנע בחשיבותו וזכאותו לשימור.

בקרוב על המדף

ג׳סר אל-מגמע: סיפורו של פרויקט שימור

תחקיר וכתיבה: מיכאל כהן

שימור ג'סר אל־מג'מע הוא סיפורו של פרויקט שימור יוצא דופן של הגשר העתיק האחרון שנותר על כנו על נהר הירדן, למרות רעידות האדמה התכופות שעבר, תהליכי בלייה טבעית לאורך השנים, וגם פגיעה באירועי מלחמה. זהו הגשר העתיק הארוך ביותר על הירדן (70 מטרים), וקשתו היא בעלת המפתח הרחב ביותר בגשרי הירדן (12.65 מטרים).

איטליה, ירדן וישראל חברו יחדיו, בסיוע משרדי ממשלה, צבאות, ארגונים ואנשים פרטיים, ובעיקר בעזרת אנשים רבים חדורי מטרה שהניעו את גלגלי הפוליטיקה, הביורוקרטיה והלוגיסטיקה והביאו להשלמתו של הפרויקט החשוב הזה.

קריטקטורה - איור בראי השימור

איורים: משה שפירא

ספר איורים הומוריסטי המכניס את הקורא אל תוך עולם השימור. מטרת הספר היא הנגשת נושא השימור על ידי הבנת השפה המקצועית, הסברים על מדיניות תכנון השימור, על ביקורת משמרים והבאת דוגמאות לפרטי בנין.

הפרק האחרון אוייר בעקבות אירועי ה-7 באוקטובר ומוקדש לבנו של משה, ענר, שנהרג ב-7 באוקטובר.

שלמה הלל - פוליטיקאי מאייר

איורים: שלמה הלל

איורים פרי עטו של שלמה הלל, שהצליח לתאר בדיוק ובהומור את הבעות הפנים של חברי הכנסת והשרים המתדיינים בסוגיות שברומו של עולם. כמה מהקריקטורות ששמר בחדר עבודתו מובאות כאן.

לרכישה במחיר מוזל: 052-3412872 | www.shimur.org.il

- Kaplan, M., Ringel, N., & Amador, L. (2011). **Landscape agriculture: sustainable agriculture**. (Research Report). (Hebrew).
- Lopez Sánchez, M. L., Cabrera, A. T., & del Pulgar, M. L. G. (2020). The potential role of cultural ecosystem services in heritage research through a set of indicators. **Ecological Indicators, 117**, 106670. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106670
- Mazor, A. and research team (eds.) (1995). **National plan for Israel 2020 (economic, social and environmental plan for the development of Israel in the 21st century**. The Technion. (Hebrew).
- Millennium Ecosystem Assessment. (2005). **Ecosystems and human well-being: Synthesis**. Island Press.
- Munoz, A. (2016). **Guia metodologica, Estudio de Paisaje**. Generalitat Valenciana, Conselleria de infraestuctura, territorio y medioambiente.
- Naveh, Z., & Lieberman, A. S. (1994). **Landscape ecology: Theory and application**. Springer-Verlag.
- Nogue, J., & Sala, P. (2006). **Prototype landscape catalogue. Conceptual, methodological and procedural bases for the preparation of the Catalan Landscape Catalogues. Summary**. Observatori del Paisatge.
- Nowak-Olejnik, A., Schirpke, U., & Tappeiner, U. (2022). A systematic review on subjective well-being benefits associated with cultural ecosystem services. **Ecosystem Services, 57**, 101467. https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2022.101467
- Orengo, H. A., Conesa, F. C., Garcia-Molsosa, A., Lobo, A., Green, A. S., Madella, M., & Petrie, C. A. (2020). Automated detection of archaeological mounds using machine-learning classification of multisensor and multitemporal satellite data. **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 117**(31), 18240–18250. https://doi.org/10.1073/pnas.2005583117
- Orenstein, D. and Itzhaky, E. (editors) (2018). **Ecosystems and human well-being - national assessment - the conceptual framework - the full chapter. The National Program for Assessing the State of Nature in Israel**. (Hebrew).
- Pissourios, I. A. (2013). An interdisciplinary study on indicators: A comparative review of quality-of-life, macroeconomic, environmental, welfare and sustainability indicators. **Ecological indicators, 34**, 420–427. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2013.06.008
- Planning Administration (1998). **Integrated National Outline Plan for Construction, Development and Absorption of Aliya - TMA 31**. Planning Administration. (Hebrew).
- Planning Administration (2005). **Integrated National Outline Plan for Construction, Development and Conservation - TMA 35**. Planning Administration. (Hebrew).
- Planning Administration (2020). **One national outline plan - TMA 1**. The planning administration. (Hebrew).
- Primdahl, J., & Kristensen, L. S. (2016). Landscape strategy making and landscape characterisation: Experiences from Danish experimental planning processes. **Landscape Research, 41**(2), 227–238. https://doi.org/10.1080/01426397.2015.1135322
- Sar Shalom, A., Peled, Y., Amit-Cohen, I. (2010). **Cultural landscapes of Israel**. Nature and Parks Authority (Hebrew).
- Sar Shalom, A., Peled, Y., Singer, R., Amit-Cohen, I., Rich, R., Sasson, A., & Rosenberg, E. (2024). **Cultural landscapes of Israel** (1st ed.). Springer.
- Sofaer, J., Sørensen, M. L. S., & Vicze, M. (2020). The practice of everyday life on a European Bronze Age tell: Reflections from Százhalombatta-Földvár (Hungary). In A. Blanco-Gonzalez & T. L. Kienlin (Eds.), **Current approaches to tells in the prehistoric old world: A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age** (pp. 163–172). Oxbow Books.
- Sowińska-Świerkosz, B. (2017). Review of cultural heritage indicators related to landscape: Types, categorisation schemes and their usefulness in quality assessment. **Ecological Indicators, 81**, 526–542. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2017.06.029
- Swanwick, C., Bingham, L., & Parfitt, A. (2002). **Topic paper 3: Landscape character assessment – How stakeholders can help**. Landscape Character Assessment Guidance. Countryside Agency, Cheltenham and Scottish Natural Heritage, Edinburgh.
- Turner, S. (2018). Historic landscape characterisation. In G. Fairclough, I. S. Herlin, & C. Swanwick (Eds.), **Routledge handbook of landscape character assessment** (1st ed., pp. 37–50). Routledge.
- UNESCO. (2992). **World heritage cultural landscape**.
- UNESCO. (2005). **Operational guidelines for the implementation of the world heritage convention**.
- Wilkinson, T. J. (2003). **Archaeological landscapes of the Near East**. University of Arizona Press.
- Zee, D., & Zonneveld, I. (2001). **Landscape ecology applied in land evaluation, development and conservation: Some worldwide selected examples.** ITC Publication; IALE Publication: International Association for Landscape Ecology, 81.

About the Authors:

Dafna Casaretto | dafnaleon@gmail.com

Dafna Casaretto, doctoral student working under the supervision of Prof. Irit Amit-Cohen in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University. Her research, "Landscape Assessment as a Tool for the Management and Development of the Rural Space," focuses on examining the characteristics of cultural landscapes in rural areas where there is an encounter between cultural landscapes, fields and orchards, and cultural heritage assets. Within the framework of her position in the Management of Environmental Resources Division at the Ministry of Agriculture and Rural Development, she deals with land soil mapping and its assessment for agricultural use using a variety of methodologies for analyzing landscape components. The mapping products are a means of consultation for the agricultural sector.

Irit Amit-Cohen | amitirit@gmail.com

Prof. Irit Amit-Cohen, lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets; member of ICOMOS Israel and the Board of Directors of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Sources

- Amit-Cohen, I., & Ben-David, I. (2012). Heritage Landscapes in rural areas vs. open space in Israel Communal Settlements. **Horizons in Geography** (special issue, Themes in Israel Geography) 81-82, pp. 142-172 (Hebrew).
- Amit-Cohen, I (2017). Cultural Landscapes: The Encounter of Humankind with the Landscape. **Sites the Magazine 7**, 7-14 (Hebrew)
- Amit-Cohen, I., & Ben-David, I. (2012). Heritage Landscapes in rural areas vs. open space in Israel Communal Settlements. Horizons in Geography (special issue, Themes in Israel Geography) 81-82, pp. 142-172 (Hebrew)
- Amit-Cohen, I, Egozi, R, Maruani, T, Peretz, T, Goldshlager, N (2015). A model for integrated basin management in a demonstration on the Nahal Polg basin: a research report. Bar-Ilan University (Hebrew).
- Casaretto, D. (2019). **Landscape Assessment, Aspects and Management tools: The Case of the Northwestern Negev. M.A. Thesis,** Bar-Ilan University. (Hebrew).
- Cheng, X., Van Damme, S., Li, L., & Uyttenhove, P. (2019). Evaluation of cultural ecosystem services: A review of methods. **Ecosystem Services, 37**, 100925. https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2019.100925
- Council of Europe. (2000). **Council of Europe Landscape Convention**. Florence, Italy.
- Farina, A. (1997). **Principles and methods in landscape ecology**. Chapman & Hall.
- Forman, R., & Godron, M. (1986). **Landscape ecology**. John Wiley & sons.
- Harrington, J. T. (2004). **Being here: Heritage, belonging and place making: A study of community and identity formation at Avebury (England), Magnetic Island (Australia) and Ayutthaya (Thailand)**. (Doctoral dissertation, James Cook University)
- Hirons, M., Comberti, C., & Dunford, R. (2016). Valuing cultural ecosystem services. **Annual Review of Environment and Resources, 41**(1), 545–574. https://doi.org/10.1146/annurev-environ-110615-085831
- Hritz, C., Al-Hawi, N. D., Al-Sudani, K. J., Albadran, B. N., & Pournelle, J. R. (2020). Resilient landscapes: The evolution of riparian landscape studies in southern Iraq. In D. Lawrence, M. Altaweel, & G. Philip (Eds.), **New agendas in remote sensing and landscape archaeology in the Near East** (pp. 228–267). Archaeopress Publishing.
- ICOMOS. (1994). **The NARA document on authenticity**.

consideration and the electricity infrastructure must be adapted to its uniqueness.

The high voltage poles also create a visual hazard in the Shafir Region. An attempt to address this hazard was made in the botanical garden at Tom and Tomer Hill, which is characterized by bushes, trees, and flowers that represent the Mediterranean forest; by the archaeological remains adjacent to it; and primarily by constituting a memorial garden for the two of the victims who fell in the helicopter disaster in 1997. The garden is a tourist attraction into which the Electric Company is integrated. The Electric Company illustrated one its poles with pigeons and quoted from the poem "Shir Eretz" by Natan Yonatan. The stylistic attention turned the electricity pole into a tourist-experiential attraction in itself.

The visual emphasis and the interdependence of the landscapes are also expressed in the land outcrops, the colors of the rock and soil, and the colors of the agricultural vegetation that change from season to season. Thus, for example, the colors of Tel Nagila, which is characterized by being a transition area from the chalk hills of the Shfela in the west and the Bitronot Ruhama Forest in the east, were noted above. The land and the topographical structure bring together agricultural fields and pine forest areas on the hillsides and sycamore trees on the stream banks. Reeds and stream plants are the most prominent vegetation in the Shikma stream, while the Pura stream is distinguished by anemones in a bounty of colors that bloom every winter, and by the Mediterranean vegetation throughout the year.

An interdependency also exists between the historic criterion and the location criterion. Both spaces that were examined have multiple heritage sites. Some of them are archaeological sites that were built prior to 1700, and therefore the Antiquities Law applies to them, while others represent settlement activity in the late 19th century, the Ottoman period, the Mandate period and the period of the Zionist settlement enterprise; these are among the heritage sites that have scant statutory protection. The high cultural value of these sites and their development potential, mainly touristic, are the result of the land surface, which facilitates the development of infrastructure and access roads to the sites and their adaptation to developing tourism for different populations: individual and family tourism; adventure tourism; popular sports, educational, and cultural activities at the historical sites and open spaces; and more.

< Summary

Examining a cultural landscape and, as in the present study, an open-rural landscape, using objective criteria is likely to contribute to better management. There are two main reasons for this. The first is that the open-rural landscape is a multi-functional space that includes an archaeological landscape and a productive landscape that produces food, preserves open spaces, and reveals the development of the landscape, both cultural-historical components and physical components. The second reason, which is related to the first, is the system's services that the space, defined as open-rural cultural landscape, offers. These services have ecological and cultural characteristics that are inseparable. For example, familiarity with the ecological system is a basic factor in establishing settlements and infrastructures, developing branches of agriculture, and determining afforestation spaces. The physical values of the land cannot be separated from its cultural and social values; historical events associated with it and a feeling of belonging and national identity are part of it.

Despite these findings, the management of the spaces that represent an open-rural cultural landscape still takes place separately. Various bodies manage the open spaces, their natural resources and their landscapes; the rural-agricultural system; and the built cultural heritage assets. The absence of a spatial planning policy that relates to all the components in the space and examines each component individually as well as its relationship and effect on the other components has a far-reaching influence on the condition of the landscapes and cultural assets in Israel. The rate of development is accelerating in many places, and along with it, the destruction of the landscape and culture. This situation makes it imperative for the management and planning institutions to sharpen their definition of the landscape units that comprise the Israeli space and to examine their components, the rate of change of each component, and its part in each landscape unit - its contribution to preserving its uniqueness over time. The tool presented herein for assessing a landscape unit is based on measurement by objective criteria, and can be used as a solution for jointly managing such a landscape unit.

Illustration 6: Heritage axis in the Shafir Region: memorial site at the Ibadis outpost, a station on the route of the Egyptian army's advance, during the War of Independence, on Negba and Nitzanim, and on to Tel Aviv. The attempt failed. Photo: Irit Amit-Cohen

examination of the visual criterion includes the structure of the landscape, the fields and orchards, the crops and the colors that change with the seasons, the outcrops of land and the meeting between them and the natural forest and fields, and the distribution of communities and infrastructures - road, water, and electricity.

An example of the difficulty of separating these criteria is the discussion taking place on the role of the electricity infrastructure in both spaces. The Tel Nagila space is characterized by an open field of vision, which extends into the distance due to the fact that its agricultural spaces are not bounded by fences, chains, or boulevards of trees. However, there are high voltage poles and a natural gas facility (the Hagafa Shikma station) only about 500 meters from the centers of tourist interest. These facilities are considered a visual hazard that causes damage to the characteristics of the open space. Hence, the regulations of both the national and regional planning institutions repeatedly stipulate that the characteristics of the landscape, both natural and cultural, must be taken into

variety of landscape formations, but they do not represent a challenging landscape. The landscape is undulating, with hills and open spaces, and without high peaks, cliffs, or flowing bodies of water. The aspect of history and heritage also receives high priority, although slightly lower than the landscape structure and visual aspects.

A comparison of the two spaces shows that in both sites the heritage aspect is in first place, although the attitude to it differs. In Tel Nagila, the variety of heritage sites is emphasized, but also their wide distribution in the space. Added to that is the difficulty of accessibility in the space and the consequent difficulties in managing and developing the area, primarily for tourism purposes. In the Shafir region, on the other hand, the heritage assets are concentrated in a smaller area, enabling more efficient management. The connection among the variety of heritage sites, their distribution in the space, and their management also explains the place of the location aspect in both spaces. The attitude to its importance is greater in the Shafir space than in the Tel Nagila space. The land use aspect is not seen as an important criterion affecting uniqueness in either space. Nevertheless, it is seen as a factor that should be taken into account in the development of tourism, especially in the Shafir space, where there is room to develop tourism and educational activities that focus on local agriculture and the associated history.

‹ Discussion

This article is part of an extensive discussion taking place in many countries about the status of cultural landscapes - landscapes in which there is an encounter between the cultural creation and the natural landscapes. The discussion has various aspects, but prominent among them is the attempt to characterize the landscapes according to criteria that have gained broad consensus and are quantifiable, thereby facilitating the planning and efficient management of the spaces, based on the understanding that a balance is required between development needs, in accordance with the space's resources, and the desire to maintain its unique landscape and cultural values for the present and future generations.

This article focuses on one type of cultural landscape - a landscape declared by the national and regional planning institutions as an open-rural landscape. It is a landscape whose resources are suitable for agricultural activity, but at the same time, is distinguished by its open spaces, unique natural landscapes, forests, and historical remains that document the history of settlement in it over the years. In Israel, this type of landscape has a double importance. On the one hand, due to the country's small size, the pressure of the growing population on the land resources, and the acceleration of the development processes taking place, it is necessary to demarcate spaces that are accessible to a broad population for leisure and recreational purposes. On the other hand, its history, the emphasis on rural settlement, and the importance of agricultural development, as well as the natural landscape uniqueness - a product of being a transition land between continents and climates - all underscore the importance of preserving the unique characteristics of these landscapes.

The purpose of the article is to present a tool based on landscape and cultural criteria. The tool has a dual function. The first is to use it to characterize a landscape unit - in this study, an open-rural cultural landscape - and to examine whether it merits inclusion in the list of cultural landscapes in Israel. The second function is to advance, through this tool, effective management of the landscape unit, one that balances development needs with the preservation of the resources that distinguish and differentiate it from other landscapes. In order to realize this goal, two questions were asked: (1) What are the criteria for examining a landscape unit like this? (2) How can the status of each criterion be measured in relation to the other criteria? This is based on the assumption that measurement will advance the efficient management of the landscape unit.

An answer to the first question was given following a review of the documents compiled by international institutions in which broadly-agreed upon criteria were presented. These criteria were used to examine two spaces that were declared open-rural areas due to their landscape and cultural uniqueness and the agricultural activity that takes place there. One is the Shafir space, located in the Shafir regional council in the southern coastal plain area, and the other is the Tel Nagila space and the surrounding area, in the northwestern Negev.

An analysis of these two spaces in the light of objective criteria pointed to the importance of the criteria that were selected and the interdependence among them. The visual criterion, which was in first place on the list of criteria in both spaces, is an example of this importance and also of the interdependence. In this space it is impossible to separate the landscape criterion from the visual criterion, or these two criteria from the land use criterion. An

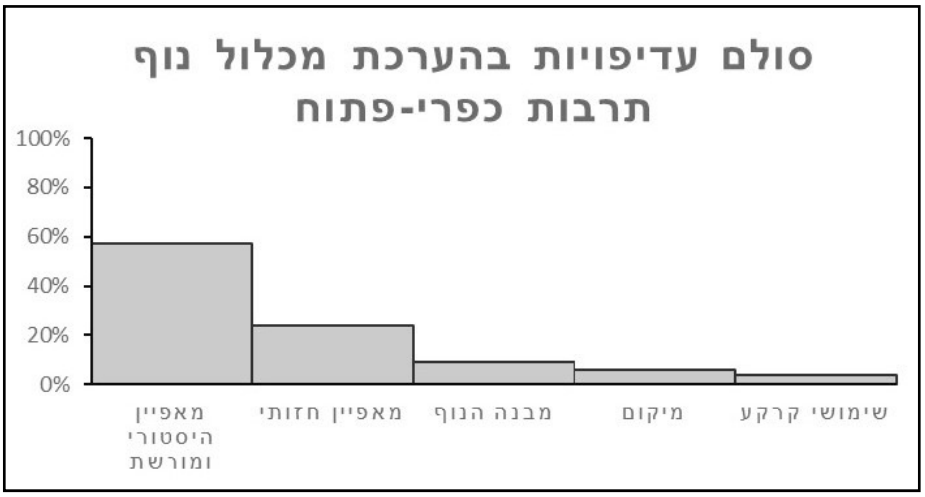

Illustration 5. Characteristics of an open-rural landscape based on the "hierarchical analysis process" methodology

water reservoir areas, which doubled. According to the Shannon index, the degree of diversity of land uses was 1.3 in 2022 and 1.1 in 2003. These changes can be explained by a general trend in the State of Israel: an increase in water resources allocated to agricultural activities through wastewater treatment, the use of desalinated water, and the construction of new reservoirs. This situation makes it possible to increase the quantity of agricultural crops that consume large amounts of water, for which demand and profitability are higher. The transition from field crops to orchards has significance in the landscape. The landscape of agricultural fields is different from that of avocado groves or a greenhouse complex, and for those who wish to see or stay in an open landscape, an orchard landscape of any type creates a different experience than a field landscape.

‹ Criteria for Measuring the Attractiveness of a Rural Landscape Unit and Their Application in the Tel Nagila and Shafir Spaces

Five criteria were selected to examine the attractiveness of the two landscape spaces: the landscape structure, land use, history and heritage, appearance, and location. These criteria were selected using an "analytic hierarchy process" (AHP) methodology, which is characterized by a comparison among pairs of criteria. That is, each time one pair of criteria is examined, the criteria change until all the criteria are examined. The criteria were chosen based on this methodology, and the strength of each pair was measured on a scale of 1 to 9. This methodology is suitable for measuring characteristics and the relationships among them in any open-rural landscape unit. According to this methodology, a comparison of the landscape characteristics indicates the high importance of the characteristic of history and heritage (60%), which is expressed in cultural heritage sites; the visual characteristic, which is expressed in the open look and the undulations and softness of the landscape, is in second place (24%). Landscape structure (9%), which refers to the presence of natural landscape components - hills, streams, diverse rock outcrops - which indicate the uniqueness of the landscape unit and its difference from others, is in third place. In fourth place is the location characteristic (6%), which represents the accessibility of the site, its distance from settlement centers, and the time it takes to get there. The fifth characteristic is land use, which refers to the variety of uses and the different types of land (4%). An analysis of these characteristics in relation to the landscape spaces chosen for this study, Tel Nagila and Shafir, indicates that in both spaces, the visual and landscape aspects have high priority. An explanation for the prominence of these characteristics in both spaces is their similarity. The landscape in both is distinguished by a

Illustration 4.1. The landscape space on the way to Tom and Tomer Hill. Photo: Dafna Casaretto, 2023

Illustration 4.2. Memorial to the IDF soldiers who fell in the helicopter disaster. Photo: Dafna Casaretto, 2023

on July 7-12, 1948, and Fig Hill, where an artillery battery operated. These sites were supplemented over the years by commemorative sites. One of the best known is Tom and Tomer Hill, in memory of the 73 soldiers who fell in the helicopter disaster; it is also a botanical garden for the plants of the Land of Israel. There are also several cultural heritage assets in this landscape unit that document the history of agricultural settlement in the area. Among these is Beit Hasabil - a well building from the Ottoman period, which served as a road station on the way from Ashkelon to the north. Residential buildings, a well, and a kurkar stone wall remain in the complex.

The Shafir Region is located on the southern coastal plain, about five kilometers southwest of Kiryat Malachi. It stretches east of Highway 3, has an undulating landscape, and the distances between its communities - moshavim, kibbutzim and the city of Kiryat Malachi - are short. According to TAMA 35, most of the area in this landscape unit is defined as a "landscape complex," divided by an ecological corridor. The landscape is made up of kurkar ridges broken up by wadis. According to the Shannon index, the landscape diversity is 1.7. The soil in the area includes rendzina, khosmas, and dark grumusol soils. The rural texture of the Shafir area is characterized by maximum coverage of cultivated areas by orchards (38%) and field crops (36%). Natural vegetation or forest make up about 15% of the area, and built-up areas, infrastructures, and reservoirs make up about 10% of the total area. A comparison of land uses between 2003 and 2022 shows a relatively large increase in cultivated areas for orchard crops (from 19% to approximately 38% of the total area). This increase came at the expense of field crop areas, which decreased from 58% to 36% of the total area. A similar trend is evident in the size of the built-up areas and

plans is Tama Shikma Park 4-14-43 (2012). This plan is intended to serve as a planning framework for Shikma Park as a space that includes open and continuous areas, while preserving the values of nature, landscape, agriculture, and culture in order to create a sense of space, well-being, and interest, and to allow residents of the adjacent communities to benefit economically from tourism. The axis that connects all the landscape components in the area is the Shikma stream. Thus, in addition to marking the Shikma Park Trail with signs, Tel Nagila is also marked. The mound is marked as a site that is open to visitors, but development is kept to a minimum so as not to damage its values. The 2012 plan states that these are "hiking, leisure, and recreation sites in open areas, some of them areas with high landscape and environmental sensitivity, and hence, their development must be moderate, minimal, and integrated into the environment to the extent possible."

The plan defines Tel Nagila as "an archaeological mound found worthy of development as a visitor site, after consultations with the Nature and Parks Authority and the Antiquities Authority." It also defines areas that are sensitive for planning and classifies them according to four different levels: Level 1 area - the edge of the park; Level 2 area - open park view; Level 3 area – the reserve's core zone (buffer zone); and Level 4 area - the reserve's core zone envelope. About the buffer zone, which is defined as having Level 3 planning sensitivity, it is written: "A landscape preservation complex - an area of high environmental scenic value, characterized by valuable ecological, landscape, and cultural areas. This area includes archaeological mounds, orchards, lookout points, forest areas, a flowering site, a heritage site, and open agricultural areas." Moreover, the envelope area of the reserve's core is designated "for preservation as an open area combined with agricultural cultivation, with the exception of very limited development," such as facilities for leisure and recreation, for grazing, and for infrastructure stipulated in the plan, and even for agricultural buildings - after consultation with the Nature and Parks Authority and the Ministry of Agriculture and Rural Development.

Among the cultural heritage sites near Tel Nagila itself are the remains of a railroad embankment and a bridge over the Pura stream, built by the Ottoman government during the First World War (1915 – 1917). The railroad track was paved by the Ottoman army as a logistical axis for the transfer of means of subsistence and arms. The remains include a railroad track for the train that connected Damascus to the western part of Sinai, known in the Land of Israel as the "Eastern Railway." Its route ran in a north-south line from Tulkarm to Beersheba, where it continued westward towards Sinai (the Koseima station). In this landscape unit, the railway route connected the A-Tina stations (today the Kiryat Malahi-Yoav railway station) and the Tel Sera station near the Gerar stream. In the lower part of the embankment, at the meeting point with the Pura stream channel, there is an exposed, broken-down protective wall. On the northern bank of the Pura stream channel, there are two pillars that were the base of the arch supporting the bridge that crossed the channel. Opposite, on the southern bank, a part of the arch survived. Inscriptions in Arabic were found on the remains.

Visually, the Tel Nagila area is characterized by an open and distant field of vision, thanks to the fact that the agricultural areas are not bounded by fences, chains, or boulevards of trees. However, high voltage poles and a natural gas facility (the Hagafa Shikma station), located only about 500 meters from the center of tourist interest, are considered visual hazards or landscape components that cause damage to the characteristics of the open space in the area. Next to the antiquities site, there are natural phenomena such as outcrops of chalk rock from the Maresha Formation, and outcrops of alluvial soils in the vicinity of the railroad embankment and the Ottoman bridge.

Tel Nagila is accessible. You can enter it from the southbound direction of Route 6, visit the Pura Reserve, park, or tour the area. Cars can drive on the dirt paths; they are maintained and bordered with logs in place of stone or metal fences. Flood warning signs in the area and fords along the creeks make driving easy, even on rainy days. The distance from nearby settlements is relatively short, 20 kilometers, and the distance from the nearest city, Kiryat Gat, is only 15 kilometers.

Shafir Space: Landscape Components, Assets, Values, and Measurement

The landscape components in this rural landscape unit include diverse land uses: agricultural fields, forest areas, and rural settlements. Several historical sites are embedded in the space; prominent among them are the military outposts related to the War of Independence and the establishment of the State of Israel. Among these are the Ibadis outpost, where one of the most difficult battles on the War of Independence took place,

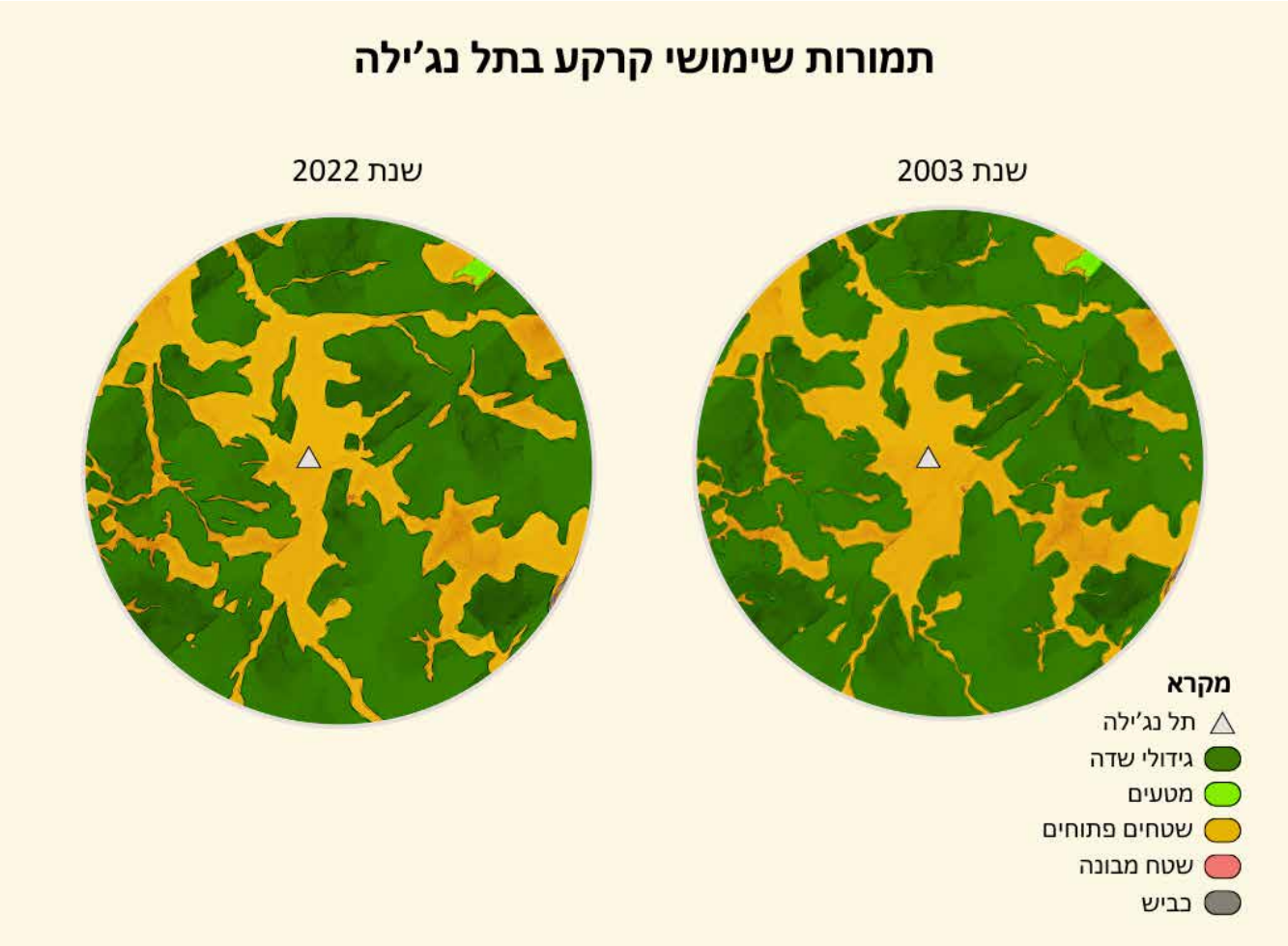

Illustration 3. Changes in land use 2022-2003. Source: Dafna Casaretto, 2023, from a land survey carried out as part of a doctoral thesis

its local and regional significance. Several paths make it possible to climb the tel. Along the regulated paths throughout Israel, there is a well-known phenomenon – riding on ATVs and SUVs and entering unmarked areas. There are benches in the KKL-JNF Grove adjacent to the tel and in the parking lot at the entrance to the Pura Reserve; a mobile food stand, "Hashmura (The Reservation) 215," has been operating for the past decade, offering food and refreshment services to those spending time in nature. The business is a private initiative that is regulated by the Nahal Shikma Authority, the body that is responsible for implementing the master plan for preservation in the Shikma stream space. The audience is diverse and consists mainly of military personnel, truck drivers, and hikers who are on their way to Eilat, especially during the "Red South" festival. During the winter season, the number of visitors to the reserve and the tel is small, and most of the activity is concentrated on the weekends.

An orthophoto analysis from 2022 points to extensive agricultural use in the space. Cultivated lands with field crops constitute 66% of the space; orchards constitute less than 1%. The proportion of natural vegetation areas is about 33%, and the proportion of built-up areas and infrastructure is less than 1%. A comparison of the composition and scope of land uses between 2003 and 2022 reveals that, with the exception of a small expansion of cultivated areas of field crops (2%), there has been no change in the composition of land uses (see Illustration 3). The main explanation for the stability in the composition and scope of land uses in the Tel Nagila landscape unit, for the regulated paths, and the many signs, as well as for the developed tourism activity (visiting and hiking in the open areas, recreation, and diverse food services) is the long-standing emphasis on planning in this area. Indeed, in national, district, and local outline plans, the area is perceived as preservation-biased. Prominent among these

Illustration 2.1. View of Tel Nagila and its surroundings. Photo: Dafna Casaretto, 2022

Illustration 2.2. The remains of the bridge railway from the First World War period. Photo: Dafna Casaretto, 2022

between the chalk hills in the Shfela (lowland - the low area between the coastal plain and the mountains in Israel) in the west, and the Bitronot Ruhama, nature reserve in the east. The area is characterized by an undulating surface and a gradual transition from the slopes to the Shikma and Pura streams. The streams split, exposing, in some places, the chalk rock, which is covered with sienna-clay soils. Dark brown soils with characteristics of grumusol soils (soil with a clay texture) are spread throughout the area; some of them show signs of erosion. Different types of sienna alluvial soils (soils formed by the deposition of particles by water flow) developed in the river valleys. The main land use is agriculture, mainly fields of wheat, legumes, and fodder grown without artificial irrigation, next to pine forests, some with signs of fire on the slopes. The main vegetation are the reeds and stream plants on the banks of the Shikma and Pura streams; anemones that grow in the winter in a bounty of colors; and Mediterranean vegetation: large asphodels, herbaceous vinca, Astragalus Macrocarpus and Astragalus Aleppicus Boiss, pine, sycamore, and pomegranate trees. The colors of the vegetation in the various stages of growth give the landscape shades of yellow, brown, and green, depending on the season. A kilometer southeast of Tel Nagila, a dam was built in the Pura Stream, creating a seasonal lake with dense reed vegetation. The dam contributes to the development of a moist habitat, as well as the formation of semi-hydromorphic soils characterized by high moisture for short or continuous periods, causing anaerobic conditions to develop in the soil section.

Two main regulated hiking trails stand out in this landscape unit. The development of the site is the result of cooperation among several bodies: the Nahal Shikma Authority, the Nature and Parks Authority, and the Israel Lands Authority's Fund for the Preservation of Open Areas. Signs have been placed in the space that mark the boundaries of the nature reserve, orient hikers, and state that it is part of the Israel Trail and the Pura Reservoir Circular Trail, along with informational signs in Hebrew, Arabic, and English about the landscape components: the flora and fauna, seasonal changes, the nature of local agriculture, and sowing cycles. Notable is the absence of an informational sign about Tel Nagila itself, the archaeological finds that were discovered there, and

Table 2. Criteria for the analysis of the two landscape units, from the study of Lopez Sanchez et al., (Lopez Sanchez et al., 2020)[2]

Category	Criterion	Explanation
Landscape structure	Variety of landscape formations and bodies of water	Characterization of surface shapes, characterization of the distribution of bodies of water
Land uses	Land cover, natural land cover with vegetation, presence of facilities and/or infrastructures	Description and quantification of the types of cover of the ground surface with natural vegetation[3], characterization and quantification of the facilities and/or infrastructures
Historic-heritage	Presence and variety of protected/unprotected historical components	Characterization and quantification of historical components
Appearance	Presence of landscape components that interfere with observation points	Mapping the distribution of landscape components that interfere with observation points
Location	Distance between landscape unit and adjacent settlements[4] Walking distance from the arrival point, the parking lot, to the points of interest in the landscape unit	Measuring the distance and mapping the distribution between the landscape unit and settlements at a distance of five kilometers and at a distance of 20 kilometers

and visual impairment tourism was obtained as a result of a field survey.

3. Selection of criteria for the analysis of the two landscape units (see Table 2).
4. Analysis and comparison of the two units

Tel Nagila Space: Landscape Components, Assets, Values, and Measurement

In general, a mound (tel) is an artificial hill with levels of remains of settlements, buildings, infrastructure, and layers of anthropogenic sediments (sediments that are the result of human activity in the space). The mounds are characterized by many changes in land use (Orengo et al., 2020; Sofaer et al., 2020). Archaeological excavations expose, among other things, architectural structures, everyday objects, mud bricks, pottery shards, waste, and more, and help reveal lifestyles, settlement processes, construction styles, technological development, defense methods, worldviews and beliefs, and more (Hritz et al., 2020).

Tel Nagila is an archaeological site located in the Philistine Plain, on the west bank of the Shikma, Stream at the confluence with the Pura Stream. The landscape is characterized by moderate hills at a height of 180 - 220 meters above sea level, and extensive open and agricultural areas. The average annual rainfall ranges from 300 mm to 400 mm. The mound itself rises to a height of 210 meters, and its summit is wide, flat, and rectangular-shaped. Archaeological excavations at the mound have revealed remains of buildings, ovens, walls, a tower, inscriptions, graves, and pottery.

The Tel Nagila space is located in the transition area

[2] These criteria are based on an additional test that examines the degree of diversity of all the criteria in each selected area. The diversity refers to the landscape formations and land uses, and the index is called the "Shannon Index." We did not expand on this topic in this article.

[3] There is a separation between the anthropogenic cover and the natural cover. The goal is to measure the proportion of the land cover in a non-built area or an area that is not intended for agricultural use (naturalness), for example, an area of pits, forest, or stretch of river.

[4] This criterion implies the degree of remoteness - the distance from the main population centers. In our case, there are only three settlements within a radius of five kilometers from the Tel Nagila unit, while there are twenty settlements within a radius of five kilometers from Shafir.

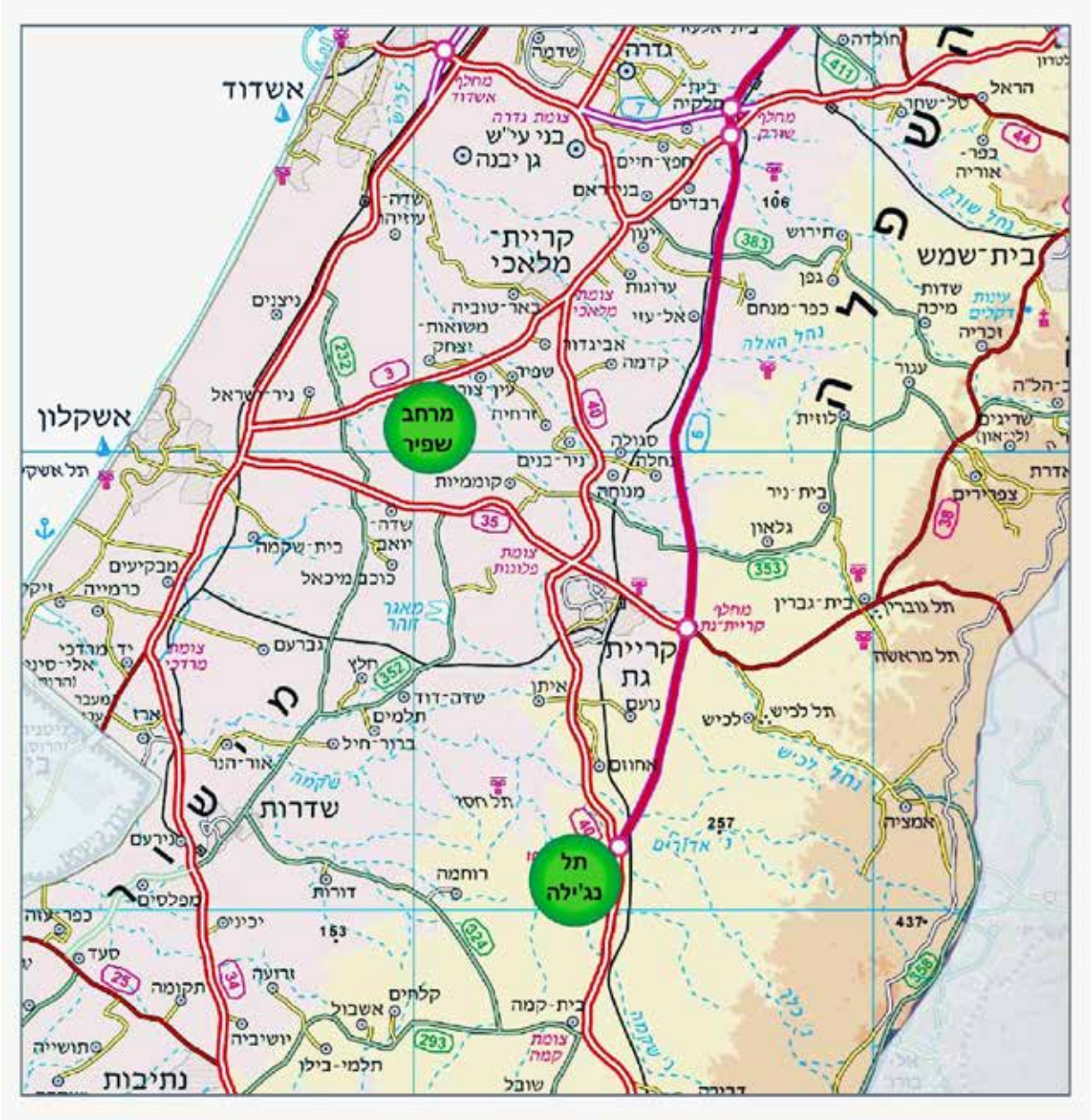

Illustration 1. Demarcation of the two selected spaces, courtesy of the Israel Mapping Center

The examination of the two landscapes was done in four stages:

1. Demarcation of the landscape units using a circular buffer zone with a diameter of four kilometers, an area of about 12.5 square kilometers. In defining cultural landscapes, the buffer zone has a dual role: to separate the core area, which has been declared for preservation, from a transition zone, where preservation activities take place, and to protect the core area from threats. Infrastructures, natural boundaries such as streams and forests, visibility of the core area and more are used to determine buffer zones.
2. Gathering relevant information to locate natural landscape components. Geological and topographical maps, and height and soil models were used. The land cover is deciphered through the analysis of orthophoto photographs from 2003 and 2022. The information about on-site facilities, the presence of educational services,

Israeli space, and thereby to create a balance between their future development and the preservation of their uniqueness and value. (Sar Shalom et al., 2024).

The information in both books cannot be separated from definitions that have been widely publicized in international documents, nor from planning instructions that have been published over the years in national outline plans in Israel. The many publications reflect the change that has taken place in the attitude of the authorities and the planning systems to the complexes representing cultural landscapes in open-rural and agricultural areas and, in the language of this article, open-rural cultural landscapes. The uniqueness of this type of landscape lies in its multiplicity of components: spaces defined in the outline plans as open areas for recreational purposes, protected natural landscapes (nature reserves), rural built textures and the agricultural processing areas attached to them, and cultural heritage assets, both monumental and everyday, that are embedded in both the built textures and the open areas. The multiplicity of components and attitudes points to the understanding that in order to manage this landscape, to develop it but at the same time, to preserve its uniqueness, two things must come first: (1) to reveal the characteristics of the landscape and its components, the factors involved in its design, its uses, and the environmental, historical, economic, and social processes that took place in it in the past and are still happening today; (2) to present quantifiable criteria to identify the importance of each characteristic, component, and cause, and their part in defining the uniqueness of the entire complex (Harrington, 2004; Turner, 2018; Wilkinson, 2003). This article will present the stage of presenting criteria to examine the open-rural cultural landscape complex.

‹ The Purpose of the Research, Questions, and Methods of Examining Them

The purpose of this article is to present a tool based on the examination and assessment of landscape and cultural criteria for a space representing an open-rural cultural landscape heritage complex. The tool is designed to respond to the need to characterize landscapes in which there is an encounter between natural values and cultural values, in order to advance planning based on a balance between development needs and the desire to preserve the uniqueness of these landscapes. The examination and assessment raise two questions. (1) What are the criteria for examining a landscape unit that represents a cultural landscape complex, and in the case of the current study, an open-rural landscape? (2) How is it possible to measure the strength of each criterion in the selected space, and its part and importance in relation to the other criteria? An answer to these two questions can encourage authorities to rely on such a measurement tool, and through it, to manage landscape spaces that represent an encounter between a rural landscape and the built structures, fields, orchards, and cultural assets embedded in them on the one hand, and open spaces on the other. As noted above, in order to test the effectiveness of the tool, and through it, to answer the two questions, two spaces were chosen. One is the Shafir space, located in the Shafir Regional Council in the southern coastal plain area, whose borders are the Carmon Forest, Kibbutz Negba, and Highway 3, and the other is the Tel Nagila space and its immediate surroundings, located in the northwestern Negev, near the Pura Reserve (see Illustration 1).

‹ Tel Nagila and the Shafir Space: Characteristics and Criteria and their Measurement

Criteria, Characteristics, and Measurement

Characterization of the two open-rural cultural landscape complexes, Tel Nagila and the Shafir space, is based on Dafna Casaretto's master's degree research under the guidance of Prof. Amit-Cohen (2019) and on doctoral research currently being carried out in which the two are partners. The expanded research is based on additional criteria for examining a cultural landscape, which was presented by Lopez Sanchez and others (Lopez Sanchez et al., 2020). The researchers focused on a heritage space representing a cultural landscape in which rural landscapes (built structures and agricultural areas) meet with open spaces that include protected natural landscapes, forests, and gardens. The article examines the role of each criterion in the whole and its strength in relation to the other criteria, using GIS (Geographic Information Systems) software, which has proven to be effective, and to have great potential for use as a tool to assess landscape components - both natural and cultural, built textures, cultivated areas, and built heritage assets that are scattered in the built textures and the open landscape. This assessment can facilitate the management of the entire complex: exercising considerations regarding components entitled to strict preservation and those entitled to partial preservation and planning that balances the development needs of the complex and its various components with maintaining its uniqueness, and more.

Table 1. Landscape assessment criteria, from test cases based on the rules of the European Landscape Convention

Landscape components		Intangible criteria	Design criteria	Cultural values	Landscape status
Cultural	Natural				
Historic sites	Climate and weather	Balance between components	Quality	Ecological	Eligibility for preservation
Ownership of the land	Height above sea level	Prominence	Visual dominance	Historical/cultural	Includes unusual features
Size and composition	Geology	Degree of naturalness	Scenic roads	Social	Represents changes or trends
Population composition	Geomorphology	Disturbed landscape	Exposure and visuality	Visual	Design resource
Division of the space	Hydrology	Context	Demarcation dimension	Economic	Natural resource
Structure of the asset	Endemic flora and fauna	Memories	Visual contrast	Leisure, pleasure	Integrative landscape
Types of settlement	Lithology (composition)	Uniqueness	Visibility	Historical relevance	
land use	Erosion	Representation	Observation points		
Infrastructure coverage	Landscape direction	Diversity	Lack of continuity		
	Plantation	Complexity	Visual outlines		
	Coastal landscape	Degree of wildness	Historical representor		
	Soil	Historical dimension			
	Incline	Stimulates senses			
	Landscape shape	Texture Arouses associations Landscape outline Rarity Fragrance Color Sounds Coherence Integrity - wholeness Pattern and order Transient phenomenon Sense of place			

integration of the resources is what makes the landscape unique. This approach is also reflected in the book **Cultural Landscapes of Israel**, published in January 2024. The book is partly a translation of the Hebrew book, with the same title that was published in 2010 (Sar Shalom et al., 2010), but goes beyond it. It is unique in appealing to the planning and administrative authorities in Israel to formulate clear tools to assess the landscapes in the

distinguish it from other landscapes. The results of the landscape assessment teach us about the development of the landscape in light of the economic, social, and environmental situation. They are meant to highlight its uniqueness and emphasize the differences between the various areas, thereby strengthening the demand for their preservation (Swanwick et al., 2002). Landscape assessment is today a tool to advance strategies and guidelines for the implementation of land use policy and for determining its goals so that during the development process, the damage to its values is minimized (Munoz, 2016). In Spain, for example, landscape assessment is required by law. As such, it serves as a tool for planning and managing the landscape and is therefore considered the most useful tool for implementing a policy to preserve and develop the landscape without harming its values. In accordance with this policy, plans are written at the national, provincial, and local level (Nogue & Sala, 2006). According to the accepted approach in many of the planning systems, landscape assessment is carried out in three main stages:

1. Presentation of criteria for classifying landscape components: natural characteristics - geomorphology, geology, soil, water, climate, flora and fauna, and alongside them, cultural characteristics - built textures, infrastructures, land uses (agriculture, grazing, recreation, etc.);
2. Demarcation of the landscape unit, presentation of landscape components, and characterizing them;
3. Analysis and measurement of the components of landscape in relation to the other components, the prominence of each component, and its dominance, structure, and appearance in the space (Farina, 1997; Forman & Godron 1986; Naveh & Lieberman, 1990; Zee & Zonneveld, 2001).

Landscape Assessment Criteria

Landscape assessment tools are part of a field of research that has been developing in recent years among researchers and experts in the fields of environment, planning, and spatial design. The Landscape Convention published by the Council of Europe in 2000 and adopted by forty countries is largely responsible for this development. The convention deals with advancing the protection, management, and planning of landscapes, as well as creating international cooperation on landscape issues. The convention is based on a holistic landscape approach that recognizes the complex of landscapes as entitled to characterization, planning, management, and protection - not only landscapes that are considered exceptional due to their physical components, development, historical events associated with them, design, and cultural values, but also everyday landscapes: infrastructure, agricultural facilities, rural textures, fields, and orchards.

A study (Casaretto, 2019) examined the European Convention and its suitability for the Israeli space. The study reviewed various cases that relied on the rules of the Council of Europe Landscape Convention and were included in the list of European Cultural Landscapes. The analysis presented 71 characteristics and classified them into five categories, which were based on the definition of cultural landscapes determined in 1992 by the World Heritage Committee under the auspices of UNESCO. The main categories are (1) A landscape examined in light of its natural and cultural components 2) A landscape examined in light of intangible criteria; (3) A landscape examined in light of design criteria; (4) A landscape examined in light of its cultural values; (5) A landscape examined in light of its status (see Table 1). The research findings pointed to a wide range of criteria that correspond to the Israeli landscape. Several of the criteria are known from studies in environmental fields such as geomorphology, climate, soil uses, and soil types. Others are less well known, including the degree of visibility, associations with the landscape, memories, endemic flora and fauna, the degree of wildness, and more. Added to these are criteria that are the product of environmental worldviews that developed in the 1980s and 1990s and were emphasized in the 21st century, which include sustainability and the preservation of environmental and cultural resources for future generations.

Cultural Landscapes in Israel and the Attempts to Define Them

In recent years, an increasing number of countries have begun to recognize the importance of the encounter between the natural environment and the cultural environment, and in the planning process, avoid separating the natural resources from the cultural assets. These countries rely on the understanding that the

supporting services; and cultural services. The definition put forward the need for extensive research and the search for methods and tools to assess these four types of services. The methods and tools are designed to promote a policy to efficiently manage the ecosystems; a policy that preserves the environment and its natural and cultural resources, but also recognizes development needs. The widespread involvement with ecosystem services led to the presentation of an international project, "Millennium Assessment, 2005,'' and its scientific publication "Assessment Ecosystems and Human Well-Being Synthesis, 2005." The project recognized ecosystem services as a main consideration for the social-ecological and cultural assessments that we make when we promote an environmental policy, one that relates to the environment as a complex of landscape, nature, and culture (Hirons et al., 2016).

Environmental system services can be assessed in different ways. Some of them are based on quantitative measurement tools taken from the social and environmental sciences (Pissourios, 2013). Measurement includes objective indicators such as the number of historical items in the area under examination and their distribution, the statutory size determined for the protected space, the amount of carbon sequestration in light of the forest areas or the number of species that exist in the forest environment, and more. These objective indicators are complemented by subjective indicators, including a sense of place, attitude to the place, the contribution of the landscape and culture components to identification with the place or definition of the identity of the community that lives there, and more. In the process of assessing the system services, economic, administrative, and social considerations are often taken into account, such as the financial resilience of the authorities and their ability to ensure the soundness of the ecological services in a particular area, the investment required to preserve them, and the potential for implementing, developing, and supervising the services, and more. The uniqueness of the totality of the indices lies in the possibility of measuring and managing them (Lopez Sanchez et al., 2020).

In Israel, the ecosystem services approach was adopted in 2018, as part of the national program for assessing the state of nature in Israel. A report entitled "Ecosystems and Human Well-Being: A National Assessment" established several basic definitions and translated them into a uniform professional language. Thus, for example, the definition of cultural services states that these are processes and components of ecosystems (the environment, its resources, biodiversity, and the landscape) that are intended to enrich human life (Orenstein and Yitzhaki, 2018, 3). According to this definition, the benefits of cultural services are classified into three groups: physical benefits (representing physical activity) - recreation and leisure activities such as trips, sailing, tourism, and sports; intellectual benefits - research, education; and abstract benefits - viewing and observing, aesthetics, experiencing and enjoying beautiful landscapes, spiritual, religious, creative, and cultural inspiration, heritage, identity, a sense of belonging to a place, existence value, and intrinsic value.

In contrast to the extensive review of ecosystem regulation and supply services, cultural services have not been delved into deeply in the scientific literature. The limited attention can be attributed to the inherent complexity of assessing intangible benefits related to aesthetic, cultural, educational, and experiential values. However, the scope of articles on this subject has been expanding in recent years, and with it, the understanding that the environment is a complex system that includes both natural and cultural components (Cheng et al., 2019; Lopez Sanchez et al., 2020; Nowak-Olejnik et al., 2022; Sowińska Świerkosz, 2017).

Landscape Assessment as a Planning Tool

Cultural landscapes, which were recognized and registered because of their cultural and ecological values (UNESCO, 1992), are not only isolated areas deserving of protection, but developing and productive spaces. This definition includes rural landscapes, built structures, and agricultural areas. This situation often creates conflict, and in order to resolve it, planning solutions are required that express a balance between the calls to preserve the landscape and its values and development needs. Several stages are needed to advance such a planning process, the most important of which is the assessment of the landscape, including its various components and characteristics. This tool is intended to help, among other things, in categorizing and defining landscape types and units, the values that the landscape represents, and its unique characteristics, those that

the complex recognize its contribution to the values and identity of the population that lives there.

7. **Historical significance:** The relationship that exists between a historical figure or group, events, ideology, beliefs, and perceptions of the past and the whole complex contributes to the characterization of the whole in the public consciousness.
8. **Ecological relationship:** Developmental (historical) ecological relationships in the landscape complex are among the components that contribute to the emphasis on its uniqueness in the public consciousness.
9. **Setting:** The complex is delimited by historical boundaries or boundaries that are the result of natural or settlement development (organic development) that give the space its uniqueness.

In recent years, a national outline plan, TAMA 1, has been advanced in Israel. Although the TAMA was approved in January 2020, not all of its documents have been drawn up (The Planning Administration, 2020). This TAMA is intended to unify about fifty nationwide plans, including TAMA 35, TAMA 38 to strengthen buildings against earthquakes, TAMA 8 – the national outline plan for national parks, nature reserves, and landscape reserves, TAMA 22 – the national outline plan for forests and afforestation, and others. The purpose of the unified plan is to strengthen the connections between the landscape components; to protect nature, open spaces, and cultural assets, and simultaneously, to adapt them to the needs of the general public. In order to further this goal, the unified plan determines planning instructions in accordance with five guiding principles: protection of areas for planning, coordination among the planning systems, development of infrastructures and integrating them in the planned spaces, minimization of environmental influences and protection from development pressures, and preservation of the open spaces, their landscapes, and their unique assets. The unified plan is being advanced in stages; the first stage focuses on two divisions: the infrastructure division, and the open spaces division.

The plan in the open spaces division differentiates between **systematic areas** and **protected areas**. The systemic areas are distinguished by several landscape components, for example, streams and beaches, and for that reason, the planning instructions refer to the components of the entire area, their characteristics, and the relationships among them. The protected areas were declared such because of their values. Hence, the goal of the laws and planning instructions in these spaces is to guide the development while ensuring that damage to the values is minimized. Nature reserves, national, parks and forests are included in these spaces. The planning instructions in the chapter on protected areas include also a call to preserve the ecosystems and biodiversity, the habitats and their flora and fauna, and the connectivity between them, and to protect cultural and heritage values, including antiquities and sites with historical or architectural significance.

In the chapter on protected spaces, the requirement to disclose and make accessible the protected spaces for the benefit of the public, for purposes of education, research and science, heritage and culture, leisure, tourism and travel, while maintaining their ecological, landscape, and cultural values is noted. The broad reference in the plan to the integration of unique natural and cultural landscapes, rural textures, and heritage assets highlights another issue that has gained traction in recent years: recognition of the importance to be given to services that provide ecosystems, their assessment, and the measurement of their importance - in the words of the researchers, "ecosystem services." The definition and characterization of this phenomenon also teach about the inclusive concept that is gaining popularity, and about the recognition of the importance of landscapes that integrate nature and culture, open spaces, and rural landscapes.

Ecosystem Services

In the 1970s, as a result of planning policy makers' failure to relate to the significant interdependence that exists between society and environmental resources, and between development needs and the desire to preserve these resources, the term "ecosystem services" was advanced. The term refers to the need to describe, characterize, and measure the services that people receive directly from the environment in which they live and work. These services are divided into four main types: provisioning services; regulating services;

the development of Israel in the 21st century (Mazor, 1995). The national plan recognized the open spaces as areas that represent cultural and social historical processes combined with landscape and nature values (Amit-Cohen et al., 2015). According to this plan, the Israeli space is divided into five textures, according to a distinction between development-biased regions and preservation-biased regions: **rural texture** was defined as a space "at which the development policy for rural settlements, employment areas, areas for agriculture, and areas for tourism was directed, provided that its overall rural-agricultural nature is not be damaged and that continuity of open and agricultural spaces is be maintained, to the extent possible." **Urban texture, coastal texture, national preservation texture, and integrated preservation texture** were also defined. These five textures emphasize the search for planning instructions that balance the requirements for development and the call to preserve landscape and uniquely built textures. Thus, for example, in a national preservation texture, it is possible to develop productive and settlement land uses as long as the damage to the landscape is minimal and the development blends into the landscape. On the other hand, in an integrated preservation texture the emphasis is on "the preservation of large and continuous spaces of open areas with nature, agricultural and landscape values."

TAMA 35 also included in its definitions the term "complex," and used it to define a landscape complex. In its words: "A landscape complex is a space that is mostly open, with a high landscape sensitivity, whose origin lies in the integration of landscape and nature values with man-made cultural phenomena. These include agricultural spaces, fields, orchards and gardens, historical heritage assets, infrastructures, and buildings" (Planning Administration, 2005).

TAMA 35 and the use of the terms "texture" and "complex" allow the authors of this article to define a landscape complex[1] as a space that includes a cluster of assets and landscapes that share a connection that emphasizes their cultural and physical values. This connection attests to their importance and uniqueness, and hence, their distinction from other complexes, but mainly - on their meriting inclusion in preservation lists and entitled to protection and preservation. This connection has an additional significance: it determines the preservation characteristics and the management of the complex. These characteristics are based on definitions of landscape complexes and an examination of their eligibility for preservation based on criteria that were mentioned in the conventions and recommendations for preservation that were widely accepted, and therefore, also broadly circulated among organizations and countries, and are quantifiable.

Following are some of them:

1. **Integrity:** A cluster of built heritage assets and landscape items characterized by a high level of connection and compatibility among them. If one the components of the cluster is removed, its integrity is compromised.
2. **Uniqueness:** The components of the cluster and the relationships among them distinguish one preservation space from another.
3. **Location:** In a complex intended for preservation, the proximity between historic assets clusters, and landscape items designated for preservation and their original location (for example, the historic urban nucleus or a nature reserve is important).
4. **Design:** In the components of the complex, it is possible to identify aesthetic qualities of unique style, scale and proportion and unique details.
5. **Materials, technologies, and construction methods:** Evidence of the use of authentic materials and construction methods, some of which are extinct, that express the historical character of the built space.
6. **Sense of place (identity of place, image of place, spirit of place):** The complex gives its residents resilience and identification with a place. Visitors to

[1] In Hebrew, the words "complex," "cluster," "space," and "texture" overlap with the meanings represented by the English term "texture." In other countries, the terms "complex" and "ensemble" are also used to describe natural and cultural items that have a conceptual connection and are contained in a delimited space. In this article, and throughout the magazine, we preferred the word "complex."

complex that faithfully represents the sights, values, and memories, the essence of the land." In order to balance development needs with the desire to preserve the uniqueness of the landscape in this space, a planning policy is needed that is based on an in-depth study of the entirety of the criteria by which the landscape space, and the strength and influence of each criterion on the others, are measured, along with the contribution of each one to the development of the entire landscape complex.

The purpose of this article is to present a tool for assessing an open-rural cultural landscape. This tool is based on criteria that measure the importance and prominence of landscape components in a demarcated space. Two spaces were chosen. The first is the Shafir Region, located in the Shafir Regional Council in the southern coastal plain (bordered by the Carmon Forest, Kibbutz Negba, and Highway 3). This space is characterized by spaces for diversified agricultural activities, open spaces for leisure and recreation, and cultural heritage sites. The other space is Tel Nagila and its immediate surroundings, located in the northwestern Negev, near the Pura Reserve. This space, too, is characterized by broad open areas, rural textures, historical assets, and agricultural areas adapted to a semi-arid climate. Measurement criteria were selected for both spaces, and their landscape and settlement components. Some of the criteria were chosen on the basis of publications and studies done elsewhere in the world that focused on rural spaces that are similar to the Israeli space; others represent only the Israeli space, its landscapes, and history. An examination of each criterion, and its strength, prominence, and status in relation to the other criteria in the selected landscape space, relies on research methods that are based on field surveys and Geographic Information Systems (GIS).

Key words:

Cultural landscape complex, open space, rural-agricultural landscape, cultural heritage assets, landscape assessment

< Introduction: Open-Rural Cultural Landscape Complex - Definitions, Characteristics, Planning, and Management

In Israel, as in other countries around the world, it has been customary since the 1990s to include in the definition of open spaces rural areas that contain built textures, infrastructures, and processing areas. This is based on the recognition that in these spaces, there is a unique encounter between heritage properties and designed landscapes (man-planted forests, historical gardens, agricultural spaces) that represent cultural values (history, design, lifestyles, worldviews) and natural landscapes that represent nature and ecology values. Thanks to this encounter, the rural space becomes a public product designated for the use of the entire society for leisure and recreation, and not just for the benefit of private entities that cultivate the lands for their exclusive needs and according to their socio-economic worldview (Kaplan et al., 2011; Primdahl & Kristensen, 2016). This recognition contributed to promoting the protection of the uniqueness of these spaces through regulations and laws by administrative bodies and planning institutions. It is not unique to Israel but is part of a broad trend of defining and characterizing spatial sequences of landscape, both natural and cultural, that is integrated into built rural textures with visual, social, cultural, and economic uniqueness. This trend began in the 1990s with the decision to add to the criteria for cultural heritage assets and natural landscapes that are included in the World Heritage List a new definition: cultural landscapes (2005 UNESCO, 1992). According to this definition, a cultural landscape represents the encounter between nature and the cultural product (Amit-Cohen, 2017; Amit Cohen and Ben David, 2012). Israel adopted this definition, and its impact can be seen in several national outline plans that have been published since then. For example, TAMA 31 emphasized that it is not possible to separate a rural landscape, built textures, forests, orchards and fields, and the open landscape, and included in its documents a definition of an open-rural landscape (Planning Administration, 1998). In 2005, the integrated national construction, development, and preservation outline plan, TAMA 35 (Planning Administration, 2005), expanded and detailed this definition further.

TAMA 35 was based on the results of a landscape assessment carried out in1995 as part of Israel 2020, an integrated economic, social, and environmental plan for

The Value of "Integrity" and its Role in Characterizing Heritage Complexes in Urban and Rural Spaces

The Nara Convention occupies a central place among the conventions on which the World Heritage Committee based its feasibility files in advance of declaring heritage assets and cultural landscapes deserving of being included in the World Heritage List (ICOMOS, 1994). The convention was published in 1999, following a discussion at the ICOMOS conference in the city of Nara in Japan in 1994. Concern was raised at the conference about the possibility of international economic forces and political processes leading to a significant weakening of cultural identity in general, and serious damage to the diversity of the cultural heritage in particular. The document emphasizes the belief that the preservation of cultural heritage, in all its periods and layers, is based on reliably identifying and recognizing heritage values and their characteristics. To do this, it expands on two concepts that over the years have become a landmark in preparing feasibility documents for the declaration of national and international heritage sites (the world heritage): authenticity and integrity. Authenticity of the heritage space, in urban textures, and in rural landscapes and textures refers to the preservation of the components that make up the whole complex as they were at the time of their establishment, to the extent possible. Integrity refers to examination and reliable and accurate documentation, along with the obligation to emphasize the cultural relationships among all landscape details or historical assets and the environmental components, along with their physical, cultural, and social characteristics.

Criteria for Assessing an Open-Rural Cultural Landscape Complex

Dafna Casaretto | Irit Amit-Cohen

‹ Summary

Accelerated development threatens heritage complexes in urban and rural spaces alike. In order to balance the development needs in these complexes with the need to maintain their uniqueness and sustainability for future generations, spatial management is needed, based on an examination of the spatial unit and the entire complex of its landscape and cultural components, its potential to be settled, and ways to minimize damage to its unique characteristics. Such an examination is based on the criteria for examining the entire complex. These criteria vary; some emphasize cultural and design values, others measure development potential, and yet others represent management considerations. Some of these criteria served as a basis for local, regional, and national management and spatial development systems; others were publicized in recommendations, conventions, and international agreements. The characterization of heritage complexes will help in all of these cases.

The rural space in Israel arouses great interest, in light of the country's limited area, regional status, accelerated rate of development, and historical, cultural and social characteristics. This space is unique in the encounter between natural landscapes and cultural landscapes, between heritage remains that are evidence of the development and renewal of settlement that took place, and growing demands for settlement development, while preserving open spaces and unique landscapes and cultural assets. Each characteristic has its own uniqueness, but the connection among them creates a unique cultural landscape texture and, in the language of TAMA 35 National Master Plan (2005): "A landscape

During her studies, Kinneret submitted two seminar papers. One was entitled "Examining the Be'eri Forest and the Be'eri Tourist Complex in light of Butler's theory on the life cycle of tourist areas and evaluating the program for the Be'eri Forest through the water facilities." The second one was called "Along the Concrete Road: a cultural landscape in the northwestern Negev."

Prof. **Irit Amit-Cohen** is a lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation, and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets. She is a member of ICOMOS Israel and the board of directors of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

amitirit@gmail.com

The main theme of the 13th issue of **Atarim - the Magazine**, "Heritage complexes and axes," was finalized in February 2023. It was chosen based on a decision by researchers of cultural heritage and natural landscapes not to limit themselves to focusing on an isolated monument or a single outstanding natural phenomenon, but to push for the declaration of noteworthy complexes and axes of cultural and landscape assets that share a common theme as worthy of conservation.

On October 7, 2023, war broke out. Its permanent name has not yet been determined, but it instantaneously changed the face of Israeli society and its landscape. The area that suffered the most was the northwestern Negev. Along with its landscape uniqueness and the story of its settlement, parts of the space in this area have in recent years been officially recognized as landscape axes and complexes and heritage assets worthy of tourism development. The purpose of the article is twofold: The first is to describe and analyze the characteristics and cultural values of a heritage complex, thereby encouraging recognition of its importance and boosting its conservation and tourism development. The second is to commemorate, through the analysis of the space, Kinneret Gat, a member of Kibbutz Be'eri, who was murdered on October 7, 2023. Over the years, Kinneret documented and researched the entire northwestern Negev area and helped develop tourism therein. Despite this tragedy, this article will not expand on preserving the "memory agents" that document the war, the events relating to October 6 and 7, 2023, and the ensuing days - the final months of 2023 and the first months of 2024, when this article was written. The article focuses on clusters of tangible assets, several of which are included in the definition of a historical heritage axis while others are included in the definition of a heritage complex. Their distribution in the landscape space of the northwestern Negev makes it possible to advance tourism development plans for them.

Keywords: Heritage complex, heritage axis, tourism development, Road 232, Be'eri Forest, the Concrete Road

The purpose of this review is to present the houses on the street, their design uniqueness, and the stories associated with them. In doing so, it emphasizes the importance of its conservation as a planned axis whose cultural values and function represent a single whole and key chapters in the city's history.

Keywords: Heritage axis, building styles, tangible and intangible heritage

p174 | The Bridges over the Amal Stream (Ein Al Asi/Sahne) as a Connecting and Bridging Element: Physically, Culturally, and Socially

Archaeologist **Dror Segal** is the director and curator of the Traces in the Valley Archeological Museum in the Gan HaShlosha National Park. He is a member of Kibbutz Nir David and a resident of Emek HaMaayanot.

mus@gan3.co.il

The construction of every structure has a functional purpose, but also a symbolic meaning. A house also symbolizes security, privacy, permanence. A water carrier (aqueduct) symbolizes oxygen for life, a necessary resource for agriculture, community development, recreation, and tourism. A wall symbolizes a border, a buffer, a barrier between peoples and cultures, cities, agricultural plots, and close neighbors. It appears that bridges are a necessary functional structure, but they have the most symbolic meaning. Bridges can be found practically everywhere: at the entrance to houses (in the city of Haifa for example); over flowing streams, deep wadis, rivers, and even seas. As the word implies, it bridges between continents and peoples, cultures, road transportation and rail transportation between continents; it bridges between countries, cities, and settlements and even within them. The bridge is essential for the development and existence of human society in everyday life, during war and times of emergency, on holidays and festivals, and in any other situation. Due to the role and character of the bridge, the word took on a multiplicity of meanings beyond the physical structure: a bridge among people, cultures, and societies; mediation in the fields of law, psychology, and sociology; an aerial bridge, a dental bridge, the names of settlements, a bridge to the past or the future. In this article, I chose to deal with a local, multi-period bridge system, which provided technical and other solutions for transit, settlement development, agriculture, security needs, and tourism development. The bridges were all created in the spirit of their time, at the initiative of local villagers, pioneers, and later - with the assistance of the state institutions. The bridges are not only part of the story of a nation and a country. They play the role of tangible "memory agents," and as such, sharpen the unique identity of the space in which they are located. Their presence contributes to the social and economic resilience of the residents of the space, and invites discussion and calls for their conservation.

Keywords: Bridges, settlement enterprise, pioneering spirit, cultural and social mediation, creative and practical solution

p188 | Heritage Complex: Preserving Historical Memory and Developing Tourism in the Northwestern Negev

Kinneret Gat (1955 - 2023) was born in Kibbutz Degania B. Upon her marriage in 1981, she made her home in Kibbutz Be'eri. She is a graduate of one of the first classes of the Land of Israel Studies Department at Beit Berl College, headed by Uri Dvir, and over the course of her lifetime, was involved in leading tours and developing tourism. In 2016-2017, Kinneret joined the Conservation, Planning and Development of Cultural Heritage and Cultural Landscape master's degree program at Bar-Ilan University, a joint curriculum of the Department of Geography and Environment and the Department of Land of Israel Studies and Archeology - designed for students specializing in the various aspects of preserving cultural heritage, built assets, the landscape, and the intangible heritage.

p150 | Heritage, Dispute, and Mediation Space

Prof. **Irit Amit-Cohen**, lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets; member of ICOMOS Israel and the Board of Directors of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

amitirit@gmail.com

The purpose of the article is to analyze the landscape space within the Tel Aviv-Jaffa Municipal borders. This space has an abundance of tangible heritage assets, is characterized by open spaces, and encompasses two different distinct textures - in terms of history, social make up, design, and landscape. The space in both textures is perceived as a "marginal area," both geographically and socio-culturally.

The origins of this marginality lie in historical development, with Jaffa predating Tel Aviv and the two spaces constituting separate municipalities until 1950.

But even after the municipal separation was abolished, the landscape separation remained and was accentuated by design features, due to the historical remains in the space, the memories that clung to them, the disputes regarding their heritage, and the deliberations over whether to highlight or erase them.

The article seeks to substantiate the claim that, although space representing landscape and socio-cultural marginality is interpreted only as urban continuity as well as part of the urban development that manifests itself in the merging of neighborhoods, infrastructures, and management, there is another interpretation - landscape uniqueness that is the product of location, social and cultural disputes, and the integration of open spaces with historical remains. The history of this space, its development, socio-cultural status, and scenic uniqueness entitle it to a redefinition: heritage, dispute, and mediation space. This definition is meant to solve the dilemma of some countries over whether or not to declare heritage assets and landscapes worthy of conservation because they are a platform of conflict. Or - whether or not to declare heritage assets and landscapes that are a platform of conflict worthy of conservation.

To support this definition, this article includes a description of the selected landscape space, its tangible assets, historical development, cultural values, and municipal definitions, along with the details of the urban plans and attempts to change its status.

Keywords: Heritage space, Tel Aviv-Jaffa, dispute, planning and design

p160 | Bialik Street as a Heritage Axis

Shula Widrich, researcher of the history of the city of Tel Aviv, tour guide and author. Her books all tell the history of the city of Tel Aviv. She documents buildings in order to promote their conservation and is active in the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel and the Nahum Gutman Museum. In 2010, she was invited to light a torch at the annual state torch lighting ceremony in recognition of her life's work.

widrich2@gmail.com

At the time of this writing, the Museum of the History of Tel Aviv-Jaffa has reopened in the historic “Beit Ha’ir” building at 27 Bialik Street. The building, which was constructed in 1925, was notable because of its location. It stands near a central square and at the end of a street lined with houses of different styles; these houses are connected to central figures and events that represent key junctures in the history of the city.

From 1925 to 1965, the building served as the offices of the Tel Aviv Municipality - and after 1950, the offices of the expanded Tel Aviv-Jaffa Municipality. The configuration of Bialik Street, a small street that originates in Allenby Street - a main street that is characterized by commercial activity, urban renewal and noisy traffic but preserves its marginality, sense of intimacy, and heritage - is what gives it its unique values and defines it as a "cultural heritage axis."

The article presents the findings of the documentation regarding one pillbox - in Yesud HaMa'ala - and through these findings, seeks to reveal a regional and national phenomenon. The documentation helps identify the unique design and construction characteristics of the pillboxes.

The article wishes to raise awareness of the existence and importance of the pillboxes in the landscape, in the hope that the information presented herein will help identify and conserve them as part of a heritage axis.

Keywords: Pillbox, defense position, documentation, continuity

p130 | Route 1 as a Heritage Road

Michal Halevi-Bar Has a bachelor's degree in industrial design and interior design from HIT Holon (with honors), and a master's degree in landscape architecture from the Technion (outstanding thesis). Her research dealt with the cultural significance of cultural routes and focused on the Pilgrims' Route from Jaffa to Jerusalem. She is a tour guide who guides throughout Israel, with an emphasis on conservation aspects. She has a certificate in green construction from the Technion's External Studies Division (with high honors), in carpentry from the Ministry of Labor, and in stage and theater design from the School of Visual Theater in Jerusalem. She has a learning environments and environmental sculpture design studio in Jaffa, with an emphasis on sustainability and community work. From 2017 to 2022, she was in charge of the conservation of Jaffa at the Antiquities Authority. She currently serves as director of the central district of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, and is active in the conservation of Jaffa's cultural landscapes and historic sites in the public arena. She has been a member of the Executive Committee of ICOMOS Israel since 2018 and chairs the Vernacular Architecture Committee.

halevibar@gmail.com

The modern development of paved roads required many engineering efforts. The new technology that produced "machines that travel on them" quickly required an adaptation of road infrastructures to modern means of transportation. The major efforts were focused on researching the structure and function of the road and their effects on location, traffic flow, and safety; the findings dictated the planner's scale of priorities. Over the years, a recognition of the importance of planning the type of road and its integration into the environment developed. This recognition has different meanings in the space, since the complex of relationships among the road, the landscape, and the human has become an object of research and observation, and a fertile ground for planning; the result of the understanding that, in addition to its physical role in connecting places, the road has a cultural role related to familiarity with the landscape and the heritage assets embedded along its length, observing them, and the ability to interpret them. The purpose of this article is to examine several aspects of the decision-making process in the planning of Route 1 - the highway from Tel Aviv-Jaffa to Jerusalem, its lanes, its shoulders, its landscapes, and it assets. The planning of the road that connected the two main cities, and the settlements and sites on the historic route to Jerusalem, required the adaptation of road infrastructures that were used for many years for traditional means of transportation - walking, donkeys, horses and carriages - to modern means of transportation. The planning of the road was essentially a modern activity, but it also included thinking about historical and cultural values and the reality it might produce. A perusal of the seemingly "dry" road documents, reveals the modern aspirations of the State of Israel in its infancy. These ambitions divulge an array of challenges and difficulties, along with a deep cultural understanding that the planning of Route 1 was not a casual act, but one that affects the way in which the heritage will be entwined into the hearts of travelers on the road.

Keywords: Jaffa-Jerusalem road, Route 1, heritage road, cultural road, cultural landscape

p106 | Cultural Heritage Complex: The British Defense Line During World War II - Safed Area

Avishai Oz, an architect, is a graduate of the Technion, with a master's degree in landscape architecture. He is a senior conservation planner at the Antiquities Authority's conservation administration, involved with the planning and conservation of historic, archaeological, and prehistoric sites. In recent years he has been teaching architecture and conservation at the Tel Hai College of Technology. He is a member of Kibbutz Beit Zera and seeks to preserve the kibbutz's historic texture. He is the professional representative to the Jordan Valley Regional Council's conservation committee.

avishoz@gmail.com

As part of the conservation appendix to the comprehensive outline plan for Safed (2019-2023), a survey was done of the makeshift military posts that were part of the defense system for the territory of Palestine during World War II, a system also called the "Idan Line." This formation was part of the preparation plan for the invasion by the Nazi Axis forces, including the army of the French Vichy government, from the direction of present-day Syria and Lebanon.

The research, mapping, and documentation process raises two important issues: the potential collaboration of the conservation planner with the historian, and the potential application of "archeology of the contemporary past" in researching the findings. On the one hand, these findings - their scope and high level of conservation – are impressive. They tell an important story in the history of the Land of Israel, including the story of Jewish settlement at a time when there was great fear of a Nazi invasion. On the other hand, most of these sites were not mapped or documented until this survey, and little was written about them in history books. The purpose of the article is to take another step toward filling this void and to present the findings of the survey and different approaches to the research, planning, and development of this impressive array of sites.

Keywords: British Mandate period, defense lines, World War II, Sir Antony Eden, Axis powers, Nazis, Vichy, conservation, archeology of the contemporary past, urban planning, communication canals, Soling roads, makeshift military posts

p118 | Pillboxes 1948: Typology of Concrete Positions from the War of Independence

Dr. **Esti Yankelwitz**, researcher of the history of the farm and the moshava, has lived in Ilaniya since 1977. She is married to Avi, whose family arrived at the Ilaniya transit camp in 1953 as part of the "from the city to the village" movement, and in 1956, settled there permanently and raised their four children. Two of their daughters live in Ilaniya with their families. Esti Yanklewitz is a research fellow in the Department of Israel Studies at the University of Haifa, and a researcher of the JCA settlement enterprise in the Lower Galilee, the history of agricultural education, and Tiberias. She is the chair of the public committee of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, Northern District, and since 2015, editor of district's publication – Hagalila.

estiyan@gmail.com

Land development and plans and to expand the employment and tourism zone north of the moshava of Yesud HaMa'ala threaten two pillboxes - one that was built on the eve of the battles of the War of Independence in the north of the Land of Israel and another that was evidently constructed during World War II as part of the Mandate government's preparation for an invasion. This pillbox, located in the Tel Shahaf archaeological complex, was documented as required by the Planning Administration. The documentation attests not only to the cultural values of the pillbox and the importance of conserving it, but also to its significance as part of a wider phenomenon: the construction of pillboxes during the War of Independence in the Upper and Lower Galilee, in the valleys, and throughout the Land of Israel (December 1947 - April 1948), as part of the Jewish Yishuv's preparations for an Arab invasion.

the Plan for Cultural Routes enables the creation of new routes on a historical or thematic basis. In 2005, the UNESCO World Heritage Committee declared the Incense Route, together with desert cities in the Negev, a World Heritage Site. In the years that followed, two changes to the Southern District's district outline plan were approved and the subject of the routes was included: the Southern District Outline Plan TAMAM 4/14 (change no. 42) - the Wine Route in Ramat HaNegev - and the Southern District Outline Plan TAMAM 4/14 (change no. 55) - "The Incense Route and the Makhteshim Land Space." The change regarding the Incense Route is based on the ancient route declared by UNESCO. On the other hand, the change regarding the Wine Route is based on the route of Highway 40 from the Mashabei Sadeh intersection to Mitzpe Ramon, and proposes a thematic narrative to connect existing and proposed sites and centers in the space and the continuity of human activity therein, with a tourism-agricultural emphasis. Despite this difference, both routes are seen as generating change and creating an opportunity for economic leverage of the space through a combination of tourism development, agriculture, and conservation of natural, landscape, and heritage values. The purpose of this article is to examine the compatibility or non-compatibility of the Incense Route and the Wine Route to the definitions and conditions outlined in the ICOMOS Convention and the Council of Europe's Plan for Cultural Routes. For this purpose, the article includes three parts. The first part presents both approaches, along with a comparison of selected parameters that appear in both documents. The second part reviews the Incense Route and the Wine Route and the statutory plans that anchor them, and presents the tourism potential that exists in developing them locally, regionally, and internationally – which is already being partially advanced. The third part presents an analysis of the two routes, according to the two approaches. The summary of the article brings insights based on a comparison of the two documents – the Convention and the European Plan - and of the sites in the Incense Route space in the Negev. This methodology will make it possible to examine the compatibility of additional routes that exist in the Israeli space, and perhaps also in other parts of the world, to the concepts presented in universal documents that discuss cultural routes and have widespread recognition and consensus.

Keywords: Cultural routes, the Incense Route, the Wine Route, cultural heritage, conservation

p98 | Heritage Space in the Heart of San Francisco: Values, Memory, and Reuse

Efrat Feld-Engel is an occupational psychologist living in California and is currently studying for a master's degree in Jewish education at the Hebrew University of Jerusalem. In recent years, she has served as a guide at the Contemporary Jewish Museum in San Francisco and has led independent tours in Hebrew about the Jewish story in San Francisco. She is active in the Israeli division of the JCC in Palo Alto and served as one of the facilitators in "Shades of the Bay" program - a unique program designed for Israelis living in the San Francisco Bay Area who are interested in questions of Israeli-Jewish identity.

Efrat Engel liorefi@gmail.com

In the heart of the city of San Francisco, south of Market Street, there is a neighborhood where visitors have a special experience, both visually and emotionally. A cluster of buildings and landscapes that have a geographic, historic, design, and cultural connection contributes to this experience. The cluster, as well as the experience, distinguish this neighborhood from other places in the city. In the past, the heart of the city and its neighborhood were known for their poverty, but starting in the 1980s, the entire area underwent an innovative development process and became a vibrant cultural and commercial urban center. This space, called Yerba Buena (good grass), includes gardens, squares, outdoor sculpture, monuments, museums, and religious and cultural buildings. It has historic buildings that were erected during the 19th century, which were conserved and reused. The purpose of this review is to focus on one corner of this neighborhood, on a group of buildings and the functions chosen for them, and thereby, to describe the change that took place in the status of the entire area.

Keywords: Heritage space, cultural values, preservation of memory, reuse

has its own uniqueness, but the connection among them creates a unique cultural landscape texture and, in the language of the TAMA 35 National Master Plan (2005): "A landscape complex that faithfully represents the sights, values, and memories, the essence of the land." In order to balance development needs with the desire to preserve the uniqueness of the landscape in this space, a planning policy is needed that is based on an in-depth study of the entirety of the criteria by which the landscape space and the strength and influence of each criterion on the others are measured, along with the contribution of each one to the development of the entire landscape complex.

The purpose of this article is to present a tool for assessing an open-rural cultural landscape. This tool is based on criteria that measure the importance and prominence of landscape components in a demarcated space. Two spaces were chosen. The first is the Shafir Region, located in the Shafir Regional Council in the southern coastal plain (bordered by the Carmon Forest, Kibbutz Negba, and Highway 3). This space is characterized by spaces for diversified agricultural activities, open spaces for leisure and recreation, and cultural heritage sites. The other space is Tel Nagila and its immediate surroundings, located in the northwestern Negev, near the Pura Reserve. This space, too, is characterized by broad open areas, rural textures, historical assets, and agricultural areas adapted to a semi-arid climate. Measurement criteria were selected for both spaces, and their landscape and settlement components. Some of the criteria were chosen on the basis of publications and studies done elsewhere in the world that focused on rural spaces that are similar to the Israeli space; others represent only the Israeli space, its landscapes, and history. An examination of each criterion, its strength, prominence, and status in relation to the other criteria in the selected landscape space relies on research methods that are based on field surveys and on Geographic Information Systems (GIS).

Keywords: Cultural landscape complex, open space, rural-agricultural landscape, cultural heritage assets, landscape assessment

p84 | Cultural Routes in the Incense Routes Space in the Negev: an Examination of the Incense Route and the Wine Route in Light of the ICOMOS Convention for Cultural Routes and the Council of Europe's Cultural Routes Program

Adi Sela Wiener is an architect specializing in conservation and cultural heritage. She is a lecturer at the School of Architecture and the Program in Visual and Material Culture at the Bezalel Academy of Arts and Design, Jerusalem and coordinator of the conservation and heritage track in the master's degree program in urban design. She coordinated the European Union's EDICULA project and the Erasmus+ program, and the six-year periodic report to UNESCO on world heritage. She holds a master's degree in conservation studies and cultural heritage and is currently completing doctoral studies. She serves as a conservation consultant for the planning administration, for district committees, and for local authorities. She coordinated conservation policy for the Conservation Administration at the Antiquities Authority and is the volunteer chairman of ICOMOS Israel's Cultural Routes Scientific Committee.

adisewi@gmail.com

This article focuses on two key concepts regarding cultural routes as defined in the ICOMOS Convention on Cultural Routes and the Council of Europe's Plan for Cultural Routes, and on the examination of these two routes in the Incense Route space in the Negev as cultural routes in light of these concepts. The convention defines a cultural route as a route with clear physical boundaries, characterized by unique development and a historical role that served a clear and fixed purpose over time. Along with this definition, the conditions and components needed to examine the compatibility of existing routes with this definition were specified. At the same time, the Council of Europe's Plan for Cultural Routes, which regards the routes as a tool for creating cultural, educational, and tourism cooperation aimed at promoting understanding and familiarity with pan-European heritage values and their preservation, was drawn up. According to the ICOMOS Convention, the declaration of a cultural route must be based on an ancient route with a defined original route and tangible and intangible evidence, while

In 1945, Kibbutzim Hill became a cover for the establishment of the Ayalon Institute, an underground bullet factory run by the Haganah and Israel Military Industries, which operated until the end of the Mandate period and the establishment of the State of Israel. From 1945 to 1949, an eighth group - Scouts A" - lived on Kibbutzim Hill and led a double life: managing the kibbutz farm above ground and producing bullets below. This group later founded Kibbutz Ma'agan Michael.

The secrets of the Ayalon Institute have been documented and known for a long time. This article will focus on the cooperative pioneering settlement enterprise that developed on Kibbutzim Hill between 1932 and 1945, about which very little is known to date. This story has a double importance: first, it is a major landmark in the cooperative pioneering settlement enterprise during the period of the "state on the way," and second, it is not only written documents that chronicle the story of Kibbutzim Hill, but also tangible cultural heritage assets. The encounter between the tangible assets and the documentation will reveal the cultural values of Kibbutzim Hill, and strengthen the demand to protect it as a whole – including its landscapes and built assets.

Keywords: Kibbutzim Hill in Rehovot, Mandate period, Hashomer Hatzair, Gordonia, Hanoar Hatzioni, heritage assets

p68 | Criteria for the Assessment of an Open-Rural Cultural Landscape Complex

Dafna Casaretto is a doctoral student working under the supervision of Prof. Irit Amit-Cohen in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University. Her research, "Landscape Assessment as a Tool for the Management and Development of the Rural Space," focuses on examining the characteristics of cultural landscapes in rural areas where there is an encounter between cultural landscapes, fields and orchards, and cultural heritage assets. Within the framework of her position in the Management of Environmental Resources Division at the Ministry of Agriculture and Rural Development, she deals with land soil mapping and its assessment for agricultural use, using a variety of methodologies for analyzing landscape components. The mapping products are a means of consultation for the agricultural sector.

dafnaleon@gmail.com

Prof. **Irit Amit-Cohen** is a lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation, and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets. She is a member of ICOMOS Israel and the board of directors of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

amitirit@gmail.com

Accelerated development threatens heritage complexes in both urban and rural areas. In order to balance the needs of development in these complexes and the need to maintain their uniqueness and sustainability for future generations, spatial management is required based on the examination of the spatial unit including all its landscape and cultural components, the potential for settlement therein, and the ways to minimize damage to its unique characteristics.

Such an examination is based on criteria used to examine the entire complex. These are varied; some emphasize cultural and design values, others measure development potential, and some represent management considerations. Some of these criteria serve as a basis for management systems and spatial development on a local, regional, and national level; others were published in recommendations, conventions, and international agreements. All of them may be used in the characterization of heritage complexes.

Rural space in Israel arouses great interest, in light of the country's limited area, regional status, accelerated rate of development, and historical, cultural, and social characteristics. This space is distinguished by the encounter between natural landscapes and cultural landscapes, between heritage remains that are evidence of the development and renewal of settlement that took place, and the growing demands for settlement development, while preserving open spaces and unique landscapes and cultural assets. Each characteristic

p42 | Security Heritage in Transition: The Military Camp as Infrastructure for the Development of a New Civil Space

Dr. **Yair Varon** is an architect, lecturer, and faculty member at the School of Architecture at Ariel University, and a faculty member at the Mandel Center for Leadership in the Negev. He is a researcher and teacher of built heritage conservation. He holds a master's degree in the conservation and development of cultural assets and landscape. His doctoral research, written in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University under the guidance of Prof. Irit Amit-Cohen, dealt with the characteristics of the transition of security heritage assets from a military space to a civilian space. His book **David Cassuto: Two Worlds** was published in 2021 by Ariel University's book publishing house. Varon is a consultant on conservation projects and programs and on the development of heritage sites in Israel. He is active in the ICOMOS Israel Association and is Israel's representative to the international scientific committee ICOFORT.

yairva@ariel.ac.ilY

The infrastructures of a military camp - roads, electricity and water systems, and buildings, as well as landscape and flora items - that have finished fulfilling their original function can be considered an opportunity for the development of the space, provided that their physical condition makes it possible to do this through the investment of financial resources. In Israel, parallel to the construction of new military camps, historic military camps and facilities are being abandoned. Some of these camps are undergoing conversion and are being adapted to new civilian uses while other camps and military installations remain abandoned and forgotten. They are not properly maintained despite their historical and cultural values, and there is growing fear for their survival. This article will focus on several topics: the change that took place in the designation of military spaces and facilities that became civilian spaces because their original function ended and "heritage in transition" - a phenomenon that describes the change in the status of a site or asset with cultural heritage values due to various processes; expressions of the universal aspect and condition of the heritage in transition in the Israeli case, and in the context of this article, the historic army camps in Rosh Ha'Ayin and Herzliya. The choice of these topics and the two test cases is intended to emphasize the importance of the discussion in Israel regarding the status and function of military spaces and the security heritage assets located in them in light of planning and spatial changes taking place in them and in their surroundings. It is hoped that such a discussion will further plans that ensure that the adapted reuse of heritage assets in IDF camps is suitable for their cultural characteristics and values.

Keywords: Defense heritage, adapted reuse, evacuation of IDF camps, defense infrastructure, heritage in transition

p56 | Kibbutzim Hill in Rehovot

Dr. **Dotan Goren** works in the field of historical-geography, focusing on the history of Jewish settlement in the Land of Israel in the modern era. He specializes in Jewish efforts to purchase a hold on the holy sites. He is the author of the book **And a Redeemer Shall Come to Zion**.

Do50@inter.net.il

In 1932, Keren Kayemeth LeIsrael purchased 42.5 dunams on a hill in the north of Rehovot, west of the railroad tracks. From 1932 to 1949, this space was used as a waiting and training camp for groups of young people from three pioneering youth movements: Hashomer Hatzair, Hanoar Hatzioni, and Gordonia. The Labor Department of the Jewish Agency was responsible for the buildings, and also for dividing the area and buildings according to a movement key. After being trained on "the Hill," the group members went out to establish kibbutzim, or joined existing kibbutzim as settlement garinim (nuclei), hence the name - "Kibbutzim Hill." By 1945, seven groups had been trained there.

neighborhood was acquired in the early 1920s and by the end of the decade, construction had already been completed. At the time of its establishment, the neighborhood was distinguished by its mix of uses - commercial, business, and residential - and by construction that was denser than in the rest of the city. The neighborhood was managed as a commercial center for more than thirty years, thereby stimulating the development of the entire city of Tel Aviv. As a result of the special designation of the neighborhood as a built texture designated for conservation in the comprehensive plan for the city, TA/5000, a policy document was prepared that reviewed the existing situation, the plans applicable to the neighborhood, and the recommendations regarding the conservation of the neighborhood as a historic texture. The policy document whose recommendations were approved by the local committee included additional definitions, including "building for texture conservation" and "texture for conservation." These definitions and their implementation in the neighborhood planning process will advance the conservation of additional buildings in the neighborhood. Significantly, this reflects a clear preference for the conservation of complexes over the conservation of individual buildings, i.e., a change in the previous conservation plans advanced by the Tel Aviv-Jaffa Municipality, in which emphasis was placed on the individual building. This article seeks to show the latest progress in the steps to conserve historical complexes, the values that determine that these neighborhoods be designated for conservation, and the examination of these steps and values in the North Florentine neighborhood of Tel Aviv.

Keywords: Urban complex for conservation, built texture for conservation, the New Commercial Center neighborhood in Tel Aviv-Jaffa, urban renewal

p32 | Archaeological Sites in Open Areas - Managing a Heritage Complex in the Shfela: Tel Tzafit/Gat as a Test Case

Or Ben-Dor, doctoral student at Bar-Ilan University in the Department of Land of Israel Studies and Archaeology. In his doctoral thesis, supervised by Prof. Aren Meir and Prof. Irit Amit-Cohen, Or investigates aspects of managing heritage assets, including archaeological sites in open areas in the State of Israel.

orrbendor@gmail.com

A large-scale archaeological-environmental study led by Professor Aren Meir of Bar-Ilan University has been in progress for over two decades at Tel Tzafit, on the western border of the Shfela (Judean Foothills). The tel, identified with the Biblical Gath Philistines, is located in a complex of open areas that includes a mixture of archeological sites. These sites are important both as part of the environmental-ecological encounter between a natural landscape and a cultural phenomenon, and because of the connections that exist between the secondary archaeological sites and the main site. Familiarity with this encounter is essential in order to correctly interpret the uniqueness of the tel, its characteristics, its development, and its remains.

The discussion regarding the management of spaces in which natural values, agricultural landscapes, and cultural assets – including archaeological sites – meet has been expanded in recent years. This discussion is part of new concepts that emphasize the variety of elements in a space, and the recognition that they are interconnected and inseparable. Hence, new methods of characterizing and managing this encounter are required, while maintaining the values of each element. These methods are unique in the complexity of planning and administration they necessitate. The emphasis they place on the whole is greater than the involvement with the details themselves.

This situation necessitates a broad and comprehensive familiarity with the area, along with an examination of all its elements and the relationships among them, in order to ensure the continued uniqueness of the complex, its assets, and its landscapes for future generations. Although this article discusses a specific case, one may learn from it about other complexes in which there is an encounter between nature reserves and open spaces on the one hand, and on the other, heritage assets – both pre-1700 archaeological assets as well as historical assets that represent the history of the settlement of the Land of Israel after 1700 (Israeli Antiquities Law).

Keywords: Open spaces, cultural landscapes, heritage assets, archaeological sites

Abstracts

p8 | Conservation of the Mikveh Israel Heritage Site: The Whole and Its Parts

Yael Etkin, urban planner, has a master's degree in historical geography from the Hebrew University of Jerusalem with a specialization in urban planning, as well as a master's degree in urban design from the Bezalel Academy of Art and Design (M.Urb.Des). She previously freelanced as a historical researcher and worked in the International Relations Department of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. She currently serves as the director of the Tel Aviv district of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

Yael Etkin | yaelet@shimur.org.il

Mikveh Israel, the first agricultural school in the Land of Israel, established in 1870, embodies the story of agricultural training and the story of settlement and education in the Land of Israel. With its diverse assets and values, the school faces the challenges of conserving its tangible and intangible heritage due to the age of its assets and its location in the heart of Gush Dan - the most sought-after area in Israel for development purposes. This article will discuss the conservation challenges in the area of Mikveh Israel, in the school, and its agricultural-landscape environment.

The entire space is distinguished by a variety of heritage assets. These assets are classified into several layers, each one with its characteristics, history, uses, and design. Despite the differences among the layers, they share a historical and functional connection that highlights their uniqueness. The assets and the landscapes all represent the vision of one man, Karl Netter, a vision that was realized, continued, survived, and exists until this day. It is this connection that distinguishes the Mikveh Israel heritage complex and demands that it be conserved. This review has two purposes. The first is to present the four layers that make up the heritage complex, each with its own physical, design, and historical characteristics: the water systems layer, the defense and security systems layer, the landscape layer, and the design and planning layer - motifs of the architecture of the Land of Israel in the Mikveh Israel complex. The second purpose of this review is to highlight the unifying factor among the four layers: the historical story and vision of founder Karl Netter. Examining the unifying aspect is important because it poses a major challenge in the conservation of the Mikveh Israel heritage complex.

Keywords: Mikveh Israel, the water system, the defense and security system, landscape layer, architecture of the Land of Israel

p22 | Built Texture for Conservation: Definition and Contribution to Changing the Status of an Urban Neighborhood. The Case of the "New Commercial Center" Neighborhood in South Tel Aviv

Attorney **Nicole Levin** is the owner of an independent law firm specializing in the field of real estate transactions, real estate taxation, and planning and construction, and has been working in this field for forty years. She has a bachelor's degree in conservation from the Western Galilee Academic College, and is studying for a master's degree in conservation at Bar Ilan University. She founded and manages Shemer-Historic Preservation in Israel, a company dealing with the management of projects to conserve historic buildings.

nicole@shemerisrael.co.il

City planners and professionals in the field of conservation repeatedly ask themselves how to conserve a city's historic areas. In Israel, TAMA 35 attempted to address this question through the definition of the term "urban complexes for conservation." Indeed, this definition became a planning tool that enabled the conservation of historic streets and neighborhoods that were deemed to be worthy of urban renewal. In 2016, the city of Tel Aviv-Jaffa published a comprehensive plan for the city, TA/5000, which also referenced this definition. The plan determined that certain neighborhoods within the city are entitled to special treatment and planning. Included in this definition were also historic neighborhoods that are distinguished by their story and their design. One of these is the North Florentine neighborhood - originally named "The New Commercial Center." The land of the

them, and assessing them according to criteria. Following the preparation of the conservation appendix to the comprehensive outline plan for Safed. **Michal Halevi-Bar**, "Route 1 as a Heritage Road". The article examines the decision-making process in determining the present route that connects Jerusalem and Tel Aviv-Jaffa, and the story of the historical route and the cultural values represented in the historical assets along its length.

Irit Amit-Cohen, in her article "Heritage, Dispute and Mediation Space", analyzes a space that is an urban seamline between Tel Aviv and Jaffa. The space is distinguished by a cluster of heritage assets that represent the history of the two cities before their merger into one city, the disputes between their populations, and the attempts to bridge over them through the design of the space.**Shula Widrich**, in her article "Bialik Street as a Heritage Axis", describes the houses on both sides of the street, their history, and their architectural design, and emphasizes their importance as an urban tourism axis. And a few more comments. **Dror Segal** returns to a description and analysis of an axis that represents a water carrier and the infrastructures that are an integral part of its landscape. In his article, "The Bridges over the Amal Stream (Ein Al Asi/Sahne)" as a Connecting and Bridging Element: Physically, Culturally, and Socially", he discusses the bridges, their history and their contribution to the story of the space and the image of the Beit Shean Valley and its settlements. The issue closes with a joint article by **Kinneret Gat** and **Irit-Amit Cohen**. This article is in memory of Kinneret, a member of Kibbutz Be'eri, who was murdered on October 7, 2023. The article, "Heritage Complex: Preserving Historical Memory and Developing Tourism in the Northwestern Negev", focuses on clusters of sites and their tourism potential - sites that Kinneret researched, in which she guided, and whose tourism development she promoted.

And a few more comments:

- Like its predecessors, the 13th issue of **Sites - the Magazine** seeks to expose its audience of researchers and all those who are interested in preserving our cultural heritage to topics, approaches, and innovations that have recently been added to the conservation discourse and are related to the topics in the current magazine. To this end, the Hebrew translation of the **ICOMOS Convention for Cultural Routes,** by the ICOMOS Israel association, is included. Also included is a Hebrew translation of a document published in 2017 – the "ICOMOS-IFLA Principles Concerning Rural Landscapes as Heritage.
- As in all issues of **Sites - the Magazine**, in this issue too, all the articles and reviews are accompanied by an opening paragraph. This paragraph was written by me, the editor of the magazine, and it is intended to strengthen the connection between its main theme – heritage axis and complex - and the topics, examples, and aspects that the various reviews and articles focus on.
- The English translation of the page in memory of Yehuda Dekel, CEO Omri Shalmon's message, the message from the editor, and the summaries of the articles and the reviews are presented, as always, from left to right.
- The main theme of the 14th issue of **Sites - the Magazine** will be "40 years: changes in the perception of cultural heritage and its preservation and the development of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel." The "Council for the Preservation of Buildings and Settlement Sites" was founded in 1984, and forty years later, not only its name changed - but also its status; the number of heritage sites under its auspices grew and changes took place in its approach to cultural heritage. The change that took place in the Council is part of a wider phenomenon - a growing interest in the tangible cultural heritage and its variety of roles and functions. Issue 14 of **Sites - the Magazine** seeks to present the changes that have taken place in recent years in the perception of cultural heritage, and in its representation of social, economic, and cultural values and roles. Together with the broader discussion and its expression in international research and documents, the changes will be presented as they are reflected in the activities of the Conservation Council, its sites and its conservation work.

Irit Amit-Cohen

Illustration 2. The bridges that are part of a heritage axis and complex in the old bridge yard and surrounding area. Photo: Irit Amit-Cohen, 2017

article by **Dafna Casaretto** and **Irit Amit-Cohen**, "Criteria for the Assessment of an Open-Rural Cultural Landscape Complex", presents a tool for assessing the landscape and cultural values of a cultural landscape complex that is unique in its agricultural activity, its open spaces, and the historical assets embedded within it. In her article, "Culture Routes in the Incense Routes Space in the Negev", **Adi Sela Wiener** examines the Wine Route and the Incense Route, which were included in the World Heritage List, in accordance with the definitions presented by the ICOMOS Convention on Cultural Routes and the Council of Europe's Plan for Cultural Routes. In her article, "Heritage Space in the Heart of San Francisco: Values, Memory, and Reuse", **Efrat Feld-Engel** reveals to readers a cluster of cultural assets in the historic, business, and tourism core of San Francisco. The cluster is unique not only in its location and the large number of people who work there and tourists who visit, but also in the historical, design, social, and cultural connections that exist among the assets. **Avishai Oz** reveals the phenomenon of the makeshift military posts that were part of the defense system for the territory of Palestine during World War II. The information in his article, "Cultural Heritage Complex: The British Defense Line During World War II - Safed Area," not only brings new ideas, but also calls for more research on assets that are distinct in their spatial organization as an axis or a complex.

Two articles present a security heritage axis and complex. In her article, "Pillboxes 1948: Typology of Concrete Positions from the War of Independence", **Esti Yankelwitz** discusses the importance of classifying heritage sites and determining which of the sites that make up the axis or complex is entitled to full conservation, of documenting

Nonetheless, when the articles and reviews for the magazine were in the process of being written, Israel was already immersed in the war, and it was impossible to ignore the changes that took place in the State of Israel space, in Israeli society, in its perception of heritage, assets and values that represent it, and the manner in which they should be conserved.

The growing preoccupation with the distribution of heritage assets in the space - as a heritage axis or complex - is reflected in the emphasis on the call not to be limited to the documentation of a single asset or item and the examination of its cultural values, but to also examine its relationship with the environment in which it is located, its integration into it (the "wholeness" that exists among all the components - the integrity), and the cultural and social influences and significance of the asset or the landscape. These relationships have a prominent emphasis in the definitions of a heritage complex, which has additional names - texture, complex, cluster, and space, and of a heritage axis - which is characterized by a linear distribution of assets and landscapes along its length. The area of the complex or axis can be limited or can extend over a broad area, for example, a border or an inter-country road; a neighborhood, a street, a road, an area belonging to a local or regional authority, a space that is demarcated because of its uses (military complex, urban-historical texture, open-rural texture, shipping canals). The connections can be historical - time of establishment, events and figures associated with the assets and landscapes, functional, ideological, socio-cultural, and more. These developments have implications for the planning systems in Israel and the declaration of heritage sites. Examples include the TAMA 35 textures plan and the declaration of historical roads as worthy of protection, such as the Incense Route - which was awarded the status of a World Heritage Site.

The choice of a heritage complex and axis whose assets and landscape have a thematic connection facilitates the definition of the space, the choice of its assets worthy of inclusion in the heritage list, and the determination of the tools and regulations needed for their protection and conservation. The thematic context has another role: it makes it easier for the decision makers to plan the space or axis and to conserve, manage and develop it. In view of Israel's limited area, its regional status, the accelerated rate of development that takes place therein, and its historical, cultural, and social characteristics, the declaration of a heritage axis and complex is of great importance.

The magazine opens with several articles that focus on heritage axes. The first is an article by **Yael Etkin** who also analyzes a heritage complex that is a central site in the history and activities of the Conservation Council. In her article "Conservation of the Mikveh Israel Heritage Site: The Whole and Its Parts", she proposes dividing the cultural values of the school complex into four layers, and delving deeper into the characteristics of each of them, At the same time, she emphasizes the fact that this is a heritage complex, and that in order to preserve it as such, careful analysis of the connections among the layers and their effects on each other is required. The second article, by **Nicole Levin** also analyzes urban space. In her article " Built Texture for Conservation: Definition and Contribution to Changing the Status of an Urban Neighborhood", she examines the history of one neighborhood in south Tel Aviv-Jaffa, the "New Commercial Center", its design characteristics, and its importance in representing a heritage texture within the historic core of a city. The third article in this group is an article by **Or Ben-Dor** examines a heritage space in open areas. In his article, "Archaeological Sites in Open Areas", he delves into methods that help manage the Tel Tzafit/Gat heritage complex; planning that takes into account not only the archaeological values of the site, but also its location in the heart of open areas. **Yair Varon** returns to urban built textures and the renewal processes that are taking place in them. In his article "Security Heritage in Transition: The Military Camp as Infrastructure for the Development of a New Civil Space", he re-examines the security complexes that were established in pre-state Israel, which are steeped in historical assets. The description is intended to emphasize the historical and design importance of these complexes and the need to conserve them despite their new designation. Based on the documentation of one of the sites of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, **Dotan Goren**, in his article "Kibbutzim Hill in Rehovot", emphasizes the importance of preserving all the historical items and presenting the connections among them so that the story of the hill survives over time. The jointly written

Preface by the Editor

Heritage Complex and Axis

On Saturday, October 7, 2023, Israeli society changed. With it, the ongoing discourse in the Israeli public regarding the cultural heritage assets linked to the events of that Shabbat changed. Notable among these changes was the pondering of the nature of memory essence, national, communal and intimate, and the role of the "agents" - the assets and landscapes chosen to represent it - along with growing interest in the geographical space where the events took place. We are talking about the northwestern Negev, which for many years has been called the "Gaza envelope" and which has many landscapes and cultural heritage assets that represent chapters in the history of the settlement enterprise in this region - before 1948, until the establishment of the State of Israel, and in the first decade of its existence, in the 1950s. An in-depth examination of the agents in this region that were chosen for highlighting, whether through their physical conservation or by a sign, points to the fact that they are unique not only in the historical story and cultural values that they represent, but also in the characteristics of their distribution and organization in space. The distribution can be linear - and such are transit routes, the infrastructures and assets along the routes, water systems, agricultural infrastructures, border lines and security strips. It can also be thematic – a cluster of assets that share historical, cultural, or functional connections. Such are military camps, battle zones, industrial complexes, a uniquely designed settlement texture, and more. In the northwestern Negev, the phenomenon is represented by groups of settlements that were founded in the same period of time and for the same purpose. Such are the "three watchtowers" that were established during World War II, the "11 Points" that were built during the settlement operation in the northern Negev on the night between October 5 and 6, 1946, development towns that were founded as part of the population dispersion plans in the 1950s, Route 232, the water line to the Negev that was laid in 1947, and more.

The combination of memory essence and the organization of its agents in the space are the main theme of the 13th issue of **Sites - the Magazine**. The choice of the theme of heritage axis and complex preceded the events of October 7. It was based on changes that took place in the perception of the conservation of tangible cultural heritage, landscapes, and assets, and on the expression given to them in international, state and local documents.

Illustration 1. Remains of Meshek HaOtzar (treasury farm), an agricultural farm established by Yehoshua Hankin. The site is a station on the Founders' Path, the heritage axis of Kfar Saba. Photo: Irit Amit-Cohen, 2023

My thanks to those who made it happen:

- To the writers and researchers, who have voluntarily written articles for this issue
  To the office of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the district directors, and directors of the sites, for their contribution and participation
- To the copy editor, Nirit Itington, and proofreader, Yuval Halperin
- To the graphic designer Orna Yazkirovich
- To the information and publications staff at the Council for Conservation of Heritage Sites
- To Ronni Haimov, the director of Information and Publications, who worked with diligence and responsibility, promoting, contributing his experience, motivating, and coordinating all the writers and factors involved in putting out this issue of the magazine
- To Boaz Dekel, son of Yehuda Dekel, of blessed memory, for his assistance and unstinting commitment to the tasks requested of him by the Council
- And finally, with particular appreciation, to Prof. Irit Amit-Cohen - researcher, historical geographer and editor of the magazine from its beginning - for her knowledge, guidance, direction and the good feeling she always inspires. For all of these, our gratitude and thanks.

Sites - The Magazine is published with the assistance of the Yehuda Dekel Library. Yehuda was the chairman of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel at a time when dramatic decisions were required regarding the Council's image and activities.

Sincerely,

Omri Shalmon
CEO
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

To the readers of Issue 13 of **Sites - the Magazine**

The Land of Israel straddles geographical regions, continents, a desert, populated areas, mountains, ravines and valleys, and north-south roads, from the Mediterranean Sea to the Jordan River. Human activity has been evident in this land from the dawn of prehistory, and later, in antiquity, the Middle Ages, and the centuries that followed. This land has undergone transformations and changes, most of them man-made, that left their mark on its primordial landscapes. It is similar to the creation of a mound, which by definition is built layer upon layer, one on top of the other. Each of them is connected to its predecessors, as well as to those that will be built above it, by a broad vision. This connection is expressed physically and no less - in the symbolism derived from every physical process and event - and accompanies these physical processes.

Issue 13 of **Sites - the Magazine** is being published in the shadow of the war, the difficult and painful "Black Sabbath" war that was launched on October 7, 2023, on the holiday of Simhat Torah. The central theme of this issue is the necessary discourse between the world of memory (and it is amazing to see how we encounter the same memory every day anew while marshalling the necessary resources to preserve the space and its various components). Although the topic was chosen earlier, the war, with its horrific aspects and sights, has made a dramatic "contribution" to the enrichment of the topic.

Hence, in this issue, Prof. Irit Amit-Cohen, who has been the editor of **Sites** since it was first published 2011, along with Ronni Haimov and the writers, wisely highlighted the organization of space as a kind of common denominator. The magazine underscores the concept of the entirety of the complex - the necessary connection between spatial elements and heritage anchors; the natural assimilation of heritage sites into the space, an assimilation based on discourse rather than defiance, without their losing their uniqueness and independence. Its main aspect is systemic responsibility, sometimes crossing borders.

This concept of a connecting vision, which is the central theme of this issue of the magazine, is today the leading way that that the space is perceived among decision-makers in the fields of conservation and heritage, tourism, and spatial development, and in creating ways to connect them.

While browsing the net for interesting podcasts, I recently came across a video of Great Britain's Queen Elizabeth II, who passed away in September 2022, on the 70th anniversary of her reign. In the podcast, the Queen describes a meeting between her and Prime Minister Winston Churchill, and quotes his words: "The farther backward you can look, the farther forward you can see."

We too, the faithful friends and supporters of conservation and heritage, are privileged that the great Churchill himself demanded that the issues that are foremost on our minds and on our busy agenda be addressed.

On a personal note, if I may, regarding the birth of **Sites - the Magazine**. When I started working as the Council's CEO, in November 2010, after the founder of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, Yossi Feldman, of blessed memory, had completed 26 years as director, I raised the idea of publishing a magazine for the Council to Idit Maidan, then director of Information and Publications. A magazine to be published annually that would bring to the public the more scholarly strata of the conservation world by presenting research and studies by the best writers in their field. The publication of this issue of the magazine, which arouses public interest out of love for the subject, for the 13th year, gives me great satisfaction.

› Table of Contents

To the readers of issue 13 of Sites - the Magazine | Omri Shalmon	4
Preface by the Editor | Irit Amit-Cohen	5
Conservation of the Mikveh Israel Heritage Site: The Whole and Its Parts | Yael Etkin	8
Built Texture for Conservation: Definition and Contribution to Changing the Status of an Urban Neighborhood - The Case of the "New Commercial Center" Neighborhood in South Tel Aviv | Nicole Levin	22
Archaeological Sites in Open Areas. Managing a Heritage Complex in the Shfela: Tel Tzafit/Gat as a Test Case | Or Ben-dor	32
Security Heritage in Transition: The Military Camp as Infrastructure for the Development of a New Civil Space | Yair Varon	42
Kibbutzim Hill in Rehovot | Dotan Goren	56
Criteria for the Assessment of an Open-Rural Cultural Landscape Complex | Dafna Casaretto, Irit Amit-Cohen	68
Cultural Routes in the Incense Routes Space in the Negev: an Examination of the Incense Route and the Wine Route in Light of the ICOMOS Convention for Cultural Routes and the Council of Europe's Cultural Routes Program | Adi Sela Wiener	84
Heritage Space in the Heart of San Francisco: Values, Memory, and Reuse | Efrat Feld-Engel	98
Cultural Heritage Complex: The British Defense Line During World War II - Safed Area | Avishai Oz	106
Pillboxes 1948: Typology of Concrete Positions from the War of Independence | Esti Yankelwitz	118
Route 1 as a Heritage Road | Michal Halevi-Bar	130
Heritage, Dispute and Mediation Space | Irit Amit-Cohen	150
Bialik Street as a Heritage Axis | Shula Widrich	160
The Bridges over the Amal Stream (Ein Al Asi/Sahne) as a Connecting and Bridging Element: Physically, Culturally, and Socially | Dror Segal	174
Heritage Complex: Preserving Historical Memory and Developing Tourism in the Northwestern Negev | Kinneret Gat, Irit Amit-Cohen	188
The ICOMOS Charter on Cultural Routes	203
ICOMOS-IFLA Principles Concerning Rural Landscapes as Heritage	218
Book Section	224
Criteria for the Assessment of an Open-Rural Cultural Landscape Complex | Dafna Casaretto, Irit Amit-Cohen	245
Abstracts	256

סימוכלא

טיפה משלי

אליהו דובקין
החותם העשירי

הבניין שבו נולדה המדינה
בית המוסדות הלאומיים

100 מקומות שמורים

יום שישי הגדול

מגזינים

"אתרים" המגזין 7

"אתרים" המגזין 8

"אתרים" המגזין 9

"אתרים" המגזין 10

"אתרים" המגזין 11

"אתרים" המגזין 12

ספרי עיון ומשרשה

מהדורה רביעית

מצודת כ"ח
מוזיאון הרעות

48 שעות ביממה:
הסיפור המלא

בחזרה לרכבת העמק

כנרת - החווה והחצר

משמר הירדן

הטיגארטים

בים, ביבשה
וגם באוויר

שלמה הלל
חלוץ, מנהיג, אוהב עמו וארצו

רוח קדים

סיפורי הרצליה

הגדוד השלישי

ויקרא שמה רחובות

לא עיר לא כפר

עין לעציון

ניהול מערכתי
של השימור

שלושים שנים ראשונות
2014-1984

ראשונים להעז
פלגות הלילה המיוחדות של אורד וינגייט

רחוקים קרובים
סיפורם של בתי חולים בצפת

ארץ אהבתי
על אתרים ואנשים

הכ"ג
יורדי הסירה

אומרים ישנה ארץ

The ship **Galina** in the Atlit Detention Camp. Photo: Boris Aminov, 2023

Galina, and not a few clandestine immigrants who visited the camp have sworn that they remember the ship from their journey to Israel...

A third example of Yehuda Dekel's tenacity was his uncompromising struggle for the independence of the Council for the Preservation of Israel Heritage Sites, which on January 1, 2008 became the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. Since it was established in 1984, the Council had operated under the auspices of the Society for the Protection of Nature in Israel. But after over 20 years, it became clear that it needed to set out on its own. There were great concerns, and many opposed the move. Yehuda Dekel was the driving force pushing for independence, which he saw as a guarantee of greater activity that would only benefit the world of Israeli conservation.

The process was completed at the end of December 2007. The members of the Council's General Assembly, headed by Yehuda, gathered for a summarizing discussion, and voted in favor of independence. The separation from the Society for the Protection of Nature was amicable. Dekel gave the closing speech, and was visibly excited. Not everyone knew then that he was very ill and that his days were numbered. Yehuda was satisfied. He had completed the work.

That evening at home, he felt weak and was hospitalized. For two weeks, he fought for his life. On January 10, 2008, he passed away, at the age of 78. Many people accompanied him on his last journey. The words of the president of Israel, Shimon Peres, verbalized the feeling of many Israelis: "The people of Israel owe endless respect and appreciation to Yehuda Dekel, a man of many achievements and one of the true heroes of the Zionist enterprise."

Yehuda Dekel - Pioneer and Trailblazer

> **"Where are there other people like that man?"** wrote the poet Natan Yonatan.

Yehuda Dekel (1929-2008) undoubtedly belonged to a special breed of extraordinary people and perpetual pioneers.

He was born into a pioneering family that immigrated to the land of Israel in 1924 and helped found the **moshava** of Herzliya, and was one of the **moshava**'s first children. He joined the HaTsofim scout training program in Kibbutz Dafna and became one of the founders of Kibbutz Yir'on in the Galilee. During the War of Independence, he fought with the third battalion of the Palmach's Yiftach Brigade and continued to fight in Israel's wars during the first 25 years of the state's existence. He finished his service as a colonel in the military reserves and a battalion commander in the Armored Corps in the Yom Kippur War.

Yehuda graduated from the Mikveh Israel Agricultural School and held a master's degree in agricultural sciences from the Hebrew University. For eight years (1981-1989), he served as the director-general of the Jewish Agency's Settlement Department, where he headed the rural settlement enterprise in Israel. He was among the builders of the Lachish region, one of the planners of the Negev, and helped develop the Jerusalem region, Gush Etzion, and the Jordan Valley. He spearheaded the development of industry and tourism in the **Yishuv**, initiated the establishment of wineries in the Golan Heights and the Galilee, and is considered the "father" of the guesthouses (**zimmers**). He also developed an agricultural R&D system.

Yehuda was a long-time leader of the movement to conserve and protect historic sites and buildings in Israel and served as the chairman of the steering committee of the Council for the Preservation of Israel Heritage Sites (later, the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel) for many years. He authored **Metzudat Koach: Friendship under Fire,** a book that documents the battles of Nabi Yusha during the War of Independence, in which many of his friends fell. On Independence Day 2006, he lit a torch at the annual state ceremony in honor of the men and women who developed the Negev and the Galilee.

Yehuda Dekel passed away in January 2008 after a brave battle with a serious illness. To commemorate his name and his legacy, the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and the Dekel family collaborated in establishing the Yehuda Dekel Library.

Yehuda was often characterized as a "human bulldozer" and trailblazer. For almost 60 years, from the time he was a young fighter in the War of Independence, he never rested for a moment, but always sought to advance, build, and widen his areas of activity and those of the bodies and institutions in which he played key roles. He made a particularly important contribution to the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, which owes its existence in its current form to his efforts.

Over the years, his bulldozing qualities moved mountains and cleared seemingly insurmountable obstacles.

Following are three examples: For years, the fighters in the Upper Galilee in the War of Independence sought convert the police building in Nebi Yusha, in which three fierce battles were fought in 1948, into a museum.

These efforts continued interminably until Yehuda Dekel with his bulldozing qualities entered the picture in the late 1990s. He had to overcome obstacles and delays on the part of government officials but eventually succeeded in transforming the police station into a national site. He worked, literally until his very last day, on creating the HaReut Museum, adjacent to the police building, under the management of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, but was not privileged to attend the opening ceremony in 2014. However, everyone who enters the museum sees the inscription over the entrance door: **"HaReut Museum founded by Yehuda Dekel and his friends."**

Another conservation enterprise that Yehuda Dekel helped initiate and advance was bringing the ship **Galina**, which is now located on the grounds of the Atlit Detention Camp, to Israel. The search for a ship that was identical to the immigration ships during the period of the struggle to establish a state was a worldwide operation. A ship was eventually found in the port of Riga in Latvia, and bringing it to Israel was a great adventure that only a madman like Yehuda Dekel - with the help of his friend and partner Shlomo Hillel, the president of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, and Yossi Feldman, the director-general of the Council - could pull off. Everyone who visits the Atlit Camp today feels as if he is sailing on a real clandestine immigration ship. The ship on display at the camp is an exact copy of the original

Sites - The Magazine

Publisher: Yehuda Dekel Library

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Deputy editor: Ronni Haimov

Assistant deputy editor: Boris Aminov, Shani Shkalim

Editorial Board: Omri Shalmon, Humi Novenstern

Language Editor: Nirit Eitingon

Translator: Shifra Paikin

Hebrew Translator: Tomer Ben Aharon

Graphic Design: Lady Mac Creative

Proofreader: Yuval Halperin

Production: P.H.I

ISSN 2519-6057

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
Founded by The Society for the Protection of Nature in Israel, Mikveh Israel 5891000
Tel: 03-5059197, info@shimur.org.il, www.shimur.org.il

www.idekel.co.il

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Sites - The Magazine
Issue 13

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

www.idekel.co.il

The Council for Conservation
of Heritage Sites in Israel

בגיליון הבא:

40 שנה: תמורות בתפיסת מורשת התרבות ושימורה ובהתפתחות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

בשנת 1984 נוסדה "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" וכעבור 40 שנה לא רק השם השתנה ל"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל". השתנו גם מעמדה, גדל מספרם של אתרי המורשת שבחסותה וחלו תמורות בגישתה למורשת התרבות ולשימורה. השינוי שחל במועצה הוא חלק מתופעה רחבה יותר – התעניינות הולכת וגדלה במורשת התרבות, הבנה בחשיבותם של ערכיה התרבותיים, הכרה בתפקידם הייצוגי ובתרומתם של "הסוכנים", הנופים, הנכסים, המוחשיים והלא מוחשיים, לזהות ולייחוד של מדינה, של לאום וקהילה. לתמורות אלה ביטוי במסמכים בינלאומיים, במחקר, בחשיבה התכנונית, בפיתוח הכלכלי, בניהול נכסי המורשת התרבותית ונופי התרבות, במספר הגדל של גופים העוסקים בנושא.

גיליון 14 של אתרים המגזין, מטרתו להציג את **התמורות** שחלו בשנים האחרונות בתפיסת מורשת התרבות, את ערכיה ותפקידיה, הייצוגיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. לצד הדיון הרחב וביטויו במחקר ובמסמכים בינלאומיים, להציג את התמורות כפי שהן באות לידי ביטוי בפעילות המועצה לשימור, באתריה ובעשייתה השימורית. בנושאים אלה נכללים השינויים בתפיסת המועצה את תפקידה החינוכי, באופן שבו היא מתעדת, משמרת ומשמישה את אתריה, במעמדה – ביחסים של המועצה עם מוסדות המדינה, וביחס הציבור הרחב למועצה, לתפקידיה המגוונים ולפעילותה.

התצלומים המלווים פסקה זו מציגים אחדים מהאתרים שהמועצה לשימור קשורה בהם, הפעילות אותה המועצה מקדמת ויחסיה עם גופים נוספים התומכים בה ובחזונה – לחזק את המודעות לחשיבות שימור מורשת התרבות, נכסיה ונופיה.

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, לוחם פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים. בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכנני הנגב, ממפתחי חבלי ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ. אבי ה"צימרים" במושבים. הרחיב את כרמי היין הזני בהתיישבות והקים יקבים חדשים.

כיהן כיושב ראש הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר **"מצודת כ"ח – רעות תחת אש"**, המתעד את קרבות נבי־יושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. **מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי המשואות של יום העצמאות** תשס"ו־2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה עם מחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו – "ספריית יהודה דקל".

"אתרים - המגזין" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכר יהודה דקל.

ISSN 2519-6057

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ספריית יהודה דקל
www.idekel.co.il